

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

102. kötet

2005

Főszerkesztő

HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők

KOMLÓSY ANDRÁS

RÉDEI KÁROLY

Szerkesztőbizottság

BÁNRETI ZOLTÁN

BERTA ÁRPÁD

CSÚCS SÁNDOR

KASSAI ILONA

KERESZTES LÁSZLÓ

SIPŐCZ KATALIN

Technikai szerkesztő

OSZKÓ BEATRIX

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

102. kötet

Budapest, 2005

TARTALOM

Maticsák Sándor: Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről [On Mordvinian derivational suffixes of agglutinative origin]	7
Sipos Mária: Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban [Secondary correspondences in etymologies dating back to Ob-Ugric]	35
Wagner-Nagy Beáta: A tagadás kifejezésének módjai a nganaszban [Ways of expressing negation in Nganasan]	64
Károly László: Egy 17. századi csagatáj orvosi könyv mint nyelvi forrás [A Chagatay medical book from the 17 th century as a source on language]	89
Eszes Boldizsár: Experiens alanyú <i>meg</i> igekötős igék szemantikája [The semantics of verbs with the prefix <i>meg</i> and an experiencer subject]	113
Kas Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája [The category of optative sentences]	136

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Szófejtések [Etymologies]	175
Bereczki Gábor: Két bolgár-törökből másolt analitikus múlt a cseremiszenben [Two Cheremissian analytic past tenses borrowed from Turkic-Bulgarian].....	187
Rédei Károly: Mellé- és alárendelő kötőszavak a zürjénben [Coordinating and subordinating conjunctions in Zyryen].....	193
Rakin: A komi-zürjén fanevek történeti vizsgálata [A diachronic study of Komi-Zyryen tree names].....	206

KISS LAJOS EMLÉKÜLÉS

Gercsák Gábor – Klinghammer István: Magyar földrajzi nevek angol nyelvű kiadványokban [Hungarian geographical names in publications in English].....	215
Kiss Jenő: Etimológia és nyelvtudomány [Etymology and linguistics].....	222
Nyirkos István: Korai jövevényszavaink szervesetlen véghangzóiáról [On the inorganic final segments of early Hungarian loanwords].....	226
Pusztai Ferenc: Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek [Constraints and possibilities in lexicography]	231
Zoltán András: Szláv–magyar etimológiák [Slavonic–Hungarian etymologies]	238

VII. MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

Dér Csilla Ilona: Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról [Discourse and grammaticalisation – on the evolution of some Hungarian discourse markers].....	247
Zsilinszky Éva: Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez [On the history of the 17th century Hungarian verb system].....	26

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Fónagy Iván 1920–2005 (Szende Tamás)	275
Hermann József 1924–2005 (Adamik Béla).....	280
Alo Raun 1905–2004 (Zaicz Gábor)	284
Kovács Magdolna: Code-Switching and Language Shift... (Duray Zsuzsa)	288
Vászolyi-Vasse, Eric: Syrjaenica I–III (Rédei Károly)	296
Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301) [Katalin Fehértói: Onomastic register of the Árpád-era (1000–1301)] (Hoffmann István)	300
Kontra Miklós (szerk.): Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon [Miklós Kontra (ed.): Language and society in Hungary at the Fall of Communism] (Johanna Laakso)	312
Siptár Péter: Beszédmű-fonológia [Péter Siptár: A phonology of speech products] ...	315
András Cser: The typology and modelling of obstruent lenition... (Tóth Marianna)	333

СОДЕРЖАНИЕ

Матичак, Шандор: О мордовских суффиксах агглютинативного происхождения	7
Шипош, Мариа: Взаимовлияние языков в этимологиях слов оби-угорского периода	35
Вагнер-Надь, Беата: Способы выражения отрицания в нганасанском языке	64
Карой, Ласло: Один медицинский труд 17-го века как источник языка чагатай	89
Эсеш, Болдижар: Семантика глаголов с приставкой <i>teg</i> с подлежащим-экспериментом	113
Каш, Бенце: Категория желательных предложений	136

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Редеи, Карой: Этимологии	175
Берецки, Габор: Два аналитических прошедших времени, заимствованных марийским языком из болгарского	187
Редеи, Карой: Сочинительные и подчинительные союзы коми языка	193
Ракин, А. Н.: Генезис дендронимической лексики коми-зырянского языка	206

ЗАСЕДАНИЕ ПАМЯТИ ЛАЙОША КИШ

Герчак, Габор – Клингхаммер, Иштван: Венгерские географические названия в англоязычных изданиях	215
Киш, Енё: Этимология и языкознание	222
Ниркош, Иштван: О неэтимологических конечных звуках ранних заимствований венгерского языка	226
Пустаи, Ференц: Ограничения и возможности в лексикографии	231
Золтан, Андраш: Славяно-венгерские этимологии	238

VII. МЕЖДУНАРОДНЫЙ КОНГРЕСС ВЕНГЕРСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Дер, Чилла: Организация дискурса и грамматикализация – о формировании некоторых дискурсных маркеров	247
Жилински, Ева: Примечания к истории глагольной системы венгерского языка XVII-го века	265

ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ

Фонадь, Иван 1920–2005 (Сенде, Тамаш)	275
Герман, Йожеф 1924–2005 (Адамик, Бела)	280

Раун, Ало 1905–2004 (Заиц, Габор).....	284
Ковач, Магдольна: Code-Switching and Language Shift... (Дураи, Жужа)	288
Васои-Вассе, Эрик: Szjaenica I–III. (Реди, Карой).....	296
Фехертои, Каталин: Личные имена времен Арпада (1000–1301) (Хофман, Иштван)	300
Контра, Миклош: Язык и общество в Венгрии во время смены режима (Лаксо, Йохана)	312
Шиптар, Петер: Фонология речевого продукта.....	315
Андраш Чер: The typology and modelling of obstruent lenition... (Тот, Марианна)	333

Az agglutinációval keletkezett mordvin képzőkről

This paper examines the formation of Mordvinian suffixes through agglutination. This process belongs to a more general type of transitions from lexical to grammatical units. In the linguistic literature we find about twenty suffixes which are claimed to belong to this category. An extensive analysis shows, however, that only a few of these twenty morphological elements meet the criteria that define suffixes (semantic bleaching, delexicalization, abstraction, alteration of the phonological and morphological relations etc). The criteria we apply to these morphological elements result in a classification into six categories.

Az utóbbi évtizedek finnugor nyelvészeti kutatásaiban egyre nagyobb teret nyer a grammatikalizáció vizsgálata. A lexikális egységek grammatikai elemekké válásának számos részterülete közül dolgozatomban az agglutinációval létrejött (ill. létrejövő) mordvin képzőket vizsgálom. A szakirodalom meglepően sok, közel száz képzőt sorol e kategóriába, azonban alaposabb vizsgálatok után kiderül, hogy ezek közül csupán néhány felel meg a képzővé válás kritériumainak, a többi viszont még csak összetételi utótagnak tekinthető.

1. A képzővé válás fő kritériumai

A grammatikalizáció¹ során az adott – önálló vagy viszonylag önálló – lexikai egység szemantikai tartalma elkezd kiüresedni, ugyanakkor szintaktikai kötöttsége megerősödik. A fejlődés későbbi fokán az adott szó elveszítheti önállóságát, s klitikumként, majd esetleg képzőként, ragként kapcsolódhat más szavakhoz, azaz az absztrahálódás során a szó a nagyobb nyelvtani kategóriákból átkerülhet egy kisebb paradigmába (például az ige segédigévé, a főnév névutóvá majd raggá válik). A változást a morfológiai viszonyok erőteljes megváltozása is jelzi: a grammatikalizálódott elem egyre inkább engedelmeskedik a kongruációs kényszernek. Az affixummá válást, az önállóság elvesztését fonológiai változások is kísérik, a nyelvi elem gyakorta megrövidül. Mindezzel együtt azonban egyfajta

¹ A grammatikalizáció fogalmát itt eredeti, Meillet által definiált értelmében használom, tehát csak a lexikai egységek morfológizálódásával foglalkozom.

többszörjelentőség is megfigyelhető: a vizsgált elem absztrahálódva egyre több kontextusba is beágyazható, ezáltal szemantikai hatóköre kiszélesedik (Campbell 2001; Diewald 1997: 1–20; Hopper – Taugott 1993: 4–10, 38–50, 130–166; Laitinen – Lehtinen 1997).

Az önálló szóból alakult képzők grammatikalizáltsági foka általában kisebb mint a ragoké, ugyanis ezeknek az elemeknek a kiindulópontja az esetek többségében világosan felismerhető. A folyamat általában az önálló szó > összetétel második eleme > képző fejlődési sorral írható le. Az agglutinációval keletkezett képzők kialakulásának az alábbi fő feltételeit nevezhetjük meg: a) az eredeti összetétel előtagjának alapszói minőségben is etimológiailag átláthatónak, élő szónak kell lennie; b) a formánssá alakuló tagnak minél több összetételben, sőt összetételek egész csoportjaiban meg kell jelennie; c) a létrejövő új szónak elvont jelentésűnek kell lennie; d) az agglutináció előtt az összetételek utótagjaként funkcionáló alapszó és a belőle agglutinálódott képző hangalakja és jelentése lehetőség szerint váljon el egymástól (a grammatikalizációs folyamatok során a régi és új egységek sokszor egymás mellett élnek, az alapszó kiveszése nem szükségszerű mozzanat). – Mindezeket a szempontokat kiegészíthetjük a képző korának és produktivitásának, szemantikai erejének és az alapszócsoport jelentésbeli behatároltságának vizsgálatával is.

Deszemantizáció, delexikalizáció. Az agglutinálódás első lépésében a kialakuló képző még viszonylag jól őrzi eredeti jelentését, amelyet az absztrahálódás későbbi szakaszaiban veszít(het) el. A képzővé válás küszöbértéke a deszemantizáció. Ameddig a vizsgált elemben többé-kevésbé megfigyelhető az eredeti jelentés, addig az adott nyelvi elemet többé-kevésbé utótagnak kell tartanunk, az agglutinálódó utótag képzővé csak jelentése elvesztésével válhat.

Sajátos jelenség, hogy az agglutináció útján keletkezett képzők gyakran időt jelölő szavakra mennek vissza, vö. pl. md. *či/ši* 'nap' (*kaštan* 'büszke' > *kaštan-či*² 'büszkeség', *oja* 'barát' > *ojači* 'barátság'), zürj. *lun* 'nap' (*dijš* 'lusta' > *dijšlun* 'lustaság', *mištem* 'csúnya' > *mištemlun* 'csúnyság', *ozir* 'gazdag' > *ozirlun* 'gazdagság', *tom* 'fiatal' > *tomlun* 'fiatalság');³ vót *pāva* 'nap', *àiga* 'idő', *igà* 'kor, életkor' (*brī* 'szabad' > *brīpāva* 'szabadság', *jūqmi* 'ivás' > *jūqmnàiga* 'ital', *nūqor* 'fiatal' > *nūqorìgà* 'fiatalság'); lapp *-vuotta* (*daervas* 'egészséges' > *daervasvuotta* 'egészség', *manna* 'gyerek' > *mannavuotta* 'gyerekkor'; etimológiailag ez összekapcsolható a fi. *vuosi* 'év' szóval) (Lazar 1975: 61–64, 167–168;

² A szótárak helyesírási gyakorlata e kérdéskörben nem egységes, a Munkácsi – Kálmán-féle vogul vagy a Fokos-féle zürjén szótár az ilyesfajta képzéseket kötőjellel írja, míg például a mordvin szótárak az egybeírás hívei. Dolgozatomban az egybeírás elvét követtem.

³ Kövesi szerint az eredeti jelzős szerkezet (pl. *lön lun* 'csendes nap') absztrahálódott (> *lönlun* 'csendesség'), majd más melléknemekhez is kapcsolódhatott (*gel* 'szegény' > *gellun* 'szegénység') (Kövesi 1965: 32, hasonlóképpen Lazar 1975: 311).

UEW 335, 838). – A magyar *-ság/-ség* képző eredeti konkrét ('domb, magaslat; körív') és az esetleg ebből absztrahálódott ('lélek, idő') jelentése nem érhető tetten a mai használat során.

Ugyancsak nem találunk kapcsolatot a zürj. *ru* 'gőz, pára' (*as* 'önmaga, saját' > *asru* 'furcsaság, különlegesség', *šonid* 'meleg' > *šonidru* 'melegség'); és *tuj* 'út, ösvény, nyom' (*mort* 'ember' > *mortuj* 'képeség, adottság', *rab* 'szolga' > *rabtuj* 'szolgaság') esetében sem (Lazar 1975: 177–182).

A vog. *sup* 'darab, rész, fél' kicsinyítő képzővé válva (*ērī* 'ének' > *ērī^ssup* 'rövid ének', *χāp* 'csónak' > *χāpsup* 'kis csónak', *mant* 'lapát' > *mantsup* 'kis lapát', *šoχri* 'kés' > *šoχrisup* 'kis kés', *tūp* 'evező' > *tūpsup* 'kis evező') elveszítette eredeti jelentését, de a *našsup* 'fél kenyér' (< *naš* 'kenyér'), *vājāšup* 'félharisnya' (*vājā* 'harisnya'); *šasšup* 'fél óra' (< *šas* 'óra') szerkezetekben még őrzi azt (Riese 2001: 149; OFUJa 332).

Érdekes kettősség figyelhető meg a md. *pel* 'fél' agglutinációja során is, a képzősülő elem egyfajta 'eszköz, tárgy' jelentést vesz fel (pl. *amold'amopel* 'merítőkánál' < *amold'amo* 'merítés', *keš'emapel* 'vágóeszköz' < *keš'ema* 'vágás', *leđ'emapel* 'kasza' < *leđ'ema* 'kaszálás', *valnomapel* 'locsolókanna' < *valnoma* 'locsolás'), ugyanakkor már megfigyelhető az absztrahálódás is: *jarsamopel* 'ennivaló, étel' < *jarsamo* 'éves, étkezés', *lambamopel* 'édesség, desszert' < *lambamo* 'édes', *šimemapel* 'innivaló, ital' < *šimema* 'ivás', *targamopel* 'dohány, cigaretta' < *targamo* 'dohányzás'.

Az alapszó „eleve deszemantizáltsága” révén speciális helyzetben van a vog. *ut* 'valami, holmi, izé' szóból alakult képző: *ajnut* 'ital' < *ajně* 'ivó', *tēnut* 'étel' < *tēně* 'evő'; *atējenut* 'medveorr' < *atēji* 'szagol', *sajltēmut* 'ajándék' < *sajlti* 'megajándékoz', *sākwšēnut* 'dolog, munka' < *sākwši* 'dolgozik', *totnut* 'elvinni-való' < *toti* 'vizs, hord'.

Ezek az elemek tehát – legalábbis e szempontból – képzőknek tekinthetők. (Persze, ez a kritérium nem az egyetlen definiáló tényező: senki nem vonja kétségbe a m. *-hat/-het* igeképző jellegét, ugyanakkor a kiindulópontjául szolgáló *hat* ige eredeti 'halad, előre, megy' > 'tud, képes' jelentése a mai napig él nyelvünkben.)

A grammatikalizációs folyamatok szabályainak megfelelően azok az elemek, amelyek még csak épphogy elindultak a képzővé válás útján, erősen őrzik eredeti jelentésüket, pl. md. *pulo* 'fás liget, erdőcske, vmivel benőtt hely' (*kal'bulo* 'fűzfaliget' < *kal* 'fűzfa', *kstijbulo* 'epres hely' < *kstij* 'eper', *tumopulo* 'tölgyfaliget, tölgyes' < *tumo* 'tölgy'); ill. zürj. *in* 'hely' (*d'žebšanin* 'rejtekhely' < *d'žebšj-* 'elrejtőzik, elbújik', *kosin* 'száraz vidék, homokpad' < *kos* 'száraz', *kušin* 'kopár terület' < *kuš* 'kopár, kopasz', *olanin* 'lakóhely' < *ol-* 'él', *veledanin* 'iskola' < *veled-* 'tanul'). Kövesi Magda (1965: 31–34) magyarázata szerint ez utóbbi képző eredetileg az *-an* képzős összetételekben a cselekvés helyét jelölte (*užanin*

'hálóhely' < *uz-* 'alszik', *munanin* 'út' < *mun-* 'megy'), ma pedig melléknevekből képez helyjelölő lexémákat.⁴

Ellentmondásos a fi. *kunta* megítélése is. Bartha Katalin (1958: 5) agglutinálódott képzőnek véli, míg például Hakulinen összefoglaló kézikönyvében (2000) nem tesz róla említést a képzők között. A fi. *kunta* mai jelentése 'község, település'. A Nykysuomen sanakirja (1: 590) és a Suomen kielen perussanakirja (1: 580) az *ammattikunta* 'céh, testület', *aurinkokunta* 'naprendszer', *ihmiskunta* 'emberiség', *johtokunta* 'igazgatóság', *kuningaskunta* 'királyság', *luomakunta* 'teremtés, teremtett világ', *maakunta* 'tartomány', *palokunta* 'tűzoltóság', *retki-kunta* 'expedíció', *siirtokunta* 'gyarmat', *valtakunta* 'birodalom', *veljeskunta* 'szerzetesrend', *yhteiskunta* 'társadalom' szavakat egyértelműen összetételeknek tekinti. Leginkább képzőszerűnek a számnevekkel való használatában tekinthetjük, vö. *kymmenkunta* 'mintegy tíz', *satakunta* 'mintegy száz' stb.

A fi. *-lainen/-läinen* képző is végső soron önálló szóra megy vissza, eredetileg a *laji* 'faj, fajta' szó *-inen* képzős alakja (a mai finn helyesírást követő alakja voltaképpen *-lajinen* lenne). Önálló szó jellegét annyiban örzi, hogy nem hat rá a magánhangzó-harmónia törvénye, vö. *tällainen*, *yhdennainen*, *hyvänlainen* (kivételesen az *yhtäläinen*).⁵ E képző alakilag teljesen egybeesik ugyan a *-lainen/-läinen* nomenképzővel (*paholainen*, *sukulainen* stb.), ám ez utóbbi teljesen más eredetre megy vissza (< *-la/-lä* + *-inen*) (Hakulinen 2000: 160–162). Korábban hasonló „gyanúba keverték” a *-mainen/-mäinen* képzőt (pl. *ihmismäinen*, *halpamainen*, *hyvämäinen*) is, a *maa* főnév *-inen* képzős alakjának véelve (e gondolatmenet kiindulópontjául a *hän on sitä maata* 'az a fajta' szerkezet szolgált, vö. Hakulinen 1961: 60, 112); ma már összetett szuffixumnak tartják (Hakulinen 2000: 169).

A deszemantizáció tehát a képzősülés fontos, talán a legfontosabb értékmérője, de nem egyetlen, abszolút mércéje. Minél elvontabb viszonyt fejez ki az adott képző (pl. m. *-ság/-ség*, md. *-či*, vog. *-sup*) az alapszavaknak annál nagyobb szemantikai csoportjához kapcsolódhatnak. Például a m. *-né* és a fi. *-tar/-tär* kapcsolódási köre lényegesen kisebb, mint a *-ság/-ség* vagy a *-či* képzőé, ezt az alapszó eredeti jelentése (*nő*, ill. *tytär* 'lánya vkinek') korlátozza: elsősorban foglalkozásnevekhez, ill. a magyarban a férj nevéhez járulhat. A képzővé válás útján még csak apróbb lépéseket megtett utótagok (mint pl. az előbb említett zürj. *in* 'hely', md. *pulo* 'liget') szemantikai mezeje még oly erős, hogy csak rendkívül behatárolt fogalmi körű névszókhoz kapcsolódhat – emiatt még nem is tekinthetjük őket képzőknek.

⁴ Ez véleményem szerint inkább összetételnek tekinthető, hiszen az *-in* elem világosan örzi eredeti 'hely' jelentését (minderről l. később).

⁵ Hakulinen (1979: 162) nem is tartja teljesen képzőnek: „Nämä johdokset ovat, kuten näkyy, sikäli vielä yhdyssanamaisia, että perusosa ei esiinny vartaloasuisena, vaan joko genetiivissä (yleensä) tai partitiivissa (tapauksissa *kahtalainen*, *yhtäläinen*).”

Az alapszó és a belőle létrejött képző kapcsolata. A képzővé válás egyik fontos feltétele az alapszóval való kapcsolat elhomályosulása, amit esetenként hangalaki változás is kísérhet. Ennek a kritériumnak a vizsgált képzők közül maradéktalanul csak nagyon kevesen tesznek eleget. A rokon nyelvek vizsgált adatai közül ilyen a finn *-tar/-tär* (< *tytär*), kapcsolatukat csak nyelvtörténeti módszerekkel lehet felfejteni. A magyarban a *-ság/-ség* képző alapszava, a *ság*⁶ közszói minőségében már régesrég kiveszett, és – eredeti jelentése (‘domb, erdős magaslat, erdő’) teljes elhomályosulásával – csak földrajzi nevekben él, pl. *Ság, Ságpuszta, Ságod; Gyórság, Hódság, Németség, Rétság, Tápióság, Temes-ság* stb. (FNESz 434). A többi agglutinálódott szuffixum – a hatóige képzője (elsősorban annak veláris változata); a *-né* képző; illetve a fiatalabb képzők és képzőszerű utótagok (*-beli, -féle, -szerű*) – és alapszavuk kapcsolata nyilvánvaló.

A kisebb finnugor nyelvek agglutinálódott képzői (pontosabban: a képzővé válás állapotában lévő elemek) és alapszavuk közti kapcsolat teljesen nyilvánvaló. A képzők viszonylag fiatal korából adódóan még nem ment végbe semmiféle hangtani változás, és nem jött létre a palatoveláris illeszkedés kényszere miatti alakváltozat sem – e nyelvekben ennek alapján tehát a képzőket és az utótagokat nem lehet elkülöníteni egymástól.

A képzők kora, élettartama és produktivitása. A vizsgált képzők kora más és más. Az ómagyar kor nyelvemlékeiben már feltűnő *-ság/-ség* alapszava ősi eredetű. A képzővé válás nagyon régen, talán már az ősmagyarban, de legkésőbb az ómagyar kor elején végbemehetett, ezt a már az írásos emlékekben is szinte tökéletes illeszkedés és az új szót alkotó rendkívül erős képessége bizonyítja. Ugyancsak régen agglutinálódott a *-hat/-het* képzőnk is, hiszen a nyelvemlékekben illeszkedés nélküli alakok nem fordulnak elő (Benkő 1980: 181–184). Ezzel szemben a *-né* képzőnk viszonylag fiatalnak számít: a XVII. században még inkább összetételi utótagként értelmezhető, ezt Bárczi szerint a *Szalai Kelemen uramné, az néhai Serényi Ferencné* (azaz néhai S. F. felesége) típusú, birtokviszonyt mutató szerkezetek bizonyítják. Talán a XVIII. században indulhatott meg a képzővé válás, s ekkortájt vette kezdetét a *nő* és a *né* jelentéskörének szétválása is, amelyet a nyelvújítás kora erősített meg (Bárczi 1975: 257–258). Végeredményben tehát három alakot különböztethetünk meg: a nemet jelölő foglalkozásneveket (*tanítónő, doktornő*), a férj foglalkozására utaló képzőt (*doktorné* ‘a doktor felesége’) és a hivatalos névadásba bekerült képzőt (*Kovács Istvánné*).

A mai magyarban is folyamatosan agglutinálódnak újabb képzők. Berrár Jolán a *-beli* és *-kora* elemeket „újabbkori önálló szóból lett képzők”-nek minősíti, a *-féle, -szerű* melléknévképzőket és a *-nemű* főnévképzőt pedig „inkább még

⁶ Egyes nézetek szerint két szó, a *ság* és a *ség* élt egymás mellett, de e nézet tarthatatlanságát Benkő (1980: 181–183) meggyőzően bizonyította.

képzőszerű utótagoknak” (MNYT 323). Ezzel szemben Kiefer az Új magyar nyelvtanban nem sorolja a képzők közé a *-kora* és *-nemű* elemeket, e csoporthoz tartozónak tekinti viszont a *-fajta* képzőt. A vitatott státusú toldalékokról a következőket írja: „A *-né*, *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-fajta* elemek minden szempontból az összetételi utótagokkal azonos módon viselkednek. Így például mindegyik megjelenhet mellérendelésekben: *trafikos- vagy boltosné, város- és falubeliek, üveg- vagy porcelánféle, rádió- és televíziószerű, két- vagy háromfajta*. Az említett elemek a szabályos összetételi utótagoktól csak annyiban különböznek, hogy önálló szóként nem használatosak” (ÚMNY 228). Ezeknek a szuffixumoknak az alkalmazási köre általában bizonyos megszorításoknak van kitéve, a *-beli*, a *-féle* és a *-fajta* például nem kapcsolódhat helynevekhez (**Belgiumbeli*, **Debrecenféle*, **Szegedfajta*) stb. (ÚMNY 240–244).

A finn *-tar/-tär* „nőnemképző” nagyon korán agglutinálódott (ezt jelzi illeszkedő alakpárja is).⁷ Alapszava, a *tytär* ’vkinek a lánya’ balti jövevényszó: FV **tüktäre* > md. *tejtär/sítär*, lpS *daktar*; vö. litv. *dukte*, ópor. *duckti* (Hakulinen 2000: 181–182; Keresztes 1986: 166; SSA 3: 349). Ez a képző a XX. század első feléig nagyon aktív volt, főként titulusokat (pl. *kuningatar* ’királynő’, *kreivitätär* ’bárónő’, *herttuatar* ’hercegnő’, *paronitar* ’bárónő’, *ruhtinatar* ’fejedelemnő’), művészeti fogalkozásokat (*laulajatar* ’énekesnő’, *näyttelijätär* ’színésznő’, *tanssijatar* ’táncosnő’), nemzetiségeket (*norjatar* ’norvég /nő/’, *ranskatar* ’francia /nő/’, *ruotsitar* ’svéd /nő/’), illetőleg sajátos (és pejoratív) „női szerepeket” jelölhetett (*rakastajatar* ’szerető’, *seikkailijatar* ’kalandornő’, *viettelijätär* ’csábító’). Mára – nem utolsósorban a nyelvi divat és a feminista társadalomszemlélet előretörése okán – ezeket az erősen nemekhez kötött, oppozícióban létező szavakat (*opettaja* – *opettajatar* ’férfi/ tanár – tanárnő’) „nemsemlegesebb” kifejezések váltották fel (pl. az *opettaja* és a *laulaja* egyaránt jelölhet nőt és férfit), így e képző produktivitása szinte nullára csökkent, s a beszélt nyelvből gyakorlatilag kiveszett. Mila Engelberg vizsgálatai szerint a *-tar* képző az 1950-ben kiadott „Ammattihakemisto”-ban még 77 foglalkozásnévben szerepelt (pl. *työnjohtajatar* ’munkavezetőnő’, *laulajatar* ’énekesnő’), 1970-ben és 1990-ben azonban mindössze egy-egy ízben fordult elő (*mielisairaanhoitajatar* ’elmekegázi ápolónő’ és *myyjätär* ’eladónő’) (bővebben: Engelberg 1998).

A kisebb finnugor nyelvek korai nyelvemlékeinek hiánya miatt a grammatikalizációs folyamatok diakrón vetületének vizsgálata nagyon nehéz, a képzők életének több évszázados nyomon követése szinte lehetetlen. Az újabb bibliafordítások azonban arról tanúskodnak, hogy az önálló szavak képzővé agglutinálódása élő folyamat, vö. pl. vog. *wärmał* ’dolog, ügy’ > *aytnewärmał* ’hit’ (tkp.

⁷ A magyar és a finn agglutinációk esetében jó értékmérőnek bizonyuló palatoveláris illeszkedéssel a mordvinban óvatosan kell bánnunk, mert ott ezt az illeszkedésfajtát sokszor felülírja a palatális/nem palatális mássalhangzók kapcsolódási törvénye.

'hívó dolog'), *jirχatnewārmal'* 'áldozat' ('áldozó dolog'); *nak* 'esemény, körülmény' > *nōχjaltnenak* 'feltámadás' ('felemelkedő esemény'), *ōliylattālnak* 'csoda' ('nem létező esemény') (Keresztes 2004: 76). Ehhez hasonlóan viselkedik az oszjtj. *wer* 'dolog, munka' és az *ōt* 'dolog, tárgy' is: *atāmwer* 'vétek' (tkp. 'rossz dolog'), *χāñawer* 'titok' ('titkos dolog'); *emāñōt* 'szentség' ('szent dolog'), *jurā-ñōt* 'hatalom' ('erős dolog') (Widmer 2004: 132; vö. még Faludi 1954: 211, 220).

A produktivitás egyik fontos értékmérője az idegen szavakhoz való kapcsolódás képessége. A mai magyarban például a *-hat/-het* – általános hatóige képző jellegénél fogva – idegen szóhoz is könnyedén kapcsolódhat (*dehonesztálhat, demokratizálhat*). A később részletesebben vizsgálandó mordvin képzők, félképzők és éppen hogy agglutinálódni kezdő utótagok elkülönítésének egyik jól működő kritériuma az orosz eredetű szavakhoz való kapcsolódási képesség. A mára már képzővé vált, absztrakt névszókat létrehozó *-či* könnyedén csatlakozik orosz eredetű, kisebb-nagyobb hang- és alaktani módosítással mára már a mordvin szókincs részévé vált szavakhoz, pl. *bednojči* 'szegénység' (< *bednoj* 'szegény' < or. *бедный*), *bojkači* 'gyorsaság' (< *bojka* 'füрге' < or. *бойкуй*), *čestnojči* 'becsületesség' (< *čestnoj* 'becsületes' < or. *честный*), *smelči* 'bátorság' (< *smel* 'bátor' < or. *смелый*), *tesnači* 'szűk volta vminek' (< *tesna* 'szűk' < or. *тесный*), *tuvojči* 'tompaság, butaság' (< *tuvoj* 'tomba, buta' < or. *тыной*), *žadnojči* 'mohóság' (< *žadnoj* 'mohó' < or. *жадный*) stb. Ezt a kapcsolódási képességet ugyanakkor (egy-egy szórványos alaktól eltekintve, pl. *belamopel'* 'fehéritő (anyag)' << or. *белый* 'fehér') nem fedeztem fel a többi szóba jöhető mordvin képző/utótag vizsgálata során.

Hasonló kettőséget tapasztaltam a zürjénben is: a *-lun* absztrakt képző könnyebben kapcsolódik orosz eredetű szavakhoz (*matlun* 'bánat, szerencsétlenség' < *mat* 'pusztulás, vég', *radlun* 'vidámság' < *rad* 'vidám, vidámság'), mint a többi affixum (a szórványos előfordulások közül pl. *geštitanin* 'vendégség, lakoma' < *geštīt-* 'vendégeskedik'). A vogul *-sup* képző orosz alapszavakhoz is járulhat: *sasšup* 'félóra' < *sas* 'óra' < or. *час*.

2. Az önálló szóból keletkezett képzők a mordvinban

A mordvin szakirodalomban meglepően sok, mintegy másfél tucat lexéma keveredett az agglutináció gyanújába: *al, alks, buje, či/ši, in, kaz, kir'd'a, lango, mar, maz, meze, nal, ne ~ ni, pe, pel, prá/prä, pulo/pulə, tor*.⁸ (Jómagam ezt a sort a *pelks* elemmel egészítem ki.)

⁸ Felfogásom szerint az erza és a moksza egy nyelv két nyelvjárása, így a továbbiakban a példák sorában csak az erza alakot adom meg, a moksát csak indokolt esetben (erza adat híján, ill. jelentős hang- és alaktani eltérések esetében) tüntetem fel.

Serebrennikov mordvin történeti alaktanában (1967: 66) csak a *-či*-t minősíti képzőnek; a *-peľ*, *-mar'*, *-kaz* elemeket pedig félaﬀixumoknak. Cygankin a szóalkotással foglalkozó egyetemi jegyzetében félképzőnek (полуаффикс) tekinti a *-buje*, *-či*, *-in*, *-mar'*, *-maz*, *-ne*, *-peľ*, *-pra*, *-pulo*, *-tor* elemeket, amelyek egy részét ma is élő lexémákra vezeti vissza, vö. *či* 'nap', *mar'* 'gyümölcs termése', *ni* 'feleség', *peľ* 'eszköz, rész', *pulo* 'farok', *pra* 'fej' (később látni fogjuk, hogy ezek egy része nem állja meg a helyét), más részét pedig, nyelvtörténetileg erősen megkérdőjelezhető módszerekkel élve, rokon nyelvi megfelelőkből következteti ki, ill. „szódarabolás” útján kapja meg (Cygankin 1981: 18–21, 36, 48–49, 51, lásd még hasonló szellemben Cygankin 2000b: 151, 153). Ugyanő egy másik cikkében (1996: 21–22) a *-či*, *-mar'*, *-ne*, *-peľ*, *-pra*, *-pulo* félképzők mellé beemeli az *al*, *lango*, *meže*, *nal* elemeket is. A 2000-ben megjelent leíró nyelvészeti kézikönyv, az *Et'zań kel'* ezt az átmeneti képzőkategóriát affixoidoknak nevezi, s ide a *-či*, *-pulo*, *-peľ*, *-pra*, *-lango*, *-alks*, *-pe*, *-ni*, *-kirda*, *-meže*, *-mar'*, *-buje* alakokat sorolja (46–47).

A „gyanú” egy része helytálló, más része viszonylag teljességgel megalapozatlan. A mordvinföldi kutatók a vizsgált szóelemeket önkényesen csoportosítják, utótagnak, félképzőnek és képzőnek nevezve őket. Megesik olyan is, hogy egyazon szerző hol utótagnak, hol pedig képzőnek minősíti a kérdéses alakot. Ahhoz, hogy rendet tegyünk ebben a kérdésben, mindenekelőtt egységes vizsgálati szempontrendszert kell kidolgozni. Az általam alkalmazott szempontok a következők (vö. Campbell – Janda 2001: 108–110):

– beszélhetünk-e deszemantizációról, azaz az adott utótag elvesztette-e eredeti jelentését?

– a képzés alapszava (illetőleg az összetétel előtagja) milyen szemantikai körbe tartozik; az adott képző(szerű elem) mennyire szabadon kapcsolódhat különböző szemantikai csoportba tartozó alapszavakhoz?

– mennyiben lehet absztrakt viszonyt kifejező elemnek tekinteni a vizsgált képzőt, utótagot?

– milyen az utótag és a belőle alakult képző(szerű elem) kapcsolata, él-e az alapalak a mai mordvinban, történt-e hangtani és/vagy alaktani változás?

– mennyire tekinthető produktívnak az adott szóelem (különös tekintettel az orosz eredetű szavakhoz való kapcsolódási készségre)?

A továbbiakban a mordvin szerzők által képzőknek, ill. félképzőknek minősített elemeket veszem sorra.

A) Nem utótag, nem képző, hanem önkényesen leválasztott szóelem

1. *-kaz*. Serebrennikov (1967: 71) a korlátozott elterjedésű félképzők közé sorolja az általa ismeretlen eredetűnek tartott *-kaz* elemet: *me'kaz* 'gyík', *ve'rgaz* [he-

lyesen: *ńérgaz*] 'borz'. Ahhoz, hogy a *-kaz* elemet (fél)képzőnek tekinthessük, nemcsak a kiindulópontul szolgáló lexémát kellene megtalálni és annak jelentését körvonalazni, hanem teljes bizonyossággal el kellene különíteni az alapszót is. Ez, véleményem szerint, nem történhet meg.

Az erza etimológiai szótár (EtV 119) a *ńérgaz* alapszavának a *ńér* 'csőr, orr, ormány' lexémát tartja, ugyanakkor összeveti a fi. *nirkko* 'menyét',⁹ é. *nirk* 'menyét', cser. *nerge*, *nergi* 'borz' szavakkal, melynek eredetét a FV **nirka* alakban véli megtalálni. Az UEW (303) a *ńér* szócsaládból (FU **nere* 'orr, csőr, ormány' > lp., cser., md., votj., zürj., osztj. és szam. megfelelőkkel) hangtani okok miatt kizárja a *nirkko* 'hegycsúcs' lexémát. Az erza szót a 'csőr, orr, ormány' jelentésű elemből levezetni több mint kérdéses; ha pedig a *ńérgaz* összefügg az észti és cseremiszi 'menyét' jelentésű szavakkal, akkor képzőként csak a szóvégi *-z* jöhet szóba, tehát semmiképpen nem állja meg a helyét a *ńér* + *kaz* tagolás. – A *metkaz* két részre bontásának legnagyobb akadálya az alapszó ismeretlensége: egyetlen etimológiai, ill. egy- és kétnyelvű mordvin szótárban sem bukkantam rá a *met* elemre (vö. MdWb 1253).

Amennyiben a *-kaz* képző lenne, a szóvégműtató szójegyzék tanúsága szerint gyanúba keverhető lenne még a *kečkaz* 'horog, kampó', *šatkaz* 'vadfokhagyma', *uškaz* 'tarackbúza' is (MdWb 671, 2093, 2485). A *kečkaz* 'horog, kampó' az EtV (69) szerint a *kečke*-től eredeztethető, amely a *kičkeře* 'görbe', *kičkeřgado*- 'elgömbül'; *kečkeře*-, *kečkeřde*- 'öklel, döf, bök' szavak kiindulópontja is. A *kičkeře/kičkor* (~ fi. *kehkerä*, cser. *käškär*) a finn-volgai korra vezethető vissza, vö. FV **kečke-rä* 'rund, krumm' (UEW 655). A szemantikailag helyállónak tűnő szófejtést ('görbe' > 'horog, kampó') elfogadva, képzőnek csak a szóvégi *-z* tekinthető. Az *uškaz* 'tarackbúza' szót az EtV (199) az *uške* 'drót, huzal' *-z* képzős származékának tekinti, „hasonlóképpen a *metkaz* [!], *kečkaz* szavakhoz”. Hasonló a helyzet a *šatkaz* esetében is, itt sem bukkantam egy esetleges *šat*-tő nyomára.

Összességében tehát sem a Serebrennikov által felhozott példák, sem pedig az esetleg még szóba jöhető alakok között nincs olyan, amelyet megnyugtató bizonyossággal alapszó + *kaz* tagokra lehetne bontani. Mindemellett az egyes alapszavak meglétét sem tudjuk kimutatni, és a kérdéses szuffixum eredeti jelentését sem tudjuk meghatározni, így tehát ezt az elemet ki kell zárunk a agglutinációval keletkezett képzők sorából.

2. -tor. Cygankin (1981: 19) a később tárgyalandó *-maz* elemhez hasonló módszerrel különít el egy *-tor* szuffixumot. Ezt olyan szavakban véli megtalálni,

⁹ A finnben két *nirkko* szó él, 'hegycsúcs, orom' és 'menyét' jelentésben. A SKES (2: 385) nem zárja ki a kapcsolatot: az állat megnevezésének alapja testének hegyes formája lehetett. A SSA (2: 223) kissé szkeptikusabb: „Sana voi olla alk. sama kuin terävä kärkeä tarkoittaa *nirkko*’, vaikkakaan sanojen levikkisuhteet eivät tue tätä oletusta.”

mint pl. *mastor* 'föld' (amelyet a fi. *maa*, é. *maa* szavakkal vet egybe)¹⁰ és *ukštor* 'juharfa' (~ cser. *ukš* 'ág'). Cygankin szerint a *tor* önálló szóként 'oszthatatlan többességet' fejezhetett ki. Etimológiai megfelelőjét a zürjénből és a cseremiszből próbálja kimutatni. Előbbiben a *-tjř* szuffixumot a 'teljes' jelentésű *tjř* önálló szóra vezeti vissza, utóbbiban pedig a gyűjtőnévi jelentésű *-er/-dar/-d'er* szuffixummal rokonítja (*kož* 'lucfenyő' > *kožer*, *koždar* 'fenyves'). (A zürjén *-tor* használatához vö. Serebrennikov 1963: 143.)

Vegyük sorra ezeket a szavakat! A *mastor* ismeretlen eredetű, nem folytatója az U **maye* 'Land, Erde' alaknak (vö. fi. *maa*, ?cser. *mu-*, zürj.-votj. *mu*, vog. *mā*, tvg. *mou*) (UEW 263). Az *ukštur* (*ukštor*) finn-volgai eredetű, vö. FV *wakštřre* 'Ahorn, Acer platanoides' (~ fi. *vaahtera*, cser. *waštar*) (UEW 812), szóba sem jöhet a cser. *ukš* 'ág' szóval való összekapcsolása és kettébontása (~ fi. *oksa*, lp. *oak'se*, ?votj. *usj*, ?zürj. *vos* < FV (?FP) **oksa* 'Ast, Zweig') (UEW 716). Összességében tehát semmi okunk a *-tor* képző meglétét feltételezni.

B) Képző, de nem önálló szóból alakult

3. *-in*. A központi és az északnyugati nyelvjárásokban a gyümölcsfák, bokrok nevében ritkán előfordul az *-ina* képző,¹¹ pl. *čevgel'* 'kányafa termése' > *čevgel'ina* 'kányafa', *jablik* 'alma' > *jablikina* 'almafa', *ovtoumar'* 'csipkebogyó (medvebogyó)' > *ovtoumar'ina* 'csipkebogyóbokor', *pižol* 'berkenye' > *pižolina* 'berkenyebokor', *umar'* 'alma' > *umar'ina* 'almafa' (néha – valószínűleg a *-mar'* utótag hatására – egy inetimologikus mássalhangzó is a képzőhöz kapcsolódik: *peš'te* 'mogyoró' > *peš'ter'ina* 'mogyoróbokor', *šl'iva* 'szilva' > *šl'ivar'ina* 'szilvafa', *viš'na* 'cseresznye' > *viš'nar'ina* 'cseresznyefa'). E képző másik jelentésköre: 'vmiben gazdag hely; hely, ahol vmilyen növény nő/állat él', pl. *čokovina* 'olyan hely, ahol sok fülemüle él' (< *čokov* 'fülemüle'), *topolina* 'nyárfás hely' (< *topol'* 'nyárfa'). – Cygankin ezt a képzőt egy önálló, 'hely' jelentésű szóból vezeti le, amelyet összekapcsol a zürjén *in* 'hely' lexémából alakult *-in* 'vmilyen hely; hely, ahol valamilyen cselekvés folyik' jelentésű képzővel (pl. *ijřkdin* 'hűvös hely' < *ijřks* 'hűvös') (Cygankin 1981: 36: 1996: 19–20).

¹⁰ Magának részben ellentmondva az etimológiai szótárban a *mastor*-t két részre bontja: az előtagot finnugor eredetűnek tartja (fi. *maa*, zürj.-votj. *mu*), a *-stor* utótagot viszont az orosz *cmopona* 'oldal' szóból vezeti le (EtV 103).

¹¹ Az irodalmi nyelvben gyakoribb a *-ks*: mdE *a'amar'* 'cseresznye' > *a'amarks'* 'cseresznyefa', *inžej* 'málna' > *inžejks'* 'málnabokor', *le'нге* 'háncs' > *le'ngeks'* 'hársfa', *lomžor* 'zelnice' > *lomžorks'* 'zelnicebokor', *pižol* 'berkenye' > *pižolks'* 'berkenyebokor'; mdM *gruša* 'körte' > *grušaks'* 'körtefa', *kustor* 'bokor' > *kustarks'* 'cserjés', *lajmar'* 'zelnice' > *lajmarks'* 'zelnicebokor', *normal'* 'eper' > *normal'ks'* 'eper', *šl'iva* 'szilva' > *šl'ivaks'* 'szilvafa', *viš'na* 'cseresznye' > *viš'naks'* 'cseresznyefa' stb.

Véleményem szerint Cygankin elmélete több okból sem állja meg a helyét. Egyrészt eléggé valószínűtlen, hogy a zürjénben és a mordvinban két 'hely' jelentésű szó azonos agglutinációs utat járjon be (a mordvinból nem is tudjuk kimutatni az állítólagos alapszót), másrészt pedig a zürjénben az *-in* elemű szavak elsősorban a szemantikai mező zártága miatt nem felelnek meg maradéktalanul a képzővé válás kritériumainak, ezek ma még inkább összetételeknek minősülnek. (Ugyancsak Cygankin magyarázata ellen szól a képzővégi magánhangzó is: az önálló szóból alakult képzők átmennek bizonyos fonetikai átalakuláson, de *-a* soha nem kapcsolódik hozzájuk.)

Valószínűbbnek tartom az orosz nyelv hatását, vö. *калина* 'kányafa', *клещевина* 'ricinusbokor', *малина* 'málna, málnabokor', *осина* 'rezgő nyárfa'; *ивина* 'füzfavessző' (< *ива* 'füzfa'), *виноградина* 'szőlőszem' (< *виноград* 'szőlő') – növénynevekben, ill. azok képzőjeként; *извилина* 'kanyarulat' (< *извив* 'hajlás, kanyarulat'), *котловина* 'völgykatlan' (< *котёл* 'katlan, üst'), *теснина* 'hegyszoros' (< *тесный* 'szűk, szoros'), *трясина* 'ingovány' (< *тряс-* 'ráz') – helyet jelölő szavakban.

4. *-maz*. Cygankin (1981: 19) két (nyelvjárási) közszó és néhány személynév etimologizálása eredményeképp tekinti a *-maz* elemet képzőnek, s ennek 'vmihez/vkihez hasonló, vmit birtokló' jelentést tulajdonít. Az általa a szamarai terület Matjuskino falujából adatolt *kečemaz* 'horog' és a talányos módon csak „erza dialektus” jelzettel ellátott *nařkamaz* 'üröm' irodalmi nyelvi megfelelője a *kečkaz* és *nař'emks* (ugyanakkor Paasonen szótárában a *nařkamas*, *nãřkamas*, *nerkamaz* moksa adatként szerepel, vö. MdWb 1332). A *kečkaz* szóról már fentebb megállapítottam, hogy nem lehet *keč(e)* + *kaz* elemekre bontani. Az EtV (115) a *nař'emks* etimonját a FV **nar-* töben véli megtalálni, összevetve ezt a fi. *näre* 'fiatal lucfenyő', zürj.-votj. *ner* 'vessző, vesszőnyaláb' szavakkal. Az UEW azonban az Ug (?U) *nãřz* 'Rute, junger Schöbling' szónak csak a vogul, az osztják és a magyar (*nyír*) megfelelőjét tekinti biztosnak, a cseremis, zürjén, votják és szamojéd alakokat bizonytalanak veszi, a finn szót nem vonja ide, a mordvinról pedig említést se tesz (UEW 331). Paasonen a *nař'emks/nerkamaz* alakokat a csuvas *nargâmãš* szóból eredezteti (MdWb 1332). – Mindezek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy szóba sem jöhet a 'horoghoz hasonló', ill. 'vesszőhöz hasonló' jelentésmagyarázat.

A *-mas* (*-maz*) ugyanakkor személynévképzőként valóban funkcionál, a pogány kori mordvin nevek őrzik e képzőt, pl. *Kečemas* < *keče* 'merítőkanál', *Piñemas* < *piñe* 'kutya', *Valgomaz* < *valgo-* 'lemegy (a nap)'.¹² E képző eredetéről

¹² A névadás motivációja ezekben az esetekben lehet az először meglátott tárgy (*Kečajkin* < *keče* 'merítőkanál', *Piksajkin* < *piks* 'kötél'); állathoz hasonlítás, ill. óvónévi jelleg (*Kelaškin* < *M kelaž* 'róka', *Numolov* < *numolo* 'nyúl', *Oftaň* < *M ofta* 'medve') és a születés ideje (*Išaš* < *išak* 'tegnap', *Nujat* < *nuje-* 'arat').

több nézet látott napvilágot. Az egyik, inkább a népetimológia körébe illő hipotézis szerint a *Keče Maska* 'Maska kanala', *Piše Maska* 'Maska kutyája' szerkezetekből jött létre, majd elvonták belőle a kicsinyítő képzőnek vélt *-ka* elemet (ennek súlyosan ellentmond a genitivusi rag hiánya és a birtokos szerkezet fordított sorrendje: *Maskań keče*). A másik feltevés szerint e képzőben a *-ma* deverbális nomenképző (vö. *valgoms* 'lemegy' > *valgoma* 'naplemente') és egy *-s* képző olvadt össze. Ezáltal *Valgomas* alak jött létre, majd az analógia révén (*Valgomas* ~ *Valgovat*) elvonták a *-mas* képzőt. Itt segíthetett a *Kema-s*, *Kolma-s*, *Rama-s* nevekben lévő *-m* elem megléte is, a morfémahatárok eltolódásával (Nad'kin 1973: 109–110). Ha ez utóbbi hipotézis igaz, vizsgálódásunk köréből akkor is ki kell zárni a *-mas* elemet, merthogy akkor halmozódással keletkezett képzőről van szó.

Večkanova ezzel szemben egy önálló 'tárgyak összessége, emberek meghatározott csoportjához (családhoz, nemzetséghez) való viszony' jelentésű szóból vezeti le ezt a képzőt, így a *-mas* a személynevekben a nemzetséghez tartozás kifejezésére szolgált. Elméletét nagymértékben gyengíti, hogy a fentebb már elvetett mdE *kečkemaz* 'horog' és a mdM *kərmaz* 'fürt' szóban véli megtalálni annak a bizonyos „önálló szónak” a nyomát, tehát nézete tulajdonképpen Cygankin véleményét tükrözi (Večkanova 1985: 135).

Összességében tehát sem a két nyelvjárási közszó, sem pedig a személynevekben felfedhető képzőelem nem indokolja az önálló szóból keletkezett *-maz* (*-mas*) képző létét, ugyanis ilyen szót a mordvinból nem tudunk kimutatni, a képző egykori jelentését nem tudjuk körvonalazni, s a közszó alaptagok rendkívül kevés száma és etimológizálási problémái miatt biztos alaptagot sem tehetünk fel.

C) Az adott lexéma összetételek utótagja, nem kezdődött meg az agglutinációs folyamat

5. *al*. Cygankin (1996: 21) a félaffectumok közé sorolja az *-al* 'vmi alatt lévő hely' elemet (ennek alapszava az *al* 'alsó, alul lévő; alsó rész; alátét, állvány', vö. MdWb 22). Állítását a következő példákkal igyekszik alátámasztani: M *šed^l-al* 'pince' < *šed^l* 'padló, deszka; híd', M *kudal* 'talapzat' (< *kud* 'ház'), M *valmal* 'ablak alatti hely' (< *valma* 'ablak'). A sort folytathatnánk Paasonen moksa példáival: *kämal* 'csizmatalp' < *kämä* 'csizma', *pandal* 'lejtő' < *pandə* 'domb', *pilgeal* 'talp' < *pilge* 'láb', *ulal* 'toka' < *ul* 'áll', *utəmal* 'hombár alatti hely' < *utəmə* 'hombár' stb. (MdWb 23).

Ebben az esetben deszemantizációról egyáltalán nem beszélhetünk, hiszen az *al* utótag eredeti jelentése jól megőrződött. Az összetételek konkrét helyet jelölnek (az előtag és utótag viszonya világosan látható), az absztrahálás folyamata

nem indult el. Az alapszó szemantikai köre viszonylag zárt, tetszőleges jelentéstan variabilitásról szó sincs. Mindezek alapján az *al* egyértelműen összetételi utótagnak tekinthető, s a vizsgálati körből kizárandó.

6. *alks*. Az Erzáń kel' (2000: 47) szerint ez az elem 'valaminek az alsó részét jelöli' (ezt kiegészíthetjük a 'növény, tő alsó része' és az 'ágy' jelentésekkel is, vö. MdWb 28). Kapcsolódhat testrésznévhez (*keńžalks* 'körömalja' < *keńže* 'köröm', *piłgalks* 'talp' < *piłge* 'láb', *kavalalks* 'hónalj', *ulalks* 'toka' < *ulo* 'áll'; *přalks* 'az ágy fejrésze; párna' < *přa* 'fej'); földrajzi köznévhöz (*mastoralks* 'föld alatti boltozat' < *mastor* 'föld', *pandalks* 'hegyalja' < *pando* 'hegy'); ill. jelölheti a lakás, lakóterület bizonyos részeit (*ežemalks* 'a lóca alatti hely' < *ežem* 'pad, lóca', *valmalks* 'az ablak alatti hely' < *valma* 'ablak'). (A példák egy részéből kiviláglik, hogy az *-al* és az *-alks* a jelentés megváltozása nélkül egyaránt kapcsolódhat bizonyos szavakhoz.)

Az *al* elemhez hasonlóan, itt is egyértelműen megmarad az *alks* eredeti jelentése, nem indult el semmiféle deszemantizációs folyamat. Az összetételek konkrét testrészt, tárgyat, helyet jelölnek, s az előtag és utótag viszonya világos. Az alapszó szemantikai köre itt is viszonylag zárt. A képzővé válást nehezíti az is, hogy az *alks* eleve képzett szó: az *al* 'vminek az alja' lexémához a rendkívül produktív *-ks* denominális nomenképző járul. Mindezek alapján elmondható, hogy az *alks* nem képző vagy félképző, hanem összetételi utótag.

7. *-bije, -bijo, -buje*. Cygankin (1981: 48–49) ezt az elemet önálló szóból alakult képzőnek tekinti. Funkciója, felhasználási köre rendkívül korlátozott, csak az északkeleti erza nyelvjárásokban fordul elő, s csak személynevekhez kapcsolódhat. Az alapszó, a mdE *bujo, pijo* – amely mára már kiveszett a mordvinból, s helyére a *čora* 'fiú' lépett – az ősmd. **pujə/pijə* < **pūjə* alakra vezethető vissza, amely kapcsolatba hozható a m. *fiú*, zürj.-votj. *pi*, cser. *püerye*, fi. *poika* (< PFU **pojka* 'fiú, vkinek a fia'; UEW 390; Keresztes 1986: 122) szavakkal.¹³ A szóeleji *p-* bizonyos fonetikai helyzetben (összetett szavakban, zöngés mássalhangzóra végződő előtag után) zöngésülhetett.

A személynévi tőhöz kapcsolódva a *bije, bijo, buje* jelentése megváltozott: 'fiú' > 'család, nemzetség feje, nagycsalád vezetője' > 'nemzetség, törzs'. Ez a jelenség ma is adatható: *Mitřanbuje* 'mindazok, akik a Dmitrij nevű férfi családjába tartoznak'; *Ohremeńbuje* 'akik Jefrem családjának a tagjai'. Ez a szó a nem hivatalos (nem eloroszosított) településnevekben, mordvin személynevekhez kapcsolódva 'a nemzetség, törzs szállásterülete' jelentést vette fel, vö.

¹³ Jelentéstan nehézségek miatt nem fogadható el Voronin etimológiája, mely szerint a tat. *buje* 'vidék, övezet' szóra (vö. or. *byū* 'vidék, határ') volna visszavezethető, s eredetileg a 'mordvinokat a szergacsi tatároktól elválasztó határ'-t jelölte volna. Ugyancsak elvetendő Gordeev feltevése is, miszerint csak a mdE *bij(e)* származhat a PFU **pojka* szóból, a *buj(e)* viszont a fi. *oja*, liv *voja* 'árok' megfelelője lenne (idézi Cygankin 1981: 49).

Atańbijo, Keceńbije, Kulasbije, Ordańbuje, Orozbije, Orzańbuje, Salmańbijo, Siřeźbuje. Ugyanígy a zürjén *pi* is kapcsolódhat toponimákhoz: *Illapi* 'Ilja fia' (egy út neve, tkp. 'Ilja fiának az útja'), *Katpi* 'Katalin fia' (egy tó neve); a *pijan* pedig a lakosság egy csoportjának meghatározására szolgál: *iźmapijan* 'az Izsma folyó mellett lakók', *jemvapijan* 'a Jemva mellett lakók'. (A *pi* ~ *pijan* a zürjén köznevekben gramatikalizálódott, kicsinyítő képzővé vált, vö. *zonpjan* 'fiúcska' < *zon* 'fiú'; *sijpjan* 'hajacska' < *sij* 'haj') (Cygankin 1981: 48–49; 1983: 163–164).

Véleményem szerint itt sincs szó agglutinációval alakult képzőről, ugyanis a *bije, bijo, buje* tökéletesen beillik a mordvin földrajzi nevek egyik alaptípusába, a kételemű (bővítményrész + alaptag szerkezetű) nevek csoportjába. A leggyakoribb víznévi (és víznévből metonimikus névadással keletkezett településnévi) alaptagokhoz (*lej* 'folyó', *latko* 'árok, vízmosás, patak', *lišma* 'forrás', *erke* 'tó'), ill. a *kužo* 'tisztás' névelemhez túlnyomó többségben köznévi bővítményrész járul, míg a településnevek megalkotásában módfelett produktív *vele* 'falú' alaptaghoz javarészt személynévi bővítmény társul.¹⁴ Ezek a nevek tehát ugyanolyan felépítésűek, mint a *bije, bijo, buje* elemű toponimák, így semmi okunk képzővé válást feltételezni (illetőleg ha ez képző lenne, akkor az összes többi, mintegy kéttucatnyi egyéb földrajzi köznévi alaptagot is annak kellene minősíteni, ami abszurd helyzetet eredményezne).

8. kirda (< FV **kerta* 'sor, rend; -szor/-szer/-ször', vö. fi. *kerta* – UEW 659). Multiplicativusi jelentésű elem: *kavońgirda* 'kétszer', *kolmońgirda* 'háromszor', *kemeńgirda* 'tízszor', *ombońgirda* 'másodszor' (mivel mindig a számnév genitivusi alakjához járul, a *k-* így zöngésül). Ennek az elemnek a megítélése a mordvin szakirodalomban nem egyértelmű. Az Erzań kel' (2000: 47) affixoidnak tekinti, a nyelvkönyvek (Mosin – Bajuškin 1983: 126; Mészáros 1998: 101) általában névutónak, az erza értelmező szótár (Abramov 2002: 184) szórésznek, szóelemnek (val peľks) minősíti. Az egybe- ill. különírás kérdésében is ingadozás figyelhető meg: *lamońkirda* ~ *lamoń kirda* 'sokszor'. Alakilag – és számszónevekhez kapcsolódva szófajtanilag is – inkább a névutókhöz kell sorolni, a képző kritériumainak nem felel meg.

9. lango. Önálló szóként elsősorban 'felület, felszín, vminek a felületén lévő hely', ill. 'idő, idény' jelentése van. E két fő jelentés az összetételekben is megőrződik: *čalgamolango* 'lépcsőfok' (< *čalgamo* 'lépcső'), *kaštomolango* 'kemencepada' (< *kaštom* 'kályha, kemence'), *kudlango* 'háztető' (< *kud(o)* 'ház'), M

¹⁴ Čińev *lišma* < čińev 'szagos, bűdös', Čovar *lišma* < čovar 'homok', Ińeļej < ińe 'nagy', Kańšt' *erke* < kańšt' 'kender', Kardon *latko* < kardo 'istálló, akol', Kijav *latko* < kijav 'kigyó', Lapiža *erke* < lapuža 'lapos', Lepļej < lepe 'éger', Ovto *lej* < ovto 'medve', Pičinguši < piče 'fenyő', Šijaļej < šija 'ezüst', Šil'dej *lišma* < šil'dej 'zsombék', Tańtej *lej* < tańtej 'édes, finom', Tumo *latko* < tumo 'tölgy', Ved'gev *latko* < ved'gev 'vízimalom'; ill. Armej *vele*, Boraż *vele*, Kočkur *vele*, Kuraj *vele*, Norad *vele*, Polaj *vele*, Sudož *vele* stb. (Kazaeva 2001: 11–44).

kuštəmalangə 'lépcsőtornác, (fedett) feljárát' (< *kuštəma* 'lépcső'), *lovsolango* 'tejszín' (< *lovso* 'tej'), *pečkalango* 'a kemence teteje, felszíne' (< *pečka* 'tűzhely, kemence'), *potoloklango* 'padlás' (< *potolok* 'mennyezet'); ill. *leđəmalango* 'a kaszálás ideje' (< *leđəma* 'kaszálás'), *nujəmalango* 'az aratás ideje' (< *nujəma* 'aratás'), *robotalango* 'munkaidő' (< *robota* 'munka'), *viđəmalango* 'a vetés ideje' (< *viđəma* 'vetés'). A *-lango* 'idő' voltaképpen el is hagyható az *ašolgađomalango* (< *ašolgađoma* 'hajnalodás'), *čokšnelango* (< *čokšne* 'este'), *kovlango* (< *kov* 'hold, hónap'), *valskelango* (< *valske* 'reggel'), *velango* (< *ve* 'éjszaka') összetételekből. Sajátos jelentésmozganata e lexémának a 'teljes, egész' árnyalat kifejezése, pl. *kojmelango* 'lapát (tkp. az egész lapát)' < *kojme* 'lapát', *šangolango* 'vasvilla (az egész)' < *šango* 'vasvilla', *mastorlango* '(az egész) világ' < *mastor* 'föld, ország, világ'. 'Hímzés' jelentést hordoz a *lavtovlango* 'vállhímzés' < *lavtov* 'váll', *mešče-lango* 'mell-hímzés' < *mešče* 'mell' szavakban. (Vö. Cygankin 1996: 21; Et'žan' kel' 2000: 47; MdWb 1009.)

Elvontabb helyviszonyt fejez ki a *kalmolango* 'temető' (< *kalmo* 'sír, sírgödör') és a *kilango* 'út, utazás' (< *ki* 'út').

A felsorolt adatok alapján a *-lango* összetételi utótagnak tűnik. A helyviszonyokat kifejező összetételek konkrét helyeket jelölnek, s az előtag és utótag viszonya világosan látható, ugyanakkor néhány szóban talán már megindult egyfajta absztrahációs folyamat, vö. *kalmolango*, *kilango*, ill. *kojmelango*, *šangolango*, *mastorlango* (s talán ide sorolható a *t'ingelango* 'szérű' < *t'ingə* 'szérű', *vedlango* 'patak' < *ved* 'víz', *viřlango* 'erdő, erdős hely' < *viř* 'erdő', ahol az összetétel voltaképpen ugyanazt jelenti, mint az előtag, másképpen fogalmazva a *-lango* itt talán egyfajta jelentés nélküli képzővé kezd üresedni). Az időviszonyt jelentő szavak (elsősorban a *čokšnelango*, *valskelango*, *velango* típusú összetételek) szintűgy magukban hordozzák a képzősülés lehetőségét.

10. mar. A md. *umar/mar* 'alma; termés, gyümölcs; bogyó; szamóca' összetett szavak utótagjaként valamilyen növény (gyümölcs) termését, bogyóját jelöli, pl. *čejumar/šajmar* 'tőzegáfonya' < *čej/šaj* 'sás', M *inđərmar* 'lonc (bogyója)' < *inđər* 'lonc', *kuzumar/kuzmar* 'lucfenyő toboza' < *kuz* 'lucfenyő', *mastorumar*, *mastumar* 'földieper' < *mastor* 'föld', *modaumar*, *modamar/modmar* 'krumpli' < *moda* 'föld', *ovtumar*, *ovtumar/oftəmar* 'csipkebogyó, vadrózsa (termése)' < *ovto/oftə* 'medve', *pičəumar/pičəmar* 'fenyőtoboz' < *piče/pičə* 'fenyő', *tumumar/tuməmar* 'gubacs' < *tumo/tumə* 'tölgy'.¹⁵ (Ritkán előfordul testrésznevekben is: *čamaumar* 'arc, orca' < *čama* 'arc', M *šəlməmar* 'pupilla' < *šəlmə* 'szem', itt a vizsgált szó jelentése némiképp megváltozott.) (Vö. MdWb 1175.)

¹⁵ A md. *lamar/lajmar* 'zelnice (termése)' szavakba valószínűleg utólag, analogikusan épült be a *mar* elem, alapszava ugyanis a *lom/lajmə* 'zelnice', amely uráli eredetre megy vissza, vö. fi. *tuomi*, é. *toom*, lpN. *duobmá*, cser. *lombā*, zürj.-votj. *lēm*, osztjV. *jəm*, vogTJ. *lēm*, szelk. *čēm* < U *đeme* (đōme) 'Traubenkirsche, Ahlkirsche' (UEW 65).

Cygankin véleményével (1996: 21) ellentétben¹⁶ ezt a lexémát nem lehet (fél)képzőnek minősíteni, mert nem felel meg a derivációs kritériumoknak: szemantikailag nagyon kis csoportot alkotnak az alapszavak; az így keletkezett szavak behatárolt jelentésűek ('növény termése'); a vizsgált elemnek absztraháló képessége nincs; az eredeti jelentés nem homályosult el; az összetétel utótagjának jelentése közel áll az eredeti jelentéshez.

11. *nal*. Ez a szó a moksában ma 'csoport, csapat, nyáj' jelentésben él; összetételek utótagjaként pedig elsősorban 'valamilyen növényvel benőtt terület' jelentést hordoz (pl. *ka'nal* 'fűzfaerdő' < *kał* 'fűzfa', *kuznal* 'fenyőerdő' < *kuz* '(luc)fenyő', *lepənal* 'égeres' < *lepə* 'éger', *ńud'inal* 'nádas' < *ńud'i* 'nád', *pəšənal* 'hárserdő, hársliget' < *pəšə* 'hárs', *pičənal* 'fenyves' < *pičə* 'fenyő', *pojunal* 'nyárfaliget' < *poju* 'nyárfa', *tumənal* 'tölgyes' < *tumə* 'tölgy'). Gyűjtőnévi funkcióra utal a *čil'dinal* 'zsombékos hely' (< *čil'di* 'zsombék, gyephalom') és a *kevnal* 'kőbánya' (< *kev* 'kő') összetétel is.

A *nal* az erza köznevek közül mára már kiszorult. Mordvinföldi névtanосok néhány településnévben vélik felfedezni e szót, szerintük a *Načənalka*, *Načənali* nevek alaptagja ez az elem (< *načko* 'nyirkos, nedves') (vö. Inževatov 1987: 149). (Az etimológiát a szemantikai problémák mellett az is gyengíti, hogy az első településnév hidronimikus eredetű, a *Načənalka* folyóról kapta a nevét.)

E szó nincs kapcsolatban a *nal* 'nyíl' főnévvel (vö. UEW 317).

Paasonen bizonytalan ennek az elemnek a megítélésében: „Wort od. Suff., das nur in Verbind. mit einigen Nomina vorkommt u. 'Menge, Vielheit, Reichtum' bedeutet” (MdWb 1312). Cygankin (1996: 21) egyértelműen gyűjtőnévi funkciójú félaffectumnak tartja, s nem utótagként kezeli. Megítélésem szerint e vélekedésnek a térszínformákat megnevező földrajzi nevekben – hasonlóan a *bije*, *bijo*, *buje* lexémához – semmiféle alapja nincs, a korábban vázolt érvek miatt ez nem lehet képző, csak utótag (vö. *lej*, *latko*, *ve'le* stb.).

Úgy tűnik, hogy a gyűjtőnévi jelentés képes magában hordozni a képzővé válás lehetőségét, ugyanis Paasonen szótárából (MdWb 1312) tudtam adatolni egy „képzőszerű” köznévi (azaz nem földrajzi névi) előfordulást: *M šabanal* 'sokgyerekeség' (< *šaba* 'gyerek').

12. *pulo*. Az agglutinálódott képzőknek tartott szavak közül talán ez a leginkább vitatott, s egyben a legtöbb félreértelmezéssel „sújtott” lexéma. Mészáros Edit részletesen áttekinti e kérdés irodalmát (Mészáros 1999–2000: 237–240), bemutatja a különféle vélekedéseket, s megpróbálja tisztázni, képzővel vagy összetételi utótaggal állunk-e szemben. A legelső problémát az okozza, hogy itt voltaképpen homonim szavakról van szó (1. 'farak; copf'; 2. 'liget, er-

¹⁶ Voltaképpen már magával a képző meghatározásával is gondok vannak: Cygankin csak *-mar* szuffixumról beszél, holott helyesebb lenne E *umar*, M *mar* elemekről szólni.

döcske'), ám a szakirodalom erről alig vesz tudomást. A mordvin szótárak általában csak a 'farok; copf' jelentést (illetve az abból levezethető egyéb jelentéseket) közlik,¹⁷ s csak néhány műben szerepel mindkét szó.¹⁸

A második nehézséget a lexéma minősítése jelenti. A különféle kézikönyvek, grammatikai összefoglalók és iskolai nyelvtankönyvek hol gyűjtőnévi jelentésű képzőnek (pl. Cygankin 1980: 108, 150), hol félképzőnek (pl. Cygankin 1981: 18, 51; Serebrennikov 1967: 66, 70), hol pedig összetételi utóagnak (Cygankin 1983: 72, 98; Kelin 1967: 65) tekintik a vizsgált elemet (bővebben l. Mészáros cikkében).

Jelen dolgozat vizsgálódási tárgyából a 'farok; copf' jelentésű szót kizárhatjuk, ugyanis a *karbulo* 'bocskor hátulja', *urbulo* 'mezei zsurló' (szó szerint 'mókusfarok'), ill. *čerbuló* 'hajfonat', *muškopulo* 'kenderfonat' (vö. Mészáros 1999–2000: 241) szavak *-pulo* eleme egyértelműen összetételi utóagnak minősül.

Vizsgáljuk meg tehát a *pulo* 'liget, erdőcske' lexémát tartalmazó szavakat, mennyiben teljesülnek ez esetben a képzővé válás feltételei! Mészáros négy szemantikai alcsoportot különít el: a) 'liget, erdőcske, fás hely': *kilejbulo* 'nyírfaliget' (< *kilej* 'nyírfa'), *pičepulo* 'fenyves' (< *piče* 'fenyő'), *tumopulo* 'tölgyes' (< *tumo* 'tölgy'); b) 'növénnel benőtt hely': *inžebulo* 'málnás' (< *inžej* 'málna'), *šild'ejbulo* 'zsombékos hely' (< *šild'ej* 'zsombék'), *tikšepulo* 'füves hely, tisztás' (< *tikše* 'fü'); c) '-s/-os/-es/-ös hely' (ahol az előtag nem növény-név): *latkopulo* 'szakadékos hely' (< *latko* 'szakadék'); és d) 'vmilyen állattal benépesült hely': *joznepulo* 'kígyós hely, kígyófészek' (< *jozne* 'kígyó'). A felsorolt adatok alapján úgy tűnik, hogy a *pulo* nem képző, hanem összetételek utótagja. Sem a deszemantizációnak, sem az absztrahálásnak nincs jele, hiszen a vizsgált lexémák konkrét helyeket jelölnek. Az alapszó szemantikai köre jól körülhatárolható: növénynevek (azon belül is elsősorban fanevek), állatnevek, térszínformák megnevezései fordulhatnak elő. Összességében elmondható, hogy az elsősorban az erzából adatható *pulo* használati köre és minősítése megegyezik a moksa *nal* szóéval.

D) Az utótag megindult a képzővé válás útján

A deszemantizációs folyamat még éppen csak megindult; a vizsgált elem szemantikai ereje nagy, jelentésbeli kapcsolódási szabadsága csekély, az alapszóval való

¹⁷ Vö. 'хвост; Schwanz, Schweif'; 'коса; Haarflechte, Zopf (der Mädchen)'; 'пасмо; Gebinde, Fitze, Strähne', továbbá 'стержень, рукоятка; Schaft, Stiel' stb. (MdWb 1833–1834); 'хвост, коса, ручка, пасма' (ERS 526); 'häntä; palmikko, letti; verkon pohjukka' (MSS 151).

¹⁸ Vö. 1. 'häntä; palmikko, letti', 2. 'lehto' (ESS 135); 1. 'farok; hajfonat, copf, varkocs', 2. 'fás hely, liget, erdőcske; vmilyen növénnel benőtt / állattal benépesült hely' (EMSz 246).

kapcsolatát jól őrzi, elvont viszonyok jelölésére még csak kis mértékben képes.

13. -*pra/prä*.¹⁹ Önálló szóként a következő jelentéseket hordozza: 1. 'fej, fő' (*lomañeñ pra* 'emberfej', *pondakš pra* 'borzas fej'); 2. 'vminek a felső része, teteje, csúcsa' (*čuvtoñ pra* 'a fa teteje', *pandoñ pra* 'hegytető'); 3. 'vminek a vége' (*suron pra* 'ujjbegy'); 4. 'állatok száma, darab' (*stadasoñt šizgemen prät* 'a nyájban hetven fej van') (Abramov 2002: 398; ERS 521; MdWb 1796). Képzett alakok alapszavaként: *pradovks* 'befejezés', *pravks* 'tartalomjegyzék', *pravt* 'főnök', *prev* 'ész'; alárendelő összetételek előtagjaként: *pračeř* 'hajszál', *praked'* 'fejbőr', *prakolgan* 'koponya', *prapača* 'fejkendő', *prasuře* 'koszorú', *praud'em* 'agyvelő'; mellérendelő összetételben: *prat-pilget'* 'végtagok'; névutó alapszavaként: *prasto* 'tetejéről', *praso* 'tetején', *pras* 'tetejére' stb. Mindezek mellett a *pra* visszaható névmásként is él: *pra šnams* 'dicsekszik', *pra vanstoms* 'vigyáz magára', *pra vetams* 'viselkedik'.

Összetételek utótagjaként szintén produktívnak számít. Vizsgálódásom célkitűzése értelmében a konkrét 'fej, fő; vmi teteje, vége' jelentések (azaz utótagok) és az elvont jelentések (azaz képzők) között kell határvonalat húznunk. Mindenképpen a konkrét szemantikai kategóriába tartoznak az alábbi alcsoportok: építmények teteje, felső része: *kudopra* 'háztető' (< *kudo* 'ház'), *kušt'embra* 'lépcső, feljáró' (< *kušt'ema* 'lépcső'), *palmañbra* 'az ajtófélfá felső része' (< *palmañ* 'oszlop, pillér'), *utombra* 'a csűr padlása' (< *utomo* 'csűr'); testrészek vége: *kel'bra* 'nyelvhegy' (< *kel'* 'nyelv'), *lavtovbra* 'váll' (< *lavtov* 'váll'), *pilepra* 'a fülkagyló felső része' (< *pile* 'fül'), *sudopra* 'orrhegy' (< *sudo* 'orr'); lábbelik orra: *kar'bra* 'a bocskor orra' (< *kar* 'bocskor'), *kembra* 'csizmaorr' (< *kem* 'csizma'); tárgyak feje: *eskeppra* 'a szög feje' (< *eske* 'szög'); növények feje: *čurkappra* 'egy fej hagyma' (< *čurka* 'hagyma'), *kapstappra* 'egy fej káposzta', *makoppra* 'mákgubó' (< *mako* 'mák'), térszinformák teteje: *pandoppra* 'hegy-csúcs' (< *pando* 'hegy'); vizek forrása: *lejbra* 'folyó forrása' (< *lej* 'folyó'), *lišmappra* 'forrás, kút' (< *lišma* 'kút'), *ved'bra* 'forrás' (< *ved'* 'víz').

Absztrakt viszonyokat fejez ki, tehát már inkább képzőnek tekinthető: *čarippra* 'csibész' < *čari* 'kerék; forgó', *iredšpra* 'részség' < *ired'em* 'berüg', *keñžeppra* 'egy csipetnyi vmi' < *keñže* 'köröm', *lembra* 'olvasztott zsír maradványa' < *lem* 'faggyú, zsír', *pondakšpra* 'ápolatlan, gondozatlan ember' < *pondakš* 'borzas, kócos', *šajtañbra* 'ördög' < *šajtañ* 'ördög, sátán', s talán ide sorolható a *botpra* 'ebihal' < *bot* 'halászáskor használatos bot', *kevbra* 'köves hely' < *kev* 'kő', *sukspra* 'pattanás' < *suks* 'féreg, kukac', *čavkañbra* 'lóhere' < *čavka* 'csóka'.

Összességében tehát elmondható, hogy a *pra* elem absztrahálódása néhány szóban már megindult, de a deszemantizációs folyamatnak még csak az elején

¹⁹ FU **perä* 'hátulsó rész' > fi. *perä*, votj. *ber*, zürj. *bör* 'hátulsó rész', osztj. *pěrtäy*, vog. *pärəw* 'hátra' (UEW 373).

jár, mivelhogy az alapalak önálló szóként is, összetételekben is élő, produktív lexéma, továbbá a képző és az utótag elkülönülését gyorsító hang- és alaktani változások (az általános elvű zöngésülést leszámítva) még nem történtek meg. A képzősülést elősegítheti, hogy a vizsgált előtagok viszonylag változatos szemantikai körbe tartoznak, a szemantikai háttér tehát biztosítva van. A *p̄ra* képzőként produktívnek tűnik, orosz eredetű alapszót ugyanakkor nem találtam.

14. *-pe*²⁰ 1. 'vminek a vége (térben)': *kiñ pe* 'az út vége', *piks pe* 'kötélvég'; 2. 'vminek a vége (időben)': *tel'ēñ pe* 'a tél vége', *majeñ pe* 'május vége' (Abramov 2002: 356; ERS 463; MdWb 1571). A *pe* használati köre és produktivitása lényegesen kisebb, mint a vele bizonyos mértékig azonos szemantikai tartalmat képviselő *p̄ra* szóé. Cygankin (2000a: 130) a mai erza irodalmi nyelvben mintegy 70-re becsüli a *p̄ra* előtagú összetételeket, ezzel szemben a *pe* előtagként szerinte csak a *peščuvto* (~ *pevcuvto*)/*pešafta* 'nyél nélküli serpenyő felemelésére szolgáló csipesz, fogó' szóban fordul elő.²¹ Valójában ez az adat nem is tartozik ide, hiszen ennek etimológiája más: *peš-* < FP **pište* 'csipesz; fenyőfáklya tartója', vö. fi. *pihti*, lpN *bâs'tâ*, zürj. *peš*, *peša* (UEW 733; Keresztes 1986: 110).

A képzett szavak között csak a fosztóképzős alakot tüntetik fel a szótárak (*pev'teme* 'végtelen'), belőle alkotott határozószó a *peček* 'sorban', *peček-peček* 'egymás mögött', *pes* 'végig', *peđe-pes* 'elejétől a végéig'.

Összetételek utótagjaként 'vminek a vége' jelentést hordoz: *kodstpe* 'szövet, anyag vége' (< *kodst* 'vászon, szövet'), *p̄rape* 'az ágy feje, fejrésze' (< *p̄ra* 'fej'), *velepe* 'a falu vége' (< *vele* 'falu'). A képzősülés kezdeti szakaszában még többékevésbé tettenérhető az eredeti jelentés, de már megindul az absztrahálódás, pl. *kerbe* 'hánccdarab' < *keř* 'kéreg, hánccs', *ožape* 'kézelő, felhajtás ruhaujjon' < *oža* 'ruhaujj' (vmilyen tárgy megnevezése); *ikel'cpe* 'földsáv' < *ikel'ce* 'elülső', *kuštembe* 'feljáró, lépcsőtornác' < *kuš'tema* 'lépcső', *vajgel'be* 'verszta, kilométer' < *vajgel'* 'hang' (hely, távolság megnevezése).

A harmadik csoportba a már elvont jelentésű szavak tartoznak, ezekben a *-pe* már egyértelműen képzőnek tekinthető, pl. *šel'mepe* 'látókör' < *šel'me* 'szem', *valbe* 'ígéret' < *val* 'szó', *maštomape* 'halál, pusztulás' < *maštoma* 'megölés, elpusztítás'.

A *pe* önálló szóként, ill. összetételei előtagként, képzett szavak kiindulópontjaként nem gyakori, nem produktív elem, így sokkal könnyebben veszhet ki a szókincsből, s ezáltal sokkal könnyebben válhat képzővé, mint a (részben) hasonló jelentésmezejű, de produktív, gyakori *p̄ra* elem.

²⁰ PU **päñe* 'Kopf, Haupt' > fi. *pää*, ?lpN *bagñe*, votj. *pum*, zürj. *pon*, vog. *päj*, m. *fej*, ?jur. *pa*, tvg. *feai* (UEW 365).

²¹ Paasonen szótárában szerepel még: *pekuro* 'a falu vége' (< *kuro* 'utca, környék, hely'), *pe-maštuma ci* 'a pusztulás, halál napja' (< *maštuma*, *maštoma* 'megölés, elpusztítás'), *pevasca* 'bizonyos távolságra' (< *vasolo* 'távol') (MdWb 1573).

E) Már képzőnek tekinthető, elvont viszonyok jelölésére képes elem

E csoportnak még az alapszava is élő nyelvi elem, azaz önálló szóként is, más képzések kiindulópontjaként és összetételek részeként egyaránt létezik és produktív; az alapszó és a képző kapcsolata még nem homályosult el teljesen (mindemellett a képző még csak néhány szóban figyelhető meg).

15. **-meže** embereket jelölő gyűjtőképző: *Vasamežeň* 'mindenki, aki Vaszilij-jel (van), Vaszilijék', *Ohramežeň tevest tejiž* 'mindenki, aki Jefrejjel (volt), a dolgát elvégezte'. A személynevekhez járuló képző után genitivus/melléknév-képző áll: *Sérgejmežeň, Maksimmežeň* (Cygankin 1996: 22; Eržan kel' 47). A képző a *meže* 'mi, micsoda' alapalakból alakult ki (MdWb 1209; vö. m. *mind, minden, mindenki*). – Használata rendkívül korlátozott, nem tűnik gyakori alaknak, ám egyértelműen képzőnek tekinthető.

16. **-ni ~ -né** asszonynévképző: *Vaskaņize, Vaňanize* (Eržan kel' 47), *Petaņeze, Vasaņeze* (Cygankin 1981: 20), *Igajņize, Ivanņize, Večkajņize* (MdWb 1401). A rendelkezésemre álló adatok alapján úgy tűnik, a férj nevét követve birtokos személyragot vesz fel. A *ni* 'feleség, asszony' jelentésű önálló szóból alakult (vö. *ozavtiže ninde* 'liess seine Frau sich setzen', *nintē pazos ista kortas* 'zu der Frau sprach Gott so', MdWb 1401; *ņiks sajems* 'feleségül vesz'). Cygankin (1981: 20; 1996: 21) említést tesz e képző moksa megfelelőjéről, az *arvā* (рвва) 'feleség' szóból alakult *-rā* szuffixumról is: *Petra-rā* 'P. felesége', *Stēpan-arā* 'S. felesége', *Vasa-rā* 'V. felesége'.

A *-ni* funkciója részben hasonló a m. *-né* képzőéhez, ám annál korlátozottabb, hiszen nem járulhat foglalkozásnevekhez. Az alapszó szemantikai behatároltsága miatt e szuffixum nehezen képes absztrahálódni, kapcsolódási szabadsága kicsi, az alapszó jelentésétől pedig egyáltalán nem szakadt el.

17. **peļ/pāl**.²² A mai szótárakban e szó 'fél' jelentésben szerepel: *peļ* 'fél liter', *peļ čī* 'fél nap', *peļ ije* 'fél év' (Abramov 2002: 361–363; ERS 468; EMSz 223), Paasonennél azonban e címszó alatt a 'сторона, Seite' jelentést találhatjuk.²³ M *tā alās tā pālān* 'dieser Mann ist von dieser Seite' (MdWb 1597). Összetételek előtagjaként (*peļgel* 'beszédhibás [tkp. félnyelv]', *peļgov* 'félhold', *peļeve* 'éjfél', *peļevele* 'fél falu') és határozószó/névutó kiindulópontjaként (*peļe* 'oldalt', *peļev* 'oldalra', *peļde* 'oldalról, felől', *peļga* 'vmi oldalán (prol.)', *peļs* 'félbe, részben') viszonylag produktív. Képzett szó alapszavaként is él: *peļks* 'rész, részlet'.

²² PU **pālā* 'fél; Halb' > ?fi. *pieli*, lpN *bælle*, cser. *peļ*, votj. *pal*, zürj. *peļ*, osztj. *peļak*, vog. *pāl*, m. *fél*; jur. *peļe*, tvg. *fealea*, szelk. *palāl* (UEW 362).

²³ E kettősség oka az, hogy az előmd. **pēlā* 'oldal' és **pālā* 'fél' később alakilag egybeesett (Keresztes 1986: 108).

Az önálló szóból képzővé vált *pel'* általában a *-mo*, *-ma* deverbális névszó-képzős alakhoz (Cygankinnál tévesen: infinitivushoz) kapcsolódik (vö. *mijems* 'elad' > *mijema* 'eladás').²⁴

Cygankin (1980: 109; 1981: 51) ennek a produktív képzőnek a 'vmilyen cselekvésre szolgáló eszköz' jelentést tulajdonítja. A mordvin szótárak anyagai alapján több mint harminc *pel'* elemű szót gyűjtöttem össze, ezek különféle tárgyakat, eszközöket neveznek meg (külön alcsoportot képezhetnek az ételek, italok, dohányárúk): *amol'd'amopel'* 'merítőkanál' (< *amol'd'amo* 'merítés'), *artomapel'* 'festék' (< *artoma* 'festés'), *avoldamopel'* 'seprű' (< *avoldamo* 'intés; lendület, ingás'), *karksamopel'* 'öv' (< *karksamo* 'derék'), *keřsemapel'* 'vágóeszköz' (< *keřsema* 'vágás'), *led'emapel'* 'kasza' (< *ledema* 'kaszálás'), *mijemapel'* 'áru, árucikk' (< *mijema* 'eladás'), *nalksemapel'* 'játék, játékszer' (< *nalksema* 'játék, játszás'), *nur'tamopel'* 'tölcsér' (< *nur'tamo* 'megtöltés, beöntés'), *orřamopel'* 'ruha, ruházat' (< *orřamo* 'öltözés; ruha, ruházat'), *palomapel'* 'tüzelőanyag' (< *paloma* 'elégés'), *sed'amopel'* 'hangszer' (< *sed'amo* 'hangszeren játszás'), *tulodomapel'* 'dugó' (< *tulodoma* 'bedugaszolás'), *uřtomapel'* 'tüzelőanyag' (< *uřtoma* 'fűtés'), *vađ'emapel'* 'kenőanyag, kenőcs' (< *vađ'ema* 'bekenés'), *valnomapel'* 'locsólókanna' (< *valnoma* 'locsolás'), *vell'amopel'* 'takaró' (< *vell'amo* 'betakarás'), *verged'emapel'* 'tűzgyújtó (eszköz)' (< *verged'ema* 'meggyújtás'); valamint *andomapel'* 'étel' (< *andoma* 'etetés'), *jarsamopel'* 'ennivaló, étel' (< *jarsamo* 'evés, étkezés'), *kavařamopel'* 'vendégeknek felszolgált étel-ital' (< *kavařamo* 'kínálás, megvendéglés'), *lambamopel'* 'édesség, desszert' (< *lambamo* 'édes'), *řimemapel'* 'innivaló, ital' (< *řimema* 'ivás'), *targamopel'* 'dohány, cigaretta' (< *targamo* 'dohányzás').

A *pel'* szinte minden tekintetben megfelel a képzősülő/képzősült utótagok követelményeinek. Az önálló ('fél' jelentésű) szó és a belőle alakult ('eszköz' jelentéstartalmú) képző kapcsolata megszűnt (habár hangalaki változás nem történt), azaz végbement a deszemantizáció. A *pel'* szemantikai behatároltságából fakadóan főnévi utótagként eredeti jelentésében nem is állhat, ez megkönnyíti az elszigetelődést. A *-pel'* mint képző jelentős lépéseket tett az absztrahálódás felé (elsősorban az étel- és italnevek szemantikai csoportjában) habár a 'tárgy' jelleg még erősen dominál. Az alapszó viszonylag tág szemantikai körbe tartozik, a képző „nyitott”, szabadon kapcsolódhat. Viszonylag produktív képzőnek látszik, noha még csak egy orosz eredetű elemmel való kapcsolatára bukkantam rá (*bel'amopel'* 'fehérítő anyag' < or. *белыѣ* 'fehér').

18. *pel'ks* 'rész, részlet; darab': *koncerteň vařenće pel'ks* 'a koncert első része', *kirpečeň pel'ks* 'tégladarab', *peňge pel'ks* 'fadarab', *suřika pel'ks* 'üvegszi-

²⁴ De: *lambamo* 'édes' > *lambamopel'* 'édesség, desszert', *meř'e* 'mell, mellkas' > *meř'epel'* 'az erza női ruha mellrészén lévő hímezés'.

lánk', *pelksen-pelks* 'részenként' (Abramov 2002: 362; ERS 468, MdWb 1602). Nem szerepel sem Cygankin, sem Serebrennikov, sem mások által vizsgált (fél)képzők között, azonban mégis érdemes e listára felvenni ezt a lexémát, mert egyértelműen az agglutináció jegyeit mutatja. A kérdéses szóelem maga is képzett szó, a fentebb tárgyalt *pel* 'fél' *-ks* képzős származéka (a *-ks* az egyik legproduktívabb denominális nomenképző a mordvinban).

A *pelks* előtagként, ill. továbbképzett alak kiindulópontjaként nem funkcionál, néhány szintagmában/alárendelő összetételben azonban megtalálható: *pra-pelks* 'fejrész' (< *pra* 'fej'), *pravtpelks* 'fő része vminek' (< *pravt* 'főnök'), *valoň pelks* 'szótag' (< *val* 'szó').

Vannak olyan lexémák, melyekben a *pelks* elvesztette eredeti jelentését, s kiüresedve absztrakt képzővé vált: *čoponbelks* 'sötétedés, szürkület' (< *čopoda* 'sötét'), *ikelepelks* 'homlokzat' (< *ikele* 'elöl, előtt'), *nartnemapelks* 'törlőgumi, radír' (< *nartnema* 'törlés'), *perťpelks* 'környezet, környék' (< *perť* 'át, keresztül'), *sed'ejbelks* 'kedves, drága' (< *sed'ej* 'szív'). Meglehet, hogy eredetileg ezek a szavak a *pel* elemű lexémák csoportjába tartozhattak, ezt a *čoponbelev* 'sötétedéskor', *ikelepelev* 'a jövőben', *perť-pele* 'körül' szerkezetek bizonyítják. Ez esetben a *-ks* csak utólag „ragadhatott rá” e szavakra.

A *pelks* mint képző tehát deszematizálódott, alapszavával való jelentésbeli kapcsolatát elvesztette; képes absztrakt fogalmak megnevezésére; a példák kis száma ellenére is megkockáztathatjuk, hogy változatos szemantikai körhöz tartozó alapszavakhoz kapcsolódhat.

F) Képzőnek tekinthető elem

A képző és az alapszó kapcsolata teljesen megszakadt, a képző teljes szemantikai szabadsággal rendelkezik, s minden megkötöttség nélkül képes létrehozni új, elvont jelentésű szavakat – e képzővel gyakran jönnek létre szavak, idegen és nyelvújítási szavakhoz egyaránt képes kapcsolódni.

19. *čiši* 'nap (Tag, Sonne)'.²⁵ Önálló szóként is, összetételek elő- és utótagjaként is él: *čilisema* 'napkelte', *čivalgoma* 'napnyugta', *činžaramo* 'napraforgó', ill. *čačomači* 'születésnap', *ineči* 'húsvét', *ned'lači* 'vasárnap', *trudoči* 'munkanap', *teči* 'ma'. Előtagként tehát a 'nap mint égitest', utótagként pedig a 'nap mint időegység' jelentésben szerepel (Mészáros 1997: 233).

E szó a mordvinban nomenképzővé agglutinálódott: ma az elvont főnevek

²⁵ FU *kečä* 'Kreis, Ring, Reifen' > fi. *kehä* 'Kreis, Umkreis, Kreislinie', é. *keha* 'Körper, Rumpf; Gefäß, Geschirr', cser. *keča* 'Sonne, Tag', votj. *kjč, kiš* 'Schlinge, Schleife', zürj. *kjč* 'Ohrring; Mondhof, Sonnenring; Schlinge', osztj. *kōč* 'Ring am Ende des Schneeschuhstockes', vog. *küš* 'Regenbogen', ?m. *kégy, kegyelet* (UEW 141).

egyik leggyakoribb képzője (a *-ks* mellett). Ugyanakkor – mint Mészáros Edit összefoglalásából (1997: 229) kitűnik – a mordvin grammatikák ellentmondásosan kezelik e szuffixumot: van, aki összetételi utótagnak tekinti (pl. Cygankin 1983: 72, 148; Kelin 1967: 65), s van, aki képzőnek minősíti (Cygankin 1980: 108; 1981: 51; 1983: 98; Serebrennikov 1967: 66).

A *-či* képzős elvont főnevek alapszava leggyakrabban melléknév. Sirkka Saarinennek a közelmúltban megjelent különféle szótárak (erza–orosz és moksa–orosz nagyszótár, finn–erza szótár, Paasonen nagy nyelvjárási szótára, az erza és moksa helyesírási szótár, ill. az ezek alapján Turkuban nemrég elkészült szóvégmutato szótár) anyagára támaszkodó számítása szerint az *a tergo* szótárba felvett 339 erza és 180 moksa *-či/-ši* képzős alak közül az erzában 53%-ra, míg a moksában 71%-ra tehető a melléknévi alapszavak aránya (az ingadozó, melléknévként és főnévként egyaránt tekinthető alakokat egységesen melléknévként tekintette). Néhány példa: *anokči* 'kész volta vminek' < *anok* 'kész', *beřaňči* 'rossz volta vminek' < *beřaň* 'rossz', *bojkači* 'gyorsaság' < *bojka* 'fürge', *čestnojči* 'becsületesség' < *čestnoj* 'becsületes', *domkači* 'mélység' < *domka* 'mély', *kařtaňči* 'büszkeség' < *kařtaň* 'büszke', *kemeči* 'erősség' < *keme* 'erős', *lavšoči* 'gyengeség' < *lavšo* 'gyenge', *mazijči* 'szépség' < *mazij* 'szép', *nořkači* 'tompaság' < *nořka* 'tompá', *paroči* 'jóság' < *paro* 'jó', *sireči* 'öregség' < *sire* 'öreg', *smelči* 'bátorság' < *smel* 'bátor', *sokorči* 'vakság' < *sokor* 'vak', *řožďači* 'könnyű volta vminek' < *řožďa* 'könnyű', *stakači* 'nehézség' < *staka* 'nehéz', *řumbrači* 'egészség' < *řumbra* 'egészséges', *řupavči* 'gazdagság' < *řupav* 'gazdag', *tupojči* 'tompaság' < *tupoj* 'tompá', *vačoči* 'éhség' < *vačo* 'éhes', *vaďřači* 'jóság' < *vaďřa* 'jó', *valdoči* 'világosság' < *valdo* 'fényes', *vaňksči* 'tisztaság' < *vaňks* 'tisztá', *viďeči* 'becsületesség' < *viďe* 'egyenes, igaz', *řadnojči* 'mohóság' < *řadnoj* 'mohó' (Saarinén 2004: 334–335; vö. továbbá Mészáros 1997: 235–239).

A melléknév eleve *-j* vagy *-v* képzős alak is lehet: *jořovči* 'ravaszság, furfang' < *jořov* 'ravasz, ügyes' (*jořo* 'érzés, tudat'), *kežejči* 'harag, gonoszság' < *kežej* 'haragos, gonosz' (*kež* 'harag, méreg'), *pitňejči* 'drágaság' < *pitňej* 'drága' (*pitňe* 'ár, érték'), *prevejči* 'okosság' < *prevej* 'okos' (*prej* 'ész, értelem'), *salovči* 'sósság' < *salov* 'sós' (*sal* 'só'), *vijevči* 'erősség' < *vijev* 'erős' (*vij* 'erő'). – Tagadó értelmű melléknév: *amazijči* 'csúnyság' < *amazij* 'csúnya' (*mazij* 'szép'), *avaňksči* 'tisztátalanság' < *avaňks* 'piszkos' (*vaňks* 'tisztá'). Fosztóképzős melléknév: *jarmaktomoči* 'pénztelenség' < *jarmaktomo* 'pénztelen' (*jarmak* 'pénz'), *vijťemeči* 'erőtlenység' < *vijťeme* 'erőtlen'.

Az alapszavak második legnagyobb csoportjába a főnevek tartoznak. Saarinén számításai szerint (2004: 336) az erzában a korpusz 37%-a, a moksában 21%-a sorolható ide. Néhány példa: *kořači* 'gazdagság' < *kořa* 'gazdag (ember)', *nužači* 'szükség, szegénység' < *nuža* 'szükség, szegénység', *ojači* 'barátság' < *oja* 'barát', *olači* 'szabadság' < *ola* 'szabadság', *uradči* 'rend' < *urad* 'rend',

vedunči 'boszorkányság' < *vedun* 'boszorkány'. Az alapszó sok esetben (Saarinen szerint 47, ill. 41 százalékban) *-mo*, *-ma* képzőt hordoz: *eramoči* 'élet, vagyon' < *eramo* 'élet' (*erams* 'él'), *jomamoči* 'elpusztulás' < *jomamo* '(el)pusztulás' (*jomams* 'elpusztul'), *večkemači* 'szeretet' < *večkema* 'szeretet' (*večkems* 'szeret') – ezekben az esetekben a *-či* képzős alak nem hordoz többletjelentést az alapalakhoz képest. (A fonotaktikailag különben problémamentes *-ši* előtt a moksában kiesik a *-mo*, *-ma* magánhangzója: *jakamši* 'vándorélet', *smekamši* 'okosság').

A vizsgált képző sokszor kapcsolódhat a *-ks* translativusragos²⁶ alakhoz is: *avaksči* 'anyaság' < *ava* 'anya', *jalgaksči* 'barátság' < *jalga* 'barát', *ojaksči* 'barátság' < *oja* 'barát', *olaksči* 'szabadság' < *ola* 'szabadság', *pazoksči* 'istenség' < *paz* 'isten', *tejt'erksči* 'lányság' < *tejt'er* 'lány', *ureksči* 'rabság' < *ure* 'rab'. (A *-ks* egyébként ritkán más szófajú alapszóhoz is kapcsolódhat, pl. *odksči* 'fiatal-ság' < *od* 'fiatal', *lamoksči* 'sokaság; nagy mennyiség' < *lamo* 'sok').

A többi szófaj lényegesen kisebb szerepet kap e képző alapszavaként. Az alapszó néhány esetben lehet ige (*čartči* 'figyelmesség' < *čartams* 'értesít'), folyamatos szenvedő melléknévi igenév (*eraviksči* 'szükségesség' < *eraviks* 'szükséges, kellő', *malaviksči* 'közelség' < *malaviks* 'közeli', *uliksči* 'lehetőség' < *uliks* 'lehető'), határozószó, módosítószó (*alkuksči* 'igazság, valóság' < *alkuks* 'tényleg, valóban', *arasči* 'nincstelenség' < *aras* 'nem, nincs'), számnév (*vejkeksči* 'egység, egyneműség' < *vejke* 'egy', *lamoči* 'sokaság' < *lamo* 'sok'), névmás (*tonači* 'túlvilág' < *tona* 'az, amaz') (Lazar 1975: 209–211; Mészáros 1997: 237–239; Saarinen 2004: 337–339).

A *-či* termékeny képző, mert alapvetően minden szófajhoz – elsősorban a melléknevekhez – különösebb korlátozás nélkül kapcsolódhat. Az ide tartozó szavak között számos orosz eredetű is adatható, ilyen az előbbieken közreadott anyagból pl. *bednojči*, *bojkači*, *čestnojči*, *nužači*, *smelči*, *tošnači*, *tupojči*, *žadnojči* stb. Új szavak létrehozásában is aktív, Saarinen (2004: 339) számításai szerint az e képzőt tartalmazó szavak közel egy százaléka tekinthető nyelvújítási szónak (azaz az alapszó szótárakból nem adatható), pl. *taštamažači* 'fösvénység' (vö. *taštams* 'felhalmoz, megtakarít'), *peznakači* 'szívóosság' (vö. *peznams* 'beleakad, beleragad').

E képző másik fontos jellemzője a gyakoriság. A korábban tárgyalt, már bizonyos mértékig agglutinálódott képzőnek tekinthető *-pel'* és *-pel'ks* néhány előfordulásával szemben a *-či* a nemrég megjelent szótárakból több száz esetben

²⁶ Oscar Lazar (1975: 207–208) szerint a *-ks* nomenképző, Bartens (1999: 107) és Saarinen (2004: 336) azonban translativusi formának tartja. Saarinen az 'olla/toimia jonakin' jelentést főként azzal igazolja, hogy a *-ks* elemet tartalmazó szavak nagy része (erza: 65%, moksa 53%) élőlényt jelentő szóra megy vissza, pl. *avaksči* 'anyaság', *lomaňksči* 'emberség', *gerojksči* 'hősiség, hősiesség'.

adatulható, s meglehet, hogy számuk tovább fog növekedni. Persze, a szótárakban megjelenő adatok mennyiségéből nem lehet a valós nyelvhasználatra vonatkozó, messzemenő következtetéseket levonni. Intő jel lehet Saarinen véleménye a finn–erza szótár szerkesztési munkálatairól: „...kun on täytynyt kääntää suomen abstraktisubstantiivi, on otettu käyttöön *-či* johdos” (Saarinen 2004: 340).

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a *-či* képző elterjedése viszonylag új jelenség: az A. P. Feoktistov által közreadott 1785-ös Damaszkín-szótár (Feoktistov 1971) mutatóját átnézve mindössze néhány *-či* képzős alakra bukkantam: *bednojči* 'бедность' (48, 293); *kudoči* 'дом' (323); *kudočit*, *kudočit'* 'хоромы' (305); *paroči* 'имение; добро, имущество' (112, 155, 156); *šupavči* 'богатство, излишество, изобилие' (44, 110); *šumbrači* 'здоровье' (82, 104, 262).

Mindezek alapján elmondható, hogy a *-či* absztrakt képzőnek tekinthető. Az alapszavak változatos szemantikai körbe tartoznak, a képző különösebb formai és szemantikai megkötés nélkül kapcsolódhat az alapszavakhoz, elsősorban melléknevekhez és (kisebb mértékben) főnevekhez. Produktivitását jól jelzi, hogy orosz eredetű szavakhoz is könnyen kapcsolódhat. A *-či* a mai mordvin képzőrendszer fontos eleme, gyakorisági mutatói nagyságrendekkel nagyobbak, mint a többi vizsgált képzőé, ill. képzővé váló elemé. A *-či* képzőként eredeti 'nap' jelentését elvesztette, erre már semmi nem utal, a deszemantizációs folyamat teljességgel végbement.

*

Összességében tehát a vizsgált elemeket a következő csoportokba soroltam:

- a) nem utótag, nem képző, hanem önkényesen leválasztott szóelem: *-kaz*, *-tor*;
- b) képző, de nem önálló szóból alakult: *-in*, *-maz*;
- c) az adott lexéma összetételek utótagja, nem kezdődött meg az agglutinációs folyamat: *al*, *alks*, *bije*, *kirda*, *lango*, *mař*, *nal*, *pulo*;
- d) az utótag megindult a képzővé válás útján, de még a deszemantizációs folyamat elején jár: *-přa*, *-pe*;
- e) már képzőnek tekinthető, elvont viszonyok jelölésére képes elem, amelynek még az alapszava is élő nyelvi elem: *-meže*, *-ni*, *-peř*, *-peřks*;
- f) képzőnek tekinthető elem, amelynek kapcsolata az alapszavával teljesen megszakadt: *-či*.

Irodalom

- Abramov, K. G. [Абрамов, К. Г.] (2002), Валонь ёвтнема валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.
- Bartens, Raija (1999), Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. MSFOu 232.
- D. Bartha Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1975), A magyar nyelv életrajza. Gondolat, Budapest.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Campbell, Lyle (2001), What's wrong with grammaticalization? Language Sciences 23/2–3: 113–161.
- Campbell, Lyle – Janda, Richard (2001), Introduction: conceptions of grammaticalization and their problems. Language Sciences 23/2–3: 93–112.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1980), Грамматика мордовских языков. (Под ред. Д. В. Цыганкина.) Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1981), Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1983), Лексикология современных мордовских языков. (Под ред. Д. В. Цыганкина.) Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (1996), Полуаффиксация как один из составных компонентов архитектоники словопроизводства в мордовских языках. CIFU8/5: 18–22.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2000a), Словообразовательные потенции слов *пря* 'голова' и *не* 'конец' в мордовских языках. In: Мордовские языки глазами ученого-лингвиста. Типография Красный Октябрь, Саранск. 128–132.
- Cyganin, D. V. [Цыганкин, Д. В.] (2000b), Суффиксальное словообразование имен существительных в диалектах эрзянского языка. In: Мордовские языки глазами ученого-лингвиста. Типография Красный Октябрь, Саранск. 142–157.
- Diewald, Gabriele (1997), Grammatikalisierung. Eine Einführung in Sein und Werden grammatischer Formen. Niemeyer, Tübingen.
- EMSz = Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (1999), Erza-mordvin–magyar szótár. SUA. Supplementum 8.
- Engelberg, Mila (1998), Sukupuolistuneet ammattinimikkeet. Vir 102: 74–92.
- ERS = Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), Эрзянско–русский словарь. Эрзянь-рузонь валкс. Русский язык, Дигора, Москва.
- Eřzaŋ kel' = Эрзянь кель. Морфология (отв. ред. Д. В. Цыганкин) (2000), Типография Красный Октябрь, Саранск.
- ESS = Niemi, Jaana – Mosin, Mihail (1995), Ersäläis–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48, Turku.
- EtV = Cyganin, D. V. – Mosin, M. V. [Цыганкин, Д. В. – Мосин, М. В.] (1998), Этимологиянь валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.

- Cs. Faludi Ágota (1954), Néhány chanti absztraktumképzőről. NyK 55: 210–227.
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] (1971), Русско–мордовский словарь. Наука, Москва.
- FNESz = Kiss Lajos (1997), Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hakulinen, Lauri (1961), The Structure and Development of the Finnish Language. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol. 3. Bloomington.
- Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elisabeth Closs (1993), Grammaticalization. Cambridge University Press, Cambridge.
- Inževatov, I. K. [Инжеватов, И. К.] (1987), Топонимический словарь Мордовской АССР. Названия населенных пунктов. 2. изд. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Kazaeva, N. V. [Казаева, Н. В.] (2001), Эрзянские географические названия – лексико-семантическая характеристика. Типография Красный Октябрь, Саранск.
- Kelin, M. A. [Келин, М. А.] (1967), Сложные существительные подчинительного типа в мордовских языках. In: Вопросы мордовского языкознания. Труды, вып. 32: 39–72.
- Keresztes László (1986), Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. SUA 26.
- Keresztes László (2004), Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. FUD 11: 73–86.
- A. Kövesi Magda (1965), A permi nyelvek ősi képzői. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laitinen, Lea – Lehtinen, Tapani (1997), Johdanto. In: Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta. Kieli 12. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki. 6–19.
- Lazar, Oscar (1975), The Formation of Abstract Nouns in the Uralic Languages. Acta Universitatis Upsalensis 10. Uppsala.
- MdWb = H. Paasonen Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. I. (A–J) 1990, II. (K–M) 1992, III. (N–Ŕ) 1994, IV. (S–Ž) 1996. SUS, Helsinki.
- Mészáros Edit (1997), Az erza-mordvin *-ei* képzős absztrakt főnevek. NéNy 38: 229–241.
- Mészáros Edit (1998), Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak (Marija Imajkina közreműködésével). JATEPress, Szeged.
- Mészáros Edit (1999–2000), Az erza-mordvin *pulo* ~ moksa-mordvin *pula* jelentése és eredete. NéNy 40: 237–247.
- MNyT = Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mosin, M. V. – Bajuškin, N. S. (1983), Ersämordvan oppikirja. SUS, Helsinki.
- MSS = Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr (1998), Mokšalais–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58, Turku.
- Nad'kin, D. T. [Надькин, Д. Т.] (1973), Мордовские дохристианские личные имена с суффиксом *-мас*. Ономастика Поволжья 3: 108–112.
- Nykysuomen sanakirja I–VI. (Päätoim. Sadeniemi, Matti) WSOy, Helsinki – Porvoo, 1954.

- OFUJa = Основы финно-угорского языкознания (отв. ред. Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е – Редей, Карой) (1974). Наука, Москва.
- Riese, Timothy (2001), *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Saarinen, Sirkka (2004), *Mordvalainen abstraktisubstantiivien johdin*. In: Csepregi Márta –Várady Eszter (szerk.), *Permiék, finnek, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. UT 14: 334–341.
- Serebrennikov, В. А. [Серебренников, Б. А.] (1963), *Историческая морфология пермских языков*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Serebrennikov, В. А. [Серебренников, Б. А.] (1967), *Историческая морфология мордовских языков*. Наука, Москва.
- Suomen kielen perussanakirja I–III. (Päätoim. Haarala, Risto) *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 55*, Helsinki. 1990.
- ÚMNY = É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (1999), *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Večkanova, N. V. [Вечканова, Н. В.] (1985), *Фамильные основы и их лексико-семантическая и словообразовательная характеристика*. In: *Основные тенденции развития финно-угорских языков*. Саранск. 130–138.
- Widmer Anna (2004), *Az új suriskári osztják bibliafordításáról*. FUD 11: 127–140.

Másodlagos egyezések az obi-ugor kori etimológiákban

In the present paper I look at the list of those Ob-Ugric etymologies where the relation between the Ostyak and the Vogul data is problematic to define, i.e. whether they are reflexes of the same etymon or, due to the linguistic interference between some subdialects of these closely related languages, they are results of later language or dialect contact. Examples are discussed of direct, indirect and hybrid borrowings, as well as of the rather complicated interrelations among independent families of words that are close to one another either from a phonological or a semantic point of view.

Az alábbiakban azt veszem sorra, hogy etimológiai szempontból milyen következményei lehetnek két közeli rokon nyelv areális kapcsolatainak.¹ Azért szükséges ezeket áttekinteni, mert e másodlagos jelenségek bonyolíthatják az egyezések megítélését, illetve ezeket el kell határolni a genetikai rokonság folytán létező egyezés(ek)től, vagyis a tulajdonképpeni etimológiától. A vizsgálat anyagát a vogul és az osztják közös őséneke, az obi-ugor alapnyelv idejére rekonstruálható innovációk, illetve az ezekhez kapcsolódó szekunder egyezések képezik.

Egy évszázada nyilvánvaló a kutatók számára, hogy a családfafelfogás nem modellezi kielégítően a nyelvek szétválását, illetve a nyelvek szétválás utáni történetét. Gyakoribb ugyanis, hogy a leánynyelvek az alapnyelv felbomlása után is szomszédosak maradnak, és további történetük nem feltétlenül a genetikailag rokon nyelv(ek)től elszigetelten alakul (Matisoff 2001: 292). A nyelvcsaládok felbomlásának merev és leegyszerűsített felfogásával való szakítás szükségességének okait Dixon műve összegezte (Dixon 1997). A genetikailag közeli rokonságban álló nyelvek kontaktusa azonban sokáig mégsem állt a kontaktusnyelvészet homlokerében, bár a nyelvtörténeti munkák általában érintették a problémát. Hock a nyelvjárásközi kölcsönzések kimutatásának módszereit tárgyalva utal arra, hogy hasonló eljárásokra lehet szükség olyan nyelvközi kölcsönzések megállapításához, ahol az átadó és a célnyelv viszonylag közel áll egymáshoz, hiszen ha az átadó és az átvevő nyelv rendszere nem tér el markánsan, akkor az átvevő nyelv rendszeréhez is könnyebben igazodik az

¹ A dolgozat a 2004-ben megvédett PhD-disszertációm egy fejezete. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Bakró-Nagy Marianne-nak, opponenseimnek, Csepregi Mártának és Sipőcz Katalinnak, továbbá lektoraimnak, akik sok hasznos észrevétellel segítették munkámat.

átvett elem, s emiatt az átvétel bizonyítása is problematikusabb. Számolni kell például olyan eshetőséggel is, hogy a nyelvek egymásra hatása kétirányú lehet, minek következtében a várható hangmegfelelések is módosulnak (Hock 1991: 388–389).

A rokon nyelvek közti kapcsolatok nyelvtörténeti következményeinek széles skáláját is felvonultatja több nyelvcsalád, illetve nyelvi areál példáján keresztül egy nemrégiben megjelent tanulmánykötet (Aikhenvald – Dixon 2001). A vizsgált kapcsolatok némelyike az egymásra ható nyelvek rokonságát tekintve hasonlítani látszik a vogul és osztják példára, ilyen a kelet-szudáni csoportjába tartozó bále és tirma-csai esete (Dimmendal 2001: 358–392). Ott azonban az obi-ugor példánál jóval intenzívebb kontaktusról van szó, hiszen a bálében pl. fonotaktikai szabályok is módosultak, aspektuális partikulát is kölcsönzött, az alapszókincset is érintették az átvételek, stb. A nyelvi kontaktusoknak olyan sokféle – nyelvi, az aktuálisan érintkező nyelvek sajátágaiból adódó, valamint nyelven kívüli, pl. szociokulturális, szocioökonómiai, történeti földrajzi stb. – összetevői lehetnek, hogy elméletileg is nehéz összevethető eseteket találni.

A döntő különbség azonban mégiscsak az, hogy a dolgozatban a vogul és az osztják dialektusok kapcsolatainak kizárólag a rekonstruált szókincsben tapasztalható nyomait vizsgálom, ami nyilvánvalóan az összes nyelvi hatásnak csak egy részét érinti, és legalábbis kísérletnek kell felfognunk, ha a tárgyalt szóanyaghoz élőnyelvi kapcsolatokra kidolgozott módszerekkel közelítünk. A szóanyag lexikológiai szempontból igen speciális, mert egy bizonyos etimológiai réteghez tartozásukon kívül más nem kapcsolja össze őket.

Az obi-ugor alapnyelv mai tudásunk szerint kb. a Kr. e. II. évezred közepétől a Kr. u. első századokig, vagyis jó másfél évezreden keresztül létezhetett. Csaknem két évezrede elkülönült egymástól a két nyelv, s e hosszú idő alatt a számos megőrzött közös jellemző mellett tekintélyes mennyiségű eltérés is kialakult a vogul és az osztják grammatika és szókincs között. A lezajlott hang- és jelentésváltozások vezethetnek olyan különbségekhez is, hogy kizárólag nyelvészeti módszerekkel lehet kimutatni egy etimon vogul és osztják folytatásának összetartozását. Bizonyos hangok és jó néhány jelentés azonban olyan kevés változáson ment át, hogy számos vogul–osztják szópár esetében nemcsak a nyelvészek, hanem az anyanyelvi beszélők számára is nyilvánvaló lehet a két szó azonosága, illetve megfelelése. Éppen ez utóbbi esetekben jelenthet problémát a primer (az obi-ugor korra visszavezethető) és a szekunder (a szomszédos területeken élő vogul és osztják nyelvjárások közötti kontaktusok következményeképpen létrejött) egyezések elkülönítése. A kontaktusok az északi vogul és az északi osztják, valamint a keleti vogul és a déli osztják között zajlottak.

Noha a teljes szókészletben a szókincset érintő kontaktusjelenségek szélesebb skáláját ki lehetne mutatni, kizárólag azokat az eseteket tárgyalom, amelyek az obi-ugor kori innovációk körében figyelhetők meg, vagyis egy

bizonyos alapnyelvhez sorolható etimológiákat érintenek.

A dolgozat céljának leginkább Kontra Miklós csoportosítása felel meg, mivel a szókölcsönzés fajtáit az adaptálás módja szerint is csoportosítja, továbbá alkalmazható szótári anyagra is, hiszen az utóbbi évek kutatásait meghatározó, a nyelv használatához kapcsolódó szempontok (pl. a kódváltás különféle tényezői) ezzel az anyaggal kapcsolatban kevéssé érvényesíthetők. Nyilvánvalóan árnyaltabb képünk lenne a vizsgált kölcsönzésekről, ha azt is meg tudnánk állapítani, hogy a gyűjtők csupán alkalmi, speciális használatot rögzítettek-e, vagy az átvevő nyelvben csakugyan meghonosodott, valódi átvételről van-e szó (az előbbi verziót valószínűsíti pl. a szótárak „folk.” megjegyzése vagy minősítése). Kontra (1981: 13–21) a szókölcsönzésen belül több típust különböztet meg.

A direkt kölcsönzés (eredménye a kölcsönszó) esetében a morfémaátvétel teljes, morfémahelyettesítés nincs. Ezen belül (a) lehet jelentéskölcsönzés, pl. a m. *lokomotív* (a tárgyat és a nevet együtt vették át); (b) vagy nincs jelentéskölcsönzés, pl. a m. *metró* szó esetében (a tárgyat már ismerték, a név azonban új).

Az ún. hibrid kölcsönzés (eredménye a hibrid kölcsönszó) folyamatában a morfémaátvétel részleges, a morfémahelyettesítés részleges, jelentéskölcsönzés van, pl. a m. *farmertüdő* az ang. *farmer's lung* szószerkezet részleges fordítása. (Más terminológia szerint részfordítás. Ismertebb, köznyelvi példa a m. *ámokfutó*, amely a ném. *Amokläufer* részleges lefordításával jött létre; Gerstner 2003: 138).

Az indirekt kölcsönzés folyamatának különféle eredményei lehetnek: (a) az analóg szavak közötti jelentéskölcsönzés tükörszó létrejöttéhez vezet (ilyenkor morfémaátvétel nincs, a morfémahelyettesítés teljes, jelentéskölcsönzés van), pl. a m. *áldühösség* összetétel az ang. *sham rage* mintájára jött létre. Ugyancsak köznyelvi példa (Gerstner 2003: 138) a tükörfordításra a m. *hattyúdál*, melynek mintája a ném. *Schwanengesäng* volt. (b) A homológ szavak közötti jelentéskölcsönzés során meglévő szó jelentése bővül (vagyis morfémaátvétel nincs, a morfémahelyettesítés teljes, jelentéskölcsönzés van), ilyen pl. a m. *köldökzinór* jelentésbővülése: a 'magzat és a méhlepény közti vérkeringést közvetítő szerv' jelentés mellett az ang. *umbilical cord* jelentéseinek mintájára kialakult a 'embert vagy tárgyat hajóval, űrhajóval stb. összekötő vezeték' jelentés is. Köznyelvi példa a m. *világ* szó jelentésbővülése: e szavunk eredetileg 'világosság' jelentésű volt, de szláv mintára 'mindenség' jelentéssel is gazdagodott (Gerstner 2003: 137). (c) A homofón szavak közötti jelentéskölcsönzés esetén meglévő szó jelentése bővül (morfémaátvétel nincs, a morfémahelyettesítés teljes, jelentéskölcsönzés van), pl. az ang. *realise* és a fr. *réaliser* szavak esete: a két szó hangalakjában és jelentésében elég hasonló volt ahhoz, hogy a francia nyelv átvegye a 'convert into fact' jelentés mellé az angol mintájára a 'compre-

hend' jelentést is. (d) A homofón szavak jelentésének független kölcsönzése kölcsönhomonímához vezet (amikor morfémaátvétel nincs, a morfémahelyettesítés teljes, jelentéskölcsönzés van), pl. a magyar nyelv *buli*¹ és *buli*² szavai: a jelentéskölcsönzésben részt vevő szavak csupán hangalakjukban hasonlítanak, ugyanis 'a kártyajáték egy köre, játszámája' jelentésű *buli* szavunk német eredetű, míg a 'jégkorongban a korong játékba hozása' jelentésű *buli* szavunk angol kölcsönzés.

Néhány esetben finomabb megkülönböztetésre ad módot Lanstyák István terminológiája. Ő a közvetett kölcsönszók között sorolja fel az ún. hangalak-kölcsönzést is (Lanstyák 2000: 195). Ilyen a szlovákiai magyarban a közmagyar *büfé* helyett hallható *bufet* szó (ugyanabban a jelentésben), továbbá a következő párok: *archívum* és *archív*, *infarktus* és *infarkt*, *joghurt* és *jogurt* stb. A hibrid kölcsönszavak kategóriáján belül felsorolja a kompromisszumnak felfogható hangalak-kölcsönzéses nyelvi formákat, amire legjobb példa a szlovákiai magyar *buldózer*, amely nyilvánvalóan valamiféle köztes forma a közmagyar *buldozer*, valamint a szlovákban kb. *buldozer* alakban hallható szavakhoz képest (Lanstyák 2000: 197). Lanstyák megkülönbözteti azt az esetet, amikor az átvevő nyelv eredetileg ismerte a másképpen hangzó közmagyar szót, attól a lehetőségtől, amikor a szlovákiai magyarban nem volt meg korábban a közmagyarral egyező alak. A hangalak-kölcsönzésre lesznek példák a tárgyalt etimológiai anyagban, de ez utóbbi szempont szerint a szótári adatok nem vizsgálhatók.

A vizsgált etimológiai anyagban fellelhető eseteket a következő sorrendben tárgyalom: az 1–3. pontban a direkt kölcsönzés különböző példáit gyűjtöm össze. A 4. alatt a kérdéses eseteket sorolom fel, amelyekről nem lehet könnyen eldönteni, hogy vajon átvétellel állunk-e szemben. Az 5. alatt az ún. hibrid kölcsönzésre mutatok be példákat. A 6.-tól kezdve az indirekt kölcsönzés különböző fajtái következnek. Ezekben a kontaktusjelenségek a jelentésrekonstrukcióval is összefüggnek, bár a dilemma korántsem mindig kizárólagosan szemantikai jellegű. Néhány etimológiában a hangalakokból és a jelentésekből levonható következtetések egymásnak ellentmondanak, ebben a pontban is akad arra példa, hogy nehéz eldönteni: primer vagy szekunder egyezéstről van-e szó.

A hangalakokat érintő példákat egyrészt a GOV adattárának utalásai alapján állítottam össze, másrészt a DEWOS-, a WWb- és a KLE-kommentárokat használtam fel. Mivel ezek az obi-ugrisztika legalapvetőbb monográfiái, szótárai közé tartoznak, az általuk használatos rövidítések feloldása közismert vagy könnyen elérhető², ezért jelen írásban nem látszik szükségesnek újraközölni e listákat.

A szóanyag elrendezése a következő: a példa sorszámát után elsőként az obi-ugor korra rekonstruált hangalak és jelentés olvasható. A folytatásokat táblázat-szerűen csoportosítottam, földrajzi elhelyezkedésüket szemléltetve bal oldalon a

² A KLE által használt rövidítések feloldását l. Kannisto 1951: XXXVI.

vogul, jobb oldalon az osztják adatok szerepelnek, az egyes rovatokban állandó rövidítés utal a nyelvjárás csoportra. A szekunder megfeleléseket félkövér betűtípus különbözteti meg az etimon tulajdonképpeni folytatásaitól. Az adatok idézése Sipos 2002 és Sipos 2003 alapján történik.

1. Direkt kölcsönzések

A kölcsönzés azokban az esetekben ismerhető fel legkönnyebben, ahol az átvétel kontrasztba állítható a ténylegesen az obi-ugor korból eredeztethető alakkkal. Az alábbiakban erre található három példa.

Az elsően az etimon északi vogul folytatása és az északi osztjából átvett szó hangalakját tekintve markánsan különbözik:

(1) **nōγað* 'hús'

É LO <i>nowl</i> , So <i>nōwl</i> , N <i>nōwəl</i> N (folk.) <i>nōxi</i> < osztj.	É Ni <i>nōχə</i> , Kaz <i>nōχĭ</i> , O <i>nōχa</i>
Ny LMP VN <i>nowl</i> , VS <i>nawl</i> , LU LO <i>nowl</i>	
K KU <i>nowl</i>	D DN Ko <i>nōχə</i>
T TJČ <i>nāwl</i>	
	Szurg. Trj <i>nāγĭ</i> , J <i>nāwi</i>
	V-Vj VVj <i>nōγĭ</i>

Az átvétel a következő esetben is könnyen elhatárolható az etimon közvetlen vogul folytatásától, mivel vokalizmusukban és szótagszámukban is eltérnek:

(2) **wūpə* 'néne, idősebb nőrokon'

É LO So <i>ūp</i> N <i>opi</i> < osztj.	É Ni <i>ōpə</i> , Kaz <i>ōpĭ</i> , O <i>āpi</i>
Ny P <i>wūp</i> , VN LU <i>ūpa</i>	
K	D Ko <i>āpə</i>
T	
	Szurg. Likr <i>api</i> , Trj J <i>opi</i>
	V-Vj

Hangtanilag a primer és a szekunder alakok egyértelműen különböznek a (3)-ban. Az átvétel nem vele szófajában egyező primer fejleménnyel állítható kontrasztba, mint a fenti két esetben. A vogulban főnévi és igei alakok egyaránt vannak, az osztjában azonban csak igeiket találunk. Tehát a kölcsönzés nem csupán

hangtani szempontból (vagyis a szókezdő *w* meglétében) tér el az átvevő nyelvben létező fejleményektől, hanem szófajában is.³

(3) **ūrt-* 'oszt'

É So <i>urt-</i> 'teilen', <i>urti</i> 'Teil'	É Ni Kaz Syn <i>ort-</i> , O <i>art-</i> 'teilen'
Ny LMLU <i>urti</i> , P <i>vurti</i> 'oszt'; LM <i>urt</i> , P <i>vurt</i> 'rész, osztályrész'	
K KM <i>wort-</i> 'teilen', <i>wort</i> 'Teil'	D DN Ko <i>ort-</i> 'teilen' vog. > Koš <i>wort</i> 'Teil, Anteil'
T TJČ <i>ort</i> 'teilen', <i>ortē</i> 'Teil'	
	Szurg. Trj J <i>ärt-</i> 'teilen'
	V-vj VVj <i>art-</i> 'teilen'

2. Direkt kölcsönzés vagy hangalakkölcsönzés

A következő nyolc etimológiában az érintkező területek vogul vagy osztják nyelvjárásainak egyikében az etimon hangtanilag szabályos fejleménye nem adatolt. A vizsgált alak nagy valószínűséggel a szomszédos nyelv hatását mutatja. Mivel nem tudjuk kontrasztba állítani a (valószínű) átvételt és a szabályos primer alakot, nehéz eldönteni, hogy vajon az alakok bizonyos mértékű vegyüléséről van-e szó, vagy pedig, mint az (1)–(3)-ban, egyszerű átvételről.

Az ilyen esetek között néhányban a kérdéses szó kizárólag magánhangzó-jában különbözik a várható alaktól.

A (4)-ban Az ős-obi-ugor **ǎ*-nak az északi vogulban lehet *a* (pl. GOV 213, 283), valamint *o* folytatása is (pl. GOV 100, 192), jelen esetben azonban az északi *loš* alakok mellett létező obi vogul *luš* valószínűleg az északi osztják formák hatását mutatja.

³ Az osztják szavakat tárgyaló DEWOS-szócikk, utalva az átvételre, megjegyzésében helyreigazítja a korábbi téves összekapcsolást (KT 243).

(4) **lāc* 'madárfajta (fürj)'

É LO So <i>loš</i> Ob <i>laš</i> < osztj.	É Ni <i>lōš</i> , Kaz <i>lās</i> , O <i>lās</i>
Ny P VN <i>lōš</i> , VS <i>laš</i> , LU <i>laš</i> , <i>loš</i>	
K KU <i>lōš</i> , KM <i>lās</i>	D DN Ko <i>lāt'</i>
T	
	Szurg. Trj <i>lāt'</i> , J <i>lāt'</i>
	v-Vj VVj <i>lāt'</i>

Az (5)-ben ugyancsak az egyik vogul alak magánhangzójában található eltérés. Az alsó-kondai vogul fejlemény vokálisa várhatóan \bar{a} lenne, ezzel szemben magánhangzója a kondai osztják alakkal hozható összefüggésbe (GOV 599).

(5) **sṽṽṅk* 'feketeréce'

É LO So <i>sāṅki</i>	É Ni Kaz <i>sīṅk</i>
Ny P <i>sṽṽṅk</i> , VN <i>sṽṽṅk.</i> , VS <i>sṽṽṅ.k.</i> , LM <i>sṽṽṅk</i>	
K KU <i>sīṅk</i> KO <i>sṽṽṅk</i> < osztj.	D: DN Ko <i>siṅk</i>
T	
	Szurg. Trj J <i>siṅk</i>
	v-Vj VVj <i>siṅk</i>

Hasonló átvételre példa a (6) (GOV 205), amelyben a vogul fejlemények a **jūr*, az osztjások pedig a **jīr* hangalakból magyarázhatók. A felső-lozvai és a szoszvai vogul *jir* adatok magánhangzója azonban nem a vogul hangváltozásokkal, hanem az északi osztják vokális hatásával magyarázható.

(6) **jūr*/**jīr* 'véráldozat'

É LO So <i>jir</i> < osztj.	É Ni Kaz <i>jīr</i> , O <i>jir</i>
Ny P <i>jur</i>	
K KU KM <i>jor</i>	D DN Fil KoP Kr Ts <i>jir</i>
T	
	Szurg. Likr Mj Trj J VK <i>jīr</i> .
	v-Vj V Vj VT Vart <i>jīr</i> .

A nyelvi hatás irányát tekintve az előbbinek éppen a fordítottja játszódott le a (7)-ban. Az obi-ugor korra feltehető etimon ugyancsak két alakban adható meg, és a vogul magánhangzók ugyancsak **ū*-ra, az osztjások pedig a **ī* -re vezethetők vissza. Itt azonban a jelek szerint az északi osztják adatot érte északi vogul

hatás, mivel a kazimi adat nem a *ĵ -t látszik folytatni, hanem az északi vogul adattal egyezik.

(7) *lūńć/*lĵńć 'nyál, hab, tajték'

É LO So <i>luś</i>	É vog. > Kaz <i>lŷś</i>
Ny	
κ KU KM KO <i>loś</i> ,	D Ko <i>lińí'</i>
T	
	Szurg. Trj <i>lińí'</i> , J <i>lińí'</i>
	v-vj VVj <i>lińí'</i> ,

A következő szóegyezésben hangtani és alaktani kritériumok egyaránt kínálkoznak a primér és szekunder egyezések elkülönítéséhez. A vogul nyelvjárási fejlemények többsége alapján feltehető ősvogul *ĵ folytatása a szoszvai vogulban *o* lenne, ezzel szemben magánhangzója inkább a szomszédos északi osztják nyelvjárásokéhoz áll közel. A kérdéses szó a többi vogul adattól a magánhangzó nyílásfokában, továbbá morfológiai szempontból a vogul adatokban meglévő *nt* képző hiányában tér el:

(8) *ńăkt-/*ńŏkt- 'tüsszög/tüsszent'

É LO So <i>ńăxt-</i>	< osztj.	É Kaz <i>ńăxti-</i> , O <i>ńăxti-</i>
Ny P <i>ńŏxtănt-</i> , VN <i>ńŏx.tănt-</i> , VS LU <i>ńŏxtănt-</i>		
κ KU KM <i>ńŏxtănt-</i> , KO <i>ńŏx.tănt-</i>		D Ko <i>ńăxte-</i>
T		
		Szurg. Trj <i>ńăxti-</i> , J <i>ńăxti</i>
		v-vj VVj <i>ńăxti-</i>

Az alábbi szóegyeztetéshez tartozó szoszvai vogul átvétel csupán hosszúságában tér el a várható fejleménytől. A DEWOS és a GOV csak a kondai dialektusból adott meg vogul megfelelőt. Az északi vogul szót a GOV sem primer, sem szekunder megfelelőként nem sorolja fel, a DEWOS azonban kölcsönzésnek tartja:

(9) **mēr* 'idő'

É So <i>mar</i> (KLE 199) < osztj.	É Ni <i>mārə</i> , Kaz <i>mār</i> , O <i>mār</i>
Ny	
K KU KM <i>m̄r</i>	D DN <i>mēr</i>
T	
	Szurg. Trj <i>mārə</i>
	V-Vj VT <i>merə</i>

A szavak konsonantizmusa nem fogható vallatóra, mivel egyik mássalhangzó sem ment át jellegzetes változásokon az obi-ugor kortól a mai vogulig. Ami vokalizmusukat illeti, az északi vogul *a* és az északi osztják *ǎ* mutathat kölcsönzésre is. Az ős-obi-ugor **e* , illetve az ősvogul **ǎ* folytatása az északi vogulban kivétel nélkül mindig hosszú. Mivel az adatoltság is gyér, és a kérdéses adat éppen a szoszvai vogul területről származik, valószínű, hogy az egyezés nem az obi-ugor korra vezethető vissza.

A következő etimológiában ugyancsak a szoszvai vogul adat magánhangzó-jának hosszúsága tér el a várhatótól, hiszen az ősvogulra feltehető **ǎ* szabályos folytatása hosszú *ā* lenne. Kérdés, hogyan kell megítélnünk a GOV-ban idézett rövid magánhangzós adatot (Kannisto – Liimola: 1958: 174, 479) (Kannisto adata mind a szövegben, mind a magyarázatokban hosszú magánhangzós, ahogyan a DEWOS is idézi). Az északi osztják adatok hatása csak abban az esetben merül fel, ha a GOV adata nem téves:

(10) **n̄r* 'csontváz'

É So <i>narap</i> 'Gerippe'(GOV), <i>nārap</i> 'Gerippe' (DEWOS)	É Ni <i>nārə</i> , Kaz <i>nār</i> 'Gerippe'
Ny P <i>n̄r</i> : <i>lušəm-n̄rluwāt</i> ; 'Gerippe'	
K KM <i>n̄r</i> : <i>sislon̄rkap</i> 'Rückgrat'	D
T	
	Szurg.
	V-Vj

A soron következő etimológiában az északi vogul és középső-lozvai szavak hangalakja és jelentése ellentmondásosan vall a szó eredetéről.

A GOV – Kannistóval szemben (1919: 197), aki váltakozással magyarázza az ugyanazon magánhangzóból nem levezethető megfeleléseket – ebben az etimológiában az északi vogul tagot nem tartja a megfelelés részének, mert az ősvogul veláris **ǎ*-ből nem lehet levezetni az *ū*-t, viszont az átvétel nagyon valószínű. A GOV-ban idézett alakok a következők (a WWb még a középső-lozvai dialektusban is tud ilyen magánhangzót tartalmazó adatról):

(11) **rūntz* 'barka, rügy'

É N <i>rūnt</i>	É Ni <i>runt</i> , Kaz <i>rōnt</i> , O <i>ront</i>
Ny P <i>ranta</i> , VN <i>rēnt</i> , VS <i>rēnt</i> , LU <i>rant</i> , LM <i>rūnt</i>	
K KM <i>rēnt</i> ,	D DN Ko <i>runt</i>
T	
	Szurg. Trj J <i>ront</i>
	V-Vj VVj <i>rōnt</i> ,

Ha azonban a szótárakban fellelhető jelentéseket is elhelyezzük a táblázatban, akkor a kép nem értelmezhető könnyen. Az etimon feltételezhető eredeti jelentése, a 'rügy, barka' az osztjákban már csak a tremjugáni nyelvjárásban él, a nyelvterület egészén a belőle fejlődött 'fülbealó' jelentéssel számolhatunk. A három érintett vogul nyelvjárás csoportban kizárólag a feltételezett másodlagos jelentés adatolt.

É ' <i>Kätzchen</i> ' (GOV), 'rügy' (WWb)	É ' <i>die Ohrringe zusammen</i> '
Ny ' <i>Kätzchen</i> ' (GOV), 'rügy' (WWb)	
K ' <i>Kätzchen</i> ' (GOV)	D ' <i>серёжка, Ohrring</i> '
T	
	Szurg. ' <i>серёжка, Ohrring</i> ' <i>Kätzchen, hängendes Blütenkätzchen</i> (<i>der Birke, Espe, Ahlkirsche, (Trj)</i>)'
	V-Vj ' <i>серёжка, Ohrring</i> '

Az ellentmondás tehát az „osztjámos” hangalak és a „vogulos” jelentés között van, ha ragaszkodunk ahhoz a merev megközelítéshez, hogy vagy az első, vagy a második jelentéssel kell számolnunk. Ismeretes azonban, hogy a jelentésváltozás nem egyik pillanatról a másikra megy végbe, hanem hosszabb ideig tart, míg az új jelentést az egész közösség megismeri, átveszi, használni kezdi, és esetleg az első jelentés feledésbe is merül. Ennek a folyamatnak több – akár hét – szakaszát is megkülönbözteti a történeti szemantika (pl. Wilkins 1996: 270), és több stádiumot el lehet különíteni annak alapján, hogy a második jelentést a közösség mekkora része használja aktívan vagy passzívan. A fenti esetben is elképzelhető, hogy a változás során a két jelentés nem kevés ideig egymás mellett élt, az osztjámos hangalak pedig a szoros kontaktusok során hatolt be a vogul nyelvbe.

3. Kompromisszumos hangalakkölcsönzés

A következő etimológia szoszvai vogul tagját nem lehet egyszerűen osztják kölcsönzésnek minősíteni. Benne egyrészt az ősvogul **ā* folytatásaként várható szoszvai vogul *ā* helyett *ū*-t találunk, ami nyilvánvaló osztják hatásra enged következtetni. Másrészt azonban a potenciális átadó északi osztják nyelvjárásokban az adatok kétszótagúak, míg a szoszvai adat egyszótagú. Szótagszámkülönbség ugyan a (11)-ben is volt, azonban nem a feltehetőleg módosult kölcsönzött és a potenciális átadó alak között.

(12) **m̄vnt* 'korábban, az imént'

É LO <i>mōnt</i> , So <i>mūnt</i>	É Ni <i>muntə</i> , Kaz <i>mōntī</i> , O <i>munti</i>
Ny P VN <i>monta</i> , VS <i>manta</i> , LU <i>mant</i>	
K KU <i>mont</i> , KM KO <i>māntə</i>	D DN Ko <i>munt</i>
T TJČ <i>mant</i>	
	Szurg. Trj J <i>munt</i>
	v-vj VVj <i>munt</i>

Valószínű, hogy az osztják adat befolyásolta a vogul szó hangalakját, ekkor Lanstyák István terminológiájával szólva kompromisszumos hangalakkölcsönzésről van szó.

4. Primer vagy szekunder egyezés?

Az alábbiakban arra látunk példákat, hogy milyen körülmények nehezítik annak megállapítását, hogy a hasonló/megfeleltethető vogul és az osztják szavak megléte ősi egyezés vagy a mindennapos nyelvi érintkezések következménye-e.

A bemutatandó etimológiában a hangtani kondíciók olyanok, amelyek esetében szinte lehetetlen a döntés. Nem segít a kérdés eldöntésében az első szótagi vokális (amely ugyanúgy visszavezethető a rekonstrukcióban megadott hangokra, ahogy kölcsönzésre is vallhat), illetve a konzonánsok (amelyek nem változtak az obi-ugor elkülönüléstől kezdve lényegesen, ezért nem különböznek az átvételek hangmegfeleléseitől), mert a mai kép mindkét úton előállhatott.

(13) **ńǎlək*/**ńělək* 'halfajta (hering)'

É LO So <i>ńalk</i> 'Coregonus albula' (GOV); N <i>ńalk</i> 'seledka', LO <i>mǎń-ńalk</i> 'kleiner Fisch' (DEWOS); N <i>ńǎlək</i> ~ <i>ńalkǎn-χul</i> (...), <i>ńǎləχ-χul</i> 'apró hering, seledka' (WWb 352a); So <i>ńalk</i> 'eine Art Fisch', <i>ńalk-χul</i> 'Maränenfisch', (Ahlqv.) <i>ńaljk</i> 'Coregonus albula' (KLE 226) ? < osztj.	É Ni Š <i>ńǎlək</i> , Kaz Sy <i>ńǎlək</i> , O <i>ńiləχ</i> 'мулька, kleiner, junger Fisch (Kr; Kaz: nicht Hecht); id.: Plötze, Weißfisch ua. (als Köder DN DT); мелкий язь (Ni); Sosvahering (Kaz)' (DEWOS 1053)
Ny —	
K —	D DN DT Kr <i>ńělək</i> 'мулька, kleiner, junger Fisch (Kr); DN DT Kr <i>ńalək</i> (DEWOS)
T —	
	Szurg. —
	V-Vj —

Az esetek nagyobb részében azonban a szavak vokalizmusa vagy konzonantizmusa elárulja, hogy primér vagy szekunder egyezéssel állunk-e szemben. A következő etimológia mind vogul, mind osztják részről kevésbé elterjedt, ráadásul kizárólag érintkező, kontaktusban gazdag területeken adatolt. A szócsalád obi-ugor eredete felől azonban mégsem lehet kétségünk, hiszen az alakok eltérnek, mégpedig a rendszeres hangmegfelelések szerint.

vö. **čēməs* 'száritott hal'

É —	É —
Ny —	
K KU KM KO <i>sǎms</i> 'tullella kuivattu kala'	D DN KoP Kr <i>čēməs</i> , Patk. 'getrockneter (DN: und geräucherter) чебак, <i>Leuciscus rutilus</i> , Plötze (DN, Kr), geräucherter Fisch (z. B. язенок, сопора, KoP), kleine über dem Feuer getrocknete Fische (Patk.)'
T	
	Szurg.
	V-Vj

Arra is akad példa, hogy nehéz eldönteni, vajon olyan kontaktusjelenséggel állunk-e szemben, amelyben az átvétel nem korlátozódott az osztjakkal

ténylegesen kapcsolatban lévő északi vogul nyelvjárásokra, vagy a vogulban két olyan szócsalád él, amelyek jelentése hasonló. A forrásul szolgáló művek sem ugyanazon alakokat tárgyalják. A DEWOS megjegyzése – „ostj. > wog. (N (Szil.) *l'auti*” (DEWOS 869) – az északi vogul adatra vonatkozik. A GOV az alábbi adatokat egyezteteti:

(14) **lūk-* 'szid'

É So <i>lūk-</i> , LO So <i>lūkamt-</i>	É Ni <i>l'awət-</i> , Kaz <i>l'awət-</i> , O <i>l'awət-</i>
Ny P <i>l'ukt-</i>	
K KU KM KO <i>l'ökamt-</i>	D Ko <i>l'awət-</i>
T	
	Szurg. Trj <i>l'eyət-</i> , J <i>l'ewət-</i>
	V-Vj VVj <i>l'öγət-</i>

A Munkácsi – Kálmán-szótárból – amely nem jelzi, hogy osztják > vogul irányú kölcsönzésnek tartaná – azonban úgy tűnik, a tavadai kivételével minden nyelvjárás csoportból adatolva van:

N <i>l'aulti</i> ~ <i>l'awlti</i> [<i>l'āwālti</i>] <i>l'auti</i> [<i>l'āwti</i>]	'szid, pirongat',
N <i>l'auti</i> ~ <i>l'awti</i> [<i>l'āwti</i>],	
LM <i>l'awti</i> ,	'szid, szitkozódik, civakodik,
	káromol'
K <i>l'awti</i>	'zörög' (WWb 282b).

A vogul szavak interdiálektális vokálismegfelelései inkább az átvételt támogatják, mivel a nyugati adatokban az északi *a*-nak általában *ä* felel meg. Mivel a keleti vogul adatok nem lehetnek közvetlen átvételek a déli osztjából, feltételezhetjük azt is, hogy az egyik északi osztják dialektusból átvett *l'auti* szót az északi vogulból kölcsönözték tovább a nyugati és a kondai nyelvjárások. Mivel arra is kevés példát ismerünk, hogy az osztjából átvett szó ilyen nagy területen elterjedt, felmerülhet, hogy a fenti etimológiától független, csupán jelentésében egyező szócsaláddal állunk szemben.

A problémás etimológiák egy másik típusában az onomatopoezis nehezíti annak eldöntését, hogy primer vagy szekunder egyezés-e a vizsgált alak. Az alábbi, szemantikailag kifogástalan, mindkét nyelvterületen minden nyelvjárás csoportban adatolt – de a hangrendi eltérés miatt bizonytalan – etimológiában az osztják tagok vokalizmusa veláris (valószínűleg POU **ǎ*-ra vezethető vissza), a voguloké palatális (a nyelvjárási képviseltek legközelebb a POU **ĩ* fejleményeihez állnak).

(15) *l'sk/*l'sk- 'csiklandoz'

É LO So <i>lakit-</i>	? < osztj.	É Ni <i>l'axat'sa-</i> , Kaz <i>l'axit-</i> , O <i>l'axit-</i>
Ny LM <i>lakélti</i>		
K KU <i>lik's-</i> , KM <i>lök's-</i> , KO <i>lik's-</i>		D DN Ko <i>l'axet'a-</i>
T TJČ <i>l'ak'sl-</i>		
T <i>lok'slel</i>		
		Szurg. Trj <i>l'aki</i> , Mj <i>l'aki</i> ,
		V-Vj V <i>l'aki-</i>

A szoszvai vogul adat magánhangzója, illetve képzője támogatni látszik az átvétel feltevését, másrészt viszont a LO So és a LM vokálisának interdialektális megfelelése ősibb kapcsolatra enged következtetni.

A (16)-ban ismét szép példáját látjuk annak, hogy a vogul és az osztják nyelvi kontaktusok a kondai területeken olyan ellentmondásos jelenségeket képesek produkálni, melyekről szinte lehetetlen eldönteni, hogy vajon elsődleges vagy másodlagos egyezések-e. A szövevényességet fokozza egy másik etimológia fejleményeinek asszimiláló hatása.

Az egyeztethető (?) vogul és osztják szavak viszonyának megítélésében a szótárak és a GOV nagyon eltérő állásponton vannak. A GOV *-əŋ* és *-m* képzős vogul alakokat egyeztetet *-əŋ* képzőt tartalmazó osztják alakokkal:

(16) *wīc 'szépség' – *wīcəŋ (GOV 654)

É So <i>wēsəŋ</i> 'schön'	É Ni <i>wēsəp</i> , Kaz O <i>wēsəŋ</i> 'schön'
Ny	
K KU <i>wisəŋ</i> , KM <i>wisəm</i> 'schön'	D DN Ko <i>wetəŋ</i> 'schön'
T	
	Szurg. Trj <i>witəŋ</i> 'schön'
	V-Vj VVj <i>witəŋ</i> 'schön'

Ezzel szemben a DEWOS a szócikk élén tőszavakat szerepeltet (VT Vj. *wit'* stb.), a képzett alakok sora pedig jóval gazdagabb – a fent említetteken kívül felsorol *-al* képzős (PB), *-əp* képzős: (Trj KoP Kr Kaz), *-pi*-képzős (KoP Š Sy O) származékokat –, a végén pedig ugyancsak képző nélküli vogul szavakkal való összefüggésre utal:

wit 'красота, Schönheit ...' (DEWOS 1648)

É	É PB <i>veš</i> , <i>věš</i> [š falsch] Kaz O <i>weš</i> Š <i>weš</i>
Ny	
K KU-M <i>wiš</i>	D KoP <i>wet'</i> Kr <i>wet'</i>
T	
	Szurg. AgT SalT <i>wit'</i>
	V-Vj VT Vj. <i>wit'</i>

A KLE alap- és képzett szót egyaránt említi:

wiš:

KM *wiš* 'Aussehen, Angesicht, Gestalt',
 KU (Afan.) *wišəŋ* 'mit einem Antlitz wie (etwas)' (KLE 074).

A WWb nem szóegyezést, hanem szókölcsönzést tesz fel, eszerint a tőszó osztyákból származó átvétel, és létezik belőle képzett lexéma is:

věš:

N *věš* (*věš-*) 'szépség (arcról)' (< ostj.),
věšin 'szép, szép arcú' (WWb 724b).

Ami a szóbanforgó lexémák hangalakját illeti, a WWb adataiban felbukkanó nazális elem (*věš-*), valamint a DEWOS jelentésmegadásának rövid megjegyzése „('Gesicht': PB beruht auf Vermischung des Wortes mit 1596 *weš*, *wenš-*) (DEWOS 1648)” egy másik, uráli etimológiához, a **wenčš* 'Gesicht' jelentésűhöz (UEW 568) vezet. Az alábbi táblázat a két etimológia osztyák folytatásainak hangalakját (a DEWOS 1596 és 1648 adatai alapján) veti össze a POU *ī szabályos folytatásaival (a keleti osztyák nyelvjárások vokálisából kiindulva ősoztyák *i feltételezésével a GOV 66, 68, 186 alapján). A táblázat sorai a négy nagy osztyák nyelvjárás csoportot különítik el:

U *wenci3 'Gesicht'	POU ? *wīc(ǝŋ)	a POU *ī folytatásai
O <i>wes</i> (<i>wens-</i>)	PB <i>veš</i> , <i>věš</i> [š falsch]	Ni Kaz <i>ī</i>
PB <i>veš</i> [š falsch]	Reg. <i>vesch</i> ,	
Ahl. <i>veš</i> , <i>venš</i> ,	Š Kaz O <i>wes</i> ,	
Kaz <i>wesš</i> , Sy <i>wesš</i> ,		
Ni Š <i>wesš</i> (<i>wensš-</i>)		
DN KoP Kr <i>wencš</i>	KoP Kr <i>wet'</i>	DN Ko <i>i</i>
Mj J Trj <i>wāncš</i>	TrjT AgT SalT <i>wit'</i>	Trj J <i>i</i>
–	VT Vj <i>wit'</i>	V <i>i</i>

Amint a félkövérrel jelzett szavak mutatják, a kérdőjeles obi-ugor kori etimológia osztják folytatásainak vokálisai a déli és az északi területen közel állnak az uráli kori etimológia leszármazottainak hangalakjához, ti. azokon a területeken térnek el a POU *ī várható fejleményeitől, amelyeken az uráli eredetű szavakban *e* hang található.

Ugyancsak egymás mellé rendezve a két etimológia osztják nyelvjárási fejleményeinek jelentését, az uráli eredetű szavak esetleges szemantikai hatását is megfigyelhetjük.

U *wenci3 'Gesicht'	POU ? *wīc(ǝŋ)
Ahl. 'Gesicht, Schnauze'	
PB 'Gesicht'	PB 'Gesicht' (Vermischung mit 1596
O 'Gesicht'	<i>wesš</i> , <i>wensš-</i>);
Kaz 'Gesicht'	O 'Schönheit'
Š 'Gesicht'	Kaz 'Schönheit'
Ni 'Gesicht'	Š ' frisches gesundes Aussehen,
	Gestalt, Aussehen'
DN 'Stirn'	
KoP 'Stirn'	KoP ' Gestalt, Aussehen'
Kr 'Stirn'	Kr ' Schönheit, frisches gesundes
	Aussehen'
Trj 'Gesicht'	AgT 'Schönheit'
Mj 'Stirn'	SalT 'Schönheit'
J 'Stirn'	
–	VT Vj 'Schönheit'

A PB adatokban megnyilvánuló keveredésre a DEWOS is figyelmeztet. Sajnos, a szurguti területeken nem ugyanazon nyelvjárásokból vannak adataink a két etimon folytatásaira, így nem tudhatjuk, hogy ott érvényesül-e az 'arc, homlok' jelentés befolyása.⁴ A látottak alapján elképzelhető, hogy az osztják nyelvterület

⁴ A munkahelyi vitán hívta fel a figyelmet Csepregi Márta 'szépség, kifinomultság' jelentéssel

középső részén tapasztalható 'egészséges, friss kinézet; alak'-féle jelentések sem függetlenek az 'arc, homlok'-féle jelentésektől. Elvileg azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy az 'egészséges, friss kinézet; alak'-féle jelentések a központi területek újjátásának eredményei.

Az uráli etimológiának a vogulban nincs folytatása, ezért hangalakjának vagy jelentésének közvetlen asszimiláló hatásával ott nem számolhatunk.

A fő kérdést, hogy ti. a kondai vogul tőszavak etimológiai megfelelői-e az osztják lexémáknak, vagy az érintkező területeken tipikus átvételről van-e szó, a hangalakok és jelentések részletes összevetése után sem lehet egykönnyen megválaszolni. A kölcsönzést nem vehetjük biztosra, mert a kondai vogul tőalakok vokálisa **i*-re vezethető vissza, az esetlegesen átvett osztják hangalakok *e*-vokálisukkal pedig rendre egy másik etimológia hatását mutatják: az uráli eredetű szavak több osztják nyelvjárásban hangtani szempontból biztosan, jelentéstani szempontból pedig esetlegesen befolyásolták az obi-ugor kori etimon fejleményeit. A szavak egyeztetését viszont kétségessé teszi, hogy a vogulból igen kevés adat áll rendelkezésre, nem is beszélve arról, hogy még ezek is olyan területtől származnak, amely a kontaktusjelenségek széles skáláját mutatja fel.

Mivel a dilemmát az okozza, hogy a kölcsönzésnyús kondai vogul adat jelentése támogatja az átvétel feltevését, a hangalakja viszont nem, ellentmondásosságában emlékeztet a (11)-re (**rüntz* 'barka, rügy'), amelyben a szószvai vogul hangalak az osztjából való átvételt támogatta, a jelentése viszont a vogul nyelvjárási adatával egyezett.

5. Hibrid kölcsönzés

Az alább tárgyalt esetekben a szavak vokalizmusa, konsonantizmusa, morfológiája olyan, hogy a primer és a szekunder egyezések elkülönítése nem jelent problémát, az ún. hibrid kölcsönzést ugyanakkor kiválóan illusztrálják. A (16)–(17)-ban az összetételi előtag átvétel eredménye, az utótag pedig morfémahelyettesítéssel jött létre.

A (17)-ban a 'fenyőfa' jelentésű északi vogul *üns-jiw* szóösszetétel előtagja átvétel valamelyik északi osztják nyelvjárásból, utótagja azonban – az osztjában nem is feltétlenül megjelenő – *juχ* 'fa' helyett a neki – történetesen etimológiailag is – megfelelő vogul *jiw* 'fa' jelentésű szó. A utótag megléte maga is valószínűsíti az átvételt.

bíró fontos keleti adatokra (V, Vj, Ag, Trj, Sal) (Terėškin 1981: 525) – melyek ugyancsak nem mutatják a másik szócsalád hatását.

(17) *ōntāγ 'erdeifenyő'

É N ūns-jiw	< osztj.	É Kaz wqñšī, O onsi 'Kiefer'
Ny P ōna 'Kiefer'		
K KU KM ōnī 'Kiefer'		D DN Ko unšā 'Kiefer'
Ṛ TJČ ānaw 'Kiefer'		
		Szurg. Trj ōñčāγ, J ōñčāγ 'Kiefer'
		V-Vj VVj ōñčāγ, ōñčāγ 'Kiefer'

A kölcsönzés hibrid volta (18)-ban is abból következik, hogy egy valószínűsíthető osztják összetétel előtagját átvették, 'férfi' jelentésű utótagját (χυ, χφ) pedig lefordították, illetve Kontra terminológiájával: helyettesítették a megfelelő 'férfi' jelentésű vogul szóval:

(18) *šōγas 'tat'

É –		É Ni Kaz O sewas 'корма, Heck, Hintersteven des Bootes'
So sews-χum 'Steuermann'	< osztj.	
Ny –		
K –		D DN Ko sewas 'корма, Heck, Hintersteven des Bootes'
T T tās 'tat, csónak fara'		
		Szurg. Trj šāγ.as, J šāwās 'корма, Heck, Hintersteven des Bootes'
		V-Vj VVj šōγas 'корма, Heck, Hintersteven des Bootes'

6. Tükörképzés

A nyelvi kapcsolatok különféle következményeinek illusztrációi közül az elsöben az átvevő nyelvben egy szó képzése az átadó nyelv mintájára, de az átvevő nyelv elemeiből (tő és képző) történik.

A (19)-ban a nyelvi kapcsolatok fent vázolt következményének bizonyításával két, a GOV adattárában függetlennek tartott obi-ugor etimológiát lehet összekapcsolni (a KLE a két tövet ugyanazon szócikkben szerepelteti):

(19) (a) *kǎl-
 osztj. VVj kēl-, Trj J kēΛ-, DN Ko kēt-, Ni kāt-, Kaz kǎΛ-, O kāl-
 vog. TJČ kīl-, KU KM KO P VN VS LU LO kēl-
 'sichtbar werden'

(GOV 251);

(b) **k̄l̄*

osztj. Ni *kāt̄ə*, Kaz *k̄l̄i*

vog. ČdN Tob *кел̄т̄ь*, TuraG Ber *кел̄б̄ь*, SoO *кел̄бе* (Altweg.);

KU KM KO VS LO So *kēlap*

'Blut'

(GOV 252).

A két szövegyezés előzményét ugyanabban a hangalakban lehet rekonstruálni. A vogul képzőket feldolgozó monográfia ezt a lexémát nem említi (Riese 2001: 51–52, 103–104). Az osztjákról szóló hasonló munkában a szóban forgó igéből képzett alakoknál egészen más jelentést találunk: 'klar (Wetter); scharf (Auge)' (Sauer 1967: 122). Ami a szemantikai egyeztetetőséget illeti, a 'láthatóvá válik' jelentésből levezethető a képzett szavak 'ami kibukkan, kiserken' → 'vér' jelentése, amelynek körülírásjellege esetleg tabuval magyarázható, vö. a medve-műnyelv számos 'a medve vére' jelentésű szavával, illetve szókapcsolatával (Bakró-Nagy 1979: 27, 29, 32, 43, 44).

Az elterjedtséget leegyszerűsítve ábrázolva az alábbi képet kapjuk: az igető fejleményei mindkét nyelv minden nyelvjárás csoportjában megvannak:

'látszik' + 'láthatóvá válik'

É		É		
Ny	K	D	Szurg.	VVj
	T			

A névszó adatoltságát bemutató ábra egészen más, a viszonylag széles vogul elterjedtséggel szemben az osztjából csak az érintkező északi területekről van adatunk:

'vér (vog.: + vörös)'

É		É		
Ny	K	D	Szurg.	VVj
	T			

A két etimológia összefüggése úgy képzelhető el, hogy elsősorban vogul területen jött létre a 'vér' jelentésű képzett szó, és ez az északi osztják nyelvjárásokban is kialakult vogul mintára a megfelelő osztják képzővel.

Az összekapcsolás problematikus volta abból következik, hogy a vogul és az osztják szavak „mai” jelentései nincsenek összhangban a jelentésváltozás feltételezett menetével. A 'vér' jelentésű származéknak alapul szolgáló jelentés az osztják fejleményekéhez áll ugyanis közelebb ('láthatóvá válik'), nem pedig a vogulokéhoz ('látszik'). A szótárak tanúsága szerint a vogul igék jelentése

'látszik, tűnik, tükröződik' (WWb 204a);
'sichtlich sein' (KLE 143).

A két etimológia akkor kapcsolható tehát össze, ha a vogulban megvolt a 'láthatóvá válik' jelentés (is).

Nézetem szerint a megegyező alapalakra visszavezethető, hasonló funkciójú képzőkkel létrehozott, ugyanazon jelentésű osztják és vogul szavak létrejöttét és létezését az adott elterjedtségben nehezebb egymástól függetlennek elképzelni, amikor például a magyar *vér* szó megfelelői mindkét nyelv összes nyelvjárásában ismertek. Mivel az érintkező területeken a nyelvi kapcsolatoknak sokféle következményével számolhatunk, még akkor is inkább valamilyen kontaktusjelenséget sejtethetünk a tapasztaltak hátterében, ha a fenti ige és főnév összetartozásának kimondása további vizsgálatokat igényel.

7. Jelentéskölcsönzés

A jelentéskölcsönzés igen gyakori kétnyelvű környezetben. Amint az előző esetben, az etimológiai irodalomban egymástól független szócikkek összetartozása, illetve egyetlen szóegyeztessé történő összevonása következik az alábbi jelentéskölcsönzés (20) bizonyításából.

A vogul és az osztják szótárak, valamint a GOV eltérően ítélik meg az 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű vogul–osztják szóegyeztések egymáshoz való viszonyát. A DEWOS és a GOV egyöntetűen külön szócikkekben közli őket:

- (20a) osztj. Vj *sir* (GOV), VT Vj *sjr*, O *seri*
'Fliegenei',
Kr *sir*: *s.wojə*
'große, schwarze Fliege' (DEWOS);
Kr *sirtə*,
Ni *sīrən*, Kaz *sīrŭ* (in Zusammensetzung mit dem Wort *wojə* usw. 'Tier:')
'Fliege'
(GOV 817, DEWOS 1362).
- (20b) osztj. Č Kam *sir*-
'Rogen absetzen, laichen (Fisch) / метать икру'
(GOV 603, DEWOS 1362);

A WWb a két vogul szócsaládot nem választja szét, és a vogul nyelvterület egészéről idéz adatokat.

- (a–b) vog. N *sēri*,
K *sār*,

T <i>sēri</i>	'pete, ikra';
N <i>sēri-vārēp</i> ,	
LM <i>ser-voārep</i> , LU <i>sēr-vārēp</i> , P <i>ser-vārēp</i> ,	
K <i>sārē-vārēp</i>	'légy';
N <i>sēri</i> ,	
LM LU <i>sēri</i> , P <i>sēri</i> ,	
K <i>sāri</i> ,	
T <i>sērānt</i>	'ikrázik, petézik' (WWb 543a).

A vogul szó gazdag adatoltsága (és itt nem idézett példaanyaga) arra vall, hogy nem egyszerű, egyéni metaforikus használatról van szó, hanem csakugyan mindkét jelentése megvan a szónak.

A 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű szavak az osztyákban is összefügghetnek, hiszen a két szó összekapcsolásának hangtani akadályai nincsen, valamint a két jelentés, a peterakás és az ikrázás funkcionális és vizuális hasonlósága alapján is összetartozhat a két szócsalád.⁵

A mai osztyák és vogul jelentések egymáshoz való viszonyának tisztázása elengedhetetlen a rekonstruált jelentés megállapításához. Ehhez a (19)-től eltérően nem az etimon eltérő szófajú és jelentésű leszármazottainak nyelvjárási megoszlását ábrázolom együttesen a sematikus térképen, hanem a különböző jelentéseket.

(a-1) 'pete'

	É		É	
Ny	K	D	Szurg.	VVj
	T			

⁵ Szemantikai párhuzamként egy igen sajátos vogul példát lehet említeni. Az analógia különös voltát az okozza, hogy az „egyezés” hangtani oldala nagyon is homályos, a „hangmegfelelések”, ami a szókezdő szibilánst, az első szótagi vokálist, a tövégi *ɣ* meglétét illeti, elfogadhatatlanok. Az egyik oldalon egy ugyancsak obi-ugor kori etimológia, a **sēnəɣ* 'serke, pete' (GOV 595) vogul része áll: vog. TJČ *šānəw*, KU *šāni*, KM *sōni*, P *šōniɣ*, VN *šāni*, VS *šōni*, LO So *sāniɣ* 'Nisse' (GOV), N *sāniʔ*, LM *šāni*, LU *šāni*, K *soāniɣ*, T *šānu* (Pl. *šāngét*) 'serke, Nisse' (WWb 525b). A másik oldalon pedig olyan nyugati vogul adatok, amelyek hangalakjukat tekintve három szempontból deviánsak: (WWb 541b) LM *sēnəɣ*, LU *sānəɣ*, ám jelentésük 'ikra'. Ha a fent említett okoknál fogva nem is egyeztethetők a szó hagyományos értelmében, mégis hasonló jelentések valamilyen kapcsolatról van szó, mint amilyenekre a vizsgált etimológiában láttunk példát. Ez mindkét esetben egy kellemetlen élősködő szaporodása, valamint a halak ívása közti hasonlóságon alapul. Másrészt ez a példa, amelyben – valószínűleg északi vogulból származó – interdiálektális kölcsönzéssel, esetleg részben homofonikus attrakcióval magyarázható az erősen eltérő alakok megléte, jól illusztrálja, hogy milyen módon és mértékben befolyásolhatják a szavak hangalakját, jelentését, sőt, egymáshoz való viszonyát a szomszédos nyelvjáráások, ill. nyelvek.

(a-2) 'légy'

	É		É		
Ny		K	D	Szurg.	VVj
		T			

(a-3) 'petét rak (megnyüvesedik)'

	É		É		
Ny		K	D	Szurg.	VVj
		T			

(b-1) 'ikra'

	É		É		
Ny		K	D	Szurg.	VVj
		T			

(b-2) 'ikrázik'

	É		É		
Ny		K	D	Szurg.	VVj
		T			

A fentieket úgy foglalhatjuk össze, hogy az (a) jelentések elterjedtsége mindkét nyelvben meggyőző (a szurguti nyelvjárás csoportban másik lexéma használatos a tárgyalt jelentésekben), ellenben a (b) jelentés elsősorban a vogulra jellemző. Ez önmagában véve is azt valószínűsíti, hogy az (a)-ban szereplő jelentés lehet az eredeti.⁶

A tárgyalt etimológia vogul és osztják fejleményeiben ismeretes jelentések kialakulása a következő lépésekben mehetett végbe: az obi-ugor alapnyelvben a lexémának 'pete, petét rak' jelentése lehetett. Az obi-ugor alapnyelv felbomlása után a vogul nyelvterületen létrejött az 'ikra, ikrát rak' jelentés is. Végül pedig a vogullal határos, kétnyelvűek által lakott területen az osztják is átvette a vogulban létrejött második jelentést. Ezért tehát valószínűleg indirekt kölcsönzéssel, pontosabban az ún. jelentéskölcsönzéssel (semantic loan) állunk szemben.

⁶ Bizonyításához két, alkalmi fogódzó is adódik. Bármikor segítségül hívható kutatási módszernek egyiket sem tekinthetjük, de jelen esetben használható eredményeik vannak. Az egyik a metaforikus használat áttekintése, a másik pedig az azonos jelentésű szavak nyelvjárási megoszlásának vizsgálata. Részletesen Sipos 2003a.

8. Primer és szekunder egyezés: **pārak* 'vmely testrészt neve a törzsön' **pōrak* 'tő, a fatörzs gyökeres vége' **pōraγ*/pōγar* 'hosszú szárú növény, csöves szár'**

Az alábbiakban arra látunk példát, hogy hasonló hangzású, de más-más etimológiához tartozó hangalakok között jön létre jelentéskölcsönzés, illetve, hogy nem lehet megállapítani, elsődleges vagy másodlagos egyezéssel állunk-e szemben.

8.1. A **pārak* 'vmely testrészt neve a törzsön' etimológia 'zsiger' jelentésű osztják fejleménye

A tárgyalt etimológia fejleményeiben a törzsön található különféle testrészek, területek elnevezései találhatók:

pārak* 'valamely testrészt neve a törzsön' – **osztj. Vj *parak*, Trj *pārak*, DN Ko *porax*, Ni Kaz *porax*, O *parax* 'Brust' (GOV 535); V Vj *paray*, Vj VK Vart Mj, Likr, Trj, Irt (DN KoP Kr Sog u.a.), Ni Š Kaz, Sy, O, PB, Fil, Kr 'туловище, Rumpf (Š PB; Ni: ohne Arme und Beine, Sy: ohne Kopf); der Rücken zwischen den Schultern (Sy); Rundung der Schultern (Kaz O); „Stoßknochen“ am Brustbein des Habichts (mit dem angeblich die Beute beim Herabstoßen betäubt wird; Trj); Vogelbrust (Vj VK Mj); Brust (Likr; VK Vj: des Menschen; Vj: scherzh.); брюхо, Bauch (Irt, außer KoP); Magen, Eingeweide (KoP); Stammende des Baumes (Likr Mj); Stück Hartholz (e. Baumes?; Vart); галец, an e. Flußufer vorspringende Sandbank (Likr Mj)' (DEWOS 1206). – **vog.** TJ *parkē*, TČ *porkē*, (!) P *porax*, So *pōraχ* 'Nacken' (GOV); TJ *parķē*, TČ *pōrķē*, So *pōraχ* 'Stelle ... oberhalb des eigentlichen Rückens' (DEWOS); N *porēχ* (...), K *pārékh* 'törzs, derék' (WWb 457a); TJ *parķe* 'Nacken', TČ *porkū* id., P **pork* 'Hals', So *pōraχ*, *pōrχ* 'die Stelle an dem unteren Ende der Schulterblätter, oberhalb des „eigentlichen“ Rückens' (KLE 258).

Ezek közül a kondai osztják *porax* adat jelentését vizsgálom részletebben:

(21a) Ko *porax* 'Magen, Eingeweide'.

Testrésznévi jelentései, illetve hangalaki hasonlóságok miatt fontos tisztázni az alábbi GOV-szócikk⁷ egyeztetését:

wog. (in Zusammensetzung mit dem Wort *šam*, *šim* usw. 'Herz':)

TJČ *poraw*,

P *pōr*, VN *pōr*,

LO So *poriy* 'das Innere, Eingeweide';

ostj. Vj *parak*,

⁷ Az említett GOV-szócikk a bizonytalanok közül való.

Trj *p̄arak*,
 DN Ko *porax*,
 Ni Kaz *p̄orax*, O *parax* 'Vogelbrust, Bauch' (GOV 803).

A szócikk valójában nem tartalmaz újabb adatokat. Az osztják adatsor megegyezik a GOV 535-ben közölt osztják adatokkal, vö:

ostj. Vj *parak*,
 Trj *p̄arak*,
 DN Ko *porax*,
 Ni Kaz *p̄orax*, O *parax* 'Brust' (GOV 535).

A vogul adatok pedig valószínűleg összefüggenek a GOV 537-ben olvasható vogul szócsaláddal. Ezt a jelentéstani összefüggést a WWb sem jelzi. A tárgyalandó vogul hangalakokról lásd az áttekintő táblázatot:

GOV 803: 'das Innere, Eingeweide'	GOV 537: 'Rohr'	WWb 459b: 'fűszár, kóró, (N még) a medve torka, (P még) cső'	KLE 257: P 'Röhre' LO So 'Rohr'
LO So <i>poriy</i>	–	N <i>pori^y</i> , [<i>poriy</i>]	LO <i>poriy</i> , So <i>poriy</i>
P <i>p̄or</i> , VN <i>p̄or</i>	P <i>poriy</i>	LM LU <i>p̄ari</i> (...) P <i>p̄ari</i> (...)	P <i>poriy</i>
	KU KM <i>p̄ari</i>	K <i>p̄ari</i> (...)	–
TJČ <i>poraw</i>	–	T <i>-p̄ar̄au -p̄or̄o</i>	–

A kérdés tehát az, hogy összetartozik-e a 'zsiger' jelentésű összetétel utótagja és a 'cső' jelentésű szó. Ami a szemantikai összekapcsolhatóságot illeti, a szív – a belőle kifutó erekkel – és a belek látványára gondolva érthető, hogy miért alkalmas megnevezésükre az eredetileg 'szív', később 'szív, gyomor' jelentésű előtaggal és a 'cső' jelentésű utótaggal alkotott összetett szó. Ezt bizonyítja a WWb egyik példája, ahol az összetétel kifejezetten 'bél' jelentésű:

P *šim-por vuj ašéx* 'bélgiliszta, Darmwurm' (WWb 546b).

A 'zsiger' jelentésű összetételek utótagját szemantikai szempontból valószínűleg összekapcsolhatjuk a **p̄or̄ay*/**p̄ōȳar* 'hosszú szárú növény, csöves szár' etimológiával.

A GOV-ban említett összetételeket a WWb is ismeri, az összetételi tagokat tartalmazó mindkét szócikkben megtalálhatók:

vog. N *sim-por*,
 LM *sim-pår(i)*, P *šim-por*,
 K *sém-pår*,
 T *šam-porq* '(N T) szív, (P T) has' (WWb 546b).

vog. N *sim-por*,
 LM *-pår ~ -påri*, P *šim-por ~ -porq*,
 K *sém-pår (s.-pårq-)*,
 T *šam ~, šam-porq* '(N T) szív, (P T) has' (WWb 456a).

A hangalakok egyeztetetőségére visszatérve: a tavidai és az északi nyelvjáráscsoportban ehhez nem fér kétség. A keleti és a nyugati formák eredeti hangalakjáról tanúskodik a WWb példái között szereplő toldalékolt adatban felbukkanó *γ* és *ε* elem (lásd fent). A hangalak módosulása (rövidülése) szóösszetételben nem ritka. Így nem tűnik merész feltételezésnek, hogy ezen összetételek utótagjai nem mások, mint a **pōrəy!** *pōyər* 'hosszú szárú növény, csöves szár' etimon származékai.

Az alábbi példák a fent megadott WWb-szócikkekben szerepelnek:

P *šim-poram aumiltet*,
 K *sém-påryəm oāmēlti* 'der Magen tut mir weh'
 T *š.-porkhəm ripkitäl* 'mein Herz klopfť' (WWb 456a).

Közülük a kondai vogul adat összefüggésben lehet a **pārək* 'vmely testrész neve' etimon fejleményeinek egyikével. A csoportosított jelentések között kizárólag a déli osztjákban ismertek a 'брюхо, Bauch (Irt, außer KoP); Magen, Eingeweide (KoP)' jelentések. A 'belső rész, zsigerek' jelentés – a két etimológiát együtt ábrázolva – az alábbi területeken van meg:

	É	É		
Ny	K	D	Szurg.	VVj
	T			

A vogul adatok a 'csöves szár'-ral alkotott összetételek, a déli osztják szó elvileg a **pārək* 'vmely testrész neve' etimológia része.

A két különböző szóegyezéshez tartozó adat hangtani hasonlóságát meggyőzően illusztrálja az alábbi két példa:

(21b) vog. K *påryəm* (PxSg1)
 osztj. KoP *porəχ*

Noha a szótárból egyes szám első személyű birtokos névmással ellátott déli osztják alakot nem sikerült találni, nagy biztonsággal következtethetünk a toldalékolt vogul adathoz kísértetiesen hasonló hangalakra.

A kondai vogul hatása bizonyára szerepet játszott abban, hogy az osztjákban

oly elterjedt 'mell' jelentés éppen a déli osztyákban nincs meg. Ehelyett – igaz, egy-egy másik területen is van rá példa – azonban sok, hassal és gyomorral, bellel kapcsolatos kifejezésben szerepel a szóbanforgó tő:

DN 'Durchfall'

DN Kr 'großbauchig'

DN 'mittleren Reifen der Reuse'

DN KoP Kr, Keu 'schwanger (Frau; DN Kr)', 'trächtig (Stute; DN)'.

vö. a másutt szórványosan található ilyen jelentésekkel:

Vj 'schwanger (Frau)'

Kaz 'breiteste Stelle der Reuse'

(DEWOS 1206–1207).

Amennyiben a fenti adatok helyesek, és a feltételezések mindegyike helytálló, olyan jelentéskölcsönzéssel állunk szemben, amely hangzásra hasonló, ám etimológiailag nem összetartozó vogul és osztyák szavak között zajlott. Tárgyalását az indokolja mégis, hogy a jelentésrekonstrukció során az ilyen módon keletkezett jelentéseket okvetlenül el kell különíteni a tulajdonképpeni fejleményektől.

9.2. A **pōrək* 'tő, gyökér' etimológia 'gyökér' jelentésű származéka a kondai vogulban

A tárgyalandó szócsaládban a jelenlegi adataink szerint a következő jelentésekkel számolhatunk:

pōrək* 'tő, gyökér' – **osztyj. (z. T. in Zusammensetzung:) VVj Trj J *pōrək*, DN *pārəχ*, Ni Kaz *pōrəχ* 'Stammende' (GOV 536); V Vj Likr Mj Trj J Irt (DN KoP Kr ua.) *pōrək*, Ni Š Kaz Sy, Ahl. 'комель, dickes, an die Wurzel grenzendes Ende des Baumstammes (außer Sy; Kaz: selt.); – dickes Ende, „Wurzel“ des Grashalmes (Vj Kr Ni); dicker fester Halm bestimmter Grasarten, bes. Rohrplanzen, der nicht abgefressen wird, Stoppel solcher Grasarten (Kaz); Angel (?) des Spießes (V); dickes Ende des Besens, Badequastes ua. (V Vj Trj DN Kr); etwas Hervorguckendes (KazPryt; KazZa: z. B. Hemdspitze am Kragen der Frauen); schlechtes Hemd (Sy)' (DEWOS 1208). – **vog.** KM KO *pārək* 'Stammende' (GOV; DEWOS); K *pārēkh* 'gyökér' (WWb 457a); KM *pārək* 'Stammende, Wurzelende, Basis des Baumes' (KLE 258).

A szóegyezés talányos pontját a kondai vogul adatok képezik:

- (22) KM KO *pārək* 'Stammende' (GOV; DEWOS);
 K *pārēkh* 'gyökér' (WWb 457a);
 KM *pārək* 'Stammende, Wurzelende, Basis des Baumes' (KLE 258).

Ennek azért van jelentősége, mert az etimológia vogul oldalról igen szegényesen reprezentált, és felmerül az az eshetőség, hogy az osztyák nyelvterületről behatolt jelentés(ek)kel és/vagy alakokkal kell számolnunk. Másképpen fogalmazva: azt kell eldönteni, hogy csakugyan van-e a **pōrək* 'tő, gyökér'

etimonnak folytatása a kondai vogulban, vagy a szóbanforgó etimológia esetleg nem is vezethető vissza az obi-ugor korig.

A nyílásfokban és hosszúságban egyaránt különböző etimonok folytatásai az osztják nyelvjárásokban rendre eltérnek, amint ez az alábbi elrendezésben könnyen áttekinthető. Kérdéses, hogy a jelentése alapján egyértelműen a **pōrək* 'tő, gyökér' egyezéshez vonandó K *pārēkh* 'gyökér' adatban (WWb) a magánhangzó hosszúsága a többi alak ismeretében biztosnak tekinthető-e.

**pārək* 'vmely testrésze neve a törzsön'

É <i>pārəχ</i>	É Ni Kaz <i>pərəχ</i> , O <i>parəχ</i>
Ny P <i>porəχ</i>	
K K <i>pārēkh</i>, K <i>jiw-pārēkh</i>	D DN Ko <i>porəχ</i>
T TJ <i>parkē</i> , TČ <i>porkē</i>	
	Szurg. Trj <i>pārək</i>
	V-Vj Vj <i>parək</i>

**pōrək* 'tő, gyökér'

É	É Ni Š Kaz Sy <i>pōrəχ</i>
Ny	
K KU <i>pārəχ</i>, KM KO <i>pārək</i> K <i>pārēkh</i> (WWb)	D DN KoP KΓ ua. <i>pārəχ</i>
T	
	Szurg. Likr Mj Trj J <i>pōrək</i>
	V-Vj VVj <i>pōrək</i>

Amennyiben a WWb adatát elfogadjuk, a kondai adatok hangtanilag „kelesztben” felelnek meg az etimonoknak: az alsó nyelvállású, hosszú magánhangzós etimon szemantikai szempontból egyértelmű folytatása rövid; a rövid, középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó etimon folytatóiban találunk azonban hosszút is (?). Ebben a nyelvjárás csoportban az obi-ugor alapnyelvi **ā*-nak általában hosszú *ō* folytatása van, kivéve néhány igét, amelyben röviddel váltakozik (GOV 230, 673); a magyar *vág* ige megfelelőiben az északi adatot kivéve rövid *o*-t találunk (GOV 698), egy esetben pedig az alsó- és a középső-kondai nyelvjárásokban hosszú, a felső-kondaiban rövid a folytatás (GOV 304). Ami pedig a másik etimológiát illeti, a GOV adattára szerint a kondai vogulban az obi-ugor kori **ō* -nak hosszú folytatása nem szokott lenni.

Amennyiben a WWb K *pārēkh* adatát nem tekintjük bizonyosnak, a kondai vogul folytatások nem különböznek első szótagi magánhangzójukban.

Szemantikai fogódzót nem találunk, minthogy a kondai jelentést nem tudjuk összevetni más vogul jelentéssel. Így a 'Stammende (KM KO), 'gyökér' (K) le-

het az osztjából átvett és az obi-ugorból származott jelentés egyaránt, de az etimológia sajátos elterjedtsége miatt az előbbi eshetőséget komolyan fontolóra kell venni.

Ezért a feltett kérdést nem tudjuk megválaszolni: lehetséges, hogy a kondai területeken két etimológia folytatásai vegyültek, de az is elképzelhető, hogy osztják hatással kell számolnunk.

10. Összegzés

A dolgozatban lényegében etimológiákra alkalmaztuk az élő nyelvek közötti kapcsolatokra kidolgozott kategóriákat, és a legtöbb kölcsönzéstípus e speciális anyagban is fellelhető. Mindössze két altípusra nem akadt példa (direkt kölcsönzés jelentéskölcsönzéssel, illetve homológ szavak közötti jelentéskölcsönzés). A vizsgálatokból kitűnik, hogy a hangalak és a jelentés rekonstrukciója során különös figyelemmel kell lenni a rokonságban levő nyelvek közti érintkezések következményeire, hiszen számos esetben módosíthatják az etimológiákat (a vizsgált anyagban ez a szócikkek 10–15%-át érinti). Természetesen elméletileg jelentős tényezőként kellene számontartani a szavak, szócsaládok egymásra gyakorolt hatását is, ez azonban egyrészt kiszámíthatatlan, másrészt igen nehezen bizonyítható – különösen eltűnt, egyenetlenül dokumentált nyelvjárási adatok esetében problémát okozhat.

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, R. M. W. (eds) (2001), *Areal Diffusion and Genetic Inheritance. Problems in Comparative Linguistics*. Oxford University Press, New York.
- Bakró-Nagy, Marianne (1979), *Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dimmndal, Gerrit, J. (2001), *Areal Diffusion versus Genetic Inheritance: An African Perspective*. In: Aikhenvald – Dixon (eds) 2001: 358–392.
- Dixon, R. M. W. (1997), *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gerstner Károly (2003), *A magyar nyelv szókészlete*. In: Kiefer 2003: 117–156.
GOV = Honti 1982.
- Haugen, Einar (1950), *The analysis of linguistic borrowing*. In: Lg 26: 210–231.
- Hock, Hans Henrich (1991), *Principles of Historical Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Honti László (1982), *Geschichte des obugrisches Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kannisto, Artturi (1919), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. MSFOu 46.
- Kannisto, Artturi (1927), Über die früheren Wohngebiete der Wogulen im Lichte der Ortsnamenforschung. FUF 18: 57–89.
- Kannisto, Artturi (1951), Wogulische Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola I. MSFOu 101.
- Kannisto, Artturi (1956), Wogulische Volksdichtung, gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola III. MSFOu 111.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1958), Wogulische Volksdichtung IV. MSFOu 114.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko (1982), Wogulische Volksdichtung. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. MSFOu 180.
- Karjalainen, K. F. (1948), Ostjakisches Wörterbuch I– II. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. LSFU X.
- KLE = Kannisto – Liimola – Eiras 1982.
- Kontra Miklós (1981), A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. NytudÉrt. 109.
- Lanstyák István (2000), A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest – Pozsony.
- Matisoff, James A. (2001), Genetic versus Contact Relationship: Prosodic Diffusibility in South-East Asian Languages. In: Aikhenvald – Dixon 2001: 291–327.
- Riese, Timothy (2001), Historische Nominalderivation des Wogulischen. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Sauer, Gert (1967), Die Nominalbildung im Ostjakischen. Akademie Verlag, Berlin.
- Sipos Mária (2002), Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I. NyK 99: 7–56.
- Sipos Mária (2003a), Jelentésrekonstrukció az obi-ugor alapnyelvben. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 169–176.
- Sipos Mária (2003b), Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi II. NyK 100: 245–263.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] (1981), Словарь восточно-хантыйских диалектов. Наука, Ленинград.
- UEW = Rédei 1986–88.
- Wilkins, David P. (1996), Natural Tendencies of Semantic change and the Search for Cognates. In: Durie, Mark – Ross, Malcolm (eds), The Comparative Method Reviewed. Regularity and Irregularity in Language Change. Oxford University Press, New York – Oxford.

A tagadás kifejezésének módjai a nganaszanban

This paper seeks to present the possible expressions of negation in Nganasan. In this language negation can be expressed in three typologically different ways, i.e. synthetically, analytically and lexically. Analytic negation wields a wide array of forms, in particular four negative verbs and two negative particles. Morphological negation is also quite varied: in Nganasan one finds the *participium abessivum*, the *modus abessivus* and the negative supine. There are six verbs that are semantically negative. The present study analyses their use in detail.

1. A tagadás definíciója

A tagadás kutatása a 80-as évektől kezdve megélnékült. Erre utal az a számos tanulmány, ami e témakörben azóta megjelent (lásd a bibliográfiában). A tagadás vizsgálatának középpontjában alapvetően két témakör áll: a filozófiai megközelítés, azaz a tagadás logikai definíciója, illetve a tipológiai megközelítés. E tanulmány keretei között a tagadás elméleti kérdésére csak annyira kívánok kitérni, amennyire egy nyelv tagadószerkezeteinek a bemutatásához ez elengedhetetlen. A tanulmány a nganaszan nyelvben fellelhető olyan szerkezeteket kívánja áttekinteni, amelyekkel tagadás fejezhető ki.

A logika a tagadást a következőképpen definiálja:

p mondat negációján a "nem igaz, hogy p " mondatot értjük, amit a következő igazságszabály jellemez: $\sim p$ akkor, és csak akkor igaz, ha p hamis.

A logikai tagadást más néven **belső tagadásnak** is szokás hívni. A **belső tagadás** a mondat előfeltevését érintetlenül hagyja. **Belső tagadás** ismételt tagadásakor (**kettős tagadás**) egy pozitív kijelentést kapunk, azaz " $\sim \sim p$ " és p igazságértéke azonos, tehát logikailag ekvivalensek. (A logikai tagadásról bővebben lásd Madarász – Pólos – Ruzsa 1999: 52–57).

Hentschel (1998: 11) a nyelvi tagadás meghatározásánál **nem a belső (\sim)**, hanem a **külső tagadás**sal ($\bar{\quad}$) operál. **Külső tagadás** esetén a tagadó kijelentés igazságértéke akkor is igaz, ha a dolog, amire a tagadás irányul, nem létezik. Hentschel példájával szemléltetve:

		Szókratész létezik	Szókratész nem létezik
ellentétes mondatok	<i>Sokrates ist krank.</i> 'Szókratész beteg.'	I/H	H
	<i>Sokrates ist gesund.</i> 'Szókratész egészséges.'	I/H	H
deprivatív mondatok	<i>Sokrates ist blind.</i> 'Szókratész vak.'	I/H	H
	<i>Sokrates ist sehend.</i> 'Szókratész lát(ó).'	I/H	H
tagadó mondatok	<i>Sokrates ist nicht krank.</i> 'Szókratész nem beteg.'	I/H	I
	<i>Sokrates ist nicht blind.</i> 'Szókratész nem vak.'	I/H	I

Ezzel a teszttel az ellentétes és a privatív értelmű mondatok egyértelműen kizárhatók a tagadás köréből. Ezek alapján a nganaszban is csak azokat a szerkezeteket fogom tagadásnak tekinteni, amelyek ennek az egyszerű tesztnek megfelelnek. A továbbiakban erre a tesztre már nem utalok.

2. A tagadás módjai és típusai a világ nyelveiben

A mondattagadást vizsgáló munkájában Dahl (1979) a tagadás jelölője (Neg) alapján több módját különböztette meg a tagadásnak, ezek a következők:

S z i n t e t i k u s, azaz morfológiai tagadásról akkor beszélhetünk, ha a tagadást egy inflexiós kategória hordozza. Ez lehet prefixum, szuffixum, tőalteráció, reduplikáció stb. Tagadó szuffixummal, pl. a törökben találkozhatunk *-ma/-me* formában (*bekle-me-yur-um* 'nem vártam'). Prefixum található pl. a szerbben *ne-mam* 'nekem nincs'. Az angolban és a németben gyakran használatos *un-* prefixum nem eredményez tagadást, mivel ennek használatakor a kettős tagadás (logikai elutasítás) nem eredményez pozitív kijelentést: *Bob is happy* ≠ *Bob is not unhappy*. (Bővebben lásd, pl. Frawley 1992). Ezt a típust Hentschel (1998) lexikai tagadásnak hívja. Szerinte ennek a funkciója nem a teljes szó tagadása, csak a szóval kapcsolatos pozitív elvárásoké (konnotatív tagadás). Természetesen ez a típus a nganaszban is előfordul, azonban e munka keretei között erre részletesen nem térek ki.¹

A másik és a világ nyelvei körében sokkal általánosabb módszere a tagadásnak az *a n a l i t i k u s*, azaz a szintaktikai tagadás. Ennek is több altípusát különböztethetjük meg. Dahl (1979: 84) szerint a legelterjedtebb módszer a partikulák

¹ A nganaszban ebben az esetben a *-KAl*i vagy a *-KAj* fosztóképző használatos.

használata, pl. német, angol, magyar, francia stb. Ritkábban használatos módszer, de még mindig igen gyakori a tagadó segédigékkel való tagadás. A konstrukcióban az egyeztetés kategóriáit, az idő- és a módjeleket a tagadó segédige hordozza, míg a lexikai (fő-)ige általában igenévi (pl. evenki) vagy egyéb alakban (pl. az északi-szamojéd nyelvek, finn) áll. A segédigék használatát egy ngaszan példával szemléltetem:

- (1) *Maad'a maagəličə ni-ŋj-ŋ hođətə-" nemi-ntə d'a?*
 miért semmiAkk nemMinterSg2 írVcong anyaGenPxSg2 PO_{hoz}
 'Miért nem írsz semmit az anyádnak?' (T79: 261)

Egyes nyelvekben (pl. finn) a segédige csak az egyeztetés morfémaát hordozza, míg a módra és az időre utalókat a főige és/vagy a kopula veszi fel: finn. *e-n halua-isi* 'nem szeretnék', *e-n ol-isi halunnut* 'nem szerettem volna'. Az analitikus tagadás kevésbé gyakori módjait, mint pl. a körülírást most nem tárgyalom, ezt lásd Dahlnál (1979: 86–88).

Ugyan Dahl nem tartja számon, azonban mégis létezik a tagadásnak még egy módja, amire az evenkiből lehet példát hozni, ez pedig a tagadó jelentésű névszóval való tagadás.

- (2a) *Nungan-dun purta-ja āchin.*
 őDat késAkkindf nem/távollét
 'Neki nincsen kése.' (Ned: 97)
- (2b) *Girki-je āchin-di ōn homoty-va vā-cha-s?*
 barátAkkindf nem/távollétInstr hogyan medveAkkdef ölPerfSg2
 'Hogy tudta megölni a medvét barát nélkül?' (Ned: 100)²

A tagadó főnév az evenkiben ellátható ragokkal és jelekkel (lásd a 2b mondatot), valamint kopulaként a létige is megjelenhet mellette, azonban ennek kitétele fakultatív (lásd Nedjalkov 1997: 96–99, Nedjalkov 1994: 27–29)

A tagadásnak két alapvető típusa van, mégpedig a *mondattagadás* és az összetevők tagadása (*konstituenstagadás*). Az összetevők tagadását módosításként szokták magyarázni, ezzel szemben a mondattagadást olyan konstrukcióként, ami a(z) (segéd)ige argumentumszerkezetét befolyásolja. Ebben az esetben egyes elméletek a tagadószt az ige, ill. a segédige vonzatának tekintik (lásd pl. Trón 2001: 88). Ez minden bizonnyal így is felfogható azokban a nyelvekben, ahol tagadó partikula használatos, de a pusztán tagadó segédigét (és nem lexikailag üres segédigét és tagadószt, mint pl. az angol) használó nyelvek ese-

² Birtok tagadásakor az evenkiben a birtok Akkindef esetben kerül, erről bővebben Bulatova – Grenoble 1999.

tében a mondattagadás definiálása finomításra szorul. Ezen elméleti kérdéssel azonban e munka keretei között nem foglalkozom.

3. A tagadás eszközei a nganaszanban

Az északi-szamojéd nyelveket olyan nyelvekként szokás számontartani, mint amelyek a segédigés tagadást preferálják. Így a nyenyec alapján Honti (1997: 92–93) és Hajdú (1969) is ebbe a csoportba sorolja mind a három északi-szamojéd nyelvet. Azonban ha a nganaszanban áttekintjük a tagadásra használatos markerek tárházát, akkor első pillantásra szembeötlő, hogy a tagadó segédigéken kívül még egyéb más eszközök (pl. partikulák) is alkalmazhatók, amelyeknek a nyenyecben és az enyecben nincsen nyoma.³

A tagadás kutatása nem előzmény nélküli a nganaszanban, Katzschmann több cikkben is foglalkozott a nganaszan tagadás módjaival, különös tekintettel a segédigékre (1993–94, 1995, 2001). Vegyük tehát sorra a tagadás eszközeit a nganaszanban!

A szintaktikai tagadás eszközei

<i>ńisi</i>	'nem'	tagadó segédige
<i>ladi"si</i>	'nem-tud, nem-képes'	modális tagadó segédige
<i>kasada</i>	'majdhogy nem, majdnem, éppenhogy nem'	modális tagadó segédige
<i>ɲuəli-</i>	'hogyne'	??
<i>ńintu" ~ ńintuu</i>	'nem'	partikula vagy főnév?
<i>d'anĵku</i>	'nincs'	partikula vagy főnév?

A morfológiai tagadás eszközei

<i>-matuma" a</i>	módjel, participium
<i>-murĵata</i>	tagadó supinum

A szemantikai tagadás eszközei

<i>d'anĵujsa</i>	'nem létezik'	tagadó jelentésű ige
<i>d'erusa</i>	'nem tud'	tagadó jelentésű ige
<i>d'ündamtasa</i>	'nem akar'	tagadó jelentésű ige
<i>huńd'al'əsi</i>	'nem figyel'	tagadó jelentésű ige
<i>məčiđi</i>	'nem elég'	tagadó jelentésű ige
<i>toiša</i>	'nem kell'	tagadó jelentésű ige

³ Éppen ezért nem tekintem szerencsésnek azt a szakirodalomban nem egyszer előforduló gyakorlatot, amely egy nyelvcsaládra vonatkozó általános következtetést egy nyelv alapján von le, még akkor sem, ha tényleg egymáshoz viszonylag közel álló nyelvekről van szó.

Meg kell jegyezni, hogy a majd később tárgyalandó nganaszan partikulákhoz alakjukban és eredetükben is kapcsolódó szavak a nyenyecben és az enyecben is megvannak. A nganaszan *d'anġku* párja az enyec *d'agu*. Ez egyrészt használatos mint felelőszó, másrészt mint a *nincs* jelentésű ige Sg3 alakja:

(3a) *D'agu, mod' obuhurub' d'agu*
 nem én semmiPxSg1 nincsSg3
 'Nem, nekem semmim sincs.' (SB: 37)

(3b) *Bu ġki d'eri d'agu.*
 ő ez nap nincsSg3
 'Ő ma hiányzik.' (SB:37)

A nyenyec alakkal hasonló a helyzet. Azonban a nyenyec és az enyec alakok részletes elemzésére e munka keretei között nem tudok kitérni. A szemantikai tagadási formáknak mind az enyecben, mind a nyenyecben megvannak a megfelelői (lásd pl. Katzschmann 1993–94.) A morfológiai tagadási formák közül az abesszív igemódnak és az abesszív participiumnak nincsen nyoma sem az enyecben, sem a nyenyecben.

3.1. A nganaszan korpusz

Mielőtt bemutatnám a tagadás eszközeit, szükséges az általam felhasznált korpuszról néhány szót ejteni. Adataimat egy, a Szegedi Egyetem Finnugor Tanszékén létrehozott morfológiai adatbázisból gyűjtöttem. Ennek kiépítése a 90-es évek elején még Mikola Tibor vezetésével indult meg, fejlesztését és továbbépítését, azaz az újabban megjelent szövegek feldolgozását 2000-től én vettem át. Az adatbázis tartalmazza az eddig nganaszanul megjelent szövegekben előforduló szóalakokat morfológiai elemzésükkel együtt. A példamondatok után tüntetem fel a forrást. Ahol nincs erre utalás, ott saját gyűjtésem példái olvashatók. A szótár pillanatnyilag 5817 szócikket tartalmaz. A morfológiai szótár alapján összesen 779 olyan mondatot gyűjtöttem ki, amelyben szintaktikai tagadás fordul elő. A fent felsorolt tagadó segédigék, illetve partikulák/főnevek nem egyforma gyakorisággal fordulnak elő. A megoszlás a következő: *njisi*: 644, *d'anġku*: 44, *nintu*: 43, *ladi"si*: 34, *njali*: 7, *kasad'a*: 7.

A szemantikai tagadásra példamondatokat csak három ige esetében lehet találni, a többi a Kosterkina – Momd'e – Ždanova-féle szótárban ugyan szerepel, de használatukra sem a szövegekben, sem a szótárban nincsen példamondat. A példák eloszlása a következő: *d'erusa*: 50, *d'anġujsa*: 44, *məčid'i*: 1.

A morfológiai tagadó eszközök eloszlása a következő: tagadó supinum: 9, abesszív igemód: 20, abesszív participium: 57.

4. A szintaktikai tagadás eszközei

4. 1. A tagadó segédigék használata

Mint a fenti felsorolásból is látszik, a nganaszanban három tagadó segédigét tartunk számon. Ezek közül egy szemantikailag üres (*ńisi*), azaz funkciója tényleg csak a tagadásra irányul, míg a másik kettő (*ladi*"*si*, *kasada*) egyéb, modális jelentést is hordoz. A *ladi*"*si* a pusztá tagadáson kívül azt is kifejezi, hogy az agens nem képes végrehajtani a cselekvést (lásd az (5) mondatot), míg a *kasada* arra utal, hogy az esemény bekövetkeztének vagy a cselekvés végrehajtásának a lehetősége ugyan megvolt, de ez mégsem ment végbe (lásd a (6) mondatot). E két utóbbi segédige használata szintaktikailag megegyezik a *ńisi* segédige használatával.

Az egyeztetés hordozója minden esetben a segédige, valamint az időjeleket és a módjeleket is a segédige veszi fel. A segédigét az alannal számban, személyben és a tárgy számában, reflexív ragozás esetén a tárgy személyében egyeztetni kell. Tehát a segédigén kötelező jelleggel megjelenik vagy egy koaffixum⁴ vagy egy módjel vagy egy időjel és a személyrag (Rx+{Koaff, Mx, Tx}+Vx). A segédigék az abesszív módon kívül minden módjelet felvehetnek. Az abesszív igemód használatára később térek ki. A segédige mellett a lexikai ige gégezőrhangra végződő, ún. tagadott töve⁵ áll. Példa a *ńisi* ragozására (*mis*- 'ad', *kotu*- 'megöl') – az igemódos alakok szemléltetésére csak két igemódot választottam ki (a többi igemódos alakot lásd Helimski 1998: 504–506).

	alanyi ragozás			egy tárgy	több tárgy	refl. rag.
	Sg1	Du1	Pl1	Sg1	Sg1	Sg1
aorist	<i>ńindim</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńintimi</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńintimĭ</i> " <i>mid'a</i> "	<i>ńintimə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńintinə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńintinə</i> <i>kođu</i> "
múlt	<i>ńisjəm</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəmi</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəmiĭ</i> " <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəmə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjinə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjinə</i> <i>kođu</i> "
jövő	<i>ńisjəəm</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəəmi</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəəmiĭ</i> " <i>mid'a</i> "	<i>ńisjəəmə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisidinə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńisidinə</i> <i>kođu</i> "
kérdő mód	<i>ńinjim</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńinjimi</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńinjimĭ</i> " <i>mid'a</i> "	<i>ńinjimə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńinjinhə</i> <i>mid'a</i> "	<i>ńinjinhə</i> <i>kođu</i> "
narratív	<i>ńib'ahim</i>	<i>ńib'ahimi</i>	<i>ńib'ahimiĭ</i> "	<i>ńib'ahimə</i>	<i>ńib'ahinhə</i>	<i>ńib'ahinhə</i>

⁴ A nganaszanban az igezőhöz kijelentő mód jelen időben nem közvetlenül kapcsolódnak az igei személyragok, hanem kapcsolóelemekkel, koaffixumokkal. Ezek milyensége a tő aspektusértékétől függ. Bővebben lásd Wagner-Nagy 2002: 101–102 vagy Helimski 1998: 503–504.

⁵ A tagadó segédige után megjelenő főigei tő formailag megegyezik az ImpSg2 formával, ugyanakkor nem keverendő össze vele: *ńindim konĭ*" 'nem megyek' – *konĭ*" 'menj'.

- (7) *Əmlədi hotürə ni-gə-ti tuə-btu-gu-".*
 ilyenAkk könyvAkk nemViterKimpSg3 olvasVkausVdurVcong
 'Ílyen könyvet nem szokott olvasni.' (T79: 261)

A fenti példamondatban a -Kə- iteratív (akcióminőség) képző annak ellenére nem a lexikai igén jelentkezik, hogy a duratív⁶ és az iteratív képzők nem zárják ki egymást, tehát kapcsolódhatnak egymással. Ezt a következő igealak is szemlélteti: *tuə-btu-guj-kə-tu* 'általában olvas' (tőVkausVdurViterKimpSg3).

Ahogy említettem, az igenem képzőit a főige hordozza: ennek megfelelően, ha egy tagadó mondatot akarunk passzivizálni, akkor a főigét kell a megfelelő képzővel ellátni.

- (8) *Kobtua lünkübt'ali-"-ə küə-" tagə, ηarka-tə ni-n'agə-ti kačəmə-ru".*
 Lány elbújikKperfSg3 nyírPIGen PO_{mögé}, medveLat nemSupPxSg3 látVpassVcong
 'A lány elbújít a nyírfá mögé, hogy a medve ne vegye észre.' (SK: 120/144)

Ahogy a mondat szemlélteti, a passzív képző a főigén jelentkezik (-RU-), a mondat agense (medve) szabályszerűen latívuszragos (-NTə-). A tagadó segédigén jelentkező supinumképző (-nAKə-) a célhatározói szerkezet kifejezésére szolgál. Ez a mondat egyúttal azt is szemlélteti, hogy az ún. participiumos szerkezetek képzésére szolgáló morféma hordozója tagadó mondatban a segédige (*kačəmə-nagə-tu* 'hogy lássa' ↔ *ni-n'agə-ti kačəmə* 'hogy ne lássa', *kačəməsa* 'lát').

Jellemzően a főigén jelentkeznek a modális képzők is, tehát a volitív- (-nAN-TU-) és az intencionálisképző (-"hAn-) is. Ebben az esetben meg kell jegyez-nem, hogy ellenpéldákat is találhatunk, tehát van olyan adat, ahol a modális képzőt a tagadó ige hordozza. Vesd össze a (9a) és a (9b) mondatokat.

- (9a) *Donəgüətənu ηə" ni-nanti-šia d'iltə" ηantum.*
 ugyanakkor sáman nemVvolPerfSg3 felemelVcong legényAkk
 'Ugyanakkor a sáman nem akarta felemelni a legényt.' (FN: 47)
- (9b) *Əmə kobtua nintj ηəmu-nantu-gəličə".*
 ez lány nemKimpSg3 eszikVvolisVcong
 'Ez a lány enni sem akar.' (T79: 173)

A grammatikai kategóriák disztribúcióját a következőképpen foglalhatjuk össze⁷:

⁶ A nganaszban a kauzatív képzőkkel ellátott perfektív igék imperfektív párját a duratív képzővel lehet létrehozni. Ebben az esetben a képzőnek nincsen duratív jelentése. Bővebben lásd Wagner-Nagy 2001: 63–64.

⁷ Katzschmann részletes elemzést ad a szuffixumok előfordulásáról. Lásd Katzschmann 1995.

Tagadó segédigék		Lexikai ige
Akciónőességképzők		
Finit alakok		Kauzativitás
Kijelentő mód	Nem-kijelentő mód	
Tempus		Igenem képzői
Személyrag		Aspektusképzők
		Modális képzők

Ahogy arról majd később szó lesz (4.3. pont) a nem igei természetű mondatösszetevők nem tagadhatók a tagadó igékkel. Amennyiben azonban a jelző szerepét egy participium tölti be, ennek tagadása csak a segédigék valamelyikével történhet. Ennek nyilván az az oka, hogy a participium erősen őrzi igei természetét. Ebben az esetben a következő szerkezet használható: [tagadó segédige participiumos alakja + lexikai ige tagadott alakja] + a szerkezet feje. Mondattal szemlélítve:

- (10a) *Sijtj d'adi"küďə-mtu [ni-sjəďəə nəkələ-"] kuəďümü ɲj"tətu barə-tu.*
 ő járandóságAkkPxSg3 nemPtPerf megkapVcong férfi még várKimpSg3
 'A férfi, aki nem kapta meg a járandóságát, még vár.' (T73: 86)

A (10a) mondat állító párja (10b) a következőképpen hangzik:

- (10b) *Sijtj d'adi"küďə-mtu [nəkələ-sjəďəə] kuəďümü ɲj"tətu barə-tu.*
 ő járandóságAkkPxSg3 megkapPtPerf férfi még várKimpSg3
 'A férfi, aki megkapta a járandóságát, még vár.'

Dahl (1979) és Dryer (1988) kutatásai kimutatták, hogy a negatív marker (Neg) az SVO nyelvekben általában az ige előtti pozíciót foglalja el. Az SOV nyelvekben a helyzet nem ilyen egyértelmű. Mivel az SOV nyelvek nem szeretik, ha igejük után még más elem is áll, ezért afelé tendálnak, hogy az SONegV sorrend jöjjön létre. Ugyanakkor a tagadó segédigékkel más a helyzet, hiszen a segédigés szerkezetekben éppen ezek az alakok lesznek a finit formák. A nyelvek egy részében a segédige az ige utáni, míg másik részében az ige előtti helyet preferálja. Az uráli nyelvek inkább az SONegV sorrendet preferálják. (Részletesebben lásd Honti 1997: 166–170). A nganaszban azt látjuk, hogy a tagadó segédige következetesen az ige előtti pozícióban áll, tehát S(O)AuxV vagy az SAuxV(O) sorrendet figyelhetünk meg. Erre a sorrendre példaként lásd a (4) (5) és a (6) mondatot. Ez alól a sorrend alól csak két kivételt találtam, amelyekben a következő szórend figyelhető meg (S)OVAux:

- (11) *Taa-j huďur-tuə ɲana"sa huďurtə-tuə-mtu taa nəkərəbtjku-"ləďi"-ti.*
 rénPIakk befogPtImp ember befogPtImpAkkPxSg3 rénAkk megnyugatVcong nem tudKimpSg3
 'A réneket befogó ember nem tudja megnyugatni a befogott réneket.' (T79: 265);

(12) *Dənduj-kali kolij kəmiüdü-" lədi"-sía-"*.

csónak-Ncar halPIAkk fogVcong nem tudPerfPI3

'Csónak nélkül nem tudtak halat fogni.' (T79: 290).

Annak tisztázása, hogy ennek a szórendváltásnak mi az oka, illetve mi a funkciója, további kutatásra szorul. Feltűnő, azonban hogy mindkét példa ugyanazt a modális segédigét tartalmazza.

A szórendről annyit jegyzek meg, hogy – ellentétben a többi szamojéd nyelvvel – a nganaszanban viszonylag nagy a szórendi szabadság. A leggyakoribb szórendi típusnak mégis az SOV-t kell tartanunk, de pl. a bővítmény fókusz pozícióba való emelésekor SVO sorrendet kapunk. (Lásd pl. a (4) mondatot.)

Hasonlóan az evenkihez a tagadó segédige és a lexikai ige közé a nganaszanban is beékelődhet egyéb mondatrész, pl. a mondat tárgya. (Az evenkire példákat lásd Payne 1985: 213). Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a nganaszanban a beékelődött tárgy csak névmás lehet. Például:

(13) *Heljini ni-gə-tj-" maagəličə tədu"*.

néha nemViterKimpPI3 semmiAkk hozVAcong

'Néha semmit nem hoznak.' (KNS: 161/36)

Vö. az (1) mondattal.

Még egy esetet figyelhetünk meg a beékelődésre. Ha az állító mondatban az igét határozói bővítmény előzi meg, akkor a tagadó mondatban a bővítmény a tagadó segédige és a lexikai ige közé ékelődik:

(14a) *Ńa-nü" təbtə [ńaagə-məni basu-tu-"]*.

barátPIPxPI1 szintén jóProl vadászikKimpP3

'A barátaink szintén jól vadásznak.'

(14b) *Ńa-nü" təbtə [ni-ndj-" [ńaagə-məni basu-"]]*.

barátPIPxPI1 szintén nem KimpPI3 jóProl vadászikVcong

'A barátaink szintén nem vadásznak jól.' (KNS: 160/41)

(15a) *Təjəd'a d'əjuru-" nini [məra katəgimtə-tu]*.

nyáron tundraPIGen PO_{on} korán világosodikKimpSg3

'Nyáron a tundrán korán virrad.'

(15b) *Šürüd'a d'əjuru-" nini [ni-miŋh'a-ntj [məra katəgimtə-"]]*.

télen tundraPIGen PO_{on} nemVhabKimpSg3 korán világosodikVAcong

'Télen a tundrán nem korán virrad.' (T73: 276)

Az alany beékelődésére, azaz az AuxSV(O) sorrendre csak igen ritkán lehet példát találni. A nganaszanra nem jellemző, hogy az ige mondatkezdő pozícióba kerül. Ezt szórendet a (16) mondat szemlélteti.

- (16) *Ńi-h'adŃi horəsočəmə Ńuə-*", *Ńaad'ətəd'a buə-tu.*
 nemMinfSg3 evenki vanVcong nganaszanul beszélInf beszélKimpSg3
 'Mintha nem evenki lenne, (hiszen) nganaszanul beszél.' (L01: 83)

Annak, hogy itt a segédige az alany elé került, az lehet a magyarázata, hogy ebben a mondatban nem mondat-, hanem konstituenstagadásról van szó, mégpedig az alany tagadásáról. A konstituenstagadásra ugyan a nganaszan a partikulákat használja (bővebben lásd a 4.3. pontban), azonban, ha valamilyen mód kifejezése szükséges, akkor a tagadó segédige+a létige tagadott alakja jelenik meg a mondatban.

4.2. A *ŃuəlŃi*- státusza

Az eddigi nyelvtanok a *ŃuəlŃi*- tövet 'hogyhogy nem, méghogy nem' jelentésű egységes morfémaként adták meg. Tereščenko (1979: 261) egy közelebről meg nem határozott igének tartja. Katzschmann szintén igeként kezeli, azonban megjegyzi, hogy sem tempus-, sem modussuffixumok nem jelentkeznek rajta (Katzschmann 1993: 58). Jómagam korábban (Wagner-Nagy 2002: 152) ezt egy olyan névszói képződménynek tartottam, amit predikatívan kell ragozni. Ma már ezt másképp gondolom.

Ez a szó teljes bizonyossággal igei ragokat vesz fel (példaként lásd a (16) mondatot). Magát a szót a következőképpen tagolhatjuk: *Ńuə-li-Vx*, ahol a *Ńuə-* a szótő⁸, a *-li-* pedig a bizonytalansági mód jele. Mivel a *ŃuəlŃi-Vx* után minden esetben egy lexikai ige tagadott töve áll, így ezt a szót bátran minősíthetjük olyan modális tagadó segédigének, amelynek az infinitívuszos alakja nem adott. Annyit azonban mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy ez a tö más módjelekkel vagy időjelekkel nem fordul elő, tehát mindenképpen csak egy hiányos ragozású igeről beszélhetünk.

- (16) *Duə-li-mə sočələ-*", *sočələ-sudə-mə, kuhu-mə kaŃkə nə-məə.*
 nemMprohSg1o varrVcong, varrFutSg1o, bőrPxSg1 már bőrt készítPtPass
 'Hogyne varnám meg, megvarrom, a bőr már ki is van készítve.' (T79: 202)
- (17) *Duə-li-ndi" nənsu-*" *kaniməli"*, *küš'ahü" mərigi"iai" büü-"sütü-nü"*.
 nemMprohPl2r felkelVcong korán, holnap gyorsan elmegyFutPl1r
 'Hogyne kelnétek korán, holnap gyorsan fogunk elmenni.' (T79: 261)

Ez a segédigés szerkezet általában összetett mondatokban használatos, egyszerű mondatban csak igen ritkán fordul elő.

⁸ A *Ńuə-* tö jelentése a tagadáson kívül egyelőre tisztázatlan. Feltűnő azonban, hogy a létige (*isa*) Sg2 töve szintén *Ńuə-* alakú, így esetleg elképzelhető, hogy a létige bizonytalansági módban álló alakja értékelődött át tagadó segédigévé. Ez a feltevés azonban további megerősítést igényel.

- (18) [_{topic}*Kəndə-mtə*] *ɲuə-li-m meliðə-'*
 szánAkkPxSg2 méghogy nemSg1 csinálVcong
 'Még hogy nem csinálom a szánodat?!' (T79:261)

Feltűnő, hogy ez a segédige igen kedveli a mondatkezdő pozíciót (7 példamon-
 datból 6-ban). (Lásd pl. (16) és (17) mondatot.). Ennek minden bizonnyal az az
 oka, hogy ez a szerkezet modalitásában igen közel áll a kérdéshez, a kérdőszó
 tipikus helye pedig a mondatkezdő pozíció. Ugyan a kérdőszónak nem kötelező
 a mondat elején állnia, de az erre irányuló tendencia megfigyelhető. Ahogy a (18)
 mondat szemlélteti, a tagadó segédige elé – mint ahogy kérdőszó elé is – kerül-
 het topikalizált mondatrész. Ennek, valamint a kérdő mondat szerkezetének össze-
 függései további kutatásra szorulnak, ami újabb adatok hiányában egyelőre alig-
 ha lehetséges.

További jellegzetessége a fent bemutatott tagadó szerkezeteknek, hogy ellen-
 tétben a többi tagadó segédigével, a *ɲuəli-* és a főige közé egyetlen példában sem
 ékelődött bővítmény (vö. (17) és a (15b) mondatokat). Azt megállapítani, hogy
 ténylegesen beékelődhet-e más bővítmény, csak újabb példamondatok vizsgá-
 latával lehetséges.

4.3. Tagadó partikula vagy tagadó főnév?

Az uráli nyelvek körében a szintaktikai tagadásnak mindkét formája ismert. A
 nyelvek egy része a tagadó segédige használatát preferálja (pl. finn, nyenyec,
 mordvin stb.), míg másik részükben a partikulák használata domináns (szölkup,
 manysi, hanti stb.) (Bővebben lásd Honti 1997.)

A nganaszban a tagadó segédigéken kívül számon tartunk további két,
 tagadásra használatos szót: *d'anĵku* és *ńintu(u)(')*. Tereščenko a *d'anĵku*-t egyszer
 partikulának (1979: 313), másszor pedig igének minősíti (1973: 83, 1979:317).
 A következőket írja: „A *d'anĵku* 'nem' partikula tagadó jelentésben használatos.
 (1979: 313) „A *d'anĵku* szó a *d'anĵujša* 'nem-birtokol, hiányzik' ige egyes szám
 harmadik személyű, kijelentő módú alakja.” (1979: 317)⁹

Láthatjuk, hogy a szó szófaji hovatarozásáról Tereščenko igen ellentmondá-
 sosan nyilatkozik. Castrén ezt a szót verbum substantivumnak tekinti és a követ-
 kező megállapításokat teszi róla: „A jurák *tanâ* és *janju* verbum substantivumnak
 a tavgiban a *taeiĵu*, 'van' [...] és *janku* 'nincs' felel meg. A két igének ebben a
 nyelvjárásban általában szintén személytelen a használata, azonban képesek ige-
 ragok felvételére; pl. *taeiĵum* 'ott vagyok' *janjum* 'nem vagyok ott' [...] Ugyan-

⁹ „Частица *дянку* 'нет' употребляется в отрицательном предложении.” (1979: 313) „Сло-
 во *дянку* представляет собой форму третьего лица единственного числа неопределённого
 времена отрицательного глагола *дянуĵся* 'не имеется', 'отсутствует'. (1979: 317)

akkor a *jankunak* nincsen más formája, mint az első idő, azaz az indicativus praesense, míg a többi forma az *eitum* segítségével képezhető; pl. *janku eitua* 'nem volt' stb. (1854: 490–491).¹⁰

A *nintu(u)('')* szót Tereščenko szintén igei alaknak, mégpedig a *nisj* segédige ragozott alakjának tartja (1979: 309). Vele szemben Castrén ezt a formát egyértelműen partikulának minősíti: „A tavgi nyelvben a megszokottól eltérően előfordul egy tagadó partikula *nintû* 'nem', azonban csak abban az esetben használatos, ha az állítmány névszó; pl. *nintû ašam* 'nem tunguz vagyok' (Castrén 1854: 492).¹¹

Korábbi munkámban én mindkét szót partikulaként kezeltem (Wagner-Nagy 2002: 152). Ezek után vizsgáljuk meg e két szó viselkedését.

Egy partikulával szemben azt a minimális elvárást támasztjuk, hogy ne jelentkezzenek rajta se inflexiók, se derivációs morfémák, tehát a formája állandó maradjon. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a két kérdéses elemet.

(19) *Məna nintuu-m šiala"ku-m ŋə-m.*
 én nemSg1 kicsiSg1 istenSg1
 'Én nem vagyok kis isten.' (HM: 106/875)

(20) *Čimi-či maagəličə-"d'əŋgu-".*
 fogPIPxSg3 semmiPl(3) nincsPl(3)
 'Fogai egyáltalán nincsenek.' (KNS: 166/129)

A fenti két mondat tagadó markereit (Neg) semmi esetre sem tekinthetjük igéknek. Igeként való kezelésük ellen a legerősebb érvünk az, hogy ezek a szavak az igéken kötelezően megjelenő inflexiók morfémák közül a {Koaff, Mx, Tx} együttesből nem vesznek fel egyet sem. Ugyanakkor azt látjuk, hogy a (19) a mondatban a „tagadó partikulán” ugyanúgy, mint az NP többi összetevőjén az alanyi ragozásban használatos igei személyrag jelentkezik. Ugyanez a személyrag használatos a nem igei (tehát névszói) természetű állítmány jelölésére is.¹² Mivel a nganaszanban a nem igei természetű állítmányt mindig predikatívan kell ragozni, így feltételezhetjük, hogy a (20) mondatban is ez történik és a *d'əŋku*-n a

¹⁰ „Dem Jurakischen Verbum substantivum *tanâ* und *janu* entspricht in der Tawgy-Sprache *taeitu* 'es giebt' [...] und *janku* 'es giebt nicht'. Beide Verba werden auch in diesem Dialekt meist unpersönlich gebraucht, können jedoch auch bisweilen Personalaffixe annehmen; z.B. *taeikum* 'ich bin da' *janum* 'ich bin nicht da' [...]. Dagegen hat *janku* keine anderen Formen, als die erste Zeit oder das Praesens des Indicativs, während dagegen die anderen Formen mit Hilfe von *eitum* gebildet werden; z.B. *janku eitua* 'es gab nicht u.s.w. (1854: 490–491).

¹¹ „In der Tawgy-Sprache kommt gegen die Gewohnheit eine negative Partikel *nintû* 'nicht' vor, sie wird aber eigentlich nur in dem Fall gebraucht, wenn das Praedicat ein Nomen ist; z.B. *nintû ašam* 'ich bin nicht (sic!) ein Tunguse'. (Castrén 1854: 492)

¹² A predikatív ragozásról bővebben lásd Tereščenko 1979, Helimski 1998 vagy Wagner-Nagy 2002.

VxP13 személyrag jelent meg. Ha másképpen értékeljük a szerkezetet, akkor azt kell mondanunk, hogy az állítmány legalább a többes szám jelét felveszi, tehát ebben az esetben is inflexiós morfémával van ellátva. Castrén fentebb idézett példáján (*janun*) is azt tapasztaljuk, hogy itt egy predikatívan ragozott alakról van szó.

Az adatok tehát azt mutatják, hogy ha ezt a két szót tagadó partikulaként akarjuk kezelni, akkor a partikulákkal szemben támasztott elvárásokat a nganaszan esetében lazítanunk kell. Amennyiben ezt nem szeretnénk megtenni, ki kell zárunk ezeket az elemeket a partikulák köréből. Ebben az esetben azonban felmerül a kérdés, hogy ezek az elemek milyen szófaji értékűek. Erre a legkézenfekvőbb válasz az lehetne, hogy ezek a szavak – az evenkihez hasonlóan – tagadó főnevek. Igen ám, csak hogy míg a (3b) mondat szemléltette, az evenkiben a tagadó főnév ellátható inflexiós morfémákkal, tehát teljes értékű főnév, addig a nganaszanban sem Castrénnál, sem a mai gyűjtésekben nem találhatunk olyan adatot, ahol ezek a szavak eset- vagy birtokos személyragokkal lennének ellátva.

Elgondolkoztató az a tény is, hogy vannak olyan adataink, ahol a *ńintuu* egyeztetése az NP többi tagjaival legalábbis duálisban már vagy még nem történik meg:

- (21) *Maanuna-gaj ńintu" ńaagəə-gaj, maad'a sə"na"ari tə?*
 miféleDu3 nem- jóDu3 miért butaP12 Klit
 'Miféle (két) nem jók (azok), miért vagytok buták?' (KNS: 178/330).

Castrénnál szintén találunk olyan adatot, ahol a kérdéses elem nem (feltétlenül) veszi fel az igei személyragot. Castrén már idézett példája nyomtatásban a következőképpen jelent meg: *ńintū aśam* 'ich bin nicht (sic!) ein Tunguse' [nem vagyok tunguz] (Castrén 1854: 492). Castrén kéziratában azonban a kérdéses adat a következőképpen szerepel: *ńjintu(m) ajam* (idézi Katschmann 2001: 124). Tehát feltehetjük, hogy az 1800-as években az egyeztetés még vagy már ingadozott.

Arra nézve nincsenek pontos adataink, hogy más partikulákat is lehetne predikatívan ragozni a nganaszanban, azonban a határozószókat – amiktől egyébként szintén azt várjuk el, hogy inflexiós morfémákat ne vegyenek fel – lehet, pl. *Kuntəga"ə-m*. 'Messze vagyok.', *Mənə tamnu-m*. 'Én ott vagyok.'

Ezek alapján azt feltételezem, hogy a két kérdéses elem tagadó partikula. Az, hogy ezek névszói eredetűek, teljes bizonyossággal nem zárható ki, azonban az erre vonatkozó érveket egy későbbi tanulmányban ismertetem.

Ezek után vizsgáljuk meg a *ńintu(u)* és a *d'anjku* használatát, valamint morfológiai viselkedését.

4.3.1. *ńintu*

A *ńintu* partikula, mint ahogy azt a (19) mondat is szemlélteti, nem vesz részt a fokváltakozásban, tehát a szó alakja a zárt szótag ellenére változatlan marad (a fokváltakozott forma **ńindum* lenne).

A *nintuu* tagadó partikulával csak mondatösszetevőt lehet tagadni (lásd (19, 21) mondat), mondattagadás esetén nem használható. Ebben az esetben a *nisi* segédigét kell alkalmazni, ami viszont – ellentétben pl. a nyenyecel – nem használható a névszói predikátum tagadására.

A *nintu* partikula mindig a tagadott mondatösszetevő előtt áll, hatóköre csak erre terjed ki. Amennyiben a mondatban valamilyen idő vagy mód kerül kifejezésre, a nem tagadott névszói predikátumokhoz hasonlóan, kopula használata szükséges. Hasonlítsuk össze az alábbi három mondatot¹³!

(21a) (*siti*) [*nintu arakara*.]
 ő nemSg3 szépSg3
 'Ő nem szép(, hanem...)'

(21b) (*siti*) *arakara* [*nisja nua*".]
 ő szépSg3 nemPerfSg3 vanVcong
 'Nem volt szép.'

(21c) (*siti*) [*nintu arakara*] *isüa*
 ő nemSg3 szépSg3 vanPerfSg3
 'Ő nem szép volt(, ...)'

A (21b) mondat szemlélteti, hogy mondattagadás esetén a tagadó segédige + a létige szerepel a mondatban, míg konstituenstagadásakor ugyan megjelenik a létige mint kopula, de a tagadó partikula hatóköre nem vonatkozik a létigére. Ezt a szerkezetet a (21b) mondat szemlélteti.

4.3.2. *d'anġku*

A *d'anġku* partikulára érvényesek a fokváltakozás szabályai (lásd a (20) mondatot, ahol a zárt szótagban az *ġk* gyenge foka, az *ġg* áll).

A *d'anġku* az egzisztenciális tagadás kifejezésére használható mondatösszetevő tagadásakor. A mondatban mindig vagy majdnem mindig záró pozíciót vesz fel. A megvizsgált 44 mondatban csak háromszor fordult elő a *d'anġku* nem záró pozícióban. Ez a három eset pedig a következő:

(22a) *Nüa-j ho-ġi-ġ?*
 gyerekPIAkk birtokolMinterSg2
 'Van gyereked?' (JN:13)

(22b) *Mənə d'anġku-" nūəñə.*
 én nincsPI3 gyerekPIPxSg1
 'Nincsenek gyerekeim' (JN: 13),

Ebben a mondatban kétségtelenül a tagadó elem került fókuszpozícióba. Ugyanez a helyzet a következő mondatban is, ahol egy specifikus kérdő-tagadó mondatról van szó:

¹³ A mondatok E. Helimski szóbeli közléséből származnak, akinek a témában folytatott eszmecseréért köszönettel tartozom.

(23) *Məna d'a-tə-nə d'aŋku piśmo?*
 én PO_{nak}NprädPxSg1 nincsSg3 levél
 'Nincsen levelem?' (JN: 48).

(24) *Tənsiatə d'odürhüta, tomnəgəŋ, taharⁱa d'aŋku maagəličə.*
 Te hiszen menésVAcondGenPxSg2, kicsiSg3, hát nincsSg3 semmi
 'Hiszen te kicsi vagy, ha te méysz, belőled nem látszik semmi.' KNS: 161/50

Ugyan a három mondat azt sugallja, hogy fókuszáláskor elmozdul a *d'aŋku* a helyéről, azonban pusztán e három mondat alapján ezt a szabályt korai volna ki-mondani, annál is inkább, mivel maga a fókuszpozíció is további kutatásra szor-
 rul a nganaszanban.

Ellentétben a másik tagadó partikulával, a *d'aŋku*-val kopulás alakokat a mai adatokban nem találhatunk, Castrén már fentebb idézett példája alapján feltéte-
 lezhetjük, hogy a jövő és a múlt idejű alakok szintén kopulával képezhetők.

A tagadó partikulát számban és személyben egyeztetni kell a mondat alanyá-
 val. Előtte mindig az a mondatösszetevő áll, amire a tagadás vonatkozik.

(25) *Təndə-"ŋanasanə-" turku bəra-tənu d'aŋgu-".*
 ezPl emberPl tóGen partLok nincsPl3
 'Azok az emberek nincsenek a tó partján.' (T73: 83)

Amennyiben a tagadást az emberekre akarjuk vonatkoztatni, akkor ezt a mondat-
 összetevőt kell a tagadószó előtti pozícióba mozgatni: *Turku bəratənu təndə"ŋa-
 nasanə" d'aŋgu"*. 'A tó partján nincsenek emberek.'¹⁴ Amennyiben azt szeretnénk
 kifejezni, hogy az emberek nem a parton, hanem más helyen vannak, minden
 bizonnyal az NP elé a *ŋintuu* tagadószt kell helyezni (*ŋintuu turku bəratənu*).

A *d'aŋku* tagadó partikulának negatív értelmű felelőszói funkciója is van,
 ebben a szerepében sem cserélhető fel a *ŋintuu*-val.

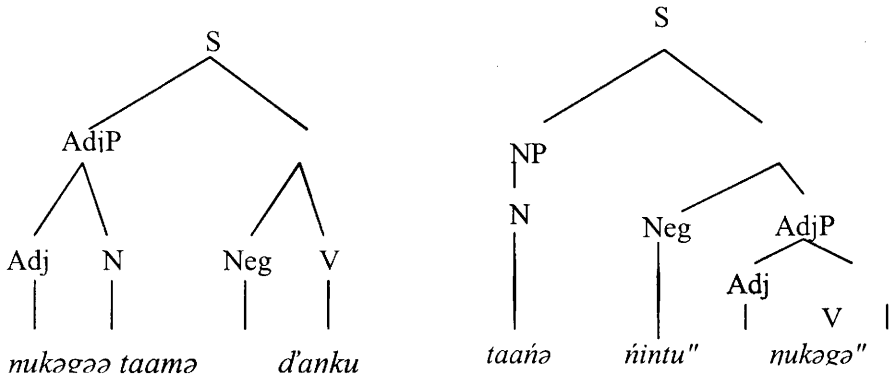
(26a) *Tənə təiŋu" ŋad'ačə?* (26b) *D'aŋku.*
 te létezikMinterPl3 fiatalabb testvérPIPxSg3 nincsSg3
 'Van fiatalabb testvéred?' 'Nincs.' (JN: 6)

A két tagadó partikula (*d'aŋku*, *ŋintuu*) – funkciójuk különbözősége miatt – egy-
 mással nem cserélhető fel. A két partikula eltérő mondat szerkezetet hoz létre:

(27) *Dukəgəə taa-mə* [_{NegP} *d'aŋku*]. (28) *Taa-ŋə* [_{NegP} *ŋintu-"ŋukəgə-*"].
 sok rénPxSg1 nincsSg3 rénPIPxSg1 nemPl3 sokPl3
 'Nincsen sok rénem.' (L01: 76) 'Nem sok rénem van.' (T73: 84)

A két mondat szerkezete a következő:

¹⁴ Ez a mondat nem adatolt, a mozgatás lehetőségét a hasonló felépítésű mondatokból követ-
 keztettem. Azonban megjegyzem, hogy ezzel kapcsolatban mindenképpen további terepmunkára
 lenne szükség.

A (27) mondat állítmánya a *d'anku* tagadó partikula, a *ḥukəgəə* pedig jelzői szerepben áll. A (28) mondatban a *ḥukəgə* a névszói állítmány része, amit a *ḥintu"* partikulával lehet tagadni.

5. A morfológiai tagadás eszközei

Payne szerint a morfológiai tagadás legtisztább esete, ha az igeen egy derivációs morféma jelöli a tagadást mint pl. a törökben (Payne 1985: 226). Ennél az egyszerű esetnél bonyolultabb az, amit a nganaszanban találunk. Itt számon tartunk egy ún. abesszív igemódot, egy participium abessivumot és egy tagadó supinumot is.

5.1. Az abesszív módban álló igék

Ezzel az igemóddal olyan eseményről lehet kijelentést tenni, ami nem ment végbe, de megvan annak a valószínűsége, hogy végbemegy. A tagadó segédigéken kívül minden ige felveheti az abesszívum jelét.

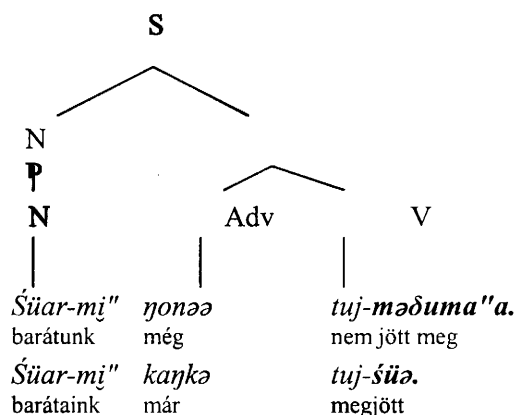
- (25) *D'esj-nə kūmaa-rəku kuḥiagəličə kačə-məδuma"ə-m.*
 apaGenPxSgl késNsim sehol látMabSglsubj
 'Az apáméhoz hasonló kést (még) nem láttam. (K: 33)

Addig, amíg a *ḥisj* tagadó segédigével való tagadás egy egyszerű negatív előjelű kijelentést tesz, az abesszív módú alaknak mellékjelentése is van, ami egyszerű logikai eszközökkel nem írható le. Ezzel az igemóddal olyan cselekvéseket vagy történéseket lehet kifejezni, amit a cselekvő még nem hajtott végre, vagy a történéés még nem ment végbe, de ennek a potenciális lehetősége megvan. A *ḥindim kačəmə"* 'nem látom' logikailag a következőképpen írható fel: $\neg kačəmə"ə$ m, azonban a *kačəməδuma"ə*m ezzel a logikai művelettel nem ábrázolható, hiszen itt nem egyszerűen arról van szó, hogy az agens nem lát valamit. A kijelentésben az

rejlik, hogy a beszélő még nem lát valamit, de esetleg még láthat. A mellékjelen-tést igen gyakran egy módosítószó (*ηονəə* 'és, még' vagy *ηι''tətu* 'még nem') is fokozza.

- (29) *Šüar-mi'' ηονəə tuj-məδuma''a.*
 barátPxP11 még megjönMabSg3
 'A barátunk még nem jött meg.' (T73: 86)

Az abesszív módú mondat szerkezete nem különbözik a kijelentő módban álló mondatok szerkezetétől. Szintaktikailag nem beszélhetünk azonban tagadásról, szemantikailag viszont igen, mégpedig a teljes mondatra kiterjedő tagadásról. Az abesszív igemódban álló igét tartalmazó mondat és az állító módban álló mondat szerkezete a következő:

5.2. A participium abessivum

Sajátos esete a tagadásnak a participium abessivum használata. Ezt akkor használja a beszélő, ha összetett mondat mellékmondatában akarja kifejezni az abesszív igemód által kifejezett tagadást. Mivel a nganaszban nincsenek, illetve csak igen ritkán fordulnak elő a szerkezetileg is összetett mondatok, ezért a mellékmondatot igeneves szerkezetbe kell sűríteni. Ez történik a vonatkozó mellékmondatban kifejezett tagadásnál is, a tagadás hatóköre kiterjed a mellékmondatra.

- (30) *Huturəməδuma''a'' taačə məδə takənu kətutu''.*
 befogPtAbessPl rénPIPxSg2 sátorGen PO_{mögött} legelKimpP13
 'A még be nem fogott rénjeid a sátor mögött legelnek.' (T79: 265)
 [A rénjeid, amelyeket még nem fogtál be, a sátor mögött legelnek.]

Ahogy a következő mondat szemlélteti, az igenév megtartja az ige vonzatát. A bővítmény minden esetben az igenév előtt helyezkedik el.

- (31) *Taačü hudurtəkəmətuma "a kuəd'ümu matə čii"ə.*
 rénPIAkkPxSg3 befogPtAbess férfi sátorLat bemegyKperfSg3
 'A rénjeit még be nem fogott férfi bement a sátorba.' (T73: 86)
 [A férfi, aki még nem fogta be a rénjeit, bement a sátorba.]

5.3. A tagadó supinum

A célhatározós szerkezetben a tagadás az igetőhöz kapcsolódó –mUNKə^NTə + (Px) alakos formával fejezhető ki.

- (32) *Ńüə d'orə-lə-muykətə-tu, kundubtu-ŋuru"!*
 gyerekGen sírVinchNegSupPxSg3 lefektetMimpPI2
 'Fektesétek le a gyereket, hogy ne kezdjen el sírni!' (T73: 262)

Jellegzetessége ennek a szerkezetnek, hogy a mellékmondatot kifejező nominális szerkezet minden esetben a mondat élén van. Amennyiben a főmondat és a mellékmondat alanya nem egyezik meg a célhatározói szerkezet alanyát a birtokos személyrag vagy egy birtokos esetben álló névszó vagy a kettő együtt fejezi azt ki. Ez utóbbi esetet szemlélteti a (32) mondat is.

6. A szemantikai tagadás

A nganaszanban számos olyan igét találhatunk, amelynek tagadó jelentése van. Ezek ugyan sem morfológiailag, sem szintaktikailag nem sorolhatók be a tagadás körébe, mivel semmilyen negatív markert (Neg) nem mutatnak, azonban a velük alkotott mondatok a tagadás általános definíciójának megfelelnek (lásd az 1. pontot). A 3. pontban felsorolt 6 ige közül, amelyek megtalálhatók a nganaszan–orosz szótárban (KMZ), csak háromra találunk példamondatot is. Ebből az egyikre (*məčid'i*) csak egyetlen mondatot lehet idézni, amiből messzemenő következtetéseket az ige viselkedésére nem vonhatunk le. Emiatt az alábbiakban csak két igét fogok részletesebben bemutatni.

6.1. A *d'angujsa* '(itt) nincs, nem létezik'

Annak ellenére, hogy szintaktikailag ez az ige nem fejez ki tagadást, igen fontos szerepe van a nganaszan tagadásban. Gyakran szokták 'hiányzik'-ként fordítani, azonban ez a fordítás igen pontatlan, mivel a *d'angujsa* kifejezetten az egzisztenciális mondatok tagadására irányul, tehát nem egy objektum pillanatnyi hiányát

fejezi ki, hanem annak létezését tagadja. Etimológiailag kapcsolatban van a *d'anguku*¹⁵ partikulával. Funkciójuk között az a különbség, hogy míg a partikula egy mondatösszetevő tagadására irányul, addig az igével mondattagadás fejezhető ki. Az ígét tartalmazó mondat szerkezete nem tér el az állító mondatok szerkezetétől.

- (33) *Təniini maagəličə ŋül'adə d'anguj-h^uatu.*
 itt semmi farkas nincsMinfSg3
 'Úgy tűnik, itt semmiféle farkas nincs.' (L01: 41)

Szemantikailag azt lehet tagadni, amit állítani is lehet. A szemantikai tagadás előfordulása azt feltételezi, hogy a pozitív jelentésű szó gyakran forduljon elő.¹⁶ A nganaszban *d'angujsa* pozitív párja az *isa* létige. Amennyiben a létige tagadó alakjának a kérdéses ígét tekintjük, azt várjuk el, hogy a létigének ne legyen tagadott alakja. Ennek az elvárásnak az egzisztenciális mondatok esetében az adatok meg is felelnek. Adatbázisomban csupán háromszor fordul elő a létige tagadott alakja. Mint ahogy a (34) mondat ezt szemlélteti, ezekben azonban a létige nem egzisztenciális jelentésében, hanem kopulaként fordul elő. További példaként lásd a (21b) mondatot.

- (34) *Əmti d'alij ni-sjəð náagəə d'alij ŋuə-", nandij-tj.*
 ez nap nemFutSg3 jó nap vanVcong úgy tűnikKimpSg3
 'Úgy tűnik, hogy ez a nap nem lesz jó nap.' (L01: 45)

Egy tagadó mondatról azt várjuk el, hogy kettős tagadásnál újra pozitív jelentést kapjunk (vö. 1. pont). Ennek az elvárásnak a *d'angujsa* teljes mértékben megfelel. Amennyiben tagadjuk pozitív értelmű kijelentést kell kapunk:

- (35) *Kolij-rə nintij d'angujbə-".*
 halPxSg2 nemKimpSg3 nincsVcong
 'Van halad.' (T73: 87)

6.2. A *d'erusa* 'nem tud, nem ismer'

A *d'erusa* pozitív párja a *čeniđi* 'ismer, tud' ige. A *čeniđi* ige tagadott alakjára pusztán egy adatot találhatunk, Helimski gyűjtésében (1994: 50). Az adat egy igen speciális szövegben, mégpedig egy sámánszertartás szövegében található. Minden egyéb esetben – ebben a szövegben is és más forrásokban is – a 'nem tud' kifejezésére nem a tagadott alak, hanem a *d'erusa* lexéma használatos. Ugyanúgy, ahogy a morfológiai tagadás estén, így a szemantikai tagadás estén sem tér el a mondat szerkezete az állító mondatok szerkezetétől.

¹⁵ Feltételezhetjük, hogy a partikula utáni kopula agglutinálódott és ennek eredményeképpen kialakult egy új lexéma, a *d'angujsa* ige.

¹⁶ Ez alól persze vannak kivételek, pl. a németben használható az *unbeschreiblich* 'leírhatatlan', azonban nincsen *beschreiblich*. (Lásd Hentschel 1998: 87.)

- (36) *Əmləd'i səd'əə, ɲad'ümüə səd'əə mənə d'əru-tu-mə.*
 ilyenAkk útAkk tisztátalanAkk útAkk én nem ismerKimpSg1o
 'Ilyen utat, tisztátalan utat én nem ismerem.' (HM: 34/52)

Az ige tagadott alakja is előfordul, az ún. tudatosító¹⁷ kérdésben. Ezeknek a jellemzője, hogy a tagadás ilyenkor sosem az előfeltevésre vonatkozik, illetve a válasszal szemben az az elvárás, hogy pozitívnak kell lennie. (Erről a típusról bővebben lásd Hentschel 1998: 205-től.) A nganaszan mondat sajátossága, hogy itt már a kettős tagadás révén a kérdés is pozitívvá válik.

- (37) *Ńi-ɲi-ɲ d'erud'ə-" əmə šitəbi?*
 nemMinterSg1 nem ismerVcong ezAkk meseAkk
 'Csak nem nem ismered ezt a mesét?' (T79: 262)

7. A tagadó névmások avagy van-e kétszeres tagadás a nganaszanban

Amikor kétszeres tagadásról beszélünk, akkor nem a logikai értelemben vett kettős tagadást értem alatta, hanem azokat az eseteket, amikor két tagadó elem található a mondatokban, amelyek közül az egyik a tagadó marker, a másik pedig egy tagadó névmás.

Ismeretes, hogy vannak nyelvek (pl. orosz, magyar, bantu stb.), amelyekben a tagadó névmás önmagában nem fejez ki tagadást, azaz a tagadó névmás mellett a mondat még egy tagadó markert tartalmaz. Míg a németben elég egy tagadó elem, addig az oroszban kettő kell. Ezt szemlélteti az alábbi mondatpár.

- (38a) *Niemand ist gekommen.* (38b) *Никто не пришёл.*
 'Senki nem jött.' 'Senki nem jött'

Mielőtt megvizsgáljuk, hogy a nganaszan melyik csoportba sorolható, vegyük számba a tagadó és a kérdő névmásokat. Ahogy az alábbi táblázat is szemlélteti, ezek töve megegyezik.

Tagadó névmások		Kérdő névmások	
<i>siɣaɣəličə</i>	'senki'	<i>siɣi</i>	'ki'
<i>maagaɣəličə</i>	'semmi'	<i>maa</i>	'mi'
<i>kaŋkəkəliči</i>	'semmikor'	<i>kaŋgə</i>	'mikor'
<i>kurəd'ikəličə</i>	'semmilyen'	<i>kurəd'i</i>	'milyen'
<i>kuni"iaɣəliči</i>	'sehová'	<i>kuni ~ kuni"ia</i>	'hová'
<i>kuŋiɣəliči ~ kuŋiɣəličənu</i>	'sehol'	<i>kuŋini</i>	'hol'
<i>kanəmtəličə</i>	'sehányadik'	<i>kanəmtə</i>	'melyik, hányadik'

¹⁷ Pl. magyar *Hogy miket nem mondasz!?*, finn *Eikö se olekin Udo?* 'Hát ez meg nem Udo?' stb.

Első pillantásra kézenfekvőnek látszik az a nézet, hogy a tagadó névmásokon a tagadó marker a *-kəličə ~ -kəliči* morféma. Igen ám, csak hogy egyrészt ahhoz, hogy ezt a morfémát Neg-nek minősítsük teljesülnie kellene annak a feltételnek, hogy más esetekben is legyen tagadó szerepe. Azonban ahogy a (39) mondat szemlélteti az nem teljesül, hiszen itt a névmás nem kap negatív értelmet.

(39) *Əm-kəličə tim'ajči-tj.*
 ezKlit hallgatKimpSg3
 'Sőt ez hallgat' (T79: 173)

Már Tereščenko (1979: 172) is felhívta a figyelmet arra, hogy a fent felsorolt ún. tagadó névmások szerepelhetnek a mondatban egyéb tagadó marker nélkül is. Ilyenkor a mondatnak nem tagadó, hanem állító jelentése lesz. Tereščenko a következőket írja: „A vizsgált névmások tagadó jelentése a tagadószóval van kapcsolatban, azaz az önálló tagadó igékkel, illetve a tagadó segédigékkel. Az adott névmások nem fejeznek ki tagadó jelentést, ha nem az igékkel állnak, a *-gəličə* klitikum az ilyen szerkezetekben nyomósító, ritkábban megengedő jelentést vesz fel...”¹⁸ (1979: 172)

Ezt a jelenséget szemlélteti a (39), valamint a (40) mondat is:

(40) *Hošürj-sj maa-gəličə d'ü-süə-m, təniđə náagim-siə-m.*
 megüinf valamiKlit elveszítPerfSgl aztán megjavulPerfSgl
 'Az ütéstől elájultam, majd magamhoz tértem.' (T79: 173)

Tereščenko megállapításait a következőkkel lehet kiegészíteni: természetesen a tagadó jelentést ezek a nyomatékosított névmások nemcsak a tagadó segédigék vagy tagadó igék mellett kapják meg, hanem a tagadó partikulák (példaként lásd a (20) és a (24) mondatot) vagy a morfológiai tagadást tartalmazó szavak (példaként lásd a (25) mondatot) mellett is. Mivel ezek a nyomatékosított névmások csak akkor rendelkeznek tagadó jelentéssel, ha a mondatban van Neg, ezért ezeket nem tekinthetjük tagadó névmásoknak, tehát azt mondhatjuk, hogy a nganaszban nincsenek tagadó névmások. (Lásd még Helimski 1998: 501.) Meg azonban jegyeznünk, hogy ezek a névmások kétségtelenül gyakrabban szerepelnek negatív értelmű mondatokban, mint pozitívokban.

Ezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a nganaszban nem ismeri a kétszeres tagadást, a tagadó mondatok minden esetben csak egy tagadó markert tartalmaznak.

¹⁸ „Отрицательное значение рассматриваемых местоимений находится в связи с отрицательными словами – самостоятельными и вспомогательными отрицательными глаголами. Вне связи с ними данные местоимения отрицательного значения не выражают, и суффиксальная частица *-gəliche* приобретает в таких построениях усилительное, реже уступительное значение...” (Tereščenko 1979: 172)

Rövidítések

Akk	tárgyeset
Akkindef	határozatlan tárgyra utaló tárgyeset
Dat	részes eset
Du	kettes szám
FN	Labanauskas 1992
Fut	jövő idő
Gen	birtokos eset
ger.	gerundium
HM	Helimski 1994
JN	Aron – Momd'e 1992
K	Kovalenko
Kimp	folyamatos igékhez járuló koaffixum
Klit	klitikum, nyomatékosító elem
Koaff	koaffixum
Kperf	befejezett igékhez járuló koaffixum
KMZ	Kosterkina – Momd'e – Ždanova
KNS	Kosterkina – Nagy – Sobanski
Lat	lativus
Lok	locativus
L01	Labanauskas 2001
Mab	abessiv igemód
Minf	inferential igemód
Minter	kérdő mód
Mbiz	bizonytalansági mód
Mx	módjel
Ned	Nedjalkov 1997
Neg	tagadó marker
Nsim	hasonlító képző
o	tárgyas ragozás
part.	igenév
Pl	többes szám
PO	névutó
Prol	prolativus
PtAbess	participium abessivum
PtPass	participium passivum
PtPerf	participium perfectum
Px	birtokos személyrag
r	reflexív ragozás
Rx	igető
Sg	egyes szám
SK	Сказки народов Сибирского Севера

sup.	supinum
T73	Tereščenko 1973
T79	Tereščenko 1979
Tx	időjel
Vcong	a főigének a tagadó segédige után álló alakja
Vdur	duratív képző
Vhab	habitiatív képző
Viter	iteratív képző
Vkaus	kauzatív képző
Vx	igei személyrag

Irodalom

- Aron, N. M. – Momd'e, A. Č. [Арон, Н. М. – Момде, А. Ч.] (1992), Язык нганасан. Норильск.
- Bernini, Giuliano – Ramat, Paolo (1996), Negative Sentences in the Languages of Europe. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Bulatova, Nadezhda – Grenoble, Leonore (1999), Evenki. Languages of the World. Materials 141. Lincom Europa, München.
- Csepregi Márta (2001), Szintetikus tagadás a finnugor nyelvekben. FUD 8: 59–71.
- Dahl, Östen (1979), Typology of sentence negation. Linguistics 17: 79–106.
- Dahl, Östen (1993), Negation. In: Jacobs, Joachim – von Stechow, Armin – Sternefeld, Wolfgang – Vennemann, Theo (eds), Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Dryer, Matthew (1988), Universals of negative position. In: Hammond, Michael – Moravcsik, Edith – Wirth, Jessica (eds), Studies in syntactic typology. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Frawley, William (1992), Linguistic Semantics. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale – Hove – London.
- Haegeman, Liliane (1995), The syntax of negation. CUP, Cambridge.
- Hajdú Péter (1969), Zur Syntax der negativen Verbalformen im Samojedischen. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), Symposium über syntax der uralischen Sprachen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Helimski, Eugen (1998), Nганасан. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London. 480–515.
- Hentschel, Elke (1998), Negation und Interrogation. Niemeyer, Tübingen.
- Honti László (1997), Die Negation im Uralischen I–II. LU 33: 81–96, 161–176.
- Kahrel, Peter – van den Berg, René (eds) (1994), Typological studies in negation. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Katzschmann, Michael (1993–94), Die Negation(sverb)en des Nганасанischen. NéNy 35: 47–68.
- Katzschmann, Michael (1995), Morphosyntaktische Betrachtungen zur Nганасанischen Negation. NéNy 36: 237–250.

- Katzschmann, Michael (2001), Über „Verba conjunctionalia“ und andere Eigentümlichkeiten im Nganasanischen – u. a. ein Nachtrag zu den Negation(sverb)en. *NéNy* 41/2: 121–128.
- Kiefer Ferenc (1983), *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai, Budapest.
- Kosterkina, N. – Helimski, E. [Костеркина, Н. – Хелимский, Е.] (1994), Малые камлания большого шамана. In: Хелимский, Е. (ред.), *Таймырский этнолингвистический сборник*. РГГУ, Москва. 17–146.
- Kosterkina, N. – Nagy, B. B. – Sobanski, F. (1997), Über die Tiere auf der Erde. Ein nganasanisches Märchen nebst Übersetzung und morphologischem Wörterverzeichnis. *NéNy* 38: 57–199.
- Kosterkina, N. T – Momd'e, A. – Ždanova, T. Ju. [Костеркина, Н. Т. – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] (2001), *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Labanauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (1992), *Нганасанский фольклор. Фольклор народов Таймыра 3. Таймырский окружный центр народного творчества, Дудинка*.
- Labanauskas, Kazys [Лабанаускас, Казыс] (2001), *Нганасанская фольклорная хрестоматия. Фольклор народов Таймыра 6. Таймырский окружный центр народного творчества, Дудинка*.
- Madarász Tiborné – Pólos László – Ruzsa Imre (1999), *A logika elemei*. Osiris, Budapest.
- Nedjalkov, Igor (1997), *Evenki*. Routledge, London – New York.
- Nedjalkov, Igor [Nedyalkov, Igor] (1994), *Evenki*. In: Kahrel, Peter – Van den Berg, René (eds), *Typological studies in negation*. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 1–34.
- Payne, John R. (1985), *Negation*. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description*. CUP, Cambridge.
- Сказки народов Сибирского Севера 2, (1976), *Tomsk*. 37–44, 107–123.
- Sorokina, I. P. – Bolina, D. S. [Сорокина, И. П. – Болина, Д. С.] (2001), *Словарь энецко-русский и русско-энецкий*. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1966) *Нганасанский язык*. In: Лыткин, В. (ред.), *Языки народов СССР Том 3. Финно-угорские и самодийские языки*. Наука, Москва. 416–437.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1973), *Синтаксис самодийских языков*. Наука, Ленинград.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1979), *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- Trón Viktor (2001), *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Tinta, Budapest.
- Wagner-Nagy Beáta (2001), *Die Wortbildung im Nganasanischen*. *SUA* 43.
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) (2002), *Chrestomathia Nganasanica*. *SUA Supplementum* 10.

Egy 17. századi csagatáj orvosi könyv mint nyelvi forrás

A unique medical document written in Chaghatay can be found in the Oriental Library of the Hungarian Academy of Sciences. Although this work is known to scholars, it has not been discussed in detail. The present paper aims at introducing the document as a linguistic source according to the following points:

First, contextual and syntactic analysis with the aid of other Turkic medical treatises; second, specialized vocabulary (*materia medica*, names of diseases); third, uncommon Turkic words (*bašaq* 'tick', *quš* 'moth', *saw(i)raq* 'deaf(ness)', *toñuz* 'scrofula', *yöt-* 'to cough').

1. Bevezetés

A csagatáj irodalmi nyelvet a 15. századtól egészen az első világháborúig használták Közép-Ázsiában.¹ Ebből a több évszázadot átfogó időszakból nagyszámú dokumentum hagyományozódott korunkra, így a korszak kutatói – legyenek történészek, vagy nyelvészek – elégséges forrásanyaggal rendelkeznek az ott élő népek történelmének, kultúrájának és nyelvi állapotának leírásához. Ugyanakkor bizonyos kérdéskörök csak nagy nehézséggel vizsgálhatók, mivel az ezekre vonatkozó források ezidáig csak kis számban kerültek elő. Ebbe a csoportba tartozik az orvostudomány is, mivel – legjobb tudomásom szerint – mindössze két forrás áll rendelkezésünkre ebben a témakörben.²

A két forrás kronológiai sorrendben a következő: (1) egy, a mai napig publikálatlan 17. századi csagatáj orvosi könyv;³ és (2) egy rövid kézirat a kései csagatáj korszakból, amely ma már csak Le Coq 20. századi transzkripciójából, feljegyzéseiből ismert – a szöveg a II. világháború idején elveszett.⁴

¹ L. bővebben Eckmann (1959, 1964, 1966) és legújabban Boeschoten – Vandamme (1998).

² Ha tovább tágitjuk a kört és a keleti középtörök orvoslással kapcsolatos forrásokat gyűjtjük össze, akkor sem kerülünk sokkal jobb helyzetbe: a lista mindössze egy elemmel bővül, a „Kitāb baytarat al-vāziḥ” címet viselő 14. századi mameluk-kipcsak állatorvosi munkával, vö. Bodrogligeti (1975).

³ Vámbéry „Čagataische Sprachstudien” című munkájában közöl a forrásból egy rövid részletet (8v0–14r9), a korabeli hagyományoknak megfelelően nyomtatott arab betűs szöveget és minimális jegyzetekkel ellátott fordítást (Vámbéry 1867: 164–172).

⁴ A kézirat történetét Terzioğlu – Sertkaya (1981) részletesen tárgyalja. Keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, de a nyelvi sajátságok alapján Terzioğlu – Sertkaya úgy véli, hogy a 17–18. szá-

Ezek az orvosi művek – amellet, hogy elsőrangú forrásnak számítanak a török kultúrtörténet szempontjából – a történeti nyelvészet számára is számos új információval szolgálnak. Ezek közül elsősorban a szókészlet szerepe emelendő ki, mivel olyan lexikális elemeket tartalmaznak, melyek más forrásokból nem mutathatók ki. Jelen cikkben, ennek megfelelően, az (1) forrás fontosabb nyelvészeti vonatkozású elemeit mutatom be a következők szerint:

1. A kérdéses forrás szövegtani, mondattani elemzése során megpróbálom felvázolni az arra leginkább jellemző szövegkonstrukciós formákat. Ebbe a vizsgálatba bevonom a (2) alatt szereplő forrást, illetve a Rachmati (1930–1932) által kiadott ujjur orvosi szövegeket is, mivel a három szöveg ebből a szempontból nagymértékű egyezést mutat. Ezzel az összehasonlító vizsgálattal megpróbálom a bemutatandó forrást tágabb keretekbe helyezni, egyszersmind a régi török orvoslás egyes általánosnak mondható elemeire rávilágítani.

2. A szókészlet speciális elemeinek (a gyógykészítményekhez használt növények, állati eredetű vagy kémiai anyagok nevei, orvosi kifejezések) vizsgálata, különös tekintettel az eredeti török és idegen eredetű elemek arányára, illetve az egyes grammatikai szerkezetek használatára.

3. Végül öt olyan török eredetű szót mutatok be részletesen, melyek jelentés-tani vagy morfológiai szempontból unikálisnak számítanak.

2. A szerző és műve

A mű szerzője Sayyid Subhān Qulī Muḥammad Bahādur kán, 1624-ben született a híres asztraháni dinasztia egyik utolsó tagjaként. Ősei 1554-ben vándoroltak ki Asztrahánból a fokozatosan erősödő orosz támadások miatt. Transzoxániában alapítottak új dinasztiát, majd később fontos szerepet töltek be Buharában. Subhān Qulī 1680 és 1702 között uralkodott ebben a városban kánként (Hofman 1969: 262).

A középkori uralkodókhöz hasonlóan ő is széles látókörű, művelt ember hírében állt: támogatta a művészeteket és tudományokat, védelmezte a vallási személyeket és a derviseket, perzsa és csagatáj nyelven írt verseket, kórházak építésével próbált birodalmának egészségügyi állapotán javítani, összegyűjtötte korának legfontosabb orvosi munkáit, orvosi praxist folytatott, és végül, de nem utolsósorban, írt egy orvosi könyvet (Hofman 1969: 268–271).

zadban íródhatott. Ugyanakkor a szöveg özbeg nyelvemlékként való definiálása terminológiai szempontból nem tűnik megfelelőnek, sokkal pontosabb lenne a kései csagatáj kifejezés használata. Ennek ellenére bizonyos mértékben megtartom a két szerző által használt terminust és a továbbiakban „korai” özbeg szöveggént fogok rá hivatkozni.

A mű kéziratát Vámbéry Ármin találta meg: 1862 és 1864 között, közép-ázsiai vándorútja során, Herát városában jutott hozzá a mű egy kései másolatához. A kézirat ma – hagyatékának részeként – a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárában található (Török Oktáv 38).

A teljes kézirat 132 fóliót tartalmaz, mérete 195 × 125 mm, minden oldalon 13 sor található.⁵ A fejezetcímek és néhány, a szerző által fontosnak tartott szövegrész, esetleg apróbb díszítő elem vörös színű tintával íródott. Az orvosi szöveg a 8v fólión kezdődik és tart a kézirat végéig, ugyanakkor, a kézirat nem tartalmazza a teljes orvosi szöveget, mivel az utolsó fejezet nem teljes.

2.1. A mű felépítése

A mű bevezetőjében – a szokásos Allahot és Mohamedet dicsőítő rész után – Subhān Qulī röviden vázolja kilétét és elmondja, miért is írta meg ezt a művet; ebből a részből megtudjuk azt is, hogy a szerző nem ismert más, *türki* nyelven íródott orvosi művet.⁶

Subhān Qulī műve 53 fejezetet tartalmaz.⁷

Az 1. és 2. fejezet az emberi testtel kapcsolatos általánosságokról szól.

A 3. fejezet az orvoslás során használt gyógykészítményeket tárgyalja. Ez a mű leghosszabb fejezete, számos főzet, gyógykészítmény leírását tartalmazza a következő rendszer szerint: (1) az összetevők listája és azok mennyisége, (2) az elkészítés menete, (3) a dózis és (4) a várható hatások.

A 4–29. fejezet az egyes testrészek kórtanát tárgyalja (fej, szem, fül stb.).

A 30–50. fejezet az egyes testrészekhez szorosan nem köthető betegségekről értekezik (lázak, sebek, csípések, mérgezések stb.). Ugyanakkor ez a csoport nem teljesen egységes, mivel olyan fejezeteket is tartalmaz, amelyek nem tartoznak szorosan ebbe a kategóriába, például a 43. fejezet a gombák hasznáról.

Az 51. és 52. fejezet az orvostudomány témakörébe nem tartozó dolgokról ír: hogyan találjunk meg elveszett vagy ellopott tárgyakat, hogyan kerítsünk kézre egy tolvajt.

Az utolsó fejezet a memória megőrzéséről és növeléséről szól.

Az 53 fejezet után a szerző egy önálló blokkban tárgyalja az orvostudomány számára fontos és hasznos állatokat.

⁵ Kivéve a 17r és 17v fóliók, amelyek 14 sort tartalmaznak.

⁶ *ötkän wa bolğan hukamālar hikmat bayānida özigä yaraša ‘arabī wa fārsī tili birlä kitāb-lar taşnıf qılıb-turlar ammā türki tili birlä hikmat bayānida kitāb nazarımüzga kirmādi* ‘az egykori és mostani orvosok – saját belátásuk szerint – arab és perzsa nyelven írtak könyvet az orvoslásról, török nyelvű könyv az orvoslásról nem került a látóterünkbe’ (8v7–9).

⁷ A 22–26-ig terjedő fejezetek hiányoznak.

3. Szövegkonstrukció a régi török orvosi szövegekben

Az ember egyik fontos tulajdonsága, hogy gondolatait megpróbálja egységes kezek közé foglalni, rendszerezni. Ennek egyik kivetülése az írott műfajokban érhető tetten. A gondolatait papírra vető ember sorrendbe rakja a kifejezendő mondanivaló egyes információrészeit, megfelelő nyelvi eszközökkel logikai kapcsolatot hoz létre köztük, majd szerves, összefüggő egységgé építi őket. Az így létrejött szövegekben könnyen felfedezhetők azok a szerkezeti alapegységek, amelyekből az egész szöveg felépül.⁸

Az egyes tudományos műfajokban a fentebb említett rendszerező elv különös tekintettel érvényesül. Számos esetben megfigyelhető, hogy mindössze két-három szövegkonstrukciós forma monoton egymásutánjából épül fel a teljes szöveg. Az általam vizsgált orvosi műre is igazak ezek az állítások: mindössze néhány konstrukciós forma tapintható ki. Azok közül is egy uralja a szöveg nagyobbik részét, melyet sajátos kifejezéssel élve „recept stílus”-nak nevezhetünk.

Ez az önálló konstrukciós típus két lényeges elemből épül fel: az első rész (1) – tkp. egy hiányos mondat – a kérdéses betegség elűzéséhez, a páciens meggyógyításához szükséges gyógyszer alapanyagainak egyszerű felsorolását tartalmazza. Ezt követi a konstrukció lényegi része, egy nem folytatásos szövegmondat, amely a legtöbb esetben egy feltételes mellékmondatot tartalmazó többszörösen összetett mondat (2a-b):

(1) ... *1wa kâfûr bir diram wa za'farân bir diram wa sipand eki diram wa şabr-i suqûtarî eki diram wa 'anzûrat bir diram 2abularnî yançib äylâb gulâb ilâ qoşub habb-lar yasasa kölâñädâ qurutub har qaçan zarûrat bolsa sawuq suw bilâ başga sürütüb közgâ tartsa 2bnâfi' olğay*

'... és kámfor egy dirhem, sáfrány egy dirhem, törökpirosító két dirhem, szokotrai aloé két dirhem, húsenyv egy dirhem. Ezeket összezúzzuk, eldolgozzuk és rózsaoalajjal összekeverjük. Labdacsokat készítünk és kemencében kiszárítjuk. Bármikor is szükség lenne rá, ha hideg vízzel a fejre dörzsöljük és a szembe mérjük, hasznos lesz' (20v5–8)

Ugyanakkor, a legtöbb esetben azt látjuk, hogy a szerkezet első eleme nem jelenik meg önállóan, hanem csak a konstrukció második részének feltételes mellékmondatába vagy – ha van ilyen – annak határozói mellékmondataiba beágyazódva. Ekkor az a speciális helyzet áll elő, hogy a konstrukció egyetlen mondatombót tartalmaz:

(2) *2aagar 1tawuq yumurtqa-sîni aqî-nî wa za'farân wa gul yağî wa 'inabu's-*

⁸A gondolat és szöveg közötti összefüggéseket – nagyszámú szöveg elemzésével – részletesen tárgyalja Békési (1986). Saját vizsgálataim kapcsán az általa bevezetett vagy elfogadott terminusokat igyekszem használni.

sa'lab suwī wa quruq kišnīz wa qizil şandal-din¹ har biridin bir misqāl alīb yañcīb äyläb gul yağī wa 'inabu's-sa'lab suwī bilä ma'jün etib maq' adniñ şiškanīga sürtsälär 2byahşi bolğay

'tyúktojás fehérjéből, sáfrányból, rózsaoaljból, fekete csucsor levéből, száraz korianderből és vörös szantálból, mindegyikből, egy miszkálnyit veszünk. Összezúzzuk, eldolgozzuk. Rózsaoaljjal és fekete csucsor levével főzetet készítünk. Ha az aranyeres duzzanatot bekenjük vele, meggyógyul' (43r6–10)

Mivel Subhān Qulī orvosi szövegében a (2) típusú példamondat nevezhető a leginkább típusos szerkezeti alapegységnek, az alábbiakban ennek a részletesebb elemzésével foglalkozunk – összehasonlítva a bevezetőben ismertetett ujjur és „korai” özbek orvosi szövegekkel, rámutatva a hasonlóságokra és különbségekre.

3.1. Középtörök csagatáj (Subhān Qulī)

Ahogy fentebb már utaltunk rá, a tipikus szövegkonstrukciós forma egyetlen mondattömböt tartalmaz. Ez rendszerint egy határozói tagmondatokat tartalmazó feltételes mellékmondatból és egy kapcsolatos mellérendelő tagmondatokból álló főmondatból épül fel: *agar/agar kişi/har kişi/har kim ... ige-(X)b ... ige-(X)b ... ige-sA(lAr) || ... ige-gAy (wa) ... ige-gAy⁹ [ha/ha az ember/bármely ember/bárki ... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND:(PL) || ... ige:FUT (és) ... ige:FUT].*

(3) *agar marzangōš-nī qaynatib baš-ğa qoyşa-lar baš ağriqi yahşi bolğay*

[ha majoránna:ACC felforrósít:CONV fej:DAT helyez:COND:PL fej fájdalom:POSS.3p.sg jó létezik:FUT]

'ha a majoránát felforrósítva a fejre teszik, a fejfájásra jó lesz' (18v8–9)

(4) *har kim bu du'ānī oqub közgä hürsä köz ağriği yahşi bolğay*

[bárki ez ima:ACC olvas:CONV szem:DAT fúj:COND szem fájdalom:POSS.3p.sg jó létezik:FUT]

'ha bárki ezt az imát elolvassa és a szemre fújja,¹⁰ a szem fájdalmára jó lesz' (23v8–9)

⁹ Említést érdemelnek azok a mondatok – viszonylag nagy számuk miatt –, amelyekben a feltételes tagmondat általános alanya (*kişi* 'ember') elmozdul a topikpozícióból és az igés kifejezés mögött posztpredikatív elemként van jelen:

(1) *qarangu üygä čiräg yaqsa kişi yaruq bolğay* 'ha sötét házban fáklyát gyújt az ember, fényesség támad' (13v2–3)

(2) *agar hām soğan-nī nahārda ašasa kişi burnidin suw kelğay* 'ha napközben nyers hagymát eszik az ember, orrából váladék fog jönni' (26v6–7)

¹⁰ A hagyományos népi gyógymódok egyike, hogy a kezelés végén a beteg testrészeire fújnak, ezzel is elősegítve a gyógyulást.

- (5) *har kim sarīg anjīrni qaynatīb suwī-nī ašasa quruq yötäl-ni bar-
taraf etkäy üni açilğay yüräki küč-lük bolğay wa šahwatī artuq
bolğay*

[bárki sárga füge:ACC főz:CONV víz:POSS.3p.sg:ACC eszik:COND
száraz köhögés:ACC eltávolít:FUT hang:POSS.3p.sg nyílik:FUT
szív:POSS.3p.sg erős létezik:FUT és vágy: POSS.3p.sg több léte-
zik:FUT]

'ha bárki a sárga fügét megfőzi és a levét megissza, a száraz
köhögést megszünteti, hangja megjön, szíve megerősödik és
vágya megnövekszik' (32r13–32v2)

3.2. „Korai” özbek

A „korai” özbek orvosi szöveg típusosnak nevezhető alapegysége szerkezeti szempontból megegyezik a Subhān Qulī szövegében szereplő általános konstrukciós formával. Egy eltérés mutatkozik, de az sem szövegtani, hanem morfológiai természetű: a főmondat finit igéje nem jövő időben (-*GAy*), hanem aorisztszban (-*Ar/Ur*) áll. Ez a különbség jelen esetben irreleváns, mivel a mondatszerkezeti viszonyokat nem változtatja meg, illetve az aorisztsz ugyanúgy bírhat jövő idejű jelentéstartalommal. A konstrukciós forma felépítése a következő: (*agar*) (*kiši*) ... ige-(X)b ... ige-(X)b ... ige-*sA* || ... ige-*Ar/Ur* [(*ha*) (*ember*) ... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND || ... ige:AOR].

- (6) *agar kiši bu iħrājñi ičsü jami' šafrādin bolgan kesällärni bar-
taraf qilur*

[*ha ember ez kivonat:ACC iszik:COND minden epe:ABL
létezik:PART betegség:PL:ACC megszüntet:AOR*]

'*ha az ember ezt a kivonatot megissza, az epe miatt jelentkező
minden betegséget megszüntet*' (136–137)

- (7) ... *bir yarim mişqāldin yesü quyañ daf' bolur*

[... *egy fél miszkál:ABL eszik:COND isiasz elmúlik:AOR*]

'... *ha másfél miszkálnyt megeszik, az isiasz elmúlik*' (145)

3.3. Ótörök ujjur

Az ujjur írásos ótörök szövegek indiai-kínai tradíciókra mennek vissza, a közép-török szövegek pedig görög-iszlám alapokon nyugszanak, így az első szövegcsoporthoz tükröződő orvosi rendszer számos különbséget mutat a másodikban

felfedezhetőhöz képest.¹¹ Ugyanakkor, a szövegkonstrukciós formát tekintve – meglepő módon – egyezés mutatkozik a két rendszer között. Habár grammatikai szempontból az ujjur szövegek a legegységibb, a konstrukciós forma ugyanazt a szerkezetet mutatja: ... ige-(X)p ... ige-(X)p ... ige-sAr || ... ige-Ar/Ur [... ige:CONV ... ige:CONV ... ige:COND || ... ige:AOR]¹².

- (8) *täv-ä-niñ övkä-sin qudirip soqup algäp tin bušgaq-qa ičürsär ädgü bolur*
 [teve:GEN tüdő:POSS.3p.sg:ACC szárít:CONV összezúz:CONV rostál:CONV lélegzet izgatottság:DAT itat:COND jó létezik:AOR]
 'ha teve tüdejét megszáritja, összezúzza, átrostálja és az asztmás [beteg]gel megitatja, jó lesz' (60–61)
- (9) *böri-niñ süñükin tilin quridip qal it tarđmıš kiši-kä baš-in-qa yaqsar ädgü bolur*
 [farkas:GEN csont:POSS.3p.sg:ACC nyelv:POSS.3p.sg:ACC szárít:CONV örült kutya harap:PART ember:DAT fej:POSS.3p.sg:DAT ken:COND jó létezik:AOR]
 'ha farkas csontját és nyelvét megszáritja, majd olyan embernek a fejére keni, akit megharapott egy veszett kutya, jó lesz' (79–80)
- (10) ... *ingäk yağı birlä qadıp burun-qa qodsar ädgü bolur*
 [... tehén zsír:POSS.3p.sg val.POSTP kever:CONV orr:DAT helyez:COND jó létezik:AOR]
 'ha ... tehén zsírával összekeveri és az orrba helyezi, jó lesz' (88)

Mivel a 3.1–3.3. pontokban bemutatott nyelvemlékek tipikus szövegkonstrukciós formái – néhány apróbb eltéréstől eltekintve – lényegileg megegyeznek, feltételezhető, hogy az azokat leíró szerzők – minden valószínűség szerint a témához értő, szakavatott orvosok – hasonló gondolati sémákból építették fel orvosi rendszerüket. Ez a gondolati séma kategorikus állításokból épül fel: ha valaki a leírtak szerint jár el, akkor biztos lehet a gyógyulásban.¹³

¹¹ Emellett kisebb különbségek figyelhetők meg az alaktani, szókészleti rendszerben is.

¹² Előfordulnak még határozói tagmondatokat tartalmazó felszólító mondatok is: *qarlıgač qad-in yişün ... bor birlä ičz-ün yaraşur* 'fecske húsát egye meg, ... borral igya meg, hasznos lesz' (106–107).

¹³ Ez a rendszer tulajdonképpen felfogható egy kategorikus szillogizmusként: az első premissza a fejezetek vagy nagyobb szövegrészek elején található (mi a kezelendő betegség), a második a szövegkonstrukciós forma feltételes tagmondata (mit kell tennie a páciensnek), és a szillogizmusból következő konklúzió a főmondatban szereplő állítás (a gyógykezelés eredménye). Néhány esetben ez a rendszer teljes egészében tetten érhető – a kezelendő betegség megnevezése közvetlenül a szövegkonstrukciós forma előtt helyezkedik el: **P1***agar közgä aq tüşsä P2bir diram şabr-i suqūtarī wa bir diram 'anzūrat wa bir diram gulāb wa bir diram şakar-i ŧabarzad wa bir diram za'farān barča-ni hātūn sütiğä qoşub közgä şirtsälār Knāfi' olğay* 'ha a szemem fehér há-

Különös ez az egyezés azért, mert az ótörök ujjur orvoslás rendszere alapvető vonásaiban különbözik a középtörök művekben mutatkozótól. Az egyezés oka többféle lehet: (1) az egymástól számos vonásban eltérő (görög-iszlám; kínai-indiai) kultúrák orvoslással kapcsolatos szemléletmódja, az arra épülő gondolkodási sémák nagymértékű egyezést mutatnak; (2) az átvevő török népek saját korábbi (népi) orvosi rendszerei nagymértékben egyeztek és a magas kultúrák rendszerét ebbe hasonlóan illesztették bele; vagy (3) a nyelv mint közvetítő elem olyan meghatározó tényező a szövegkonstrukciós formák létrehozásában, hogy az eltérő gondolati sémákat egymástól függetlenül is ugyanúgy képezik le. De ezen kérdés megválaszolása már túlmutat a jelen cikk keretein.

4. A mű orvosi vonatkozású szókészlete

4.1. *Materia medica*

A *materia medica* magában foglalja azokat az egyszerű anyagokat – gyógynövények, kémiai anyagok, állati eredetű anyagok és egyéb adalékok –, amelyek a gyógykészítmények elkészítéséhez szükségesek. Ennek a több mint háromszáz elemet tartalmazó szócsoporthoz a nagyobbik hányadát a gyógynövények alkotják. A különféle felhasznált alapanyagok legtöbb esetben arab vagy perzsa eredetű szavakkal vannak definiálva.¹⁴

Néhány példa: arab *'āqir-qarḥā* 'fogfájógyökér (*Anacyclus pyrethrum*)', *qā-qulla* 'kardamom (*Amomum cardamomum*)', és *za'farān* 'sáfrány (*Crocus sativus*)'; perzsa *ālū* 'szilva (*Prunus domestica*)', *halīla* 'mirobalán (*Phyllanthus emblica*)', *kišniz* 'koriander (*Coriandrum sativum*)', *māmīrān* 'vérehulló fecskefű (*Chaledonium majus*)', *angubīn* 'méz', és *marwārīd* 'igazgyöngy'.

Mindössze 13 növény esetében használ a szerző török eredetű szót: *alma*¹⁵ 'alma (*Malus*)', *arpa* 'árpa (*Hordeum*)', *buğday* 'búza (*Triticum*)', *ipar*¹⁶ 'egy fajta pézsmailatú növény', *qara tal* 'feketálló fűz (*Salix myrsinifolia*)', *qizil soğan* '(vörös) hagyma (*Allium cepa*)', *sariğ tal* 'fehér fűz (*Salix alba*)', *sarim-*

lyog van: ha egy dirhem szokotrai aloét, egy dirhem húsenyvet, egy dirhem rózsaoiljat, egy dirhem kandiscukrot és egy dirhem sáfrányt, mindent, anyatejbe keverünk és a szembe dörzsölünk, hasznos lesz' (SQ 20r: 6–9) [[1 ↔ 2] → 3].

¹⁴ Ezek között, végső fokon, nagyon sok görög vagy szanszkrit eredetű szót találunk, de Subhān Qulī – az általa használt orvosi szakirodalomnak megfelelően – az arabból vagy a perzsából másolta őket.

¹⁵ Egyes szavak, végső fokon, ugyan nem török eredetűek, de már annyira beilleszkedtek a nyelv rendszerébe, hogy indokoltnak tűnik ebben a csoportban tárgyalni őket.

¹⁶ Lehet, hogy visszakölcsönzés a perzsából: *ipār* 'kakukkfű (*Thymus serpyllum*)', vö. TMEN §411.

saq 'fokhagyma (*Allium sativum*)', *soġan* 'hagyma (*Allium*)', *tal* 'fűz (*Salix*)', *üzüm* 'szőlő (*Vitis*)', *turma* 'reték (*Raphanus sativus*)', és *yanġaq* 'dió (*Nux*)'.

Míg a növények jelentős hányadára arabból vagy perzsából származó terminusokat használ a szerző, addig az állati eredetű anyagok nevei a legtöbb esetben törökök. Összesen 41 olyan állatfaj szerepel a műben, melyek az orvostudomány számára hasznosak lehetnek; ezek közül 5 arab, 6 perzsa és a többi 30 török: török *ari* 'méh', *at* 'ló', *balig* 'hal', *böri* 'farkas', *čibin* 'moszkító, szúnyog', *čïyan* 'skorpió', *ečkü/öčkü* 'kecske', *ešäk* 'szamár', *ilan* 'kígyó', *inäk* 'tehén', *käyik* 'gazella', *körgäčïn* 'galamb', *oġlaq* 'gödölye', *ördäk* 'kacsa', *qarġa* 'varjú', *qirġawul* 'fácán', *qočqar* 'kos', *qoy* 'juh', *qoyan* 'nyúl', *qulañ* 'vad szamár', *quš* 'madár', *quzi* 'bárány', *sičqan* 'egér', *siġir* 'ökör', *sugun* 'vad marha', *tawuq* 'tyúk', *tewä* 'teve', *toġdari* 'túzok', *toñuz* 'disznó', és *tülkü* 'róka'; arab '*ankabüt* 'pók', *büm* 'bagoly', *fähta* 'örvös galamb', *fil* 'elefánt', és *lak-lak* 'golya'; perzsa *kabütar* 'galamb', *kargas* 'keselyű', *müsiča* 'vadgalamb', *sang-pušt* 'teknősbéka', *süsmär* 'gyík', és *šagäl* 'sakál'.

Figyelemre méltó, hogy amíg a növénynevek listája alig tartalmaz eredeti török szavakat, addig az állatnevek csoportjában szinte kizárólag ilyeneket találunk. Ez a jelenség feltehetően a szerző kulturális örökségének tudható be. Subhān Qulī ősei egy nomád világból vándoroltak be Közép-Ázsiába, ami lényegesen meghatározta szókészletüket, olyannyira, hogy ezt még az iszlám kultúra nagyarányú hatása sem volt képes jelentősen megváltoztatni.

További megjegyzést érdemel, hogy a *materia medica* török szavai jól ismert, mindennapi kifejezések, melyek más forrásokban is megtalálhatók.

4.1.1. A gyógynövények és egyéb adalékanyagok leírása

Subhān Qulī gyakran használ deskriptív kifejezéseket, hogy definiálja azokat az anyagokat, amelyeket a főzetek, gyógykészítmények elkészítése során használ: a gyógynövények egyes részei, kémiai vagy állati eredetű anyagok stb. Ezek nagy részében a perzsa *i ž ā f a t* szerkezetet használja. Az ilyen szerkezetekben a módosító mindig idegen eredetű, a fej általában szintén idegen eredetű (11), de egy esetben találunk kevert szerkezetet (12), ahol a fej török:

- (11) *šandāl^A-i safēd^P* [szantál(fa):IŽĀFAT fehér] 'fehér szantálfa',¹⁷
barg^P-i zaytūn^A [levél:IŽĀFAT olajfa] 'olajfa-levél'
šaqqāqul^P-i mišrī [vad répa:IŽĀFAT egyiptomi] 'vad paszternák'
- (12) *yaġ^T-i kunjud^P* [olaj:IŽĀFAT szezám] 'szezámolaj'

Mindössze egy olyan szerkezet szerepel a szövegben, amelyben a módosító

¹⁷ A szavak eredete felemelt betűvel lett jelölve (A = arab, P = perzsa, T = török).

török eredetű:

- (13) *sangdān^P-i togdari^T* [begy:IZĀFAT túzok] 'túzok begye'

A perzsa izāfat mellett, a török névszói szerkezet (melléknévi jelző + főnév) is gyakran előfordul a szövegben. A minőségjelző mindig török szó, ugyanakkor a fej lehet mind török, mind idegen eredetű:

- (14) *qizil^T šakar^P* [vörös cukor] 'vörös cukor'
qizil^T soğan^T [vörös hagyma] 'vöröshagyma'

Az összetett vagy kettős szerkezet használata igen ritka. Ezek a nyelvtani szerkezetek a gyógynövények egyes részeinek leírására, illetve a termőhely megadására szolgálnak:

- (15) *pōst^P-i nār^P-i kūh^P* [bőr:IZĀFAT gránátalma:IZĀFAT vad] 'vad gránátalma bőre'
gul^P-i šad-barg^P-i ħurāsānī [rózsa:IZĀFAT százlevelű:IZĀFAT Horaszán] 'horaszáni százlevelű rózsa'
halīla^P-i zard^P-i baṣrī [mirobalán:IZĀFAT sárga:IZĀFAT baszrai] 'baszrai sárga mirobalán'

Mindössze egyetlen olyan esetet találunk a szövegben, amelyben a török és perzsa szerkezet együtt szerepel: *qara tuz-i hindī* 'indiai fekete só'. A szerkezet feje a *tuz* 'só' szó, az első módosító a *qara* 'fekete' melléknév, amely egy egyszerű jelzős szerkezetet alkot a fejjel, és a második módosító a *hindī* 'indiai' melléknév, izāfat szerkezettel kapcsolódva a fejhez:

- (16) *qara^T tuz^T-i hindī* [fekete só:IZĀFAT indiai] 'indiai fekete só'

A török birtokos szerkezet – birtokos esetraggal vagy anélkül – szintén megtalálható a növénynevek és egyéb adalékanyagok leírásában. Ez általában a növények, állatok és egyéb anyagok egyes részeinek leírására szolgál. A perzsa izāfat szerkezet mindössze néhány esetben mutat ilyen funkciót:

- (17) *yanğaq^T mağzi^P* [dió mag:POSS.3p.sg.] 'diómag'
piyāz^P suwi^T [hagyma víz:POSS.3p.sg.] 'hagymalé'
siğir^T yağı^T [ökör zsír:POSS.3p.sg.] 'ökör zsírja'
yumurtqa^T-niñ sarıǵı^T [tojás:GEN sárga:POSS.3p.sg.] 'tojás sárgája'
- (18) *mağz^P-i bādām^P* [mag:IZĀFAT mandula] 'mandula mag'

4.1.2. Török és perzsa párhuzamok

Az orvosi mű szókészletét erősen befolyásolja a perzsa nyelv, a szerző gyakran

használ azonos jelentésű török és perzsa kifejezéseket. Néhány esetben arab párhuzamok is megjelennek. Ezen túlmenően, a forrás oguz és nem oguz szóképzési elemek keveredését is mutatja:

(19)	perzsa	török	
	<i>nān</i>	<i>etmāk</i>	'kenyér'
	<i>par</i>	<i>yüñ</i>	'(madár)toll'
(20)	perzsa	török	török
	<i>sargīn</i>	<i>tezāk</i>	<i>boq</i> 'széklet, ürülék'
(21)	török	arab	
	<i>qart</i>	<i>jirāhat</i>	'seb; fekély'
(22)	nem oguz	oguz	
	<i>özgä</i>	<i>bašqa</i>	'másik'
	<i>qol</i>	<i>elig</i> ¹⁸	'kéz; kar'

Néhány esetben mind a török jelzős szerkezet, mind a perzsa izāfat megtalálható a szövegben ugyanannak a növénynek vagy anyagnak a leírására:

(23)	<i>qara</i> ^T <i>halīla</i> ^P	[fekete mirobalán]	'fekete mirobalán'
	<i>halīla</i> ^P -i <i>siyāh</i> ^A	[mirobalán:IZĀFAT fekete]	'fekete mirobalán'
	<i>qizīl</i> ^T <i>marjān</i> ^A	[vörös korall]	'vörös korall'
	<i>marjān</i> ^A -i <i>surh</i> ^P	[korall:IZĀFAT vörös]	'vörös korall'
	<i>aq</i> ^T <i>marjān</i> ^A	[fehér korall]	'fehér korall'
	<i>marjān</i> ^A -i <i>safēd</i> ^P	[fehér:IZĀFAT fehér]	'fehér korall'
(24)	<i>aq</i> ^T <i>qand</i> ^A	[fehér cukor]	'fehér cukor'
	<i>aq</i> ^T <i>šakar</i> ^P	[fehér cukor]	'fehér cukor'
	<i>šakar</i> ^P -i <i>safēd</i> ^P	[cukor:IZĀFAT fehér]	'fehér cukor'

4.2. A betegségek nevei

Orvosi művében Subhān Qulī mind apellatív, mind deskriptív terminusokat használ a betegségek leírására. A legtöbb apellatív kifejezés idegen eredetű, mint például az arab *bahaq* 'lepra', *baras* 'vitiligo', *bawāsīr* 'aranyér', *fālīj* 'paralízis;

¹⁸ Habár a mai oguz nyelvek többségében egy ún. „rövid alak”-ot találunk, vö. *el* 'hand; fore-foot; handwriting, hand; interference, assistance; power; one discharge (of a fire-arm); deal (of cards)' (tt), *el* 'ruka, ručnoj' (gag), *äl* 'ruka, kist' ruki; ručnoj' (az), *el* 'ruka; kon, partija (v igre)' (tkm), a kettő közötti kapcsolat nyilvánvaló.

hemiplégia', *laqwa* 'arcbénulás', *niqris* 'köszvény', *qawlanj* 'hascsikarás', *qayy* 'hányás', *sabal* 'szemgyulladás', *šar* 'epilepszia', *šall* 'paralízis miatt megbénult végtag', és *yarqān* 'sárgaság'; a perzsa *ābila* 'hólyag; himlő', *āzah* 'szemölcs', *dunbal* 'kelés, furunkulus', *hāriš* 'rüh', *nāhuna* 'hályog a szemén', *nāšūr* 'fekély', és *šikūfa* 'hajhullást okozó betegség'.

A legáltalánosabb török eredetű apellatív terminusok: *išitma* 'láz', *qart* 'seb; skrofulás daganat; fekély', *qolańsa* 'kellemetlen szagú izzadság', *qotur* 'rüh', *sawraq* 'süketség', és *šišuğ/šišuq* 'daganat'.

4.2.1. A betegségek leírása

A betegségek definiálására használt deskriptív kifejezések lehetnek névszói vagy igei összetételek. A névszói összetételekben legtöbbször a török birtokos szerkezet használatos (névszó + névszó + harmadik személyű birtokos személyrag). A fej a török *āgrīg/āgrīq* 'fájdalom, fájás; betegség' jelentésű szó, de néhány esetben idegen szavak is szerepelnek ebben a funkcióban, például a perzsa *ħasta* 'betegség', az arab *maraz* id. és 'illat id. szavak:

- (25) *köz^T āgrīgī^T* [szem fájás:POSS.3p.sg.] 'szemfájás'
baš^T āgrīgī^T [fej fájás:POSS.3p.sg.] 'fejfájás'
qulaq^T āgrīgī^T [fül fájás:POSS.3p.sg.] 'fülfájás'
šaqīqa^A āgrīgī^T [migrén betegség:POSS.3p.sg.] 'migrén'
- (26) *ħalaq^T marazi^A* [epe betegség:POSS.3p.sg.] 'epebántalom'
kindik^T ħastasi^P [köldök betegség:POSS.3p.sg.] 'köldöklöb;
 köldöksérv'
bawāsir^A illati^A [aranyér betegség:POSS.3p.sg.] 'aranyér'

A perzsa izāfat szerkezet mindössze egyszer szerepel deskriptív orvosi kifejezésekben:

- (27) *dard^P-i šaqīqa^A* [fájás:IZĀFAT migrén] 'migrén(es) fájdalom'

A névszói szerkezetek mellett Subhān Qulī gyakran használ igei összetételeket is:

- (28) *uyqu kelmäs* [álom jön:NEG.AOR] 'álmatlanság'
töšäkdä siymäk [ágy:LOC vizelés] 'ágybavizelés'
sidük tutulğan [vizelet tart:PASS:PART] 'vizeletrekedés'
oğul bolmaslık [utód létezik:NEG.AOR:DER] 'meddőség'

Az egyes betegségek tüneteinek leírására leggyakrabban az *-A dökkän* összetett igei szerkezet használatos. Feltételezhető, hogy a szerző azért használta ezt a szerkezetet, hogy még szemléletesebbé tegye az egyes betegségek tüneteinek

leírását; az is figyelemre méltó, hogy Subhān Qulī művében nem található hasonló funkciójú arab vagy perzsa szerkezet:

- (29) *suw aqa dökkän* [víz folyik:CONV önt:PART] 'váladékozás (szemről)'
qusa dökkän [hány:CONV önt:PART] '(folyamatos) hányás'
yötä dökkän [köhög:CONV önt:PART] '(erős) köhögés'
iči bara dökkän [belső:POSS.3p.sg megy:CONV önt:PART] 'hasmenés'
- (30) *dökkän isitma* [önt:PART láz] '(magas) láz'

5. Ritka szavak Subhān Qulī művében

Ahogy fentebb már jeleztem, Subhān Qulī műve alapvető fontosságú forrás a török szókészlet kutatása szempontjából: számos unikális lexémát, más forrásban nem szereplő derivátumot, speciális jelentésben előforduló közismert szót tartalmaz. Az alábbiakban öt olyan török eredetű szót mutatok be a forrás szóanyagából, amely a legtöbb tanulással szolgál.

5.1. *bašaq* 'kullancs'

A 'búzakalász; nyílhegy' jelentésű *bašaq* szó már az ótörök kortól kezdve adathozható,¹⁹ illetve a mai nyelvekben is jó elterjedtséget mutat.²⁰ Etimológiailag a *baš* 'fej' + *ak* kicsinyítőképzős származéka.

Subhān Qulī szövegében előfordul egy hasonló hangalakú szó, amely egy apró, az emberre veszélyes élősködő leírására szolgál. Mivel ebben a jelentésben a szó nem mutatható ki sem a történeti emlékekből, sem a mai nyelvekből, pontos jelentésének meghatározása igen nehéz, ugyanakkor a szövegösszefüggések alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a kullancsot²¹ jelöli:

- (31) *agar bašaq etkä qadalib qalğan bolsa siğir tezäkini yaği bilä qaynatib baylasalar bašaq-ni čiqargay* 'ha kullancs fúródott a húsba: ha

¹⁹ Vö. ÓT *bašaq* 'head (naşl) of an arrow; point (sinän) of a spear' (Kāš 190); KT *bašaq* 'arrow-head (*paykän*); ear of corn (*hōša*)' (San 124r4).

²⁰ Vö. *bašak* 'kolos; mesivo (korm dlja skota)' (tat), *bašak* (južn.) / *mašak* 'kolos (ostavšijsja na pole posle uborki)' (kirg); *bašak* 'ear (of grain), spike; grain, fruit, etc., left over by the reapers, gleanings; ornamental plait of grain hung up to bring luck; archaic arrow-head' (tt), *bašak* 'sigara izmariti' : *tütün alacac parası yok ki bašak toplayıp içiyor* (ttD); *bāšāq* 'kolos', *māšaq* 'kolos'ja, ostavšiesja na pole posle žatvy' (özb).

²¹ A kullancsok (*Ixodidea*) családjának valamely faja, l. bővebben Kapiller 1997.

ökör ürülékét zsírjával felforraljuk és befedjük [vele a kullancsot], a kullancsot kihozza' (SQ 46v4–6)

Abban nem kételkedhetünk, hogy a 'kullancs' jelentésű *bašaq* szónak is a *baš* 'fej' a bázisa, ugyanakkor a képzés módját illetően több lehetőség közül kell választanunk. Egyrészt elképzelhető, hogy ugyanazt az *+Ak* kicsinyítőképzőt kell látnunk a szóban, mint a 'búzakalász; nyílhegy' jelentésű *bašaq* esetében: a kullancs méreténél és alakjánál fogva tekinthető egy kis fejnek, fejecskének. Másrészt – és sokkal inkább ez tűnik a helyes megoldásnak – elképzelhető, hogy azzal az *+Ak* képzővel állunk szemben, amely a jól ismert *+A-* és *-(O)k* képzők összetételeként jött létre.²² Ez a formáns elsősorban testrésznevekhez járul és arra az élőlényre – az esetek többségében állatra – utal, amelynek ez a testrész jellemző tulajdonsága, vö. *tišāk* 'kétéves juh (tkp. fogas, fogadó, mivel az állatnak ebben a korban nőnek a fogai)' ← *tiš* 'fog' és *boynaq* 'egy fajta gyík (tkp. nyakas, hosszú nyakú, mivel egyes gyíkfajok jellemző tulajdonsága, hogy hosszú a nyakuk)' ← *boyn* 'nyak'.²³ Ezek alapján a *bašaq* 'kullancs' szó etimológus jelentése nem 'fejecske', hanem 'fejes, (vmilyen) fejű' lenne, utalva arra, hogy az állatnak ez a legfontosabb testrésze, hiszen ezzel hatol be a bőr alá.

5.2. *quš* '(moly)lepke'

A *quš* 'madár' jelentésű névszó az ótörök kortól kezdve jól adatolható a nyelvemlékekből és széles körben elterjedt a mai török nyelvekben.²⁴ Ugyanakkor, a csagatáj irodalmi nyelv fontosabb szótárait megvizsgálva, a *quš* (قوش) címszavak alatt találunk egy olyan jelentést is, amely sem más történeti forráscsoportból, sem a mai nyelvekből nem adatolható: *quš* 'ptica; dž. ohota za pticami; dž. Gadanie po pticam", vorožba; dž. m o t y l e k "" (B2: 81a–82a); *quš* 'Vogel; der Jagdfalke; überh. beflügeltes Wesen (daher auch vom Engel); Schmetterling, Falter; Vorzeichen (Vogelflug); Vorbestimmung, Schicksal' (Z 717b) és قوش²⁵ 'maison, lieu de station; paire, paire de bœufs attelés pour le labour; compagnon; troupe; deux coupes que l'échanson sert coup sur coup; champ cultivé; oiseau; papillon; présage' (PdC 430–432). A kérdéses szócikkekben szereplő példanyag alapján jól látszik, hogy a 'lepke, pillangó' jelentés mindhárom esetben

²² Erdal (1991: 163) az *+AgU* képzőről írt fejezetben röviden tárgyalja a képzőt és az ótörök anyagban előforduló példákat; l. még alább a *saw(i)raq* 'süket(ség)' szó kapcsán.

²³ L. továbbá az önálló *+A-* képzős formát: *boyna-* 'to be stiffnecked, haughty' (Kāš 120).

²⁴ Vö. ÓT *quš* 'bird (tayr)' (Kāš 166–167); KT *quš* 'auis [madár]' (CC 65v21); MT *koš* 'ptica, ptička' (tat), *quš* 'bird' (kzk); *kuš* 'bird; hawk or falcon; bald spot on the rump of an old horse; prov. paper kite' (tt); *kuš* 'utka (ptica), Anas' (j).

²⁵ Pavet de Courteille egy szócikkben tárgyalja a *qoš* és *quš* szavakat.

egy helyről származik: Navā'ī²⁶ *Navādiru's-Šabāb* 'Az ifjúság ritkaságai' címet viselő divánjának egyik beyitjében található *quš* szót értelmezik ekképpen.²⁷ Ez a szövegrész megtalálható az Abušqāban²⁸ is, ahol az ismeretlen szerző a meg-egyező jelentésű perzsa *parwāna* 'lepke, pillangó' szóval fordítja (331).

A Sanglaḥ²⁹ szerzője, Muḥammad Mahdī kán szintén foglalkozik a *quš* szóval: idézi Navā'ī ide vonatkozó beyitjét és felhívja a figyelmet arra, hogy a korábbi szerzők (*mu'allif-i Rūmī*) helytelenül fordítják a *quš* szót 'pillangó (*parwāna*)'-nak (San 288r25–26). A Sanglaḥ szerzőjéről tudni kell, hogy számos korábbi szótárkészítő művét ismerte, azokat sok esetben idézi is saját munkájában. Véleménye szerint ezek a művek hemzsegnek a hibáktól, pontatlan vagy teljesen rossz jelentéseket tartalmaznak. Ezen típusú megjegyzései az esetek többségében helytállónak tűnnek, így a *quš* szó esetében is komoly mérlegelésre ad okot észrevétele, olyannyira, hogy Clauson (1972: 670b) etimológiai szótárában ezen adattal támasztja alá, hogy az Abušqāban szereplő értelmezés helytelen.

Navā'ī beyitjének értelmezése számos problémával terhelt, egyrészt az arab *šam'* 'gyertya, fáklya' szó szövegbeli szerepe, jelentése nem világos, másrészt a *quš* jelentése nem határozható meg pontosan. Így nem lehet egyértelműen állást foglalni az egyik vagy másik értelmezés mellett. Ugyanakkor Subḥān Qulī orvosi szövege biztosítja számunkra, hogy a Muḥammad Mahdī kánt megelőző szótárkészítők nem véletlenül fordították 'pillangó'-nak a szót – még akár helytelenül is –, hiszen annak valóban volt ilyen jelentése.³⁰ Az orvosi szöveg 48. fejezete részletesen foglalkozik ezzel az élőlényel:

(32) *qīrq sākizincī bāb qurt wa quš-nuñ daf'i-niñ bayānida*
'48. fejezet. A fergek és molylepkék elűzéséről' (60r6)

(33) *Buqrāt ḥakīm aytib-tur agar suḡun-nuñ tezāki-ni har üydä kim*
tütün qilsalar bolḡan quš wa qurt ilan wa čïyan olsa üydin qačib
özgä sarī bargay

²⁶ Az egyik leghíresebb csagatáj költő, 1441–1501 között élt.

²⁷ *šu'la-i ruḡsārīga kōñlüm quši aylana-dur*

[láng:IZAFAT orca:POSS.3p.sg.:DAT szív:POSS.1p.sg. pillangó:POSS.3p.sg. kering:PRES]
'orcájának lángja körül szívem pillangója kering'

tañ emäs güñ šam'iğa bulbul agar parwāna-dur

[csodálkozás létezik:NEG.AOR rózsa ?fény:POSS.3p.sg.:DAT fülemüle ha pillangó:COP]
'nem csodálkozna a rózsa fényén a fülemüle ha pillangó volna'

²⁸ Csagatáj–oszmánli szótár, 16. század első fele.

²⁹ Csagatáj–perzsa szótár, 1750-es évek.

³⁰ Természetesen az is elképzelhető, hogy két különböző eredetű, de alakilag egybeeső szóról van szó.

'Hippokratész, az orvos azt mondja: minden olyan házból, ahol vad marha ürülékét elfüstölik, az összes molylepke és féreg, vagy legyen akár kígyó és skorpió, elmenekül és másfelé megy.' (60r7–9)

5.3. *saw(i)raq* 'süket(ség)'

A Subhān Qulī munkájában található *saw(i)raq* 'süket(ség)' terminus más nyelvemlékből nem mutatható ki, ugyanakkor összefüggésbe hozható hasonló hangalakú, ill. eltérő képzésű történeti és mai nyelvi adatokkal. A legkorábbi ide vonható adatok 14. századi középtörök nyelvemlékekben szerepelnek: *şağir/şañir* 'süket (*utrūs*)' (Íd 58, 60) és *şağir* id. (Muh 46, 8). A mai török nyelvekben található kifejezések két csoportba oszthatók:

a. *şağir* 'süket'

şağir 'gluhój' (szibt), *sawir* id. (kkalp), *şağir* 'gluhój, oglohşij' (krm), *şağir* 'gluhój' (kark); *şağır* id. (tt)

b. *şañırağū* 'süket'

şañırağū 'gluhój, oglohşij' (tat), *hañğırağū* 'gluhój' (bask), *şañiraw*, *şañraw* id. (kzk), *şañirav* id. (nog), *sandrav* id. (kart, karh), *sondrav* id. (kart), *şañirav* id. (kmk), *şañiraw* id. (krcs-blk), *sargū*,³¹ *şañırağū* id. (turkiSh)

A felsorolt adatok tanúsága szerint egy **şağir* ~ **şañir* bázist tételezhetünk fel. Az *ñ* ~ *ğ* alternáció jól ismert jelenség a török nyelvekben: vö. *yañaq* ~ *yağaq* 'dió'.³² A szóképzés szempontjából a két bázis-névszó jelentős eltérést mutat: míg a *şağir* nem szerepel továbbképzett formákban, a *şañir* – a *Kitāb al-Idrāk*ban található *şañir* és a dobрудzsi tatár *sangir* 'sağır; surd' kivételével³³ – +*AgU* képzős alakokat mutat.

A *şañırağū* formára visszavezethető alakok a szóképzés szempontjából további érdekességet mutatnak. Az +*AgU* képző jól adatolt az ótörök kortól kezdve; elsősorban testrésznevekhez járul és arra az élőlényre utal, amelynek ez a testrész meghatározó jellemzője, vö. *qarnağū är* 'a potbellied (*bañin*) man' (Kāš 246) ← *qarīn* 'belly (*bañn*)' (Kāš 203), *boynağū* 'makacs, ellenálló; lázadó (tkp. nyakas)' (Rabğ A146r16, A149v15) ← *boyīn* 'nyak', *bağrağū*³⁴ 'konok,

³¹ A turki nyelvjárási *sargū* (< **sağru* < **şañru* < **şañraw*) a *şañırağū* erősen leegyszerűsödött formájaként magyarázható.

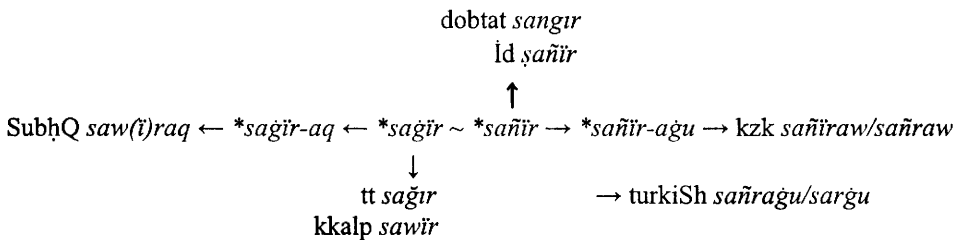
³² Ezekben az ingadozást mutató szavakban az eredeti forma *-ñ-* volt és a *-ğ-*s alakok denazalizáció útján jöttek létre.

³³ Eren (1999: 348b) arról ír etimológiai szótárában, hogy a törökországi török nyelvjárásokban is elterjedt a *şañir* alak, de ezt szótárakból nem sikerült igazolni.

³⁴ Arat (1979: 113) *buğrağū* 'erkek deve gibi' (← *buğra* 'hím teve') olvasatot ad; Clauson (1972: 319a) elfogadja ezt az olvasatot és az etimologikus 'with a character like a camel stallion's' jelentés megadása mellett jelzi, hogy a Qutadğū Biligben szereplő alakok helyes értelmezése

makacs' (QB 1126, 6166, 6367) ← *bağır* 'máj' (Erdal 1991: 162).³⁵ Annak ellenére, hogy a *sañiragu* névszó és a bázisát képező *sañir* között nem áll fenn ez az összefüggés, mégsem kételkedhetünk ide tartozásában.³⁶ egyrészt ugyanúgy negatív jelentéstartalommal bír, mint a testrésznévi származékok többsége, másrészt, mind a testrésznévi származékok, mind a **sañir* ~ **sağır* esetében számolhatunk analóg képzésekkel. Kāšgarī szótárában több adat utal arra, hogy az +*AgU* alternánsaként létezett egy +*Ak* képző,³⁷ vö. *qarnaq är* 'a large-bellied ('azim al-baṭn) man' (Kāš 238), *boynaq* 'lizard (animal) (al-'azāya dābba)' (Kāš 522) és *tišāk* 'a two-year old sheep (*aṣ-sanī min al-ḡanam*)' (Kāš 195). A Subḥān Qulīnál szereplő *saw(i)raq* (< **sağıraq* ← **sağır* +*Ak*) alak is ugyanezt a jelenséget mutatja, hiszen minden tekintetben analóg a *sañiragu* formával.

A fentebb tárgyalt szavak közötti összefüggéseket az alábbi ábrával lehet szemléltetni:

5.4. *Toñuz* 'skrofulózis, görvélykór, tüdőgümőkór'

A *toñuz* 'disznó' jelentésű szó jól ismert a török nyelvekben, vö. tatár *duñgiz* 'svin'ja' és törökországi török *domuz* 'pig, swine; wild boar'. Subḥān Qulī művé-

'violent, aggressive'; Dankoff (1983) szintén ezt az olvasatot és jelentést (like/as a camel stallion) preferálja szövegkiadásában. Erdal (1991: 162) már a helyes (*bağragu*) alakot adja.

³⁵ Erdal ebbe a csoportba sorolja a rekonstruált **tišāḡü* 'kétéves juh' alakot is az irodalmi mongol *silügü* 'three-year-old sheep' és a jakut *tišāḡü/tišanü* 'trehtravnoe životnoe, telenok ili žerebjonok po tret'emu godu (dvuhlětnij, dvulětok, strigun); tol'ko s oseni etogo goda u nih vypadajut moločnye zuby, počemu nazyvajutsja takže *tišir tišāḡ(ñ)ü*' alapján. Ez az egyeztetés azonban számos problémával terhelt, többek között a jakut *tišāḡü* (< ősjakut **tišākü*) szónak a **tišāḡü* nem lehet közvetlen előzménye (Stachowski 1993a: 114).

³⁶ Ebből a szempontból sokkal közelebb áll az +*AgU* képzővel összefüggő +*AgUt* képző származékaihoz, ahol szintén nincs jelentős különbség a bázis és származékának jelentésében, vö. *alpaḡut* 'bátor, hős katona' ← *alp* 'bátor, merész', *bašaḡut* 'fő(nök)' ← *baš* 'fej; fő' és *uzāḡut* 'ügyes, jártas, szakavatott' ← *uz* id. Továbbá, az +*AgUt* származékai elsősorban emberekre használatosak, míg az +*AgU* inkább állatokkal hozható összefüggésbe (Erdal 1991: 163).

³⁷ Vö. 5.1. alpont. Az ott leírtakkal összhangban nem csak az +*Ak* (< +*A*- és -(*O*)), de az +*AgU* (< +*A*- és -*gU*) is összetett képzőként értékelhető.

ben ez a szó egy speciális orvosi terminusként szerepel – a skrofulóvizist³⁸ vagy ismertebb néven a tüdőgümőkórt jelöli. A *toñuz qartī* kifejezés pedig leírja a betegség elsődleges tünetének nevezhető nyaki nyirokcsomó-duzzanatot, a skrofulát.

Az első dolog, ami szembeötlő lehet, hogy a 'disznó' jelentésű *toñuz* névszó ebben a jelentésben használatos, mivel a disznónak és a nyaki nyirokcsomó-duzzanatnak nem sok köze van egymáshoz. Az még meglepőbb, hogy az arab és perzsa nyelvben ugyanez a kettősség mutatkozik: *hanāzīr* (többesszáma a *hinzīr*-nek) 'pigs; scrofula, scrofulosis' (a 263a) és *hūk* 'a pig; scrofula' (p 487b).

Ennek a szónak a története egészen a görög időig nyúlik vissza: a 800-as évektől kezdve egyre nagyobb mennyiségben fordítottak le görög orvosi szövegeket arab nyelvre. Ilyen nagyszámú fordítás esetén a fordítók követhetnek el hibákat; például, bizonyos esetekben a fordító nem tudta pontosan beazonosítani a műben szereplő speciális gyógynövényeket vagy állatokat, és így nem tudta pontos arab megfelelőikkel helyettesíteni – különösen igaz volt ez akkor ha a fordító élőhelyén nem is volt megtalálható a kérdéses élőlény; számos esetben a szavaknak nem volt arab megfelelőjük; vagy a fordító nem ismerte az adott kifejezést és összekeverte egy másikkal. Az arab *hanāzīr* 'disznók; skrofula' szó egy világos példája ennek az esetnek: a görög orvosi szövegek fordítója minden bizonynyal összekeverte a *χοιπάδες* (plur.nom.) 'görvélykór, golyva' névszót – nem ismerve a kifejezést, így azt sem, hogy mi a ragozási töve – a *χοῖποι* (plur.nom.) 'disznók, sertések; malacok' jelentésű szóval.³⁹ Ennek eredményeképpen az arab *hanāzīr* 'disznók' átvette a 'skrofulóvizis' jelentést, amely azután könnyen elterjedt a perzsában és a törökben.⁴⁰

5.5. *Yöt-* 'köhög'

Három olyan nomen-verbumot találunk a török nyelvekben, amelyek összefüggnek egymással és 'köhög' / 'köhögés' a jelentésük:⁴¹

a. *yötül* ~ *yötül* 'cough'

³⁸ A skrofulóvizist mint kifejezést a mai orvostudomány nem használja. A régi gyógyászatban egy olyan tünetcsoport leírására használták, amelyet több, egymástól teljesen különböző betegség is előidézhett. Legfontosabb jellemzője a gümőkóros nyaki nyirokcsomó-duzzanat, mely lehet gennyes vagy száraz (Salisbury MacNalty 1961: 1283b).

³⁹ Erről és egyéb fordítási problémákról l. még Ullmann 1978: 24–30.

⁴⁰ Mivel az arab orvoslásnak meghatározó szerepe volt a középkori Európában – azáltal, hogy számos orvosi könyvet lefordítottak arabról latinra – hasonló formákat figyelhetünk meg a latinban is: *scrofulae* 'mirigyfekélyek, küln. a nyakmirigyeken; skrófula' kicsinyítő képzős formája a *scrofa* 'malacos koca v. eme' névszónak; továbbá vö. angol *scrofula* 'disease characterized by degeneration of the lymphatic glands' (Onion 1966: 802a).

⁴¹ Egy további adattal bővíthető az alábbi lista, de annak nincsen névszói párja: *yöçö-* 'kaşljat', *stradat* 'kaşlem' (AltIR 3: 453).

yötül 'Husten' (H2 22,30), *yötäl* 'cough (*surfa*)' (San 341v9);
yütäl 'kašel'' (tat), *yütel* id. (bask), *yödöl* id. (sibtbR 3:453), *jötöl* 'kašel' (u
 čeloveka)' (kírg), *žotel* 'cough' (kzk), *žotel* id. (kcalp), *yötel* 'med. kokljuš'
 (nog), *yötel* 'kašel'' (kmk), *džötel* id. (krcs-blk); *yütel* id. (turkiJ), *yütal* id.
 (özb), *yötäl* id. (nujg); *d'ödül* id. (alt), *yödül* id. (alttelR 3:453), *čidil* id.
 (hak), *čedil* id. (hakszR 3:1986), *čödül* id. (tuv); *sötöl* id. (j), *hötöl* id. (dlg)

yötäl- ~ yötül- 'to cough'

jötöl- 'kašljat' (o čeloveke)' (kírg), *žotel-* 'to cough' (kzk), *žotel* id. (kcalp);
yütel- id. (turkiJ), *yütal-* 'kašljat', pokašlivat'' (özb), *yötäl* 'kašljat'' (nujg);
čidil- id. (hak), *čedil-* id. (hakszR 3:1986)

b. yötkür 'cough'

d'ötkür 'kašel'' (alt), *yötkür* id. (alttelR 3:452)

yötkür- 'to cough'

yötker- 'kašljat'' (tat), *yütker-* 'kašljat'' (bask), *jötkür-* '(o životnyh, inogda o
 ljudjah) kašljat''; (o lošadi) zapalit'sja' (kírg), *žötkir-* 'kašljat'' (kcalp), *yötkir-*
 id. (nog), *yötkür-* 'kašljat', pokašlivat'' (kmk), *džötgür-* 'kašljat'' (krcs-blk);
d'ötkür- 'kašljat', otkašlivat'sja' (alt)

c. yötür 'cough'

čidür 'kašel'' (haksz)

yötür- 'to cough'

yödür- id. (alttkR 3:453), *čädür-* 'kašljat'' (haksR 3:1985), *yödür-* id. (csulR
 3:453), *čödür-* 'kašljat'' (tuv), *čödür-* id. (tof)

Ezen felül néhány történeti forrás és mai török nyelv szókezdő /y/ nélküli formát mutat: *ödül*⁴² 'Husten' (H2 10,54); *ötäl* 'kašel'' (kark), *öt'al* id. (kart), *etel* id. (karh); és *ötül-* 'husten' (Hou 44), *öt'k'ur-* id. (katt), *etkir-* id. (karh).

Sevortjan (1974: 557) azt feltételezi, hogy az eredeti forma nem tartalmazta a szókezdő /y/-t, ugyanakkor Erdal (1991: 330) szerint a /y/ ~ ø alternáció egy eredeti **#h^o* szókezdetre utal, ami sokkal valószínűbbnek tűnik.⁴³

A fent említett szavak minden bizonnyal egy ősi **yöt* (<**höt*) hangutánzó bázisra vezethetők vissza. Ezen a hangutánzó bázison jöhetett létre a *yöt-* ige, amely végeredményként egy *yöt(-)* nomen-verbumot eredményezett⁴⁴ – bázisául

⁴² Clauson (1972: 54b) helytelenül tárgyalja ezt a névszót önálló szócikkben, azt feltételezve, hogy az *öt-* 'to cross; to pass' ige származéka; a kifejezés 'diarrhoea' fordítása szintén rossz.

⁴³ Vö. *yâğâç* 'derevo (drevesina); brevno; les (stroitel'nyj material)' (özb), *ağaç* 'tree; wood; timber; wooden; pole, wooden pillar; stick; wooden tool, handle, etc.' (tt), *hayaç*, *hayaç* 'Baum, Holz, Stock, Parasange' (hal) < **hağaç/hagğaç* és *yigla-* 'plakat', prolivat' slëzy; rydat'' (özb), *ağla-* 'to weep, shed tears, cry; to weep, mourn (for); to complain; to whine; to shed tears (tree)' (tt), *Hğyla-* 'weinen' (délog) < **hağla-*.

⁴⁴ Sevortjan (1974: 557) ezzel szemben azt gondolja, hogy az igei bázis volt az elsődleges és ebből, másodlagosan, jött létre a **yöt* névszó.

szolgálva a továbbképzett alakoknak. Arra azonban nem lehet biztonsággal felelni, hogy ezek a képzett alakok miként jöttek létre.⁴⁵ Az igei bázis megőrződött a hakasz nyelv kizil nyelvjárásában: *šēt-* 'husten' (hakkJ).⁴⁶ Korábban csak ez az egy adat biztosította számunkra a bázist. Subhān Qulī műve ennek meglétét egy újabb – immár nem csak modern, hanem középtörök – adattal igazolja, megőrizve a *yöt-* 'köhög' igét a *yötä dökkän*⁴⁷ '(folyamatos, erős) köhögés' kifejezésben.

Rövidítésjegyzék

a	arab, vö. Cowan (1974)
alt	altaji vagy ojrot, vö. Baskakov – Tosčakova (1947)
altIR	altaji, lebed nyelvjárás, vö. Radloff (1893–1911)
alttelR	altaji, teleut nyelvjárás (Tel.), vö. Radloff (1893–1911)
alttkR	altaji, tuba-kizsi nyelvjárás (Tub.), vö. Radloff (1893–1911)
az	azerbajdzsán, vö. Azizbekov (1965)
B	vö. Budagov (1869–1871)
bask	baskír, vö. Uraksin (1996)
CC	Codex Cumanicus, vö. Drimba (2000)
csulR	csulimi török, küerik nyelvjárás (Küär.), vö. Radloff (1893–1911)
délog	déloguz nyelvjárások, vö. Doerfer–Hesche (1989)
dlg	dolgán, vö. Stachowski (1993b)
gag	gagauz, vö. Gajdarji et al. (1973)
dobtat	dobrudzsi tatár nyelvjárás, vö. Kerim – Kerim (1996)
H2	Heilkunde 2, vö. Rachmati (1932)
hak	hakasz, vö. Baskakov (1953)
hakkJ	hakasz, kizil nyelvjárás, vö. Joki (1953)
haksz	hakasz, szagáj nyelvjárás, vö. Baskakov (1953)
hakszR	hakasz, szagáj nyelvjárás (Sag.), vö. Radloff (1893–1911)
haksR	hakasz, sór nyelvjárás (Schor.), vö. Radloff (1893–1911)
hal	haladz, vö. Doerfer – Tezcan (1980)
Hou	vö. Houtsma (1894)
íd	Kitāb al-Idrāk, vö. Caferoğlu (1931)
j	jakut, vö. Pekarskij (1917–1930)
kart	karam, troki nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)
karh	karam, halicsi nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)

⁴⁵ Sevortjan (1974: 557) megkísérli etimologizálni az egyes alakokat – *(y)öt-ül(-)* ~ *(y)öt-ül(-)* ← **(y)öt- -(a)l(-)* és *(y)öt-kür(-)* ← **(y)öt +kXr(-)* –, de magyarázata nem elég meggyöző, illetve nincs analóg példával alátámasztva.

⁴⁶ További példák Joki kizil anyagából: *šētil*, *šēDil* 'Husten'. Emellett feltüntet két finit igei alakot is *šēt-*: *men šētleptiŋin* ~ *šēt'leptiŋin* (1p.sg) és *sen 'šētleptizij* (2p.sg).

⁴⁷ *agar yötä dökkändä qan kelgäy* 'ha köhögéskor vér jön [a torokból]' (33r1).

kark	karaim, krími nyelvjárás, vö. Baskakov et al. (1974)
Kāš	Kāšgarī, vö. Dankoff – Kelly (1982–1985)
kzk	kazak, vö. Shnitnikov (1966)
kirg	kirgiz, vö. Judahin (1965)
kkalp	karakalpak, vö. Baskakov (1958)
kmk	kumük, vö. Bammatov (1969)
kres-blk	karacsáj-balkár, vö. Tenišev – Sujunčev (1989)
krm	krími tatár, vö. Asanov et al. (1988)
KT	középtörök
MT	modern török
Muh	Ibn Muhannā, vö. Melioranskij (1900)
nog	nogaj, vö. Baskakov (1963)
nujg	neoujgur, vö. Nadžip (1968)
ÓT	ótörök
özb	özbek, vö. Borovkov (1959)
p	perzsa, vö. Steingass (1939)
PdC	vö. Pavet de Courteille (1870)
San	Sanglaḥ, vö. Clauson (1960)
SQ	Subhān Qulī
szibt	nyugat-szibériai tatár, vö. Tumaševa (1992)
szibtBR	nyugat-szibériai tatár, baraba nyelvjárás (Bar.), vö. Radloff (1893–1911)
tat	tatár, vö. Golovkina (1966)
tkm	türkmen, vö. Baskakov et al. (1968)
tof	tofa, vö. Rassadin (1995)
tt	törökországi török, vö. New Redhouse Turkish-English Dictionary (1968)
ttD	törökországi török nyelvjárások, vö. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Söz lüğü 1–12 (1963–1982)
turkiJ	turki, kelet-turkesztáni nyelvjárások, vö. Jarring (1964)
turkiSh	turki, kelet-turkesztáni nyelvjárások, vö. Shaw (1880)
tuv	tuvai, vö. Tenišev (1968)
Z	vö. Zenker (1866)

Irodalom

- Arat, R. R. (1979), Kutadgu Bilig 3 – Index, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınlar 47 Seri IV Sazı A12. Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Asanov, Š. A. et al. (eds) (1988), Krymsko-tatarsko–russkij slovar’. Radjans’kaja škola, Kiev.
- Azizbekov, H. A. (ed.) (1965), Azerbajdzansko–russkij slovar’. Azerbajdzanskoe Gosudarstvennoe Izdatel’stvo, Baku.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1953), Hakassko–russkij slovar’. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.

- Baskakov, N. A. (ed.) (1958), *Karakalpaksko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1963), *Nogajsko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Bammatov, Z. Z. (ed.) (1969), *Kumyksko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. et al. (eds) (1968), *Turkmensko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. (ed.) (1973), *Gagauzsko–russko–moldavskij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Baskakov, N. A. et al. (eds) (1974), *Karaimsko–russko–pol’skij slovar’*. Russkij jazyk, Moskva.
- Baskakov, N. A. – Tosćakova, T. M. (eds) (1947), *Ojrotsko-russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Békési Imre (1986), *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bodrogligeti, A. (1975), *The Medical Terminology in the Kitāb bayṭarat al-vāziḥ, a Fourteenth Century Mamluk-Kipchak Treatise on Veterinary Medicine*. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21 (31 Aralık 1973). 115–125.
- Boeschoten, H. E. et al. (eds) (1995), *Al-Rabghūzī, The Stories of the prophets (Qışaṣ al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version) 1*. Brill, Leiden – New York – Köln.
- Boeschoten, H.–Vandamme, M. (1998), *Chaghatay*, In: L. Johanson – É. Á. Csató (eds), *The Turkic Languages*. Routledge, London – New York. 166–178.
- Borovkov, A. K. (ed.) (1959), *Uzbeksko–russkij slovar’*. Gosudarstvennoe izdatel’stvo inostrannyh i nacional’nyh slovarej, Moskva.
- Budagov, L. (1869–1871), *Sravnitel’nyj slovar’ turecko–tatarskih narečij 1–2*. Akademiya Nauk, Sanktpeterburg.
- Caferoğlu, A. (ed.) (1931), *Abū-Hayyān – Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*. Evkaf, İstanbul.
- Clauson, G. (ed.) (1960), *Mahammad Mahdī Xān – Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language, Facsimile Text with an Introduction and Indices by Sir Gerard Clauson*. “E. J. W. Gibb Memorial” Series. New Series 20. Messrs. Luzac, London.
- Clauson, S. J. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Clarendon, Oxford.
- Cowan, J. M. (ed.) (1974), *Hans Wehr – A Dictionary of Modern Written Arabic*. Librairie du Liban – MacDonald & Evans, Beirut – London.
- Dankoff, R. (ed.) (1983), *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājjib – Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes, Translated, with an Introduction and Notes, by Robert Dankoff*. The University of Chicago, Chicago – London.
- Dankoff, R. – Kelly, R. (eds) (1982–1985), *Maḥmūd al-Kāšgarī – Compendium of the Turic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk) 1–3*. Edited and Translated with Introduction and Indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly, *Sources of Oriental Languages and Literatures* 7. Harvard University Printing Office, Cambridge, Mass.
- Doerfer, G. (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 1–4*. Steiner, Wiesbaden.

- Doerfer, G. – Hescche, W. (1989), *Südghusische Materialien aus Afghanistan und Iran*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Bibliotheca Orientalis Hungarica 26. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Drimba, V. (2000), *Codex Cumanicus*. Editura Enciclopedică, Bucarest.
- Eckmann, J. (1959), *Das Tschaghataische*, In: J. Deny et al. (eds), *Philologiae Turcae Fundamenta 1*. Steiner, Wiesbaden. 138–160.
- Eckmann, J. (1964), *Die tschaghataische Literatur*. In: Bazin, L. et al. (eds), *Philologiae Turcae Fundamenta 2*. Steiner, Wiesbaden. 304–402.
- Eckmann, J. (1966), *Chagatay Manual*. Uralic and Altaic Series 60. Mouton, Bloomington.
- Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon 1–2*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Diğər, Ankara.
- Finaly H. (1884), *A latin nyelv szótára*. Franklin, Budapest.
- Golovkina, O. V. (ed.) (1966), *Tatarsko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Györkösy A. et al. (eds) (1990), *Ógörög–magyar szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hofman, H. F. (1969), *Turkish literature: A bio-bibliographical survey*. Section 3, Part 1: authors. Vol. 4. University of Utrecht, Utrecht.
- Houtsma, Th. (1894), *Ein türkisch–arabisches Glossar*. Brill, Leiden.
- Jarring, G. (1964), *An Eastern Turki–English Dialect Dictionary*. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 56. Nr. 4. CWK Gleerup, Lund.
- Joki, A. J. (1953), *Wörterverzeichnis der Kyzyl–Sprache*, *Studia Orientalia* 19: 1. Finnischen Literaturgesellschaft, Helsinki.
- Judahin, K. K. (ed) (1965), *Kirgizsko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Kapiller Zoltán (1997), *Kullancs*. Lied–Musikverlag, [Páty].
- Kerim, A. – Kerim, L. (1996), *Dictionar Tătar–Turc–Român*. Kriterion [București].
- Lessing, F. D. (1960), *Mongolian–English Dictionary*. University of California – Cambridge University, Berkely – Los Angeles.
- Melioranskij, P. M. (1900), *Arab filolog o tureckom jazyke*. Akademija Nauk, Sankt-peterburg.
- Nadžip, Ė. N. (ed.) (1968), *Ujgursko–russkij slovar’*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- New Redhouse Turkish–English Dictionary (1968). Redhouse Yayinevi, İstanbul.
- Onion, C. T. (ed.) (1966), *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Clarendon, Oxford.
- Pavet de Courteille (1870), *Dictionnaire turk-oriental*. l’Imprimerie Impériale, Paris.
- Pekarskij, Ė. K. (1917–1930), *Slovar’ jakutskogo jazyka 1–3*. Akademija Nauk, Leningrad.
- Rachmati, G. R. (1930–1932), *Zur Heilkunde der Uiguren 1–2*. SPAW 24, 22. Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Radloff, W. (ed.) (1893–1911), *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt slovarja tjurkskich naręčij) 1–4*. Akademija Nauk, Sanktpeterburg.
- Rassadin, V. I. (1995), *Tofalarsko–russkij, russko–tofalarskij slovar’*. Vostočno Sibirskoe Kniznoe Izdatel’stvo, Irkutsk.

- Salisbury MacNalty, A. (ed.) (1961), *The British Medical Dictionary*. Caxton, London – New York – Melbourne – Toronto – Wellington.
- Sevortjan, Ė. V. (1974), *Ėtimologiĉeskij slovar' tjurkskih jazykov (Obščetjurkskie i mežtjurkskie osnovy na glasnye)*. Nauka, Moskva.
- Shaw, R. B. (1880), *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kâshghar and Yarkand) 2. Vocabulary*. Baptist Mission, Calcutta.
- Shnitnikov, B. N. (ed.) (1966), *Kazakh–English Dictionary*. Uralic and Altaic Series 28. Mouton, London – The Hague – Paris.
- Stachowski, M. (1993a), *Geschichte des jakutischen Vokalismus*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Stachowski, M. (1993b), *Dolganischer Wortschatz*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MLXXXVI Prace Językoznawcze, Zeszyt CXIV. Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Steingass, F. (1939), *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*. Being Johnson and Richardson's Persian, Arabic, and English Dictionary Revised, Enlarged, and Entirely Reconstructed. Crosby Lockwood, London.
- Szicszainé Nagy Irma (1999), *Leíró magyar szövegtan*. Osiris, Budapest.
- Tenišev, Ė. R. (ed) (1968), *Tuvinsko–russkij slovar'*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- Tenišev, Ė. R. – Sujunĉev, H. I. (eds) (1989), *Karaĉaevó–balkarsko–russkij slovar'*. Russkij jazyk, Moskva.
- Terzioğlu, A. – Sertkaya, O. F. (1981) *Özbek Türkçesi ile yazılmış şimdiye kadar bilinmeyen Arap harfli tıbbî bir yazma ve bu yazmanın Türk dil-kültür ve tababet tarihi bakımından değeri*, In: I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14–18 Eylül 1981. Temel Bilimler Tarihi, Proceedings 1, İstanbul. 143–150.
- Tumaševa, D. G. (1992), *Slovar' dialektov sibirskih tatar*. Kazanskij Universitet, Kazan.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1–12 (1963–1982)*, Ankara.
- Ullmann, M. (1978), *Islamic Medicine*. University of Edinburgh, Edinburgh.
- Uraksin, Z. G. (ed.) (1996), *Başkirsko–russkij slovar'*. Digora – Russkij jazyk, Moskva.
- Vámbéry, H. (1867), *Āgataische Sprachstudien*. Enthaltend grammatikalischen Umriß, Chrestomatie und Wörterbuch der āgataischen Sprache. Brockhaus, Leipzig.
- Zenker, J. T. (1866), *Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch*. Engelmann, Leipzig.

Experiens alanyú *meg* igekötős igék szemantikája *

My paper aims to analyse two groups of Hungarian psychological verbs and their verbal particles. After discussing some classificatory issues in section 2, I conclude that these particles play a telicising role because the situation type of the base verb they are attached to is different from that of the resulting complex verb. In section 3 I attempt to show that these verbs pose a problem to current theories of the syntax-semantics interface, because they have rather peculiar mapping properties. Section 4 provides a semantic analysis in an aspectual framework which explains the notion of mental change in terms of scale structures. The final section deals with the semantic representation of the causative forms of psychological verbs in Hungarian.

1. Bevezetés

Dolgozatomban a *meg* igekötőt tartalmazó tárgyas, Experiens alanyú pszichológiai igék két csoportjának elemzésére vállalkozom. Az osztályozási kérdések tárgyalása után (2. rész) a 3. részben röviden összefoglalom, hogy a pszichológiai állapotokat vagy állapotváltozásokat kifejező igék kezelése miért bizonyul problematikusnak a szintaxis-szemantika interfésszel foglalkozó leképezési elméletek számára, majd bemutatom, hogy a magyar pszichológiai igék egy része sajátos leképezési tulajdonságokkal rendelkezik. A 4. részben a *meg* igekötős, Experiens alanyú, mentális állapotváltozást kifejező igék jelentését egy olyan aspektuselmélet keretében elemzem, amely a változást a skála fogalmának felhasználásával értelmezi. Az utolsó részben röviden kitérek a mentális igék műveltető változatának elemzési kérdéseire is.

2. A pszichológiai igék osztályozása

A pszichológiai folyamatokat kifejező igék körén belül a tárgyas igék egy része a *meg* igekötőt tartalmazza. Ezen az osztályon belül az argumentumok tematikus szerepe alapján Experiens alanyú és Experiens tárgyú igéket különböztethetünk

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani É. Kiss Katalinnak, Komlósy Andrásnak és Christopher Piñónnak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

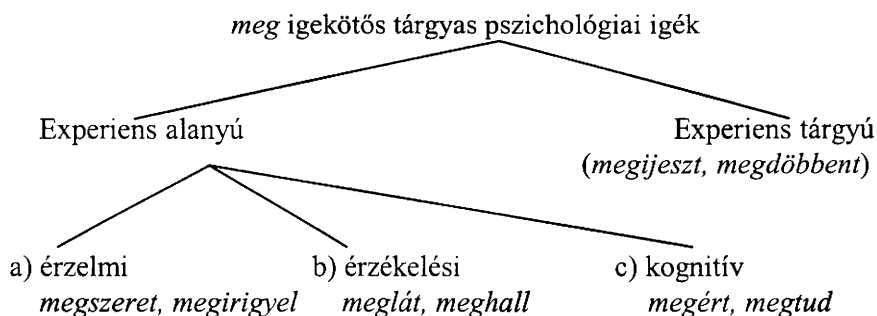
meg. Az első csoportba az olyan igék tartoznak, mint a *megszeret* vagy a *megért*, a másikba pedig olyanok, mint a *megijeszt* vagy a *mezgavar*. Dolgozatomban az első csoport két alosztályának szemantikai és szintaktikai tulajdonságait vizsgálom. A *meg* igekötőt tartalmazó Experiens alanyú tárgyias igéket jelentésük szerint három típusba sorolhatjuk:

(1a) érzelmi állapotváltozást kifejezők: *megszeret, meggyűlöl, megirigyel, megsajnál* stb.

(1b) érzékelési állapotváltozást kifejezők: *meglát, meghall, megpillant* stb.

(1c) kognitív állapotváltozást kifejezők: *megért, megismer, megtud* stb.

A *meg* igekötős, tárgyias pszichológiai igék osztályozása az alábbi ábrán látható:

Kiefer (1992) az igekötők háromféle funkcióját különbözteti meg: az akcióminőségképzést, a perfektiválást és a szóképzést. Az akcióminőséget a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonságaként határozza meg. Az akcióminőség ezért az ige jelentésére korlátozódik, a cselekvés vagy a történés módjának morfológiai eszközökkel való kifejeződése, az aspektus viszont mondatszemantikai kategória, amely a mondat belső időszerkezetét jellemzi.

Az (1a), (1b) és (1c) csoport tagjait gyakran „kezdő” akcióminőségű igéknek nevezik, mert feltételezik, hogy esetükben a *meg* igekötő sajátos jelentéstartalmat hordoz. Elemzésemet ezért az igekötő szerepének tisztázásával kezdem. A kezdő (inchoatív) akcióminőséget a Strukturális magyar nyelvtan Morfológia kötete így jellemzi: „Kezdet (inchoatív akcióminőség): A cselekvés, folyamat kezdetét fejezi ki. Morfológiai jele az *el, fel* és a *meg* igekötő. A három igekötő eloszlása nagyjából előrejelezhető. Élőlények hangadásának kezdetét az *el... magát*, élettelen tárgyakét a *fel* és *meg* igekötővel fejezzük ki. Az igekötős ige jelentése mindhárom esetben ’elkezd V-ni’. Példák: *elsírja magát, elordítja magát, elnyeríti magát; felbúg, felharsan, felzúg; megcsendül, megkondul, megzendül*. A *megszeret* vagy az *elalszik* és az itt említett igék között az a különbség, hogy az utóbbiak esetében az igekötő módosító funkciójú, az előbb említett két

ige esetében nem az. Más szóval, a *felbűg* is *bűg* vagy a *megkondul* is *kondul*, az *elalszik* viszont nem az *alszik* és a *megszeret* nem a *szeret* módosítása, vö. a következő párokat: *lassan elalszik* – **lassan elordítja magát, kezd elaludni* – **kezd elordítani magát*. Az *elalszik* és a *megszeret* rezultatív-duratív ige, a folyamat végén áll be az az állapot, amely az *alszik*, ill. a *szeret* igékkel jellemezhető.” (Kiefer – Ladányi 2000: 479)

Kiefer (2000: 291) is amellet érvel, hogy az említett igék nem lehetnek inchoatívok: „Az érzelmi vagy kognitív állapot beálltát a meg igekötővel fejezzük ki: *megszeret, meggyűlöl, megtud, megismer*. Felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e ebben az esetben kezdő akcióminőségről? Figyeljük meg, hogy az igekötő nem az alapige jelentését módosítja, nem annak egy járulékos tulajdonságát fejezi ki, hanem az igével kifejezett állapot beálltát jelzi. A *megszeret* ige azt jelenti, hogy 'vki szeretni kezd vkit', akit előtte nem szeretett. A *megszeret* ige tehát állapotváltozást fejez ki, ami nem az alapige jelentésének módosítása. Következésképp az említett igék nem fejeznek ki akcióminőséget.”

A *megszeret* és a hasonló igék igekötői nem vezethetnek be rezultatív akcióminőséget, hiszen esetükben nem teljesül az akcióminőség-képzés egyik kritériuma, amely szerint az igekötővel bevezetett jelentéselem az alapige jelentését csupán módosítja, de nem változtatja meg lényegesen.

A *megszeret* tehát rezultatív-duratív ige, igekötője azonban nem fejez ki sem rezultatív, sem inchoatív akcióminőséget, mivel nem járulékosan, hanem lényegesen változtatja meg az alapige jelentését.

A pszichológiai igék esetében perfekтивálásról sem lehet szó, ugyanis az alapigékkel denotált állapotok nem tehetők befejezetté – bár kezdő- illetve végpontjuk lehet befejezett (Kiefer 2000: 280). Az igekötő funkcióját a kérdéses igék esetében ezért nem egy speciális akcióminőség (rezultatív, inchoatív stb.) bevezetésében, hanem a telicizálásban látom. Ennek indokolásához mindenekelőtt a Vendler-féle igeosztályok rövid jellemzését tartom szükségesnek.

Vendler (1967) különböző grammatikai tesztek segítségével – tartamuk, befejeződésük, valamint időszerkezetük alapján – négy aspektuális kategóriába sorolta az angol igéket és igei csoportokat, illetve a nekik megfelelő eventualitástípusokat:

- A) Az állapotoknak nincsen belső időszerkezetük, időintervallumuk osztható.
- B) A tevékenységek belső változással járnak, de nincs szükségszerű végpontjuk.
- C) A teljesítmények kötelező időbeli végponttal rendelkező (kulmináló), egy bizonyos időtartam alatt lejátszódó események.
- D) Az eredmények pillanatnyiak, saját kulminációjukkal azonosak.

A tipikus eredményeket előkészítő szakasz előzi meg (pl. *felér a csúcsra*). Az eredmények egy alcsoportjába viszont olyan igék tartoznak, melyekhez nem tartozik előkészítő szakasz (pl. *tüsszent, megmozdul, megzörren, felvillan, köhint, felrobban, felkiált*). Utóbbiakat Smith (1991: 65–67) szemelfaktív, mások pontoszerű (punctual) igéknek nevezik – Kiefer (1992) terminológiája szerint ezek a mozzanatos igék. Ő a tipikus eredményigékkel (pl. a *győz, megtalál, rájön, felér a heggyre...*) alkotott mondatokat a „befejezett-pillanatnyi-végpont” aspektusosztályba sorolja be.

Smith (1991) egy kétkomponensű aspektuselméletet dolgozott ki, amelynek két alapkategóriáját a szituációs aspektus és a nézőponti aspektus alkotják. A szituációs aspektus kategóriáival a Vendler-féle igeosztályok közti különbségek a szituációk időszerkezete alapján különféle jegyekkel jellemezhetők. Az egyik ilyen jegy a telikuság, amely a teljesítmények és az eredmények közös vonása: a telikus eventualitások természetes végponttal rendelkeznek. A tevékenységek és a szemelfaktívok atelikus szituációk, míg a teljesítmények és az eredmények telikusak.

A szituációs aspektussal szemben a nézőponti aspektus különböző perspektívákat, a szituációk szemléleti módjait nyújtja. A nézőponti aspektus alapvető kategóriája, az (im)perfektivitás azzal függ össze, hogy nyelvileg egy szituációt teljességében mutatunk-e be, vagy egy bizonyos részletére irányítjuk a figyelmet.

Filip (2000) amellett érvel, hogy bár az orosz igei prefixumok telikussá teszik az alapigét, nem lehet perfektiváló funkciójuk, mivel az igeaspektus a szláv nyelvekben grammatikai (inflexiós) kategória. Ezért úgynevezett eventualitás-leírás-módosítóként (eventuality description modifier) értelmezi őket, amelyek az adott ige szituációsaspektus-típusát változtatják meg. Általánosan olyan függvényekként jellemezhetők, amelyek az eventualitások halmazát az események (EVENT: teljesítmények, illetve eredmények) típusába képezik.

(2) (PROCESS \cup STATE \cup EVENT) \rightarrow EVENT

(FOLYAMAT \cup ÁLLAPOT \cup ESEMÉNY) \rightarrow ESEMÉNY

Filip terminológiáját követve a magyar pszichológiai igék *meg* igekötőjét szintén telikus eseményleírásokat létrehozó módosítónak, egy speciális STATE \rightarrow EVENT (ÁLLAPOT \rightarrow ESEMÉNY) függvénynek tekinthetjük.

Egy másik tisztázandó kérdés az (1a) csoport igéinek besorolására vonatkozik: vajon teljesítmény- (accomplishment) igéknek (mint amilyen pl. a *megeszik* vagy az *elolvas*), vagy előkészítő fázissal rendelkező eredmény- (achievement) igéknek kell tekintenünk őket? A fenti idézetek alapján teljesítményigéknek minősülnének, mivel a rezultatív-duratív kategória a teljesítményosztálynak feleltethető meg. Felmerülhet azonban az a lehetőség is, hogy duratív jellegük nem tartozik a szorosan vett eseményszerkezetükbe: ebben a felfogásban pillanatnyi

eseményeket denotálnának, amelyekhez egy pragmatikai alapon kikövetkeztethető előkészítő szakasz tartozik.

A (4a)–(4b) mondatok közti kontraszt a teljesítményigékként való besorolásukat támasztja alá:

(3a) *Péter délután 4 órára megtalálta a kulcsot.*

(3b) *Péter az ősz végére megkedvelte az iskolát.*

(4a) *Péter délután 4-kor megtalálta a kulcsot.*

(4b) *#Péter délután 4-kor megkedvelte az iskolát.*

Általánosan elfogadott ugyanis, hogy az eredményigék pillanatnyiségükből adódóan időponthoz köthetők, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e előkészítő szakasszal vagy sem. (4b)-ben viszont az időpontra utaló határozó anomáliát okoz, így a *megkedvel* ige nem fejezhet ki pillanatnyi állapotváltozást.

Az (1a) csoport igéinek teljesítmény-besorolása mellett szól továbbá az is, hogy módosíthatók a *gyorsan* határozóval.

(5) *Péter gyorsan megkedvelte Marit.*

A *gyorsan* módhatározó a mentális állapot kialakulásának sebességére utal. Egyúttal azt is jelzi, hogy az (1a) csoport igéi jelentésszerkezetének jellemzéséhez figyelembe kell venni az állapot kialakulásának fokozatosságát. Erre a célra dolgozatom 4. részében a skálán alapuló szemantikai ábrázolást vezetem be.

Az (1b) csoport igéi a *gyorsan*-teszt alapján eredményigéknek minősülnek.

(6) *??Péter gyorsan meglátta Marit.*

A (6)-os mondatban a *gyorsan* nem módosíthatja a meglátási esemény kialakulásának sebességét.

A mondat elfogadhatósága számomra erősen kétséges. Ha esetleg mégis elfogadható volna bizonyos kontextusokban, a *gyorsan* határozót csak a „rövid időn belül” értelemben interpretálhatnánk, ahol a szóban forgó időtartam egy kontextuálisan adott időpont és a pillanatnyinak tekintett mentális állapotváltozás között eltelt idő.

A *gyorsan*-teszt alapján az (1c) csoportban eredményigéket (*megtud*) és teljesítményigéket (*megért*, *megismer*) különböztethetünk meg. A *tud* és az *ismer* igék speciális, modális jelentésrepresentációkat igényelnek, az (1c) csoport igéinek vizsgálata egy külön tanulmány tárgya lehetne, ezért elemzésemet az (1a) és (1b) csoportra korlátozom, az aspektuálisan „vegyes” összetételű (1c) csoporttal nem foglalkozom.

Az (1a) csoport igéivel alkotott mondatok alanya Experiens, ezért a Vendler-féle tipológia szerint ezek nem ágéntív teljesítményigékként kategorizálhatók. Az (1a) csoport tagjai nemcsak ezért tekinthetők az állapotváltozás-igék speciá-

lis típusának, hanem azért is, mert tárgyi argumentumuk Téma helyett Stimulus thematikus szerepű is lehet. Az (1b) csoport érzékelési igéinek tárgya minden esetben Stimulus. Fontosnak tartom néhány különbség bemutatását a tipikus teljesítményigék és az (1a) csoport igéi között.

- a teljesítményigék általában módosíthatók a részben/félig határozókkal, az (1a) csoport igéi viszont nem.

(7a) *Péter részben/félig megette az almát.*

(7b) *#Péter részben/félig megkedvelte Marit.*

- a teljesítményigék alapigéi általában az eredményhez vezető tevékenységet/folyamatot fejezik ki, az (1a) csoport alapigéi ellenben a folyamat eredményeként létrejövő (következmény)állapotot.

- más tárgyas teljesítményigéknél az esemény időbeli lefolyását a tárgyi argumentum „méri ki”, vagyis ez a „kimérő argumentum” Tenny (1994) értelmében (l. a 3. részt), az (1a) csoport igéinél viszont ezt a szerepet az alanyi argumentum tölti be, amelynek állapotváltozása egy pozitív vagy negatív érzelmi attitűd mértékének fokozódása egy kiinduló állapottól az alapigével jelölt végső állapotig. Így általánosságban az igekötős teljesítmény- és eredményigéket az alábbi két szempont alapján lehet osztályozni: alapigével kifejezett szituációtípus szerint: +/- eredményállapot; alanyi thematikus szerep szerint: +/- ágentív. Ennek megfelelően négy csoportot különböztethetünk meg:

- eredményállapot, + ágentív: *megeszik, felgereblyéz, kitakarít vmit*

- eredményállapot, – ágentív: *leesik, felemelkedik, megszárad*

- + eredményállapot, – ágentív:

A) tárgyas/tárgyatlan pszichológiai igék: *megkedvel vkit, megharagszik vkire, megneheztel vkire, megsajnál vkit*

B) teljesítményige eredményállapot jelentésű alapigével: *felforr*

- + eredményállapot, + ágentív: kezdő (inchoatív) teljesítményigék: *feláll, leül* stb.

A pszichológiai igék jelentéselemzésében fontos szempontnak tartom, hogy az igekötős igék jelentését kompozicionálisan állíthassuk elő az igekötő és az alapige jelentéséből. Ezért azt javaslom, hogy az (1a) csoportba tartozó igék *meg* igekötőjének jelentését tekintsük olyan műveletnek, amely állapotokból teljesítmény típusú eventualításokat hoz létre, az (1b) csoport esetében pedig a *meg* igekötőt egy állapotokból eredményeket létrehozó műveletként értelmezzük. Mielőtt belekezdenék az említett igék jelentésének elemzésébe, röviden bemutatom a magyar pszichológiai igék leképezési tulajdonságait.

3. Pszichológiai igék a leképezési elméletekben

A leképezési elméletek (mapping theories) a szintaxis–szemantika interfészhez tartoznak, a predikátumok argumentumainak szintaktikai kifejeződésében tapasztalható rendszerességekre próbálnak magyarázatot adni. E rendszerességeket általában ún. „leképezési szabályok”-ként (linking rules) fogalmazzák meg, amelyek bizonyos szemantikai szerepeket társítanak grammatikai funkciókkal. Mivel az argumentum szerepe az őt szelektáló predikátum jelentésétől függ, ez utóbbi fontos tényező a mondat szintaktikai szerkezetének meghatározásában. Egyesek szerint az argumentumok proto-thematikus tulajdonságai a döntőek (Dowty 1991), mások szerint a predikátum aspektuális értéke (Tenny 1994), megint mások (Croft 1991) szerint pedig az okozói tulajdonságok.

A pszichológiai igék leképezési tulajdonságaival foglalkozó szerzők rendszerint felhasználják azt a megállapítást, amelyet Croft (1986) az angol pszichológiai igék két fő osztályának – az ellentétes leképezési tulajdonságokkal rendelkező *fear-* illetve *frighten-* osztályok – vizsgálata alapján fogalmazott meg. Az e két osztályba tartozó igék rokon értelműek, ám argumentumaik mégis teljesen eltérő módokon képeződnek le szintaktikai pozíciókra, amint azt az alábbi példák illusztrálják:

Experiens-alanyú igék

fear-osztály

(8) a) *John fears dogs.*

'János fél a kutyáktól.'

c) *John likes Mary.*

'János kedveli Marit.'

e) *John regards Mary as pompous.* f) *Mary strikes John as pompous.*

'János Marit nagyképűnek tekinti.' 'Mari nagyképűnek tűnik Jánosnak.'

Stimulus-alanyú igék

frighten-osztály

b) *Dogs frighten John.*

'A kutyák megijeszítik Jánost.'

d) *Mary pleases John.*

'Mari örömet okoz Jánosnak.'

Az ilyen igepárok alapján az angol pszichológiai igék leképezési tulajdonságait vizsgáló szerzők érvényesnek fogadják el Croft általánosítását, amelyet más nyelvekre is kiterjesztenek:

(9) Croft általánosítása: A pszichológiai igékkel alkotott mondatok közül csak a Téma alanyúak fejezhetnek ki állapotváltozást, az Experiens alanyúak nem.

A dolgozatomban vizsgált, állapotváltozást kifejező Experiens alanyú tárgyas pszichológiai igék Croft általánosításával szemben ellenpéldákként hozhatók fel: sajátos leképezési tulajdonságokkal rendelkeznek, ezért nem illeszthetők be a

Croft megfigyelését elfogadó leképezési elméletekbe. Az alábbiakban az egyik leképezési elméletet felvázolva mutatom be a pszichológiai igékkel kapcsolatos elemzési nehézségeket.

Az ige aspektuális tulajdonságain alapuló argumentumszerkezet elméletét Tenny (1994) dolgozta ki. Megközelítésének központjában az Aspektuális Interfész Hipotézis (AIH) áll (Tenny 1994: 115–116):

(10) Aspektuális Interfész Hipotézis

A tematikus szerkezet és az argumentumszerkezet közti leképezés univerzális elveit az aspektuális tulajdonságok határozzák meg. A direkt belső, indirekt belső és a külső argumentumok aspektuális tulajdonságaira vonatkozó megszorítások a szintaktikai szerkezetben meghatározzák, hogy az esemény résztvevői közül milyen fajtájúak tölthetik be ezeket a pozíciókat. Az univerzális leképezési elvek a tematikus szerkezetnek csak az aspektuális részét „látják”.

Az angol igék argumentumszerkezetében háromféle argumentumtípust különböztethetünk meg: direkt belső, indirekt belső, illetve külső argumentumokat. A külső argumentumok a mondat kiinduló szintaktikai szerkezetében a VP-n kívül realizálódnak, míg a belső argumentumok az igei csoporton belül. A direkt belső argumentum az ige direkt tárgyi vonzata, az indirekt belső argumentumok pedig az egyéb vonzatkategóriák.

Tenny szerint az argumentumok realizációja két aspektuális tulajdonságon alapul: a kimérésen és a behatároláson. Ezt a következő példák illusztrálják:

(11) *The gardener ripened the fruit.*

'A kertész megérlelte a gyümölcsöt.'

(12) *The ball cracked the glass.*

'A labda betörte az üveget.'

(13) *John ate the apple.*

'János megette az almát.'

(14) *Mary climbed the ladder.*

'Mari felmászott a létrán.'

(15) *Laura hiked to the top of the hill.*

'Laura a hegytetőig gyalogolt.'

Tenny feltételezi, hogy a *ripen*, *eat*, *climb*, *hike* igék lexikai szemantikai szerkezetében szerepel egy úgynevezett mérték (measure) a direkt tárgyi argumentummal társítva, amely az esemény fokozatos előrehaladását „méri ki”. Az (11) és a (12) mondatok esetében (állapotváltozás-igék, change-of-state verbs) a tárgyi

argumentum (fokozatos, illetve pillanatszerű) állapotváltozása méri ki az eseményt, a (13) mondatban a tárgy elfogyása.

A (14) és a (15) mondatokban (útvonal-igék út-tárggyal, route verbs with path objects) a mozgó entitás helyváltoztatása révén az ige (explicit vagy implicit) út-tárgya (pl. a létra hossza) kap kimérő szerepet, míg a mozgás célja (a hegycsúcs) behatárolja az eseményt. Tenny két megszorítást fogalmaz meg, amelyek biztosítják, hogy az eseményt kimérő entitás direkt belső (a kiinduló szerkezetben a VP-n belüli) argumentumként, az eseményt behatároló pedig indirekt belső argumentumként fejeződik ki.

(16) Kimérő megszorítás a direkt belső argumentumokra (Measuring-out Constraint, MOC):

- a) az egyszerű igék direkt belső argumentuma úgy korlátozott, hogy nem megy keresztül szükségszerű mozgáson vagy változáson, kivéve, ha időbelileg kiméri az eseményt;
- b) a direkt belső argumentum az egyedüli argumentum, amely kimérheti az eseményt;
- c) egy igével ábrázolt eseményhez nem tartozhat egynél több kimérő argumentum.

(17) Terminus-megszorítás az indirekt belső argumentumokra (Terminus Constraint for Indirect internal Arguments, TCI)

- a) egy indirekt belső argumentum csak úgy vehet részt az aspektuális szerkezetben, hogy végpontot (terminust) biztosít az igével ábrázolt esemény számára. A végpont behatárolja az eseményt;
- b) ha az eseménynek van végpontja, akkor (explicit/implicit) útvonala is van;
- c) egy adott igével kifejezett eseménynek csak egy végpontja lehet.

A nem kimérő megszorítás a külső (vagyis az alanyi) argumentumok realizációjára vonatkozik:

(18) Nem kimérő megszorítás a külső argumentumokra (Non-Measuring-out Constraint, NMC)

A külső argumentum nem vehet részt az igével ábrázolt esemény kimérésében vagy behatárolásában.

Tenny szerint az angol *fear*-osztályba tartozó Experiens alanyú pszichológiai igék nem cáfolják az NMC-t, ugyanis statikusak, így Témájuk nem értelmezhető olyan szereplőként, amely állapotváltozáson menne keresztül. Összefoglalva:

– ha a Téma a belső argumentum, a mondat csak statikus értelmezést kaphat (*fear*-osztály);

– ha az *Experiens* a direkt belső argumentum, a Téma pedig az alany, akkor az *Experiens* kiméri az eseményt, így a mondat jelenthet állapotváltozást (*frighten*-osztály).

Mivel Tenny elmélete, és az általam ismert leképezési elméletek mindegyike Croft megfigyelését használja fel a pszichológiai igék leképezési tulajdonságainak értelmezéséhez, nem képesek magyarázatot adni a magyar pszichológiai igék sajátosságaira. Felmerül azonban az az általános kérdés is, hogy vajon a kimérés, illetve a behatárolás miért éppen a belső argumentumok jellemzői. Másképp fogalmazva: szükségszerű tulajdonsága-e a külső argumentumnak, hogy nem képes kimérni az eseményt?

Tenny hangsúlyozza, hogy a külső argumentum nem tartozik az „esemény-maghoz” (*event nucleus*), vagyis az eseményszerkezet részét képező aspektuális szerkezethez. Bár egy ige pontosan meghatározhatja, hogy milyen változás történik direkt belső argumentumával, kevésbé specifikus azzal kapcsolatban, hogy mi történik az esemény lejátszódása alatt a külső argumentummal. Ha a külső argumentum változik, mozog, vagy tevékenységet végez, ezt az ige nem határozza meg, és e folyamat nem tekinthető egyetlen tulajdonság skaláris változásának Tenny (1994: 87). Ha például János süt egy tortát, akkor a tortával egy meghatározott változás történik: a folyamat végére megsül. János viszont változatos tevékenységeket végezhetett különféle sorrendben a torta készítése során.

Tenny elméletével kapcsolatban azt tartom problematikusnak, hogy – amint azt Dowty (1991: 570–571) kiemeli – több ellenpéldát lehet találni az MOC-re, ezért szerintem univerzális elv helyett csupán az esetek igen nagy részét lefedő általánosításnak tekinthető. Ennek következtében az NMC-nek is csak egy gyengébb változatát fogadhatjuk el, amely szerint a külső argumentum *általában* nem vesz részt az esemény kimérésében. Dowty több olyan tárgyias igét sorol fel, amelyek esetében az alanyi argumentum játssza a kimérő szerepet, vagyis képes befolyásolni a mondat aspektuális értékét. Ilyenek az angolban pl. az *enter*, az *exit*, a *perce*, a *reach*, a *leave* igék (és a *cross* ige egyik értelmezésében).

(19) *At the turtle race, the winning turtle crossed the finish line in 42 seconds.*

‘A teknősversenyen a győztes teknős 42 másodperc alatt haladt át a célvonalon.’

(20) *The crowd exited the auditorium in 21 minutes.*

‘A tömeg 21 perc alatt hagyta el az előadótermet.’

A velük alkotott mondatok átmennek a Tenny által javasolt kimérési teszteken.

(21) *John entered the icy water a little further.* (komparatív határozó)

‘János egy kicsivel beljebb ereszkedett a jeges vízbe.’

(22) *John entered the icy water slowly.* (mértékhatározó)

'János lassan beleereszkedett a jeges vízbe.'

(23) *John entered the icy water halfway.*

'János félig beleereszkedett a jeges vízbe.'

(24) *John entered the water completely.* → *John is completely in the water.*
(következményviszony)

'János teljesen beleereszkedett a vízbe.' → 'János teljesen benn van a vízben.'

Bizonyos igék esetében tehát az alany a kimérő argumentum, vagyis az NMC nem fed le minden esetet. (Ezek az angol igék tranzitívak, ami eleve kizárja, hogy az intranszítív igék úgynevezett unaccusative osztályába tartozzanak, vagyis a felszíni alanyuk legyen a kiinduló szerkezetbeli belső tárgy.)

A külső, illetve belső argumentumok megkülönböztetése a magyar igék esetében azért problematikus, mert a magyar mondattani elemzések általában úgynevezett „lapos” szerkezetet tulajdonítanak a VP-nek (pl. É. Kiss 2002), amelyben az ige argumentumainak mindegyike belső (VP-n belüli) argumentumnak minősülne – topikalizálva pedig bármelyik argumentum „külső”-vé válhat a felszíni szerkezetben. Véleményem szerint emiatt ebben az elemzési keretben a kiinduló szerkezetre vonatkozó külső-belső megkülönböztetés végeredményben nem értelmezhető, és ennek következtében az NMC sem érvényes. Azonban az olyan alternatív megközelítések számára, amelyek a magyar mondszerkezetet binárisan elágazó fastruktúrákkal modellezik, a pszichológiai igék kezelése problémát okozna a Tenny-féle (vagy más, Croft általánosításából kiinduló) elmélet elfogadása mellett, hiszen egy ilyen keretben ezeknek az igéknek a kiinduló szerkezetbeli külső argumentuma kapna kimérő szerepet.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a Dowty által felsorolt igékkel a magyarban elsősorban a fokozatos pszichológiai állapotváltozást kifejező Experiens alanyú igék állíthatók párhuzamba.

4. A pszichológiai igék szemantikája

A magyarban a pszichológiai állapotváltozásokat jelölő igekötős igék alapigéi fejezik ki azt az állapotot, amelybe az igével kifejezett állapotváltozás végére az alanyi Experiens argumentum kerül. A kompozicionalitás elvével összhangban feltételezhetjük, hogy az állapotváltozást jelentő ige jelentését az igekötő és az alapige jelentése együttesen határozza meg. Mivel az alapige statikus állapotokat denotál, a hozzá vezető állapotváltozás dinamikus mozzanatát az igekötő hozzá-

járulásában kereshetjük. A magyar igekötők jelentésábrázolásának eseményszemantikai keretét részleteiben még nem dolgozták ki: annyi mégis bizonyosra vehető, hogy egy ilyen elmélet része lesz egy általános akcióminőség- és aspektuselméletnek.

4.1. Aspektuselméletek az eseményszemantikában

Az aspektus eseményszemantikai értelmezésével több elméleti keretben próbálkoztak. Ezek közül az egyik legismertebb az ún. mereologikus (rész-egész viszonyon alapuló) elemzés (Krifka 1992), amelyet a tárgyi argumentumok aspektuális szerepének vizsgálatára dolgoztak ki, s melyben algebrai struktúrákkal modellezhetők az argumentumok és az igei jelentés releváns tulajdonságai. A modellben a tárgyak és az események félhálókat alkotnak az összegképzés műveletére. A hagyományos telikus-atelikus szembenállásnak ebben az elméletben az igei referenciatípusok közti, algebrailag egzaktan megragadható kumulatívkvantált fogalompár felel meg. A fizikai tárgyakra és az eseményekre alkalmazható predikátumok is e két tulajdonság valamelyikével jellemezhetők.

A kumulatív referenciájú főnévi csoportok, mint pl. a *bor* sajátossága, hogy anyagnévi predikátumokként két anyagmennyiség összegére és részeire is igazak. A kvantált referenciájú NP-k ezzel szemben a terjedelmükbe tartozó entitások részeire nem igazak: egy pohár bor (valódi) részei nem minősülnek egy pohár bornak.

E különbségtételt az eseménypredikátumokra is alkalmazhatjuk: a *bort iszik* kumulatív referenciájú, (atelikus), a *megszik egy pohár bort* VP viszont kvantált referenciájú (telikus). A kvantált inkrementális (az esemény során fokozatos állapotváltozáson keresztülmenő) Témájú, elsősorban létrehozást/elfogyasztást kifejező igei csoportok esetében (pl. *megszik egy pohár bort*) a részesemények és az Inkrementális Téma argumentum részei megfeleltethetők egymásnak (a részenkénti megfelelés az algebrai szemantikában egy speciális függvénnyel, a homomorfizmussal fejezhető ki). A VP azért válik ilyen esetben kvantálttá (telikussá), mert Téma argumentuma maga is kvantált, ezért pl. az elfogyasztási igékkal kifejezett események végpontjának azt az időpontot tekintjük, amikor a Téma szerepű argumentum (pl. a pohár bor) elfogy.

A mereologikus aspektuselméletek egyik alternatíváját a skálán alapuló elemzés nyújtja (Hay – Kennedy – Levin (1999)). A skála egy adott dimenzió mentén rendezett pontok halmaza. Ez a dimenzió lehet hosszúság, térfogat, időtartam, fényerősség stb. Ebben a megközelítésben nincs szükség részenkénti megfeleltetésre (homomorfizmusra) az argumentum és az esemény között, ugyanis az elmélet abból indul ki, hogy a változás során nem maga az argumentum, hanem annak valamely skalárisan jellemezhető tulajdonsága – pl. térbeli kiterjedése

(térfogata, területe) – változik. A mondat aspektuális besorolása attól függ, hogy a változás mértéke – amelyet a skálaalapú elemzésben *különbségértéknek* neveznek – kvantált (behatárolt)-e vagy sem. A valódi inkrementális argumentum tehát a különbségérték.

Ennek az elemzésnek két előnyét látom a mereologikus aspektuselmélettel szemben: egyrészt az inkrementális témák különböző típusait egységesen képes értelmezni, másrészt pedig nemcsak a tárgyi, hanem az alanyi (vagyis a pszichológiai és más tárgyias igék VP-n kívüli) argumentumok állapotváltozására is magyarázatot ad. Krifka elméletének pl. problémát okoznak a (25) és más hasonló mondatok:

(25) *Sam's cheeks reddened in ten seconds.*

'Sam arca 10 másodperc alatt elvörösödött.'

Ugyanis Sam arcának részeit nem lehet megfeleltetni az esemény előrehaladásának. A skálaalapú elméletben viszont ez a változás egy intenzitási (szín-) skálán értelmezhető.

Ramchand (1997) rámutatott arra, hogy a széleskörűen vizsgált létrehozási/elfogyasztási igék témáin kívül vannak más típusú inkrementális témák is: ő ezeket a Pat +/-, illetve a Pat LOC címkékkel látta el. Az előbbi az ún. fok-eredményigék (degree achievements) argumentumait jellemzi: az angolban ilyenek a *lengthen* '(meg)hosszabbít', *widen* '(ki)szélesít' tárgyias igék, illetve a tárgyatlan *cool* '(ki)hűl' ige. Amint az (26)-ból kiderül, az ide tartozó igék aspektuálisan kétértelműek:

(26) *The soup cooled (in an hour / for an hour).*

'A leves egy óra alatt kihűlt/egy órán át hűlt.'

Hay, Kennedy és Levin ezt a jelenséget azzal magyarázzák, hogy ilyenkor a hallgató a különbségértéket egy társalgási implikátúra levonásával következteti ki, mivel a mondat jelentésében nem szerepel expliciten a változás mértéke. A mondat telikusan interpretálva a leginformatívabb, hiszen a legtöbb esetben ehhez rendelkezésre áll egy korlátolt (meghatározott) fok: a szobahőmérséklet. A duratív (határpont nélküli) időmódosító törli az implikátúrát, így a mondat atelikus értelmezést is kaphat. Ha viszont egy explicit mértéket jelölő határozót (pl. *completely* 'teljesen') helyezünk a mondatba, megszűnik az aspektuális kétértelműség, és csak a telikus olvasat marad.

Szerintem a Hay – Kennedy – Levin féle skaláris elemzés alapján lehetőség nyílik (26) igekötős, illetve igekötő nélküli magyar megfelelőinek értelmezésére: sőt, a skaláris elemzés az igekötők szemantikájának általánosabb kérdéseire is megoldást nyújthat. (26) befejezett, illetve folyamatos aspektusú olvasatának magyar megfelelői a skálaalapú elemzési alternatíva keretében értelmezve arra en-

gednek következtetni, hogy a magyarban a változás skálán elért határértékét az igeikötők jelzik, vagyis a *ki, meg, fel* stb. igeikötők a változás során releváns skáláris különbség értékét határolják be. Mivel azonban a kérdéses érték kontextuálisan adott, ezt az igeikötők jelentésrepresentációjának is tükröznie kell, vagyis a skálát az ige jelentésének, a rajta elért behatárolt értéket pedig a kontextusnak kell biztosítania. A *ki* igeikötő (26)-ban a szobahőmérsékletre, a (27)-es mondatban viszont az arcszín egy (konvencionálisan) adott fokának elérésére utal.

(27) *Péter arca kipirult.*

4.2. A *meg* igeikötő jelentésének skaláris elemzése

Mindezek után áttérek a skaláris elemzés formális részleteire. Egy inkrementális argumentumú intranzitív ige jelentése Kennedy és Levin (2002) szerint a (28)-as formulával jellemezhető általánosan:

$$(28) \forall \Delta = \lambda x \lambda d \lambda e. \text{INCREASE} [Gv(x)] (d) (e)$$

ahol x a Téma argumentum, e az állapotváltozás eseménye, Gv az igével társított fokozható tulajdonság, d pedig a fokváltozás argumentuma.

Általános meghatározása szerint a skála egy halmazon definiált rendezés, vagyis bizonyos értékek sorrendbe állított halmaza. A pszichológiai igék elemzése érdekében tegyük fel, hogy a skálastruktúra (S) a $p_1, p_2 \dots$ pontokkal reprezentált pszichológiai állapotok részbenrendezett halmaza. A fokok (d) a skála részintervallumai. A skálán a kisebbről nagyobb mértékre történő állapotváltozásoknak megfelelő pozitív fokok halmazát, $\text{POS}(S)$ -t (29a) szerint definiálhatjuk:

$$(29a) \text{POS}(S) = \{d \subseteq S \mid \exists p_1 \in d \forall p_2 \in S [p_2 \leq p_1 \rightarrow p_2 \in d]\}$$

A $d <0, i>$ (i egy pozitív valós szám) séma instanciái jelölik a pozitív fokokat.

A fokok összeadását (29b) definiálja:

$$(29b) <0, i> + d <0, j> = d <0, i + j>$$

A különbségértéket (difference value) (30a) adja meg:

$$(30a) \|\text{INCREASE} [\varphi(x)] (d) (e)\| = 1 \text{ hha } [\varphi(x) \text{ SPO}(e)] + d = [\varphi(x) \text{ EPO}(e)]$$

Itt SPO az állapotváltozással járó e esemény lejátszódási idejének (futamidejének) kezdőpontja, EPO pedig a futamidő végpontja. (30a) igazságfeltételeit (30b) részletezi:

(30b) || INCREASE [φ (x)] (d) (e) || = 1 \leftrightarrow az e esemény kezdetén a φ tulajdonságú x objektum fokának, illetve a d foknak az összege egyenlő azzal a fokkal, amely az e esemény végén x-nek a φ tulajdonságát jellemzi. (vagyis x φ -sége d-vel nő az e esemény során)

A (31)-es mondat elemzése illusztrálja az INCREASE függvény alkalmazását:

(30) *John lengthened the rope.*

'János hosszabbított a kötélén.'

(30a) Parafrázis: *John caused the length of the rope to increase by some amount.*

'János azt okozta, hogy a kötél hossza valamekkora mértékben növekedett.'

(30) jelentése (az okozás jelentéselemétől eltekintve) (31)-gyel reprezentálható:

(31) $\exists e, d$ [INCREASE [long (rope)] (d)(e)]

A (31) formulában a d különbségérték egzisztenciálisan kötött, default értéként adott. Kennedy és Levin ugyanis a különbségérték specifikálásának négyféle módját különböztetik meg:

A) a különbségérték a mondatban expliciten kifejezett:

A1) kvantált mértékfrázisok:

(32) *The workers are widening the road 5 meters.*

'A munkások 5 méterrel szélesítik ki az utat.'

(33) *The lake cooled 4 degrees in four days.*

'A tó 4 fokot hűlt négy nap alatt.'

(Megjegyzem, hogy a magyarban a tóra vonatkoztatva a *hűl* ige a *ki* igekötővel egyáltalán nem fordulhatna elő, ugyanis amint azt Hay, Kennedy és Levin megjegyzik, a tó hűlésének – szemben a levesével – nincsen kontextuálisan adott végpontja.)

A2) A d különbségértéket nem kvantált mértékfrázisok adják meg: *a bit* 'egy kicsit', *a part* 'részben'

(34) *The soup is cooling a bit.*

'A leves egy kicsit hűl.'

A3) skaláris határozószók:

közülük a maximalizálók kvantálnak, telikussá tesznek (*completely*, *totally*, *half-way* 'teljesen', 'egészen', 'félíg'): ezek azt fejezik ki, hogy a változás a skálán elért egy pontot.

A minimalizáló határozók arra utalnak, hogy a változás nem mehet tovább egy pontnál (a velük alkotott mondatok atelikusak): *slightly, partially, somewhat* ('kissé', 'részben', 'némileg').

(B) A lexikailag kikövetkeztetett különbségértékkal zárt skálájú melléknevekből képzett igéknél találkozhatunk: ilyenkor a különbségérték a melléknév szemantikai jellemzésében szerepel.

Zárt skálájúak pl az *empty, straight, dry* ('üres', 'egyenes', 'száraz') melléknevek, mivel a velük társított skáláknak van maximális értékük. Ezzel szemben a nyílt skálájú szavak közé tartoznak a *long, wide, short* ('hosszú', 'széles', 'rövid') melléknevek, illetve a belőlük képzett igék.

(C) vannak esetek, amikor a különbségérték a kontextusból következtethető ki: a (35) mondatban

(35) *The taylor is lengthening my pants.*

'A szabó meghosszabbítja a nadrágomat.'

előforduló *lengthen* ige esetében a kontextusból kikövetkeztethetjük a különbségértéket, ami a nadrágok átlagos hossza. Ide tartozik a (34)-ben szereplő *cool* ige is, a (33)-ban található *cool* azonban nem.

(D) Az „egyébként-eset” (Elsewhere case) akkor fordul elő, amikor a különbségértéket nem adja meg mértékfrázis, a predikátum skaláris tulajdonságai vagy a kontextus: ilyenkor az érték egzisztenciálisan kötött, így nem kvantált, atelikus predikátumhoz jutunk: a *lengthen* ige a (30) mondatban lexikálisan nyílt skálájú, ezért a mondat default értelmezésben atelikus.

A pszichológiai igékre vonatkozó elemzési javaslatom értelmében az (1a) csoportba tartozó alapigékre alkalmazott *meg* igekötő állapotigékből hoz létre teljesítményigéket; az (1b) csoport esetében az igekötő állapotokból állít elő eredményigéket. Abból a feltevésből indulok ki, hogy minden érzelem kialakulása során egy mentális állapotváltozással járó esemény játszódik le, amelynek kezdőpontja a közömbösség állapota (a skála 0 pontja), végpontja az alapigével jelölt érzelmi állapot. A *megszeret, megkedvel, megsajnál* igék esetében a pozitív attitűd (rokonszenv) mértéke növekszik, a *meggyűlöl, megutál, megun* igékkel kifejezett állapotváltozás során viszont a negatív attitűd mértéke nő.

Említettem már, hogy az aspektuális jelenségek értelmezéséhez a skálaalapú elemzést szeretném felhasználni. Mindamellet nem látom akadályát annak, hogy az elemzésbe beépítsünk az eseményszemantikában széles körben elfogadott mereológiai megközelítésben használt néhány definíciót is. Elemzési javaslatom így egyfajta „kevert” megoldásnak tekinthető.

Krifka (1992) nyomán feltételezem, hogy az eventualitások, illetve a tárgyak tartományai félhálókat alkotnak, vagyis halmazaikon értelmezhető egy idempotens, kommutatív, asszociatív összegzési művelet (\sqcup). Vezessük be az ST, T és

E predikátumokat, melyek terjedelmeibe az állapotok, időintervallumok, illetve az események tartoznak. A későbbiekben szükségünk lesz az alábbi definíciókra (l. Krifka 1992).

$$(36) \forall x, y [x \sqsubseteq y \leftrightarrow x \sqcup y = y] \text{ (rész-reláció)}$$

'x akkor és csak akkor része y-nak, ha x és y összege y-nal azonos.'

$$(37) \forall x, y [x \sqsubset y \leftrightarrow x \sqsubseteq y \wedge \neg x = y] \text{ (valódi rész)}$$

'x akkor és csak akkor valódi része y-nak, ha x része y-nak, és x nem azonos y-nal.'

$$(38) \forall x, P [ATOM(x, P) \leftrightarrow P(x) \wedge \neg \exists y [y \sqsubset x \wedge P(y)]]$$

'x akkor és csak akkor P-atom (a P predikátum vonatkozásában oszthatatlan egység), ha P tulajdonságú, és nincsen olyan valódi része, amely szintén P tulajdonságú.'

$$(39) \forall P [ATOM(P) \rightarrow \forall x [P(x) \rightarrow \exists y [y \sqsubset x \wedge ATOM(y, P)]]] \text{ (atomi referencia)}$$

'A P predikátum atomi referenciájú, ha minden terjedelmébe tartozó x entitásnak van atomi része.'

$$(40) ATOM(T) \wedge \forall t [Ta(t) \leftrightarrow ATOM(t, T)]$$

'Az időintervallumok halmaza atomi referenciájú, az atomok halmazát (Ta) az időpontok alkotják.'

A τ futamidőfüggvény az állapotokhoz és az eseményekhez rendeli hozzá fennállásuk, illetve lejátszódásuk időintervallumait:

$$(41) \tau : \{v \mid ST(v) \vee E(v)\} \rightarrow \{t \mid T(t)\}$$

(42) \leq lineáris rendezés az időpontok halmazán.

Az SPO függvény minden v eventualitáshoz a futamidejének a kezdőpontját rendeli:

$$(43) \forall v, t (SPO(v) = t \leftrightarrow Ta(t) \wedge t \sqsubseteq \tau(v) \wedge \forall t' [t' \sqsubseteq \tau(v) \rightarrow t \leq t'])$$

Az EPO függvény pedig végpontot rendel hozzájuk:

$$(44) \forall v, t (EPO(v) = t \leftrightarrow Ta(t) \wedge t \sqsupseteq \tau(v) \wedge \forall t' [t' \sqsupseteq \tau(v) \rightarrow t' \leq t])$$

Piñón (2002) alapján az események és az állapotok egyesített tartományán definiálhatjuk az alábbi relációkat:

(45) Teljes időbeli megelőzés ($<$): szigorú részbenrendezés

(46) Közvetlen időbeli megelőzés: $v \ll v' = \text{def } v < v' \wedge \neg \exists v'' [v < v'' \wedge v'' < v']$

'Egy v eventualitás közvetlenül megelőzi v' -t, ha v teljesen megelőzi v' -t, és nincs olyan v'' , amelyet v teljesen megelőz és amely teljesen megelőzi v'' -t.'

(47) Végső valódi rész: $v \sqsubset_{\text{fin}} v' = \text{def } v \sqsubset v' \wedge \neg \exists v'' [v'' \sqsubset v' \wedge v < v'']$

'Egy eventualitás végső valódi része olyan valódi része, amely később kezdődik nála, de vele együtt ér véget.'

Piñón (2002) szerint a teljesítmény- és az eredményigék egyaránt valamilyen állapot megváltozását fejezik ki, összefoglaló nevük ezért állapotváltozás-predikátum (Change-of-State Predicate).

(48) Állapotváltozás(e, x, s, P) = $\text{def } \text{Téma}(e, x) \wedge e \ll s \wedge P(s) \wedge \text{Téma}(s, x) \wedge \forall e' (e' \sqsubset e \wedge \neg (e' \sqsubset_{\text{fin}} e) \rightarrow \neg \exists s' [e' \ll s' \wedge P(s') \wedge \text{Téma}(s', x)])$

Az állapotváltozás négyargumentumú reláció események, tárgyak, állapotok és állapotpredikátumok között. Egy x tárgy P típusú s állapotba kerül az e esemény következtében, ha x az e Témája, e közvetlenül megelőzi s -t, s P típusú és x a Témája, és e -nek egyetlen nem-végső valódi e' részét sem követi P típusú és x Témájú s' állapot. Például ha egy ceruza eltörik, akkor olyan változáson megy keresztül, aminek az eredményeként törött állapotba kerül.

Az állapotváltozás-predikátumok analógiájára tekintsük az (1a) és (1b) csoport igéit az állapotváltozás egy speciális típusát, *Experiens* alanyú mentális állapotváltozásokat (Ment-Állv) denotáló kifejezéseknek.

(49) Ment-Állv($e, x, y, s, P, d < 0, k >$) = $\text{def } \text{Experiens}(e, x) \wedge (\text{Téma}(e, y) \vee \text{Stimulus}(e, y)) \wedge P(y)(x)(s)[\text{EPO}(e)] (d < 0, k >) \wedge \forall e' (e' \sqsubset e \wedge \neg (e' \sqsubset_{\text{fin}} e) \rightarrow \forall s' \forall t \neg [e' \ll s' \wedge P(y)(x)(s')(t) (d < 0, k >)])$

A (49)-es definíció a tárgyas, Téma vagy Stimulus tárgyi argumentummal rendelkező, *Experiens* alanyú pszichológiai igékre érvényes. Az elemzés érdekében bevezetek egy megkülönböztetést a pszichológiai állapotok és a rájuk alkalmazható igei predikátumok között. Feltételezem, hogy az adott mentális állapot a rá jellemző tulajdonsággal már az állapotváltozás kezdetétől fogva rendelkezik (ugyanis ez az, ami megkülönbözteti más olyan pszichológiai állapotoktól, amelyekben az *Experiens* a releváns időtartam alatt keresztülmehet), így a mentális állapotváltozás valójában nem egy adott állapotból egy tőle teljesen különbözőbe való átmenetként, hanem inkább a releváns állapot intenzitásának speciális változásaként fogható fel. Feltehetően pragmatikai okai vannak annak, hogy miért nem alkalmazhatjuk az állapot jellemzésére a megfelelő igei predikátumot egészen addig, amíg a változás mértéke a skálán el nem ért egy bizonyos fokot.

Induljunk ki egy zárt skálából, melynek végpontjai 0-val, illetve 1-gyel reprezentálhatók, és tegyünk különbséget a karakterizáló predikátum, illetve az igei predikátum között. Az utóbbi csak akkor alkalmazható, ha az állapot intenzitása viszonylag magas fokot ért el. Az elemzésben ezt a 0.9-es értékkel reprezentálom, amely természetesen idealizáció, hiszen a határérték feltehetően homályos. A 0.9 és az 1 közötti fok-értékeken belül az intenzitás tovább növekedhet. Az alábbi mondat ezt illusztrálja:

(50) *János egyre inkább megkedvelte Marit.*

Az (50)-es mondat nem arról szól, hogyan alakult ki eredetileg a kedvelés állapota, hanem előfeltételezi, hogy János már a mondattal kifejezett állapotváltozás kezdete előtt kedvelte Marit, és azt állítja, hogy a kedvelés intenzitása tovább fokozódott.

Az (1a) csoport igéi esetében a *meg* igekötő interpretálásához egyrészt az INCREASE relációt kell módosítani. A módosított változatában állapotok, fokok és események közti viszonyt fejez ki:

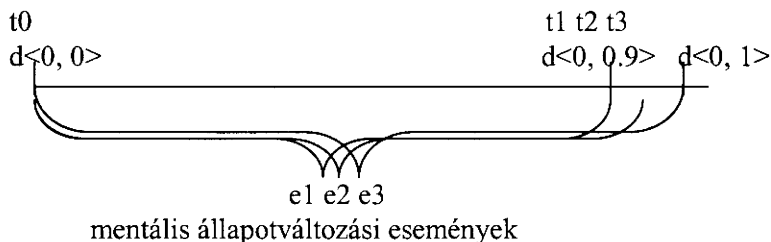
(51) $\| \text{INCREASE}(s) (d < 0, i>) (e) \| = 1$ hha az *s* állapot intenzitása a skálán a *d* fokkal nő az *e* esemény lejátszódása alatt.

Másrészt a skaláris határértéket be kell építenünk az igekötő jelentésrepresentációjába. (52) az (1a) csoport igéiben előforduló *meg* igekötő jelentését fejezi ki.

(52) $[\text{meg}_1 \text{ IK}] \Rightarrow \lambda P, y, x, e \exists s, t_0 [P(y)(x)(s)(t_0) (d < 0, 0>) \wedge \text{INCREASE}(s) (d < 0, j>) (e) \wedge \text{Ment-Állv}(e, x, y, s, P, d < 0, j>) \wedge 0.9 \leq j]$

ahol $d < 0, j>$ az a fok, amellyel egy *s* állapot intenzitásának növekednie kell ahhoz, hogy elérjen vagy meghaladjon egy bizonyos határt (például a 0.9-et), amitől kezdve a *P* igei predikátum pragmatikai szempontból megfelelően alkalmazható lesz *s*-re. (53) három lehetséges mentális állapotváltozási eseményt illusztrál: mindhárom t_0 -kor kezdődik, és a 0.9 illetve az 1 fokok között fejeződik be a t_1, t_2 illetve t_3 időpontokban.

(53)

Az állapotokat kifejező alapigéket *Experiensek*, *Témák/Stimulusok*, állapotok, idők, illetve fokok közti őtargumentumú relációként interpretálhatjuk. A tárgyas *kedvel* ige jelentésreprezentációját (54)-ben láthatjuk:

$$(54) [\text{kedvel}V] \Rightarrow \lambda y, x, s, t, d [\text{Kedvelés}(s) \wedge \text{Exp}(s, x) \wedge \text{Téma}(s, y) \wedge \text{Tart}(s, t, d)]$$

ahol a *Tart* reláció azt fejezi ki, hogy egy *d* intenzitású állapot a *t* időtartam alatt fennáll. A *megkedvel* ige jelentését így kompozicionálisan vezethetjük le az ige-kötő és az alapige jelentéséből.

$$(55) ([\text{meg}1 \text{ IK}][\text{kedvel} v] v) \Rightarrow \lambda y, x, e \exists s, t_0 [\text{Kedvelés}(y)(x)(s)(t_0) (d < 0, 0 >) \wedge \text{INCREASE}(s) (d < 0, j >)(e) \wedge \text{Ment-Állv}(e, x, y, s, \lambda y, x, s, t, d [\text{Kedvelés}(s) \wedge \text{Exp}(s, x) \wedge \text{Téma}(s, y) \wedge \text{Tart}(s, t, d)], d < 0, j >) \wedge 0.9 \leq j]$$

A *megkedvel* ige tehát háromargumentumú relációként interpretált, *Experiens*, *Téma* és esemény argumentumokkal: azokat az eseményeket denotálja, amelyek egy *s* állapot adott fokához vezetnek, az állapot intenzitásának fokozatos növekedése eredményeként. Az (1b) csoport igéiben előforduló *meg* ige-kötőről feltételezem, hogy atomi mentális állapotváltozásokat, pillanatnyi eseményeket denotál. Ehhez a *Ment-Állv* definícióját is módosítani kell (a fok-argumentum elhagyásával), mivel az intenzitás fogalma nem alkalmazható az érzékelési mentális állapotokra.

(58)-ban láthatjuk, hogyan vezethetjük le a *meqlát* jelentését a *lát* alapige felhasználásával:

$$(56) [\text{meg}2 \text{ IK}] \Rightarrow \lambda P, y, x, e \exists s [\text{ATOM}(e, E) \wedge \text{Ment-Állv}(e, y, x, s, P)]$$

$$(57) [\text{lát} v] \Rightarrow \lambda y, x, s [\text{Látás}(s) \wedge \text{Experiens}(s, x) \wedge \text{Stimulus}(s, y)]$$

$$(58) ([\text{meg}2 \text{ IK}] [\text{lát} v]v) \Rightarrow \lambda y, x, e \exists s [\text{ATOM}(e, E) \wedge \text{Ment-Állv}(e, x, y, s, \lambda y, x, s [\text{Látás}(s) \wedge \text{Experiens}(s, x) \wedge \text{Stimulus}(s, y)])]$$

Az atomi, pillanatnyi eseményszerkezet miatt az (1b) csoport igéi nem fordulhatnak elő határpont nélküli időmódosítókkal. Az ige-kötő szerepe esetükben az atomi állapotváltozás mozzanatának bevezetésére korlátozódik.

5. A pszichológiai okozás szerepe

Dolgozatom utolsó részében szeretnék röviden kitérni egy további vizsgálatot igénylő problémára. Láttuk, hogy a skálán alapuló elemzésben az okozói szerepet nem tekintik közvetlenül relevánsnak az állapotváltozás szemantikai repre-

zentációja szempontjából. Mivel azonban a magyarban a műveltető *-tAt* képző az érzelmi állapotváltozást kifejező igékre is alkalmazható, a pszichológiai igék műveltető párjai egyfajta okozást fejeznek ki.

Komlósy (2000) a műveltetés két alaptípusát különbözteti meg: a *kauzatív* típusba tartozó műveltető igék (59a, b) esetében az okozás fizikai manipuláció, az eredeti predikátum argumentuma nem Ágens:

(59a) *Mari tisztítja a ruhát.*

(59b) *Mari forgatja a kereket.*

A *faktitív* műveltető igéknél a kiinduló igei predikátum egy Ágens cselekvését jelöli, az új Ágens (vagy nem ágensi okozó) az eredeti Ágenst ráveszi/rákényszeríti a cselekvés végrehajtására (60).

(60) *Mari levelet irat Péterrel.*

Komlósy megjegyzi, hogy a *megkedveltet* jelentése nem 'ráveszi, hogy megkedvelje', hanem 'előidézi, hogy megkedvelje'. Vagyis a pszichológiai igék a kauzatív típusba tartoznak, esetükben azonban a fizikai helyett „pszichológiai manipuláció” eredményeként jön létre a kérdéses állapot. Kérdés, hogy egy ilyen okozási viszony reprezentálható-e a Dowty (1979) nyomán kontrafaktuálisan definiált CAUSE (OKOZ) relációval (illetve módosított, eseményekre alkalmazható változatával), vagy esetleg egy más típusú viszonyra van szükség. A pszichológiai igék „Okozó” argumentumai ugyanis lehetnek állapotok, események, sőt, tények is, s ez utóbbi szembeállítja őket a tisztán fizikai oksági kapcsolatokkal:

(61a) *Az, hogy Mari beteg, megijesztette Jánost.*

(61b) *Az, hogy idén sok hó esett, megkedveltette Péterrel a sielést.*

(61a, b) arra utalnak, hogy a mentális OKOZ reláció okozói argumentumai nemcsak események vagy állapotok lehetnek. (Dowty eredeti definíciójában a CAUSE relációnak kizárólag propozicionális argumentumai vannak.) Úgy tűnhet, hogy ez a tematikus szerepek újraértelmezését teszi szükségessé, ám ennek ellentmond, hogy a tények nem „képesek” közvetlenül oksági hatást kifejteni, legfeljebb csak közvetett módon, úgy, hogy egy személy megragad, mentálisan reprezentál egy tényt, és ez a mentális folyamat hatással van más mentális reprezentációira vagy állapotaira. Mindez érvként hozható fel amellet, hogy a pszichológiai okozást minden esetben események közti relációként kell értelmezni.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban a tárgyas, *Experiens* alanyú pszichológiai igék jelentését vizsgáltam. Miután részleteztem a pszichológiai igék leképezési tulajdonságaiban mutatkozó sajátosságokat, az aspektus skálán alapuló elemzésének felhasználásával javaslatot tettem arra, hogyan lehetne kompozicionálisan előállítani az érzelmi és érzékelési állapotváltozást kifejező igék jelentését az alapige és az igekötő jelentéséből. Alapvető célom tehát az volt, hogy bemutassam, hogyan alkalmazható a skálastruktúrát felhasználó aspektuselmélet a pszichológiai igék jelentéselemzésében. Javaslatot tettem arra is, hogyan lehetne általánosítani és kiterjeszteni a skálaalapú elemzést a magyar igekötők jelentésének vizsgálata során. Dolgozatom utolsó részében röviden foglalkoztam a pszichológiai műveltetést kifejező igék jelentésrepresentációjának kérdésével.

Irodalom

- Croft, William (1986), Surface subject choice of mental verbs. Paper presented at the Annual Meeting of the Linguistic Society of America. New York.
- Croft, William (1991), *Syntactic Categories and Grammatical Relations*. University of Chicago Press, Chicago
- Dowty, David (1979), *Word Meaning and Montague Grammar*. Reidel, Dordrecht.
- Dowty, David (1991), Thematic Proto-Roles and Argument Selection. *Lg.* 67: 547–619.
- É. Kiss Katalin (2002), *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Filip, Hana (2000), The Quantization Puzzle. In: Tenny, Carol – Pustejovsky, James (eds), *Events as Grammatical Objects*. CSLI Publications, Stanford, 39–96.
- Hay, Jennifer – Kennedy, Christopher – Levin, Beth (1999), Scalar Structure Underlies Telicity in “Degree Achievements.” In: Mathews, T. – Strolovitch, D. (eds), *Proceedings of SALT IX*, CLC Publications, Ithaca, New York 127–144.
- Kennedy, Christopher – Levin, Beth (2002), Telicity Corresponds to Degree of Change (unpublished manuscript)
- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 797–886.
- Kiefer Ferenc (2000), Aspektus, akcióminőség, eseményszerkezet. In: *Jelentélemélet*. Corvina Kiadó, Budapest. 275–305.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igekötők In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- Komlósy András (2000), A műveltetés. In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 215–292.

-
- Krifka, Manfred (1992), Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution. In: Szabolcsi Anna – Sag, Ivan (eds), *Lexical Matters*. Center for the Study of Language and Information, Stanford, 29–53.
- Piñón, Christopher (2001), A finer look at the causative-inchoative alternation. *Proceedings of SALT XI*, Rachel Hastings – Brendan Jackson – Zsófia Zvolenszky (eds), CLC Publications, Cornell University, Ithaca – New York.
- Ramchand, G. C. (1997), *Aspect and Predication*. Clarendon Press, Oxford.
- Smith, Carlota (1991), *The Parameter of Aspect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Tenny, Carol (1994), *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Vendler, Zeno (1967), *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.

KAS BENCE

Az óhajtó mondatok kategóriája

This paper analyzes the traditional category of optative sentences of the descriptive grammar. It provides a quite detailed description and hereditary analysis of constructions that are commonly used for optative sentences. It also ranks these constructions regarding specificity and expressive power. The study's main aim is to disentangle the aspects of syntax, semantics and pragmatics and separate the examination of expressing desires, i.e. the semantic-pragmatic study of modality from the examination of specific syntactic constructions.

1. Bevezetés

A hagyományosnak nevezett magyar nyelvtanban a mondatoknak többféle szempontú felosztása létezik. Ezek egyike a mondatoknak úgymond a beszéd három tényezője (a beszélő, a hallgató és a valóság) szempontjából, valójában elsősorban a beszélő szándéka szerint való osztályozása. A felállított öt kategória: kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondatok (Bencédy és mtsai 1971, Rácz – Takács 1987, Subosits 1989). Ez a dolgozat az óhajtó mondatról mint mondattani kategóriáról, az óhajtó jelentésű mondatok formai és tartalmi sajátosságairól szól. Az első részben az adatok szemügyre vétele után (1.1.) arra teszek javaslatot, hogy az óhajtó mondat mint kategória a nyelvreírás mely szintjén kerüljön megfogalmazásra (1.2.–1.3.), majd az óhajtó jelentésű mondatok körét kísérlem meg minél pontosabban kijelölni. A 2. részben az 1.1.-beli adatok közt fellelt konstrukciók egyenkénti, részletesebb vizsgálata következik. Ezt a 3. pontban az óhajtó konstrukciónak bizonyult szerkezetek felsorolását is tartalmazó összegzés zárja. Végül, a 4. pontban a modalitás, azon belül az óhajtó modalitás lehetséges értelmezéseiről, a mondattípusokkal való összefüggéséről lesz szó.

1.1. Adatok

Mindhárom fent hivatkozott magyar leíró nyelvtani mű funkcionális alapú meghatározást ad: „az óhajtó mondat vágyat, óhajtást, kívánságot fejez ki”. Az alábbi, teljességre nem törekvő lista mondatai mind eleget tesznek ennek a feltételnek:

(1a) *Bárcsak elhasalna az a tetű!*

(1b) *Bár ismertem volna Marilyn Monroe-t!*

- (1c) *Csak tudnám, hol a szemüvegem!*
 (1d) *„Vajha volnék az örömnék fája!”*
 (1e) *„Hej, ha én is, én is köztetek mehetnék...!”*
 (1f) *De ennék egy kis törökmézet!*
 (1g) *Mennyire bevágnék egy nagy adag fagyaltot!*
 (1h) *Milyen jó lenne egy filmben szerepelni!*
 (1i) *Hogy kirúgnék ma a hámból!*
 (1j) *Istenem, csak el ne essek!*
 (1k) *„Ott essem el én a harc mezején!”*
 (1l) *Vigyen el az ördög!*
 (1m) *Hogy vinné el a fene!*
 (1n) *Meginnám a maradékot.*
 (1o) *Klassz lenne elmenni a Balatonra.*
 (1p) *Fel kívánok szólalni a holnapi rendezvényen.*
 (1q) *Szeretnék leülni.*
 (1r) *Szeretnék leülni!*

1.2. Kategorizációs bizonytalanság

A fenti listában sokkal többféle mondat szerepel, mint ahányféle példamondatot a hagyományos magyar nyelvtani irodalomban találni. Ennek oka, hogy nem explicit módon ugyan, de a mondatoknak ennél jóval szűkebb körét tartják óhajtónak. A három fentebb hivatkozott mű az (1a–e) mondatokat egyhangúlag nevezné óhajtó mondatoknak, ezek közül az (1d–e)-féle mondatok gyakorlatilag „kihaltak” tekinthetők. Alakilag felszólító, de funkciójában óhajtó mondatként címkézik az (1j–l)-féle mondatokat. A szerzők számos mondatfajta eltérően ítélik meg. Az (1n–q) mondatok egyiküknél sem minősülnek óhajtó mondatnak, mégpedig az érzelemnyilvánítás, az arra jellemző sajátos intonáció hiánya miatt. Az (1f–g) mondatok Rácz és Takács (1987) szerint felkiáltó és óhajtó mondatok egyaránt lehetnének. Subosits (1989) szerint ezek a mondatok E/1 személyű alannal óhajtó mondatnak, egyébként felkiáltó mondatnak tekintendők, ő óhajtó mondatnak tartja az (1r)-félét is. Látjuk, hogy az egyes kategóriákba tartozás kritériumai nem egyértelműek. A mondatokat sok szempontból próbálják jellemezni, pl. formai jegyek (igealakok, állítmánytípusok, szórend stb.), a beszélő szándéka (kérés, felhívás, tényközlés, kérdezés stb.), szupraszegmentális jellemzők (intonáció, hangsúly stb.) vagy sajátos lexikai elemek megléte alapján, az azonban nem derül ki, hogy ezek közül mit tekintenek definitívnek és mit nem.

1.3. Típusalapú kategorizáció

Az egységes osztályozás kudarcát többek között a kategorizáció szintjeinek egybemosódása okozza. A hagyományos nyelvtanítás nem döntötte el, hogy milyen szintű kategóriába tartozó elemeket akar osztályozni, óhajtó vagy felkiáltó stb. mondatnak címkézni: konkrétan elhangzó megnyilatkozásokat, vagy a beszéd-körülményektől független nyelvi jeleket, azaz a mondatokat.

Mármost, a megnyilatkozásoknak a beszélők kommunikációs szándékának a szempontjából való osztályozása nem végezhető el tisztán nyelvi eszközökkel, így az a nyelvi jeleket realizációik kontextusaival együtt vizsgáló pragmatika feladata, és nem a leíró nyelvtané. A nyelvi szerkezetek és azok felhasználásai között ugyanis nincs egyértelmű megfelelés. Adott kommunikációs szándék többféle nyelvi jellel közvetíthető, és ugyanazon nyelvi jel többféle szándékot közvetíthet különböző helyzetekben.

Az egyes mondatok – tehát a kontextusaiktól függetlenül tekintett nyelvi jelek – már alkalmasabbak lehetnek egy efféle osztályozásra. Két okból mégsem érdemes ezen a szinten maradvá felállítani az említett osztályokat. Az egyik ok a lehetséges mondatok halmazának végtelensége, a másik pedig az, hogy az óhajtó jelentés egyáltalán nem véletlenszerűen felbukkanó velejárója a grammatikai szerkezeteknek.

Az első ok miatt például az óhajtó mondatok felsorolással való megadása eleve reménytelen, mindenképpen valamely közös tulajdonságuk kiemelésére van szükség. Ezt jól érzik a fent említett szerzők, ők azonban az óhajtó mondatok kiemelhető közös tulajdonságát az óhajtó jelentésben látják. Állításuk ennél fogva nem különösebben informatív, azon kívül, hogy léteznek óhajtó mondatok, mindössze annyit mond, hogy az óhajtó mondatok azok, melyek óhajtást fejeznek ki.

Ha azonban figyelembe vesszük a mondat szerkezetek és a mondatjelentés nem véletlenszerű összefüggését, olyan állításokat tehetünk, melyek nem tautologikusak. Analóg mondatok formái – tehát szintaktikai, morfológiai és szupraszegmentális fonológiai – jegyeinek elvonásával mondat-sémák, mondat-típusok definiálhatók, s ezekhez bizonyos mondat-szintű jelentések rendelhetők. Az így előálló forma–jelentés párokat nevezhetjük mondat-szintű konstrukcióknak (a konstrukciókról lásd még: Kálmán 2000). Egy formailag meghatározott mondat-típust csak akkor lehet, mondjuk, óhajtó konstrukciónak nevezni, ha az óhajtó jelentés lexikai tartalomtól és a használat körülményeitől függetlenül jellemzi az adott típusba tartozó mondatokat.¹ Ennek nem feltétlenül van köze ahhoz, hogy

¹ Koplósy András figyelmeztetett arra, hogy nem mindegy, hogy egy mondat az óhajtást kifejezi avagy leírja. Ez a határ érzésem szerint körülbelül ott húzódik, ahol a fent említett szerzők az óhajtó és kijelentő mondatok közti vonalat sejtik. A továbbiakban azonban – a konklúziót kissé már most elővételezve – az „óhajtást kifejező” vagy „óhajtó jelentésű mondat” kifejezést általánosan,

az adott mondatípusba tartozó egyes mondatok megnyilatkozásként való használatával mi lehet egy beszélő kommunikációs szándéka. Kiefer (2000) ezt a kétféle – pragmatikai és szemantikai – jelentést a beszédhelyzetre való hivatkozás szükségessége alapján különíti el. A szemantikai, vagy konvencionális jelentés nála az, ami a beszédhelyzet ismerete nélkül, pusztán a megnyilatkozás nyelvi formája (a mondat) alapján megjósolható. A továbbiakban én is ezt a disztinkciót követem, bár *konvencionális* helyett szerencsésebbnek tartom a definíciót sűrítő *kontextusfüggetlen jelentés* kifejezést használni, ti. konvenciók a nyelvhasználatban, a kontextusbeli értelmezésre nézve is vannak, sőt.

Ha tehát vannak olyan mondatípusok (sémák), melyekhez kontextustól függetlenül hozzárendelhető az óhajtó jelentés, akkor ezen az alapon megkülönböztethetők a többi mondatkonstrukciótól. Ha nincsenek, akkor a leíró nyelvészetben – a nyelvészeti pragmatikával ellentétben – nincs értelme óhajtó mondatokról beszélni.

1.4. Az óhajtó funkció tesztje

Hogy egy mondat óhajtást fejez-e ki, mondatok párba rendezésével tesztelhető. A párok egyik tagja a vizsgált mondat lesz, a másik tag pedig egy olyan mondat, mely a vizsgált mondat minden – az esetleges speciális lexikai elemeken kívüli – elemét (és semmi mást) egy óhajtást jelentő ige vonzatkeretében tartalmazza. A vizsgált mondat akkor óhajtó, ha a két mondat jelölete az anyanyelvi beszélő intuíciója számára egybeesik, a stílusértéket figyelmen kívül hagyva. Óhajtást jelentő igék pl. a következők: *szeretne vmit/vmit csinálni, óhajt vmit/vmit csinálni, kíván vmit/vmit csinálni*. Ezekkel az igékkel a szótárban rögzített jelentésüknél fogva csak óhajtást ábrázoló mondat alkotható. A továbbiakban a leggyakoribb és stílusosan semleges 'szeretne' igét használom, amelynek három lehetséges vonzatkerete van²:

(2a) infinitívusz, (2b) *hogy* kötőszós felszólító módú mellékmondat és (2c) *ha* kötőszós feltételes módú mellékmondat.

(2a) *szeretne* + IGE-Inf,

(2b) (*Azt szeretné, hogy* + IGE-Conj)³,

az óhajtásos jelentésmozzanatot főmondati szinten tartalmazó, tehát 'vki óhajt vmit' szemantikai szerkezetű mondatokra vonatkoztatva használom.

² A *szeretne* ige alakjában ugyan felfedezhető a feltételes mód jele, jelentése mégsem kompozicionális, hiszen nem jelent feltételességet mondjuk a *kíván* vagy *óhajt* igékhez képest, hanem pontosan ugyanazt.

³ Kálmán (2001) szerint a törekvést, vágyakozást... kifejező régensek mind kötőmódú mellékmondatokkal állnak. A *szeretne vmit* esetében viszont a felszólító módú mellékmondat sem rossz pl. *Szeretném, hogy terítsd meg az asztalt /vidd ki a szemetet /jöjjön be az elefánt.*

(2c) *(Azt) szeretné, ha + IGE-Cond.*

Ezek a keretek a jelentésmegfeleltetés szempontjából egyenértékűek, a vizsgált (3a) mondatnak a (3b–d) mondatok jelentése ugyanúgy megfeleltethető:

(3a) *Bárcsak én lennék Bill Gates!*

(3b) *Szeretnék BG lenni.*

(3c) *(Azt) szeretném, hogy én legyek BG.*

(3d) *(Azt) szeretném, ha én lennék BG.*

További példák a mondatpár-tesztre:

(4a) *Bárcsak esne az eső! = Szeretném, ha esne az eső.*

(4b) *De vennék egy kocsit! = Szeretnék egy kocsit venni.*

(4c) *Csak meg ne bukj! = Szeretném, hogy ne bukj meg.*

(4d) *Megiszom ezt a meleg sört. ≠ Szeretném meginni ezt a meleg sört.*

(4e) *Elmennék az orvoshoz, ha beteg lennék. ≠ Szeretnék elmenni az orvoshoz, ha beteg lennék.*

(4f) *Jöjjön, aminek jönnie kell! ≠ Szeretném, hogy jöjjön, aminek jönnie kell.*

A (3a) és a (4a–c)-ben vizsgált mondatok tehát óhajtást fejeznek ki, míg (4d–f) nem. A teszt problémája, hogy nem érzékeny a felszólító–óhajtó különbségre:

(5a) *Hozd ide a papucsom! = Szeretném, hogy idehozd a papucsom.*

Az (5a) egy lehetséges párt mutat, a vizsgált mondatot általában mégsem óhajtónak tartják. A probléma fölött itt átsiklunk azzal, hogy a felszólító módú igés konstrukciók tárgyalásakor (a 2.6. pontban) visszatérünk rá.

A tesztpárok alapján, melyeket itt nem fogok dokumentálni, a kiindulási adathalmaznak tekintett (1a–r) mondatok mindegyike óhajtást fejez ki. Ezek a mondatok egy-egy speciális mondatípust képviselnek, a következőkben ezeket veszem szemügyre közelebbről.

2. Az egyes konstrukciók tárgyalása

2.1. A „bárcsakos” és „csakos” konstrukciók

2.1.1. Adatok

Ezt a csoportot az (1a–e), legmarkánsabban az (1a–c) mondatok képviselik, melyeket alább megismétlek⁴.

⁴ A korábbi nyelvéllapotokban használt (1d–e) mondatokkal a beszélt nyelvi tapasztalat híján tovább nem foglalkozom. Az (1e)-féle mondatok megegyeznek a *szeretne* ige (2c)-ben megadott

- (1a) *Bárcsak elhasalna az a tetű!*
 (1b) *Bár ismertem volna Marilyn Monroe-t!*
 (1c) *Csak tudnám, hol a szemüvegem!*

2.1.2. Formai tulajdonságok

Ezeknek a konstrukcióknak állandó formai jegyei (i) egy lexikailag meghatározott mondatbevezető és (ii) egy feltételes módú ige:

- (6a) [*Bárcsak* IGE-Cond]
 (6b) [*Bár* IGE-Cond]
 (6c) [*Csak* IGE-Cond]

Már itt elővételezhető, hogy a (6a–b) konstrukciók között a mondatbevezető alakján kívül semmilyen különbség nem mutatkozik. Bármely „bárcsakos” mondat kezdődhet „bárral” és megfordítva⁵. A (6c) konstrukció látszólag megegyezik velük, valójában azonban más konstrukciókkal közelebbi rokonságban áll (2.1.6.).

2.1.3. Intonáció, hangsúly

A „bárcsakos” mondatok intonációja ereszkedő, tehát az első szótagi dallamcsúcsot követő fokozatos és időben elhúzódó frekvenciacsökkenés jellemzi (Kassai 1998). Ezzel szemben a „csakos” mondatok dallamcsúcsa nem a mondatbevezetőn, hanem a *csak*-ot követő frázison van. Intonációja elől eső, a főhangsúly a dallamcsúccsal esik egybe. A *csak* tehát mindig hangsúlytalan, míg a *bár* és a *bárcsak* mindig hangsúlyos (7a–c). A mondatbevezetők hangsúlystátuszát a fókuszáláskor megjelenő irtóhangsúly sem változtatja meg (7d–f):

- (7a) ¹*Bárcsak* ¹*megnyernénk a ¹kupát!*
 (7b) ¹*Bár* ¹*megjönne ¹Peti!*
 (7c) *Csak* ¹*megvárna ¹Kati!*
 (7d) ¹*Bárcsak* ¹*mi nyernénk meg a kupát! (és nem ők)*
 (7e) ¹*Bár* ¹*Peti jönne meg! (és nem Karesz)*
 (7f) *Csak* ¹*Kati várna meg! (és nem Eszti)*

vonzataként állító mellékmondatokkal, a főmondat (az óhajtást explicit kifejező ige) elhagyása mellett. Ritkán használatos forma.

⁵ Ezért aztán a továbbiakban egyként „bárcsakos” konstrukciónak fogom hívni őket.

2.1.4. Tagadás

A feltételes módú igealakok tagadása formai szempontból kétféleképpen történik: (i) feltételes főmondatokban *nem* (8a), míg (ii) számos más konstrukcióban, pl. megszorító értelmű mellékmondatban, visszautasító visszakérdezésben *ne* tagadószós alak szerepel (8b–c). A „bárcsakos” és „csakos” konstrukciók igealakja szintén az utóbbi (8d–e).

(8a) *Nem venném a szívemre, ha megütnéd magad.*

(8b) *Megvártam volna, csak ne késett volna ennyit.*

(8c) *Én ne lennék kompetens?!*

(8d) *Csak ne lennék ilyen fafejű!*

(8e) *Bár ne tettem volna!*

2.1.5. Személyesség

Bencédy et al.(1971) megfigyelték, hogy a „bárcsakos” mondatokat állandó személyesség jellemzi. Ezekben a mondatokban mindig a beszélő saját kívánsága nyilatkozik meg, akárki is a mondat nyelvtani alanya, pl. (9a–b)-ben az apa, ill. T/2. Ez igaz a „csakos” mondatokra is (9c).

(9a) *Bár megjönne apa!*

(9b) *Bárcsak eleget ettetek volna!*

(9c) *Csak ne lennél így betojva!*

2.1.6. Az igealak, az aspektus és az előfeltételek összefüggése

A szerkezetbe illesztett igék a feltételes módban létező mindkét igeidőben, jelen (1a) és múlt (1b) időben állhatnak. A cselekvést, aktivitást jelölő (ágentív) igék azonban E/1 személyű, jelen (jövő) idejű alakban csak -hAt todalékkal fordulnak elő befejezett eseményt ábrázoló predikátumokban (10a–b). Ugyanezek az állítmányok E/1-től eltérő számú/személyű, vagy múlt idejű igével természetesebbek (10c–d). Folyamatos cselekvést jelölő predikátumokban – ilyenek pl. a „puszta” főneves vonzattal, vonzat nélkül vagy az *éppen* határozószóval álló igék – érdekes módon nincs gond az E/1 személyű, jelen idejű alakokkal (10e)⁶.

(10a) *Bár #vennék egy kocsit / #leülnék / #ennék egy dinnyét / #elolvashatnék a leveled!⁷*

(10b) *Bár vehetnék egy kocsit /leülhetnék/ ehetnék egy dinnyét / elolvashatnék a leveled...!*

⁶ Erre Komlósy András és Kálmán László hívta fel a figyelmemet.

⁷ A # jel a szemantikai anomáliára utal (Kiefer 2000 jelölése).

(10c) *Bár vettem volna egy kocsit /leültem volna/ ettem volna egy dinnyét/
elolvastam volna a leveled...!*

(10d) *Bár venne egy kocsit / leülne/ enne egy dinnyét/ elolvasná a leveled!*

(10e) *Bár éppen kocsit vennék / éppen leülnék / dinnyét ennék / olvasnék!*

A (10a–b)-beli példák arra utalnak, hogy a „bárcsakos” és „csakos” mondatok az állandó óhajtó jelentésen kívül előfeltevést is tartalmaznak. Eszerint a beszélő nincs abban a helyzetben, hogy a kommentben foglalt hipotetikus állítást igazgá tegye, tehát tehetetlen. Éppen ezért különös hatást keltene egy olyan mondat, amely a beszélő saját aktivitását áhítaná egy, a beszélő tehetetlenségét előfeltételező mondatípussal.

A beszélő által végrehajtandó befejezett cselekvéseket illetően tehát csak a „helyzetbe kerülésre” vonatkoznak a „bárcsakos” és „csakos” mondatok. Ez azt jelenti, hogy az Ágens szerepű alanyt vonzó igék E/1-ben csak -hAt toldalékos alakban illeszthetők a szerkezetbe. Nem világos azonban, hogy ez miért nincs így a folyamatos aspektusú cselekvési események esetében.

Nem ágensi alanyú igék nem mutatnak ennyire jellegzetes megoszlást, de ilyenekkel is elképzelhető olyan szituáció, amely a fentiekhez hasonlóan furcsa. A „*Bárcsak ülnék!*” megnyilatkozás például ilyen, ha egy székekkel teli teremben hangzik el, ahol semmi sem gátolja a kényelembe helyezkedést. Itt azonban nem szemantikai, hanem pragmatikai „hibáról” van szó, hiszen található olyan kontextus, melyben a fenti mondat elfogadhatóan hangzik.

2.1.6. A „csakos” konstrukció rokonsága

A (6c)-ben megadott szerkezetű, „csakos” óhajtó mondatok szerkezete megegyezik a megszorító értelmű, *csak* kötőszóval bevezetett feltételes módú mellérendelt tagmondatokéval (11a–b, c–d, e–f, g–h párok). A mondatbevezetőn és az igemódon kívül azonos a hangsúlyozás (hangsúlytalan *csak*) és a tagadás (*ne* tagadószó) módja is.

(11a) *Szívesen elmennék a hegyekbe, csak 'tudnék 'síelni.*

(11b) *Csak 'tudnék 'síelni!*

(11c) *Ügyvédnek mennék, csak 'ne lennék ilyen 'fajefű.*

(11d) *Csak 'ne lennék ilyen 'fajefű!*

(11e) *Megnyernénk a bajnokságot, csak 'profik jönnének hozzánk ilyen 'falábúak helyett.*

(11f) *Csak 'profik jönnének hozzánk ilyen 'falábúak helyett!*

(11g) *Csak 'élne az 'uram, megtanítana titeket kesztyűbe dudálni!*

(11h) *Csak 'élne az 'uram!*

Az effajta, megszorítást kifejező, feltételes módú tagmondatokkal mindig párhuzamba állítható egy velük formailag megegyező, emfaticusan intonált, önálló óhajtó mondat.

Analóg módon, léteznek a (11)-beliekhez hasonló, felszólító módú igés mondatpárok is. Az óhajtást kifejező, felszólító módú igés mondatok általában, de nem kötelezően fohászkodás vagy indulatszó után állnak.⁸

(12a) *Jövőre találkozunk, csak 'megérjük.*

(12b) *Csak 'megérjük!*

(12c) *Hatra visszaérek, csak 'össze ne fussak 'valakivel.*

(12d) *Jaj, csak 'össze ne fussak 'valakivel!*

(12e) *Kimehettek a kertbe az öcséddel, csak 'meg ne fájzon az a 'gyerek.*

(12f) *Szűzmáriám, csak 'meg ne fájzon az a 'gyerek!*

(12g) *Felmászhatunk, csak 'le ne ess.*

(12h) *Csak 'le ne ess!*

A párhuzam mellett szól, hogy ezekben a mondatokban a felszólító módú inflexiót viselő igék egy speciális – Kálmán et al. (2001) szerint kötőmódú – alakja van, melyben az igevivő szerepű mondatrészek, pl. igekötők az ige előtt állnak (13a), a neutrális felszólító módú igés főmondatokkal ellentétben (13b).

(13a) *Jaj, csak megtalálják!*

(13b) *Találják meg!*

A (12b,d,f,h)-beli óhajtó mondatok konstrukciójának az állandó formai jegyei tehát a hangsúlytalan *csak* mondatbevezető és az igevivő-ige frázisrendű, felszólító módú ige⁹:

(14) [*Csak* IGE-Imp]

A (14) típusú mondatokban tagadás esetén az igemódosító megelőzi a tagadószót (15a), ami egyébként az erősen hangsúlyos felszólításokra jellemző (15b).

⁸ Vannak a (11–12)-ben példázott utótagmondatokhoz hasonlók kijelentő módú igével is, ám ezeknek nincs óhajtást kifejező önálló változata, mert kijelentő módban csak a néhány közvetlenül óhajtást jelentő igével lehet ilyen mondatot alkotni.

⁹ Itt rögtön felmerül az a terminológiai kérdés, hogy vajon jogos-e kötőmódúnak nevezni ezt az igealakot, ha egyszer önálló főmondatokban is előfordul, nem csak alárendelt tagmondatokban. Úgy látszik, a frázisrend és az inflexió egymástól független jegyek, amelyeknek sokféle kombinációja figyelhető meg különböző mondat típusokban (egyébként feltételes módban is).

Ebben ugyanakkor eltérnek más, egyébként szintén igevivő-ige szórendű, felszólító módú igealakot tartalmazó konstrukcióktól (15c).¹⁰

(15a) *Csak el ne vigyék a kocsit!*

(15b) *El ne vidd a kocsit!*

(15c) *Azt szeretném, hogy *el ne vidd / ne vidd el a kocsit!*

A (10)-ben bemutatott, a beszélő tehetetlenségére vonatkozó előfeltevés a felszólító módú ige „csakos” mondatokra is jellemző. Minimum furcsák a (16a–b) mondatok, míg a (8b)-hez hasonlóan -hAttal kiegészített változataik természetesekek:

(16a) *#Jaj, csak elolvassam az újságot!*

(16b) *#Csak focizzak a srácokkal!*

(16c) *Jaj, csak elolvashassam az újságot!*

(16d) *Csak focizhassak a srácokkal!*

2.1.7. Összegzés

A *csak* mondatbevezető feltételes (6c), illetve felszólító módú (14) konstrukciók tehát hasonló szerkezetű és tartalmú mellékmondatoktól öröklik tulajdonságaikat, továbbá intonációjuk is megegyezik. Ezekben ugyanakkor eltérnek a „bár-csakos” konstrukcióktól, míg más jegyekben, így a beilleszthető ige sajátos megoszlása, a tagadószó alakja és az óhajtás rögzített E/1 személyűsége tekintetében megegyeznek velük (1. táblázat).

Mindhárom konstrukció jelentés szempontjából jelölt mondat típusnak tartható, hiszen a szerkezeti elemek együttállása kontextustól függetlenül mindig olyan mondatot határoz meg, mely kifejezi az állítmány jelölétének kívánatosságát a beszélő szemszögéből¹¹.

¹⁰ Úgy tűnik tehát, hogy az ige–igemódosító–tagadószó sorrend szempontjából kétféle felszólító módú igealak létezik. Az egyik, az igemódosító–tagadószó–ige frázisrendű a „csakos” mellékmondatokban, „csakos”, illetve mondatbevezető nélküli főmondatokban (utóbbiak a hangsúlyos, fenyegető felszólítások), míg a tagadószó–ige–igemódosító frázisrendű változat a „hogynos” mellékmondatokban és „sima” felszólító mondatokban fordul elő.

¹¹ Hogy mit is jelent az óhajtó konstrukció, mint mondat típus, arra a dolgozat végén még visszatérek.

		<i>bárcsak</i> IGE-Cond	<i>csak</i> IGE-Cond	<i>csak</i> IGE-Imp
Fonológiai jellemzők	dallam	ereszkedő	elől eső	elől eső
	hangsúly a mondat-bevezetőn	van	nincs	nincs
Igealak	inflexió	feltételes módú	feltételes módú	felszólító módú
	tagadás	<i>ne</i>	<i>ne</i>	<i>ne</i>
	tagadás szórendje	' <i>ne</i> ' I IV	' <i>ne</i> ' I IV	IV ' <i>ne</i> ' I
Lexikai korlátozás		?E/1 cselekvő igék	?E/1 cselekvő igék	?E/1 cselekvő igék
Óhajtás személyessége		konstans E/1	konstans E/1	konstans E/1

1. táblázat: „bárcsakos” és „csakos” óhajtó konstrukciók összehasonlítása

2.2. Feltételes módú főmondatok (FF-konstrukció)

2.2.1. Adatok

Ilyen az (10) és az alábbiak (17):

(17a) *Megnéznék egy jó akciófilmet.*

(17b) *A nagymamám bevezetné a gázt, mert utál fát hasogatni.*

Ezek a mondatok neutrálisan („lapon”) intonáltak, sajátos formai jegyük a feltételes módú ige. A tagadás *nem* tagadószóval történik, a szórend, a kiemelés módjai megegyeznek a hasonlóan intonált, kijelentő módú igés egyszerű főmondatokéval.

2.2.2. A FF-mondatok jelentése

A feltételes módú ige kontextusfüggetlen jelentése olyasmi, hogy az igei frázis jelölete az alanyra nézve csak egy bizonyos feltétel teljesülése esetén jellemző. Éppen ezért a feltételes módú igés főmondatokhoz általában sajátos jelentéstartalmú mellékmondat kapcsolódik: (i) *ha* kötőszós, feltételes módú igés mellékmondat, mely a főmondat jelölete teljesülésének feltételét fejt ki (18a), vagy (ii) *de* kötőszós, kijelentő módú igés mellékmondat, mely a főmondat jelölete nem teljesülésének okát tartalmazza (18b). Vannak viszont feltételes főmondatok, amelyekhez közvetlenül nem tartozik mellékmondat (17a), vagy nem a feltétellességre utaló mellékmondat kapcsolódik hozzá (17b). Ezek értelmezése általában nem lehetséges a beszédhelyzetre vonatkozó információk nélkül. Sokszor előfordul, hogy a fent említett mellékmondatok valamelyikének tartalma a diskurzusban máshol, más által kimondva jelenik meg (18c), és az is, hogy egyáltalán nincs kimondva, csak odaértve (18d). Ilyenkor az értelmezés megegyezik a

(18a–b)-féle feltételes összetett mondatokéval, mert a főmondat és a mellékmondat is megjelenik a tágabb értelemben vett kontextusban, és a társalgás pragmatikai szabályai nyilvánvalóvá teszik a viszonyukat. Vannak viszont olyan esetek, amikor semmilyen módon nem jelenik meg a kiváltó feltétel. Ilyenkor a feltételes főmondatokat szándék vagy óhaj kinyilvánításaként értékeli a hallgató (18e). Ennek egyrészt lehet kognitív alapja, hiszen ha nincs explicit külső feltétel, akkor a mondat jelöletének teljesülése nyilván csak a beszélőtől függ. Másrészt lehet analógiás alapja, hiszen vannak olyan mondatípusok, melyekben a feltételes módú ige olykor az alany óhajára, szándékára utal. Ilyenek a feltételes kérdések (18f), illetve a fent említett, *de* kötőszós mellékmondatall álló mondatok, mely utóbbiak azt jelentik, az alany szeretne valamit csinálni, de bizonyos okok miatt mégsem teszi meg (18b). Ezenfelül, a *szívesen* igemódosítóval együtt a feltételes módú igés mondatok mindig óhajtó jelentésűek (18g). Ez a módosító persze igemódtól és -időtől függetlenül mindig kifejezi az alany pozitív viszonyulását az ige jelöletére nézve. Feltételes módban egy hipotetikus eseményhez való pozitív hozzáállást jelöl, ami pontosan a 'szeretne vmit csinálni' jelentés parafrázisa.

(18a) *Elmennék veled a koncertre, ha ki tudnám fizetni a jegyet.*

(18b) *Elmennék veled a koncertre, de nem érek rá.*

(18c) – „Mit csinálnál, ha lenne egy szabadnapod?”

– „Elmennék egy koncertre.”

(18d) *Elmennék veled a koncertre. (ha lehet / ha te is akarod / ha van még jegy stb.)*

(18e) *Elmennék veled a koncertre.*

(18f) *Eljönnél a koncertre?*

(18g) *Szívesen elmennék veled a koncertre.*

Az állítást, mely szerint bizonyos feltételes módú igék óhajtó jelentésben állnak FF-mondatokban, alátámasztja az a tény is, hogy egyébként *nagyon*al nem módosítható igék feltételes módú alakja előtt állhat *nagyon*. Ekkor ugyanis a szerkezetileg nem, csak jelentésében jelenlevő *szeretne* igét módosítja (19a–b)¹². Nem lehet ez az értelmezése azonban a feltételt explicit megjelenítő feltételes mondatoknak (19c). Gyakoriak a hasonló, *nagyon*al megegyező disztribúciójú és szerepű módosítókkal alkotott szerkezetek is (19d).

(19a) **Nagyon iszom egy sört.*

(19b) *Nagyon innék egy sört. = Nagyon [szeretnék [inni egy sört]].*

¹² A fokozás azonban korlátozott: ??*Még jobban / Még inkább innék egy narancslét.* (Kálmán László és Komlósy András szóbeli közlései.)

(19c) ^{??}*Nagyon innék egy sört, ha nem lenne keserű.*

(19d) *Baromira... / Marhára... innék egy sört.*

Az óhajtásos értelmezése a feltételes főmondatoknak azonban utólagos, és a beszédhelyzet körülményeinek függvénye. Nem található ugyanis jellemző mintázat arra nézve, hogy milyen formai vagy tartalmi kategóriájú lexikai elemekkel jár ilyen jelentés, ti. egy semleges vagy kellemetlen jelölletű FF-mondatot nem vagyunk hajlamosak óhajtásként értelmezni (20a–b). Ezt jelzi az is, hogy ilyen frázisokkal a *nagyon*nal való módosíthatóság sem működik (20c–d). Érdekes, hogy ezek szerint a *nagyon*nal való módosíthatóságot közvetve a pragmatikai értelmezés engedélyezi.

(20a) *Feltekerném a slagot.*

(20b) *Felszedném a kutyagumit.*

(20c) ^{??}*Nagyon feltekerném a slagot.*

(20d) ^{??}*Nagyon felszedném a kutyagumit.*

Mivel tehát a „kellemetlen jelentésű mondat” nem nyelvtani kategória, a feltételes főmondat általában véve nem tartható óhajtó konstrukciónak.

2.3. Értékelő kifejezések

2.3.1. Adatok

(23a) *Jó lenne végre megmosakodni.*

(23b) *Klassz lenne egy erős kávé.*

(23c) *Jó lenne, ha már az ágyban feküdnék.*

2.3.2. Szerkezet

A (23)-beli mondatok formájukra nézve szintén feltételes mondatok. Hasonlóan neutrális az intonációs mintájuk, és ugyanúgy ’nemmel’ tagadható feltételes módú igealakot tartalmaznak. Eltérnek viszont az előző részben tárgyalt feltételes mondatoktól abban, hogy nem az alany, hanem mindig a beszélő irányultságáról szólnak. Az állítmány mindig egy értékelő melléknévből (a *jó*-*rossz* melléknévpár szinonimáiból) és egy E/3 személyű létigéből áll.

(24a) [MELLÉKNÉV_{értékelő} lenne IGE-Inf]

(24b) [MELLÉKNÉV_{értékelő} lenne FŐNÉVI FRÁZIS]

(24c) [MELLÉKNÉV_{értékelő} lenne, ha IGE-Cond]

2.3.3. Eredet

Ez a szerkezet nem csak feltételes módban létezik. Az [értékelő melléknév + E/3 létige] szerkezet többféle igemódban és -időben értékítéletet fogalmaz meg egy infinitívuszos igei frázissal, deverbális, *-Ás* képzős főnévvel vagy *ha* kötőszós feltételes módú mellékmondatokkal jelölt eseményről, illetve egy főnévi frázissal jelölt dologról.

A (25a–c) mondatok egy-egy tényleges jelen-, jövő- illetve múltbeli sakkpartit értékelnek, míg a (25d–e) egy-egy hipotetikus jövőbeli, illetve múltbeli (elmaradt) szeánszról szólnak.

(25a) *Jó sakkozni veled.*

(25b) *Jó lesz sakkozni veled.*

(25c) *Jó volt sakkozni veled.*

(25d) *Jó lenne sakkozni veled.*

(25e) *Jó lett volna sakkozni veled.*

Elvileg a feltételes módú (25d–e) mondatok jelentése elemeik jelentéséből összerakható (kompozicionális), mert a kijelentő módú mondatokhoz viszonyítva csak a feltételes móddal tipikusan kifejezett többlettartalommal bírnak, ti. egy hipotetikus eseményről mondanak ítéletet. Egy ilyen értékelés megfogalmazása általában a jelölt dologgal kapcsolatos óhaj kifejezéseként van értelmezve. Senki nem mondja például, hogy jó lenne egy sör, ha nem is akar inni. Ez azonban nem mindig van így, hiszen sokszor csupán hasznosságra, célszerűsége utalnak ezek a mondatok (26).

(26a) *Jó lenne neked egy aszpirin.*

(26b) *Szép lenne rajtad az a ruha.*

Az óhajtó értelmezés tehát itt is kontextusos, nem a nyelvi forma sajátja.

2.4. Emfatikus konstrukciók és alcsoportjaik

2.4.1. Adatok

Óhajtást fejeznek ki az (1f–i)-beli, *de*, *mennyire*, *milyen* és *hogy* (a továbbiakban DMMH) funkcióelemeket¹³ tartalmazó mondatok, melyeket alább megismétlek.

¹³ Az efféle szavak szófaji besorolása a hagyományos nyelvtani irodalomban meglehetősen ködös. Nem látom különösebb értelmét annak, hogy bármelyik hiányosan definiált terminust rájuk aggassam, egyelőre inkább megmaradok a *f u n k c i ó s z ó* kifejezésnél. A DMMH-elemek soha nem ragozottak, körük zárt, önállóan nem alkotnak megnyilatkozást, funkciójuk egy bizonyos mondatkonstrukció bevezetése, jelzése. Utóbbi ürügyén, tehát funkcionális alapon esetleg nevezhetnénk őket „mondatspecifikálónak”.

kérdőszóként szereplő *mennyire*, *milyen* és *hogyan* elemekhez tartozó mutató névmási párok (*annyira–ennyire*, *olyan–ilyen*, *úgy–így*) hátsó magánhangzós, „távra mutató” tagjai. A mutató, illetve kérdő névmási funkciószóval alkotott emfaticus mondatok tartalmilag és a formai oldalt tekintve a szintaktikai és morfológiai szinten megegyeznek. Hangsúlyviszonyaikban szintén nincs eltérés, a funkciószók mindig hangsúlyosak, és a jellegzetes dallam is rajtuk indul. A karakterdallam tekintetében tendenciózus eltérést mutatnak. Míg a kérdő névmással homológ funkciószót tartalmazó mondatok intonációja általában ereszkedő, ritkábban elől eső, addig a mutató névmással azonos alakúakat tartalmazóké szinte mindig elől eső. A többitől eltérően „páratlan” *de* elemmel alkotott mondatok mindkét intonációs mintával előfordulnak.

Ereszkedő dallam	Elöl eső dallam
↘ <i>De érdekes ez a cikk!</i>	↘ <i>De érdekes ez a cikk!</i>
↘ <i>Mennyire utálok Bélát!</i>	↘ <i>Annyira utálok Bélát!</i>
↘ <i>Milyen fafejű voltam!</i>	↘ <i>Olyan fafejű voltam!</i>
↘ <i>Hogy megváltoztál!</i>	↘ <i>Úgy megváltoztál!</i>

2. táblázat: A funkcióelemek és az intonáció összefüggése

2.4.2.2. Emfaticum

A (27)-beli szerkezetek a bennük foglalt mondat állítmányának jelölésével kapcsolatos, közelebről nem meghatározott érzelemnyilvánítást fejeznek ki. A nyilvánított érzelem minősége és hőfoka nyelvileg nincs kódolva, az metakommunikációs eszközökkel és csatornákon jut kifejezésre. Ennek megfelelően ezeket a mondatokat emfaticus, azaz az érzelmileg semleges mondatokhoz képest szélsőségesebb intonáció (a beszélő által leggyakrabban használnál általában magasabb hangfekvés, nagyobb hangközök, gyakran nagyobb hangerő) jellemzi.

2.4.2.3. Szerkezet

Az DMMH-s mondatok alapvető szerkezeti elemei egy lexikailag meghatározott funkcióelem és egy komment.¹⁵ A DMMH-elemek megoszlanak abban, hogy milyen típusú frázis előtt állhatnak. A legáltalánosabb *de* és *mennyire/annyira* egyaránt állhat igei, névszói-igei vagy névszói csoporttal, a *hogyan/úgy* csak igei, míg a *milyen/olyan* csak névszói-igei vagy névszói csoporttal állhat:

(29a) *De igyekszel! / csinos vagy! / jó vicc! / könnyen bepöccentél!*

¹⁵ Ezekben a mondatokban a topik általában el van hagyva. A kommentben, mely az állítást tartalmazza, mindig van vagy ragozott ige, vagy igevivő szerepű névszói csoport létigével, vagy ragozott igeiként viselkedő névszói állítmány (vö. Kálmán et al. 2001: 20–25).

- (29b) *Mennyire/Annyira igyekszel! / csinos vagy! / jó vicc! / könnyen bepöccentél!*
- (29c) *Milyen/Olyan *igyekszel! / csinos vagy! / jó vicc! / könnyen bepöccentél!*
- (29d) *Hogy/Úgy igyekszel! / *csinos vagy! / *jó vicc! / *könnyen bepöccentél!*

2.4.2.4. A DMMH-konstrukciók tartalmi sajátosságai: egy frázisszintű párhuzam

A DMMH-s mondatok szerkezeti és tartalmi szinten egyaránt megfogalmazható módon párhuzamban állnak bizonyos szubjektív mértékjelölős kifejezésekkel. Ezekben az ún. fok- vagy mértékhatározóknak egy szemantikailag kijelölt csoportja szerepel, melynek elemei semlegesek, tehát nem tartalmaznak pozitív vagy negatív ítéletet, mindkét irányú értékelések mértékét kifejezhetik, pl. *nagyon jó – nagyon rossz, nagyon sok – nagyon kevés* stb. Ezenkívül szubjektívek, tehát nem egzakt, hanem körülbelüli és igen szélsőséges mértéket fejeznek ki. Mivel a „mértékhatározó” terminus egy ennél jóval nagyobb kategória számára van lefoglalva, a pontosság kedvéért a kijelölt módosítóosztályt a továbbiakban annak legprominensebb tagja után ’nagyon’-elemeknek fogom hívni. Ilyenek a következők: *nagyon, módfelett, rendkívül, szerfelett, igencsak, fölöttébb, borzasztó(an), hihetetlen(ül), eszméletlen(ül), elképesztő(en), iszonyú(an), marhá(ra), baromi(ra), tök(re), kurvá(ra), rohadt(ul), ...* (nyílt lista).

Az összefüggés szerkezeti szinten a következő:

- (30) *De, mennyire, milyen, hogy, annyira, olyan* és *úgy* elemeket tartalmazó emfátikus mondatokban a DMMH-elemeket csak olyan frázis követi, mely egyébként ’nagyon’-elemekkel módosítható.

A (30)-beli állításnak eleget tenni első megközelítésben kétféleképpen lehet: (i) az ige önmaga módosítható a fent meghatározott ’nagyon’-elemekkel, vagy (ii) az igemódosító vagy az ige egy bővítménye módosítható a fent meghatározott ’nagyon’-elemekkel. A (31)-ben az előbbi, a (32)-ben az utóbbi út vonatkozásában láthatók példák lehetséges és nem lehetséges mondatokra. A pontok elején szereplő kategórianevek általában nem definiálják kimerítően a szóosztályokat, csak a felsorol elemek kategóriáját vagy funkcióját nevezik meg.

(31) 'Nagyon'-elemekkel módosítható igék.¹⁶

(31a) *Nagyon hadar / siet / figyel / liheg / havazik / *beszél / *áll / *távozik*

(31b) *De (Mennyire, Hogy...) hadar! / siet! / figyel! / liheg! / havazik! / *beszél! / *áll! / *távozik!*

(32) 'Nagyon'-elemekkel módosítható igemódosítók és bővítmények:

(32a) Melléknevek:

*Nagyon vizes / bizarr / türelmetlen / nagyra tart / jól főz / *nádtetejű / *jobb / *diplomás / *tót*

*De (Mennyire, Milyen...) vizes! / bizarr! / türelmetlen! / nagyra tart! / jól főz! / *nádtetejű! / *jobb! / *diplomás! / *tót!¹⁷*

(32b) Határozói és melléknévi igenevek:

*Nagyon sietve megy / lihegve fut / ??siető úr / ??fázó kutya / *beszélve ül / *pihenve nyaral / *úszó nő / *álló fal*

*De (Mennyire, Milyen...) sietve megy! / lihegve fut! / ??siető úr! / ??fázó kutya! / *beszélve ül! / *pihenve nyaral! / *úszó nő! / *álló fal!*

(32c) Időhatározósók:

*Nagyon régóta iszik / sokáig bírja / hamar leül / gyakran jön / *tavaly szólt / *most vár*

*De (Mennyire, Milyen...) régóta iszik! / sokáig bírja! / hamar leül! / gyakran jön! / *tavaly szólt! / *most vár!*

(32d) Helyhatározósók:

*Nagyon közel lakik / távol került / messziről jön / *végig jár/ *itt alszik / *arrébb vonul*

¹⁶ Kivételnek tűnnek azok a gyakori igék, melyek gyakran állnak egy bizonyos módosítóval, pl. *keményen dolgozik, melegen süt*. A gyakorta használt *nagyon keményen dolgozik, nagyon melegen süt* szerkezetekből kimarad az ige módosítója, és maradnak a *nagyon dolgozik, nagyon süt* frázisok. Előbbi szokatlanul hangzik, de létező, adatolt forma, utóbbi bevett. Egyes idiomatikus kifejezésekben az igék csak másodlagos jelentésükben módosíthatók. Ilyen a *nagyon él*, mely nem az életfunkciókra, hanem a jelölt személy elevenségére, energikusságára utal. Az *él* ige csakis ebben a jelentésében módosítható *nagyon*-elemekkel (nem is minddel, csak a *nagyonnal*), alapjelentésében nem, ti. nincs *nagyon halott* sem. A *nagyon süt* frázis csak a napra vonatkozatható, a szakácsnőre nem.

¹⁷ Nagy méretet kifejező melléknevek (pl. *nagy, hatalmas, óriási* stb.) esetében a [*milyen* + melléknév] szerkezettel azonos feltételek mellett állhat a *mekkora* mondatbevezető is, pl. *Milyen nagy / Mekkora ökör vagyok!; Milyen hatalmas / Mekkora pattanás van az orrodon!*

*De (Mennyire, Milyen...) közel lakik! / távol került! / messziről jön!
/ *végig jár! / *itt alszik! / *arrébb vonul!*

(32e) Komplex predikátumok:

*Nagyon hasra esik / taccsra vág / palira vesz/ egy követ fúj
De (Mennyire) hasra esett! / taccsra vágta! / palira vettek! / egy
követ fújtok!*

A (32e)-ben látható komplex, nem egy esetben idiomatikus predikátumok egészben véve módosíthatók *nagyon*nal, hiszen előtagjuk önmagában nem áll ezzel a módosítóval, vö. **nagyon has*, **nagyon taccs* stb.

Az igenevek a töigéikkel, a ragozott melléknevek alapalakjukkal mutatnak azonos megoszlást a 'nagyon'-elemekkel való módosíthatóság tekintetében. Ha ugyanis egy melléknév vagy ige nem módosítható 'nagyon'-elemekkel, akkor ragos vagy képzős alakja sem lesz az, a módosítható alapalakból képzettek vagy azok ragos alakja pedig módosítható lesz. Ez alól kivétel a melléknevek fokozása (32a).¹⁸ A felsőfokú melléknevek egyáltalán nem módosíthatók 'nagyon'-elemekkel, míg a középfokúaknak önálló, *-val/-vel* vagy *-szor/-szer/-ször* ragos mértékjelölő-készlete és emfatikus funkciószoava van:

(33) Középfokú melléknevek

*Sokkal (százsor, ezerszer stb.) jobb / erősebb / nehezebb /
idegesítőbb / sósabb
Mennyivel jobb! / erősebb! / nehezebb! / idegesítőbb! / sósabb!*

Mindig csak a 'nagyon'-elemeket közvetlenül követő elemek megfeleltetése számít, ugyanis a „rossz” állítmányú mondatokat egy „jó” módosító „megjavítja” (34), a „jó” állítmányokat egy „rossz” módosító pedig „elrontja” (35), így egyaránt lehetővé, illetve lehetetlenné válik velük a *nagyon*-os szerkezet és a DMMH-s mondat. Ilyenkor a „nagyonság” persze a módosítót, és nem az igét jellemzi.

(34) Nem módosítható állítmányok módosítható névszói módosítóval:

*Nagyon jól beszél / régóta örködik / hamar távozott / messziről jött /
sokkal jobb stb.
De (Mennyire, Milyen...) jól beszél! / régóta örködik! / hamar
távozott! / messziről jött! / sokkal jobb! stb.*

(35) Módosítható állítmányok nem módosítható névszói módosítóval:

*Nagyon *jobban siet / *tótul hadar
De (Mennyire, Milyen...) *jobban siet! / *tótul hadar!*

¹⁸ A folyamatos melléknévi igenevek is furcsán hangzanak mind a „nagyonos”, mind a DMMH-s szerkezetekben (32c).

A 'nagyon'-elemekkel való módosíthatóságnak nyilvánvalóan vannak szemantikai vonatkozásai. A *nagyon*nal módosítható szavak jelölete valamiféle intenzitási skálán értékelhető. Az igék közül ilyen a *figyel*, *siet*, *liheg*, hiszen lehet intenzíven és kevésbé intenzíven figyelni, lihegni, de pl. az állásnak, távozásnak nincsenek értékei az intenzitás-dimenzióban. Utóbbi igék nem is fordulnak elő *nagyon*nal, vö. **nagyon áll*, **nagyon távozik*. Az intenzitások jelentéséből azonban mégsem következik egyértelműen a *nagyon*nal való kompatibilitás, egyes igék, pl. az *épít*, *takarít* jelölte cselekvések olyanok, melyeket lehet többé vagy kevésbé intenzíven csinálni, mégis **nagyon épít*, **nagyon takarít*. Fontos szerepe van a mondattani kategóriának, ami pedig tisztán formai dolog. Ugyanazt a tulajdonságot jelölő, különböző szófajú szavak közül a melléknevek és igék általában módosíthatók *nagyon*nal, míg a főnevek nem (36).

(36a) *nagyon haragos / haragszik / liheg / lihegő*

(36b) **nagyon harag / lihegés*

Az egyértelműen nem intenzitások jelentésű melléknévi állítmányok nem állnak *nagyon*nal, így pl. a birtoklást kifejezők, vö. **nagyon trabantos*, **nagyon diplomás*. A 'nagyon'-elemekkel való módosíthatóság egyébként – a tágabb értelemben vett mértékhatározókkal szemben – nem korlátozódik a dimenzionális melléknévek pozitív pólusú tagjaira: *2 méter hosszú* – **2 méter rövid*, *de nagyon hosszú* – *nagyon rövid* (vö. Kiefer 2000: 189). Az igekötőknek, miután jelentésük az ige jelentéséhez adódik hozzá, önmagukban nem kell megfelelniük az intenzitásbeli értékelhetőség feltételének. Az idő- és helyhatározószók közül a tartamot és távolságot, tehát az idő- vagy térbeli távolság mértékét, relativitását kifejezők jók, a pontszerű jelentésűek nem (32d–e).

A DMMH-elemek viszonya a *nagyon*-os frázisokbeli 'nagyon'-elemekkel kétféle lehet: (i) azonos környezetben állnak, ahogy azt a (31–32) példák mutatják, tehát disztribúciójuk megegyezik, illetve (ii) azokkal halmozhatók is (a *hogy* és az *úgy* nem, hiszen ezek csak ige előtt állhatnak):

(37a) *De nagyon siet a papa!*

(37b) *Milyen elképesztően döglött itt a hangulat!*

2.4.2.5. A „nagyonság” és egyéb tartalmak öröklődése

A DMMH-s mondatoknak a 'nagyon'-elemes szerkezetek egyértelműen megfelelnek. Egy DMMH-s mondatnak mindig megfelel egy, a funkciószó helyén a 'nagyon'-elemek egyikét tartalmazó, tetszőlegesen semleges vagy emfátikusan intonált mondat.¹⁹ Az, hogy ez a párhuzam a különböző lexikai elemek disztribúcióján felül szemantikailag is megfogalmazható (l. fent), arra enged követke-

¹⁹ Ez a reláció fordítva nem áll fenn, de erről később.

tetni, hogy a „nagyonos”, illetve DMMH-s frázisok szerkezeti jelentése is hasonló (l. később).

Két esetben mutatható ki más kapcsolat. A csak igék előtt álló *hogy* a többi funkciószóval ellentétben nemcsak 'nagyon'-elemekkel, de módhatározószókkal is párhuzamba állítható, azaz olyan frázisok előtt is megjelenik, melyek 'nagyon'-elemekkel nem, módhatározóval viszont módosíthatók, illetve a *hogy(an)* mint módhatározói kérdőszó is állhat előttük (38a–b–c) és (38d–e–f). Az emfatikus *hogy* – ami egyébként a kérdőszóval ellentétben sohasem *hogyan* – ezt a tulajdonságát nyilván a *hogy* kérdőszós konstrukciótól örökli.

(38a) **Hogy** előződ meg azt a kocsit?

(38b) Nahát, **hogy** megelőzted!

(38c) **Szépen** megelőzted.

(38d) **Hogy** érünk haza sötétedés előtt?

(38e) **Gyorsan** hazaértünk.

(38f) Jé, **hogy** hazaértünk egy perc alatt!²⁰

A *milyen* pedig ehhez hasonlóan minőségjelzők környezetébe helyettesíthető be (39a–b–c) és (39d–e–f). Ez a tulajdonsága a *milyen* kérdőszós konstrukció öröksege. Ezzel a funkciószóval tehát előfordulnak birtokos kifejezések is emfatikus mondatban (39b, e).

(39a) **Milyen** kocsid van?

(39b) (Hú,) **milyen** kocsid van! (Ez már döfti!)

(39c) **Klassz** kocsid van.

(39d) **Milyen** kávét ittunk?

(39e) (Öregem,) **milyen** kávét ittunk!²¹ (Szuper volt!)

(39f) **Fantasztikus** kávét ittunk.

A kérdőszós konstrukcióktól való öröklést jelzi az is, hogy módhatározóval helyettesíthető *úgy*, illetve minőségjelzővel helyettesíthető *olyan* nem szokott előfordulni emfatikus mondatokban.

A (38–39)-beli példák mondataiban a kommentbeli frázisok nem módosíthatók 'nagyon'-elemekkel, tehát csak egyféle olvasatuk lehetséges. A főnévi frázisokat kizáró *nagyon* miatt a *milyen*es mondatokra ez mindig igaz, de vannak olyan *hogy*-os mondatok, ahol a funkciószó helyére mindkétféle konstrukció

²⁰ Nagyon ritkán előfordul, hogy a beszélők a *de* mondatbevezetőt is a *hogy*-os mondatokhoz hasonlóan módhatározós szerepben használják, ami feltehetően átszűrődés a *de*-s és *hogy*-os mondatok máskülönbeni teljes analógiája miatt.

²¹ A (38b,c; 39b,c)-beli indulatszók csak az emfatikus mondatok hangulatának érzékeltetése miatt szerepelnek a mondatokban, nem kötelezően tartoznak oda.

megkívánta elem behelyettesíthető. A (40a) emfatikus mondatnak megfelelő 'nagyon'-os mondat a (40b), módhatározós a (40c):

(40a) *Hogy elintézték szegény Bandit!*

(40b) *Nagyon elintézték szegény Bandit.*

(40c) *Agyafúrt módon elintézték szegény Bandit.*

Némely *milyen* és *hogy*os emfatikus mondatban tehát a jelzős, illetve módhatározós szerkezet jelentése jelenik meg, ilyenkor a kinyilvánított érzelem a minőségre vagy a módra, és nem a mértékre vonatkozik. A (30)-ban vázolt összefüggés tehát újrafogalmazandó az alábbi módon:

(41a) *De, mennyire, annyira, olyan* és *úgy* elemeket tartalmazó emfatikus mondatokban a funkciószókat csak olyan frázis követi, mely egyébként 'nagyon'-elemekkel módosítható.

(41b) *Hogy*-os emfatikus mondatokban a funkciószót csak olyan frázis követi, mely egyébként 'nagyon'-elemekkel vagy módhatározóval módosítható.

(41c) *Milyen*-es emfatikus mondatokban a funkciószót csak olyan frázis követi, mely egyébként 'nagyon'-elemekkel vagy minőségjelzővel módosítható

A 'nagyonos' konstrukciótól örökölt, mértéket kifejező jelentéshez hozzáadódik a DMMH-s mondatok mindenkori érzelmenyilvánító jellege. Az emfatikus konstrukciók mondatfajta-szinten elvonható jelentése tehát az, hogy a beszélő a kommentben kifejtett jelölés intenzitása, mértéke, kifejezettsége, speciális esetekben annak módja (*hogy*) vagy minősége (*milyen*) miatti, közelebről nem meghatározott érzelmének ad hangot. Ez a mozzanat a fentiekben leírt szerkezeti sajátosságokból fakadóan mindig jellemzi a DMMH-s mondatokat²².

2.4.2.6. A DMMH-s mondatok szerkezete

Hogy a 'nagyon'-elemek milyen mondat szerkezeti pozíciókban fordulnak elő, igazából csak attól a névszói vagy igei frázistól függ, amelyet módosítanak. Kálman et al. (2001: 65) szerint a „pozitív polaritású határozók” – a *nagyon* is ilyen – állhatnak az igeívő előtt is, sőt, a *nagyon* „igeívőként való megjelenése csak *nagyon* jelölt kontextusokban lehetséges”. Ez természetesen a 'nagyon'-elemek mindegyikére igaz, és a párhuzamból eredően a DMMH-elemekre is.

(42a) *'Nagyon 'berúgott a 'Pista.*

²² Teszt: mondjuk-e, hogy „*De magas ez a ház!*”, ha a házat nem tartjuk kifejezetten magasnak, de legalább az elvártól magasabbnak? Nem mondjuk.

- (42b) 'De 'berúgott a 'Pista!
 (42c) A 'Pista]['nagyon 'berúgott.²³
 (42d) A 'Pista]['de 'berúgott!
 (42e) ??Nagyon rúgott be a Pista.
 (42f) *De rúgott be a Pista!
 (42g) 'Nagyon csúnyán 'berúgott a 'Pista.
 (42h) 'De csúnyán 'berúgott a 'Pista!
 (42i) "Nagyon csúnyán rúgott be a Pista.
 (42j) "De csúnyán rúgott be a Pista!

A (42a–b) mondatokban a *nagyon* illetve a *de* az igeivő előtt áll, hiszen az igeikötő foglalja el az igeivő pozícióját. Ugyanezeknek a mondatoknak létezik olyan változata, melyben a *Pista* a topik (42c–d). Minimum furcsák viszont azok a mondatok, ahol a *nagyon* vagy az emfaticus funkciószó szerepel igeivőként (42e–f). A (42g–h) mondatok fókuszos változatában (42i–j) az irtóhangsúlyos *nagyon csúnyán* vagy *de csúnyán* csoportok egyként az igeivőbe kerülnek. Ezek a mondatok jóval kevésbé természetesek, mint a csupa kiemeléssel változataik. Mindebből következik, hogy a DMMH-s mondatokban fókuszálni csak olyan összetevőket lehet, amelyek *nagyon*nal módosíthatók, mert a fókuszba kerülő mondatrész mindenképpen közvetlenül követi a *nagyon*nal megegyezően viselkedő DMMH-elemek valamelyikét.

A legfontosabb különbség a 'nagyon'- és a DMMH-elemek között az, hogy míg előbbieket szabad bővítményekhez is kapcsolódhatnak, azaz állhatnak az ige után (43a), illetve topikban (43b), addig az utóbbiak kötelezően a komment előzményeként állnak, és közvetlenül megelőzik az igeivőben álló mondatrészt.

A (43c) ezt úgy sérti meg, hogy a DMMH-elem által megelőzött frázis nincs az igeivőben. A (43d)-ben azt látjuk, hogy a *nagyon* egyrészt beépülhet az igeivőben álló határozatlan névelős főnévi frázisba, másrészt érdekes módon meg is előzheti azt, elveszítve így az általa módosított elem szomszédságát, kívül rekedve az NP-n. A DMMH-elemek ezzel szemben inkább csak az utóbbi szórendi változatban fordulnak elő, tehát az igeivőben álló NP „belsejében” nem (43e).²⁴

A (43f) tanúsága szerint a *nagyon* tartalmazó, határozott névelős NP-k esetében nem fordul elő mindkét, a határozatlanoknál tapasztalt szórendi változat. A *nagyon* itt csak az NP-be beépülve áll, az NP beltagját „kívülről” soha nem módosítja. Ugyanez a DMMH-elemekkel sem létezik, ezek ráadásul be sem épül-

²³ A dupla szögletes zárójel a topik–comment határt jelöli.

²⁴ A (43d–e) egyaránt nem kiemelő szerepű fókusz (hókusz) tartalmazó mondatok, vö. Kálman et al. (2001).

nek, határozott névelős főnévi csoport tehát semmilyen módon nem áll DMMH-s emfatikus mondat igevivőjében (43g).

(43a) *'M megbüntettem egy 'nagyon rossz 'kisfiút.*

(43b) *Egy 'nagyon rossz 'kisfiút]['megbüntettem.*

(43c) **Milyen egy rossz kisfiút][megbüntettem!*

(43d) *Egy 'nagyon 'rossz kisfiút / 'Nagyon egy 'rossz kisfiút 'büntettem meg.*

(43e) *''Egy milyen rossz kisfiút / 'Milyen egy 'rossz kisfiút 'büntettem meg!*

(43f) *A 'nagyon rossz 'kisfiút / *'Nagyon a 'rossz kisfiút 'büntettem meg.²⁵*

(43g) **A milyen rossz kisfiút / *Milyen a rossz kisfiút büntettem meg!*

Vannak tehát olyan szerkezetű 'nagyon'-os mondatok (43a,b,f), melyeknek megfelelő DMMH-s mondat nincs. Minden DMMH-s mondatnak megfeleltethető tehát egy azonos szerkezetű és tartalmú 'nagyon'-os mondat, fordítva azonban nem áll fenn ez a reláció.

2.4.3. Az emfatikus konstrukciók és a feltételes főmondatok „közös leszarmazottai”: a DMMH-s óhajtó mondatok

A következőkben a DMMH-s óhajtó mondatok formai és tartalmi sajátosságainak származását vizsgálom meg.

2.4.3.1. Intonáció

Intonációjuk az DMMH-s emfatikus mondatokénak megfelelően ereszkedő, vagy elől eső, a funkciószó mindig hangsúlyos, a DMMH-s óhajtó mondatok mondatintonációs mintája tehát az emfatikus konstrukciókéval megegyezik.

2.4.3.2. Igealakok

A DMMH-s óhajtó mondatok feltételes módú igealakja megegyezik a feltételes főmondatok *nemmel* tagadható igealakjával (44c). Ezzel szemben a 'bárcsakos' és 'csakos' mondatok igéje az egyébként felszólító módban használatos *ne* tagadószóval tagadható (44a–b). Ez jelzi, hogy a DMMH-s óhajtó mondatokban szereplő igealak (44d) a FF-konstrukció öröksége.

(44a) *Bár ne laknék itt!*

(44b) *Csak ne laknék itt!*

(44c) *Nem laknék itt.*

(44d) *De nem laknék itt!*

²⁵ Nem kontrasztív topikos, hanem az első szórendi változattal megegyező mondat akar lenni, mint a (43d)-ben.

Az óhajtást nem jelentő feltételes főmondatok a DMMH-s konstrukcióban sem jelentenek ilyesmit (45a–b), *szívesemmel* módosítva azonban igen (45c).

(45a) *Csalódnék. ≠ Szeretnék csalódni.*

(45b) *De csalódnék! ≠ Szeretnék csalódni.*

(45c) *De szívesen csalódná Joci! = Joci szeretne csalódni.*

A feltételes módú igék esetében interakcióba lép egymással a szándék- vagy óhajtulajdonítás jelentéstani hozadéka (FF-konstrukció) és a DMMH-s konstrukciók igéket engedélyező kritériuma – azaz a 'nagyon'-elemekkel való kompatibilitás. Miután egyes feltételes főmondatokban az ige jelentése 'szeretne vmit csinálni', ebben az értelemben az ige módosítható 'nagyon'-elemekkel és ezáltal állhat DMMH-elemek után, mert a módosítók nem az igével jelölt cselekvésnek, hanem a cselekvés óhajtásának az intenzitására fognak vonatkozni. A *nagyon*nal való módosíthatóság tehát nem feltétlenül függ attól, hogy az ige jelölete értékelhető-e az intenzitására nézve. Pl. az *iszik* ige nem módosítható 'nagyon'-elemekkel (46a), így kijelentő módban DMMH-s mondat sem alkotható vele (46b).²⁶ Kontextustól függően kifejezhet viszont óhajtást az FF-konstrukcióban (46c), és miután az *innék* alak itt 'szeretnék inni' jelentésben áll, módosítható *nagyon*nal (46d) és DMMH-s óhajtó mondat is alkotható vele (46e).

(46a) **Nagyon iszom valamit.*

(46b) **De iszom valamit!*

(46c) *Innék valamit. = Szeretnék inni valamit.*

(46d) *Nagyon innék valamit. = Nagyon szeretnék inni valamit.*

(46e) *De innék valamit! = De szeretnék inni valamit!*

Emiatt több igével alkotható DMMH-s óhajtó (feltételes módú) mondat, mint általános (kijelentő módú) DMMH-s emfatikus mondat, tehát a látszólag speciálisabb óhajtó mondatféleség valójában általánosabb. Ez a jelenség az emfatikus és a FF-konstrukciók tulajdonságai összegződésének a következménye, ahogy a továbbiak is.

2.4.3.3. Eltolódás az óhajtó jelentés felé

Olyan, kellemetlennek ítélt eseményeket jelölő mondatok, melyek a FF-konstrukcióban nem lennének óhajtók (47a), DMMH-s emfatikus változatban óhajtást fejeznek ki (47b):

(47a) *Felszedném a kutyagumit.*

(47b) *De felszedném a kutyagumit!*

²⁶ Csak 'hogy'-gyal, a fentebb bemutatott módhatározói értelemben.

Ez annak a következménye, hogy a FF-mondatok csak kontextuálisan, pragmatikai információk alapján értelmeződhetnek óhajtásként. Maga a szerkezet egyértelműen nem utal erre, így pl. a (47a) nem eléggé direkt ahhoz, hogy elhiggyük, a beszélő csakugyan kutyagumit szeretne szedni. Ha viszont emfatikus mondatípussal mondja ugyanazt, a hallgató kénytelen óhajtásként értelmezni a mondatot. *Nagyon*-nal kijelentő módban is módosítható igékkel viszont az emfatikus feltételes mondatok általában nem óhajtók, vagy pedig kontextustól függően többértelműek. A (48) lehetséges értelmezései: (i) óhajtásos: látszik a kutyán, hogy nagyon szeretne ugatni, de fegyelmezi magát, (ii) feltételes: nagyon ugatna a kutya, ha ezt látná.

(48) *De ugatna a kutyám!*

2.4.3.4. Az óhaj és az érzelem átélőjének szétválása

A 'bárcsakos' és 'csakos' konstrukciók azon sajátossága, hogy grammatikai alanytól függetlenül mindig a beszélő óhaját és érzelmét fejezik ki, a feltételes főmondatokra nem jellemző. Utóbbiakban éppenhogy a mindenkori grammatikai alany vágyai nyilvánulnak meg, érzelmkifejezést pedig nem tartalmaznak. A DMMH-s emfatikus mondatok érzelmnyilvánítása pedig mindig a beszélő szempontjából történik, a mondatban foglalt állítástól és a mondat alanyától függetlenül.

A fentiekből következően, az óhajok és az érzelmek átélője nem esik egybe a DMMH-s óhajtó mondatokban. A beszélő (egy hű apparatcsik) óhaját és érzelmét kifejező 'bárcsakos' mondattal (49a) szemben, a (49b)-beli DMMH-s emfatikus mondatban az óhaj az E/3 grammatikai alanyé (az elnök), míg a kifejezett érzelem a beszélőé (egy kárörvendő párttag). A DMMH-s óhajtó mondatokban a vágy mindig az alany, az érzelem mindig a beszélő részéről jelenik meg. A két szubjektum, ti. az óhajtó és az emfatikus kommentáló egybe is eshet, de csak egy speciális körülmény, az E/1 személyű alany esetén. Ha magának az elnöknek a szájába adjuk a (49b) mondatot, ez történik (49c).

(49a) *Bárcsak elhalasztaná az elnök úr a tisztújító közgyűlést!*

(49b) *De elhalasztaná az elnök úr a tisztújító közgyűlést!*

(49c) *De elhalasztanám a tisztújító közgyűlést!*

Ez a szétválás egy újabb érv mellett, hogy a DMMH-s óhajtó mondatok két általánosabb, a DMMH-s emfatikus és a FF-konstrukció örökösei. A beszélő érzelmnyilvánítása ugyanis az előbbire, míg az alanynak tulajdonított vágy az utóbbira jellemző, a két tulajdonság a DMMH-s óhajtó mondatokban egyszerűen összegződik.

Hasonló jelenség figyelhető meg a feltételes főmondatok speciális alcsoportját képező 'jó lenne' típusú értékelő kifejezések emfáttikus változataiban. Ezek a kifejezések az óhajtás (vélemény) állandó E/1 személyűségét mutatják a feltételes főmondatoktól eltérően (l. a 2.3. pontot), és ezt a tulajdonságukat a fentiekhez hasonlóan ezek is „magukkal viszik” az emfáttikus konstrukcióba. A *De jó lenne...!* típusú, óhajtóként értelmezett mondatok tehát a neutrális értékelő kifejezésekhez hasonlóan mindig a beszélő kívánságát fejezik ki.

2.4.3.5. Összegzés

A DMMH-s óhajtó mondatok minden formai és tartalmi jegye megjósolható tehát a két említett, általánosabb konstrukció jegyeinek összegzése útján, ezek tulajdonképpen a neutrális feltételes főmondatok emfáttizált változatainak tekinthetők. A FF-konstrukcióhoz hasonlóan, a DMMH-s, feltételes módú ígés szerkezet sem határoz meg kifejezetten „óhajtó mondat típust”, hiszen nem kizárólag óhajtást kifejező mondatok alkothatók vele, ahogy a (45a) és (48) példái is mutatják.

2.5. Egy speciális *hogy* mondatbevezető konstrukció: a 'hogy'-os átok

2.5.1. Adatok

(50a) *Hogy vinné el a fene!*

(50b) *Hogy csapna beléd a ménkü!*

(50c) *Hogy rohadnál meg!*

2.5.2. Szerkezet

Az (50)-beli szitokmondatok alapszerkezetét a *hogy* mondatbevezető és a feltételes módú ige adja. Ez látszólag megegyezik a DMMH-csoportban tárgyalt 'hogy'-os mondatok szerkezetével, valójában azonban két gyökeresen eltérő konstrukcióról van szó.

2.5.2.1. Intonáció

A DMMH-s emfáttikus konstrukciók közé tartozó 'hogy'-os mondat ereszkedő intonációjával szemben a 'hogy'-os szitkok dallama bár szintén emfáttikus, mindig elől eső, sosem ereszkedő. A dallamesés mindig a mondatbevezetőt követő hangsúllyal esik egybe.

2.5.2.2. Mondatbevezető

Ebben a konstrukcióban a *hogy* mondatbevezető nem azonos a DMMH-s mondatokbeli *hogy*-gyal. Ennek két fő ismérve a (i) hangsúlytalanság, és (ii) a megelőzhetetlenség. Ez a *hogy* tehát egyrészt mindig hangsúlytalan, a fő mondat-

hangsúly az azt követő frázisra esik (51a–b). Másrészt „igazi” mondatbevezető abban az értelemben, hogy nem előzi meg semmilyen mondatrész (51c), a DMMH-s *hogy*-gyal ellentétben (51d).

(51a) *Hogy 'száradna le a 'kezed!*

(51b) *Hogy 'ne érkezne meg 'soha!*

(51c) ?? *A ménkű hogy csapna beléd!*

(51d) *Ezt a pasast 'hogy kupán vágnám!*

2.5.2.3. Igealak

A konstrukció feltételes módú igét tartalmaz, tagadószava a *ne*. Ez az igealak azonban speciális az igevivő–ige sorrendje tekintetében, a tipikusan igevivő-szerepű elemek ugyanis feltételes módú alakoknál szokatlan módon követik, és nem megelőzik az igét (52a–b). Annak ellenére tapasztalható ez, hogy a főku-száltáság kizárható, hiszen az igét mindig a hangsúlytalan mondatbevezető előzi meg. Ez a frázisrend egyébként a felszólító módú igealakokra jellemző (52c).

(52a) *Hogy 'dögölnél meg!*

(52b) **Hogy megdögölnél!*

(52c) *Dögölj meg!*

A fenti jellemzők egy teljesen atipikus szerkezetet mutatnak. A *hogy* mondatbevezető és a vele álló igealak szerkezeti jegyeinek ilyen együttállása semmilyen más konstrukcióban nem figyelhető meg.

2.5.3. Tartalom

A 'hogy'-os szitkok mindig a beszélő (E/1) kívánságát, indulatát fejezik ki, többek közt a 'bárcsak'-os mondatokhoz hasonlóan. Az (54) tehát a mondat közlője, és nem a ló kívánságát fejezi ki:

(54) *Hogy rúgna meg a ló!*

Ezzel a mondatípussal csak kifejezetten rosszindulatú tartalmak, szitkok vagy átkok fejezhetők ki, általában jellemző a durvaság is. Jókívánságok nem fordulnak elő (53a), a rosszakarat viszont a megátkozott illető iskolai előmenetelétől az életkilátásaiig bármilyen vonatkozásban közvetíthető (53b–c). A konstrukció tartalmi leírásának tehát tartalmaznia kell a kifejezhető kívánság polaritását is.

(53a) ?*Hogy kapnál ötöst a suliban!*

(53b) *Hogy buknál meg a vizsgán!*

(53c) *Hogy pusztulnál el itt helyben!*

Ennek ellenére a fenti mondatok nem tekinthetők idiómáknak a szokásos értelemben, ezzel a szerkezettel ugyanis produktívan alkothatók átkok.

Ez a konstrukció a nyelvi jelek szintjén óhajtónak tekinthető, hiszen egy ilyen típusú mondat nem fejezhet ki mást, mint valakinek a kívánságát. Megjegyzem, a *szeretném, hogy...* típus helyett az *azt kívánom neked, hogy...* szerkezettel való parafrázisuk élethűbb. Ez azonban csak stiláris igazítás az 1.4. pontban bemutatott teszten. A mondattípus felhasználása olykor nem tükrözi ezt a jelentést, hiszen a *Hogy vinné el a fene!* típusú mondatok egyszerű káromkodásként is használhatósak. Ezek a mondatok egyrészt lehetnek a fenti konstrukcióval megegyező szerkezetű, annak alcsoportját képező idiómák. Másrészt a nyelvi jel típus, mint eszköz sokoldalú felhasználhatósága nem befolyásolja az elsődleges, kontextusfüggetlen jelentés meghatározását (vö. 1.3.).

Ennek a szerkezetnek az óhajtóként való azonosítása leíró szempontból is újdonság a hagyományos leíró nyelvtani irodalomhoz képest.

2.6. Felszólító módú igés mondatok

2.6.1. Adatok

(54a) *Vigyén el az ördög!*

(54b) *Légy boldog!*

2.6.2. Kívánság vagy felszólítás?

Az (54)-féle mondatok közös szerkezeti eleme a felszólító módú ige, speciális mondatbevezetőt vagy más lexikai elemet nem tartalmaznak. Csakhogy ebben teljesen megegyeznek az ún. felszólító mondatokkal (55).

(55a) *Adj egy cigit!*

(55b) *Légy felkészült!*

A felszólító módú igét tartalmazó főmondatokat nézve úgy látszik, nincs formai különbség a felszólítást, illetve vágyat, kívánságot kifejező mondatok között. A hagyományos nyelvtanok a két mondatfajta (felszólító és óhajtó) közötti különbséget az általuk véghezvitt beszédaktus jellegében látják. A felszólító mondatokkal eszerint a beszélő kommunikációs szándéka valamely esemény kiváltása, tehát a hallgató közvetlen befolyásolása, míg az óhajtást, kívánságot kifejező mondatok csak a megjelölt tartalom nyugtázását, tudomásul vételét célozzák.

Ez a megkülönböztetés pragmatikai szempontból van megfogalmazva, tehát a nyelvi jelek használati értékét próbálja megragadni. A használati érték, avagy kontextuális jelentés meghatározásakor nem hivatkozik sem a mondatok elsődleges, azaz szemantikai jelentésére (denotáció), sem azok szerkezetére. Ahogy

az 1.2. pontban is említettem, ez egy lehetséges nézőpont, amely azonban nem a leíró nyelvtan nézőpontja.

A felszólító módú igés mondatokkal kapcsolatban az a kérdés, hogy a nyelvhasználatban kétségtől megkülönböztető különbség az elsődleges – tehát szemantikai és nem pragmatikai, kontextusfüggetlen és nem szituatív – jelentésben is megvan-e. Kugler (2000: 380) a felszólító módú igés óhajtó mondatok szerinte tipikus eseteit sorolja fel, tulajdonképpen az igék és a lehetséges alanyok szemantikai jegyeire hivatkozva. Nem is kísérel meg azonban a két pragmatikai jelentésosztály elválasztását, ami az általa felsorolt ismérvek szerint nem is lehetséges. A szerző szerint a mediális igék és a névszói-létigei állítmányok felszólító módban óhajtást fejeznek ki. Mindkét típusra vannak azonban ellenpéldák, melyeket tipikusan felszólításként használunk (56a–b).

(56a) *Változz meg! Ne ess el! Ne lepődj meg! Ne félj!*

(56b) *Legyél itthon időben! Ne légy ostoba!*

Ráadásul felszólító módú igés mondattal nemcsak felszólítást vagy óhajtást, de kérést (57a), engedélyezést (57b), ráhagyást (57c), javaslatot (57d) stb. is ki lehet fejezni.

(57a) *Vegyünk Túró Rudit is!*

(57b) *Menjél nyugodtan!*

(57c) *Dumáljon csak, úgyse figyel senki!*

(57d) *Talán forduljon orvoshoz a problémájával!*

Úgy tűnik tehát, hogy a felszólító módú igés mondatok pragmatikai jelentése – tulajdonképpen kézenfekvő módon – csak az egyes megnyilatkozások kontextusának ismeretében, azok egyedi eseteiben határozható meg. Ez összhangban van az 1.4. pontban bemutatott teszt eredményével a felszólító módú igés mondatokra nézve. Ezek a mondatok mindig kifejezik a beszélő óhajtását az igével jelölt esemény bekövetkeztével kapcsolatban, ezért tartalmilag mindig megfeleltethetők egy „szeretnékes” mondatnak. Azt azonban, hogy az adott mondat megnyilatkozásként való szerepeltetésével mi a közlő pontos szándéka, illetve a hallgató azt hogyan értelmezi, a mondat típus-szinthez köthető jelentés nem tartalmazza.

2.7. Óhajtást jelentő igei és főnévi frázisok

2.7.1. Adatok

(58a) *Fel kívánok szólalni a holnapi rendezvényen.*

(58b) *Szeretnék leülni.*

(58c) *Nem óhajtok beszámolni a cselekedeteimről.*

(58d) *Vágyom az érintésedre.*

(58e) *Az az óhajom, hogy mindig előre jelentsd az idegeneket!*

(58f) *Szívesen venném, ha eljőnnél.*

(58g) *Örülnék, ha nem kéne mindent kétszer mondanom.*

A *szeretne*, *kíván*, *óhajt*, *vágyik* igékkel, az ezeknek az igéknek megfelelő jelentésű főneves frázisokkal, illetve a *szívesen venné*, *örülné* fordulatokkal alkotott mondatok mindig, lexikailag rögzítetten óhajtást ábrázolnak, a grammatikai alany szempontjából. Ezek is óhajtó konstrukciók tehát, de nem az eddigiekkel azonos szinten. A [*bárcsak* IGE-Cond] és a [*szeretne* IGE-Inf] sémák látszólag párhuzamba állíthatók ugyan, mint hasonló szerkezetű konstrukciók, amelyekben a fix elem hordozza az óhajtó jelentést (pusztán a velük álló ige ragozása más),²⁷ de valójában nem azonos szerkezeti szinten állnak. Erre utal, hogy kötött (ereszkedő) intonációs mintája csak a 'bárcsakos' frázisnak van, míg a 'szeretésnek' nincs, továbbá, hogy nagyobb struktúrákba való tagolódásuk is eltérő mintát mutat. Előbbiek csak (tag)mondat-konnektívumokkal kapcsolhatók, tagadó-, kérdő- és utalószavas kifejezésben nem szerepelnek (59a–c), az utóbbival ellentétben.

(59a) **Nem bárcsak sielnénk! vs. Nem szeretnénk síelni.*

(59b) **Mikor bárcsak sielnénk? vs. Mikor szeretnénk síelni?*

(59c) **Azért bárcsak sielnénk, mert... vs. Azért szeretnénk síelni, mert...*

A [*bárcsak* IGE-Cond] tehát mondat (clause)-szintű, a [*szeretne* IGE-Inf] pedig igeifrázis-szintű óhajtó konstrukció. Utóbbi állítás persze a *szeretne* többi vonatkeretére is igaz.

2. Óhajtó mondattípusok

Négy olyan mondattípust sikerült azonosítani, melyek formai jegyeit viselő minden mondat óhajtást fejez ki, ezeknek tehát szerkezeti szinten tulajdonítható az óhajtó jelentés.²⁸ Ezek a következők.

²⁷ Persze a bennük lévő lexikailag specifikált elemek kategóriájától és morfológiai tulajdonságaitól elvonatkoztatva.

²⁸ Megjegyzendő azonban, hogy ez az állítás, vagyis hogy állandó óhajtó jelentés-mozzanatot tulajdonítottam a fent megadott szerkezeteknek, egy sajátos elven alapszik. Azon tudniillik, hogy ezeknek a mondatoknak minden egyes előfordulására jellemző az óhajtó jelentés, ami valójában nem más, mint egy hipotézis, melyet az eddig hallott számos hasonló mondat tapasztalatai alapján teszünk. Eszerint a 'bárcsakos' konstrukció azért nevezhető óhajtónak, mert nem tudunk olyan 'bárcsakos' mondatot mondani, amely ne óhajtást fejezzen ki. A kontextusfüggetlen jelentés tehát

(60a) [*bár(csak)* IGE-Cond] l. 2.1.

(60b) [*csak* IGE-Cond] l. 2.1.

(60c) [*csak* IGE-Imp] l. 2.1.

(60d) [*hogy* IGE-Cond_{spec}] l. 2.5.

A fenti konstrukciók formai leírása természetesen nem egy generatív leírás. Nem igaz ugyanis az, hogy a fenti sémák minden lehetséges kitöltése jólformált magyar mondat. Ahogy a 2. részben kiderült, az óhajtó konstrukcióknak is vannak olyan szemantikai és/vagy pragmatikai jellemzőik, melyek a formai leíráson túl további megszorításokat tesznek az adott sémákba tartozó, ténylegesen előforduló mondatok körére. A ’bárcsak’-os konstrukcióban E/1 személyű cselekvésigék csak bizonyos feltételekkel állhatnak, pl. *-hAttal* vagy múlt időben. A ’hogy’-os konstrukciónak megfelelő mondatok pedig mindig negatív tartalmúak. Az adekvát leíráshoz szükséges a mondatokban szereplő lexikai elemek szemantikai jegyeire és a mondattípus használati szabályaira is hivatkozni.

A fenti négy, formai, tartalmi és nyelvhasználati oldalról egyaránt meghatározott tulajdonságokkal bíró mondattípus mindegyike óhajtó konstrukciónak nevezhető. A többi, fentebb leírt konstrukció ugyan engedélyez olyan mondatokat, melyek esetlegesen, a beszédhelyzet információi alapján óhajtóként értelmezhetők, de a mondattípusra általában véve nem jellemző ez a jelentésmozzanat.

A következőkben arról lesz szó, mi is ez a bizonyos óhajtó jelentés, és pontosan milyen mondatokra jellemző.

4. Mi a modalitás, avagy önálló modalitás-e az óhajtás?

4.1. Szemantikai vagy pragmatikai dolog a modalitás?

A hagyományos magyar nyelvtani irodalomban a mondatok most vizsgált osztályozásának kritériumai mellett annak szempontjai sem világosak. Valamennyi fellelhető munka azzal a technikával él, hogy néhány mondatban, nagyon homályosan beszél a felosztás szempontjáról, majd rögtön rátér a teljesen meghatározatlanul és motiválatlanul, a priori felállított mondatfajták jellemzésére. Általában valamiféle „modalitásra” hivatkoznak, de nem derül ki, hogy mit értenek ezalatt. Bencédy et al. (1964) meg sem kísérik ezt a fogalmat meghatározni, Subosits (1989) szerint „a modalitás azoknak a jellemzőknek az összességét jelenti, amelyek a kifejezőmódra vonatkoznak”. A Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztette *Nyelvi fogalmak kisszótára* (2000) azt írja: „a modalitás viszony,

éppen a kontextusok egy jókora tömegének vizsgálata, a mindegyikben közös mozzanat felderítése útján adható meg.

szándék megjelenése a mondatban”. Ezenkívül mindhárom forrás említi a beszélő szándékát, a hallgatóra tett hatást illetve a valósághoz való viszonyt. Mindezek alapján – bár a kategóriák létrehozásának eredeti motivációjára nézve csak találgatni tudnék – két lehetséges megoldás mutatkozik az 1.3. pontban leírtakkal összhangban.

Ha komolyan vennénk a megnyilatkozásoknak (?) a beszélő kommunikációs szándéka szerinti felosztását, ez – ahogy a bevezetőben már említettem – az egyes mondatok konkrét realizációinak kontextusukkal együtt való vizsgálatát, azaz valós megnyilatkozások beszédaktus-értékének leírását és osztályzását jelentené. Ez nyilvánvalóan használatalapú, tehát pragmatikai megközelítés lenne.

Kiefer (1989) ezzel szemben a beszélő (értelmi, érzelmi vagy akarati) attitűdjeként tekint a modalitásra, és azt a szemantikán belül, tehát kizárólag konvencionális nyelvi eszközök vizsgálata útján akarja meghatározni. A továbbiakban előbb az utóbbi megközelítésről, majd később röviden a beszédaktus-vonatkozásról is lesz szó.

4.2. Óhajtó modalitás

Egy mondat tartalma Kiefer (1989) szerint egy propozíció (p) és a beszélő ahhoz kapcsolódó attitűdje. Szemantikai szerkezete:

(61) Att(p)

Az attitűdértékek formailag meghatározott mondatfajtákhoz rendelhetők. A mondatfajták definiálásának eszközei a következők: (i) morfológiai jegyek, (ii) hanglejtés, (iii) szórend, (iv) sajátos lexikai elemek, (v) módosítószókkal való kompatibilitás.

A kérdés az, hogy az a fajta jelentésmozzanat – nevezzük akár beszélői attitűdnek, akár modalitásnak –, amelyet a ’bárcsakos’ mondatoknak tulajdonítanak, ti. hogy a beszélő vágyát, kívánságát fejezik ki a p tényállással kapcsolatban, jellemző-e más, nem óhajtó konstrukciókkal formált mondatokra is. Az idézett szerzők mindegyikénél felmerül ez a kérdés, és bár válaszuk egyértelműen nemleges, igazi érveket egyiküknél sem lehet találni. Bencédy et al. (1971) egyszerűen deklarálják, hogy a (62a)-hoz hasonló mondatok kijelentők,²⁹ ugyanez a mondat *de*-vel kezdve pedig felkiáltó, az „igazi óhajtó mondat” a ’bárcsak’-os. Kiefer (1989) a kijelentő és óhajtó mondatok megkülönböztetésére kontrasztíve szembeállítja a következő mondatokat:

²⁹ Miközben másutt ezt írják: „A kijelentő mondatban a beszélő ismereteit, tapasztalatait közli a hallgatóval. Ez a mondatfajta rendszerint logikai ítéletet is tartalmaz...”

(62a) *Szeretnék leülni.*

(62b) *Bárcsak leülhetnék!*

Kiefer szerint a (62a) egy kijelentő mondat, amelyben a beszélő egy általa igaznak tartott tényállást fejez ki, a (62b) pedig olyan mondat, melyben az óhajtás az alap-modalitás része. Érveket azonban nem hoz utóbbi állítása mellett. Mivel példamondataiban cselekvő ige szerepel, a 'bárcsak'-os mondatban megkerülhetetlen a *-hAt* toldalék használata, s ez a két mondat jelentésének viszonyát elhomályosítja. Éppen ezért a továbbiakban a következő két mondat viszonyát elemzem:

(63a) *Szeretném, ha sütné a nap.*

(63b) *Bárcsak sütné a nap!*

A fentebb megfogalmazott kérdés e két mondatra nézve tehát az, hogy azonos, vagy különböző modalitásúnak tartjuk-e őket. Másképpen szólva, eltér-e a két mondat beszélőjének attitűdje a mondatban jelölt tényállással kapcsolatban. Mi is ez a p tényállás a két mondatban? Ha vesszük a mindkét mondatban közös részt, úgy a *süt a nap* fiktív tényállás a p.

Ami a formájukat illeti, a (63a)-ban a *szeretne* igétől jobbra, *ha* kötőszós, feltételes módú mellékmondatban szerepel a p, az intonáció neutrális (lapos). A (63b)-ben a *bárcsak* mondatbevezetőtől jobbra lévő, kötelezően (tehát szintén vonzatszerűen) feltételes módú mondatban szerepel a p, az intonáció ereszkedő. Fentebb már volt szó a két óhajtó konstrukció szerkezeti különbségéről (2.7.). Nyilvánvaló, hogy egy óhajtó jelentésű ige előfordulása nem határoz meg óhajtó mondat típust, óhajtó jelentésű mondatpéldányokat viszont igen. A (63a)-ban tehát az óhajtó jelentést az igei frázis, (63b)-ben pedig a mondat típus képviseli.

Mármost, a mondatmodalitás kérdése két irányból közelíthető meg: a mondat típus, illetve a beszélő attitűdje irányából. Az előbbi a formai alapon definiált mondatkonstrukciók vizsgálata aszerint, hogy milyen beszélői attitűd jellemző a velük szerkesztett mondatokra. Az utóbbi, pragmatikai megközelítés ezzel szemben azt kutatja, az egyes beszélői attitűdöknek milyen nyelvi kifejezőeszközei vannak, nem szükségszerűen mondatszerkezeti szinten. A két példamondat közül az első megközelítés értelmében nyilván csak a (63b) képvisel óhajtó mondat típust. Nézzük most a két mondatot a második szempontból.

Belátható, hogy mindkét mondat a beszélő ugyanazon fiktív tényállás bekövetkeztére vonatkozó óhajtást fejezi ki. Ezt az is mutatja, hogy a két mondat igazságfeltételei – ha óhajtó mondatok esetében ilyenekről egyáltalán beszélhetünk – megegyeznek. Egyik mondat igazsága sem ítéhető meg ugyanis a beszélő szubjektív belső világára való hivatkozás nélkül.

Erre nézve ellenérv lehet, hogy (63a)-nak, tehát a 'szeretne'-s' mondatnak van igazságértéke, míg a (63b)-beli 'bárcsak'-os-nak nincs. Azt azonban, hogy

egyik vagy másik mondatnak van vagy nincs igazságértéke, csak az az intuíciónk sugallhatja nekünk, mely szerint tényleges beszédhelyzetekben az előbbi mondat közlőjét meg lehet hazudtolni, míg utóbbiét nem. Ennek a tesztnek az érvényessége azonban kérdéses. Attól függ ugyanis, hogy a közlés igazságtartalmának minősítését hogyan juttatjuk kifejezésre. Az valóban igaz, hogy pl. a *Nem mondasz igazat*. válasszal csak az első mondatra reagálnánk, a másodikra nem. Azt azonban bármelyikre mondhatjuk, hogy *Nem vagy őszinte*. Ez pedig ugyanazt jelenti, ti. hogy szerintünk a közlő nem egy valóságos belső állapotáról – vágyáról – számolt be, vagyis a közölt tartalom nem felel meg a valóságnak.

Az előfeltevések is hasonlóan alakulnak. Mindkét mondat preszupponálja azt, hogy a bennük foglalt fiktív állítás ténylegesen – a beszélőt is magába foglaló faktuális világban – nem áll fenn, magyarán a mondat felhasználásakor éppen nem süt a nap.

Mindebből következik, hogy a tényleges beszédhelyzeteket tekintve, a két mondatot teljesen egyenértékűen használhatja egy beszélő a napsütés utáni sóvárgása kifejezésére.³⁰ A kettő között mindössze némi stílusbeli különbség mutatkozik, a 'bárcsakos' mondat az intonációjában kódolt érzelmi pluszt tartalmaz. Ez a különbség is eltűnik azonban, ha a (63a) igei frázisa egy DMMH-s emfatikus mondat kommentjét képezi, így:³¹

(64) *De szeretném, ha sütne a nap!*

A (64) mondat tehát ekvivalens a (63b)-vel, annak dacára, hogy bizonyítottan nem egy óhajtó mondatípus jegyeit viseli. Miután a két mondat modális értéke ugyanaz, ez azt jelenti, hogy az óhajtó modalitástípus nem köthető a mondatípusok szintjéhez. Az ugyan igaz, hogy a mondatszerkezet felől indulva, a mondatszerkezet-típusok közül csak a 3. pontban megadott konstrukciókra jellemző az óhajtó modalitás, azonban a beszélő attitűdje felől nézve egy adott modalitástípusnak többféle szintű kifejezőeszköze lehet, nem kizárólag mondatkonstrukciók. Ezt mutatja az is, hogy az óhajtó jelentésű mondatpéldányok (l. például az (1a–q) mondatokat) tekintélyes része nem a 3. pontban megadott specifikus óhajtó mondatípusok jegyeit viseli. A különböző szintű konstrukciók eltérhetnek és el is térnek egymástól, de ezek az eltérések nem feltétlenül adnak alapot annak az állításnak, mely szerint a mondatszintű konstrukciók lennének az óhajtó modalitás egyedüli, „igazi” kifejezői. Ha tehát a modalitást – beszélői attitűdöt – és annak kifejezőmódjait kutatjuk, a mondatípusok vizsgálatát csak

³⁰ Itt is az 1.4.-beli tesztre hivatkozom: a két mondat jelentése anyanyelvi beszélők számára ekvivalens.

³¹ Ez a lépés, a 2.4.2.-ben elmondottaknak megfelelően, nem változtat az eredeti mondat szemantikai tulajdonságain.

egy, a többi kifejezőeszköz vizsgálatával egyenrangú részfejezetnek érdemes tekinteni. Abból pedig, hogy modalitásnak tarthatunk olyan beszélői attitűdöket is, melyekhez nem rendelhetünk mondatszintű konstrukciókat, valószínűleg következik az is, hogy az eddigi öt kategóriánál valójában több modalitástípus létezik. Nem kizárt ezen kívül az sem, hogy olyan mondat típusok is leírhatók, melyek nem sorolhatók az eddigi felállított modalitásosztályok valamelyikébe.

4.3. Az óhajtás kifejezőeszközeinek specifikussága

A 2. részben tárgyalt konstrukciók mind potenciónalis kifejezőeszközei az óhajtó modalitásnak. Vannak köztük ún. óhajtó mondat típusok, és vannak további, különböző szerkezeti szintekhez köthető konstrukciók, melyeket a beszélők óhajtás kifejezésére használnak. Az óhajtó mondat típusok minden előfordulására jellemző az óhajtó modalitás – épp ezért nevezhetők annak, aminek –, míg más szerkezetek csak bizonyos feltételekkel fejezhetik ki azt. Az egyes grammatikai szerkezetek tehát különböző specifikussági szintű eszközei az óhajtás kifejezésének. A legerősebb eszközök az óhajtó mondatkonstrukciók (l. 3.), ezek mindig a beszélő óhajtát fejezik ki. Valamivel gyengébbek az óhajtó jelentésű igés és főneves frázisok (l. 2.7.), hiszen ezek csak E/1 személyű (ige- vagy névszórágos) alakban szólnak a beszélő óhajáról. A velül alkotott mondatok nem feltétlenül emfaticusan intonáltak – ha igen, akkor sem a 'bárcsakos' mondatokra jellemző ereszkedő mintával –, az óhajtó jelentés viszont explicit. Ezeknél is gyengébbek a DMMH-s feltételes módú mondatok (2.4.3.), valamint az emfaticus vagy neutrális mondatban álló értékelő kifejezések (2.3.), hiszen ezeknek már nem minden előfordulása fejez ki óhajtást, csak a kontextuális információktól függően értelmeződhetnek óhajtóként. A „rangsor” alján a feltételes főmondatok találhatók, hasonló okokból.

A fenti erősségi sorrend intuitíve az adott szerkezetű mondatok direktségét is tükrözi. Minél gyengébb a nyelvi eszköz, annál indirektebb, közvetettebb lesz az óhajtást kifejező megnyilatkozás, a szükséges körülmények számának növekedésével ugyanis egyre inkább a hallgató értelmező- vagy beleérzőképességén vagy hajlandóságán múlik a kívánság megértése. „Lefelé” korlátlanul folytatható is a rangsor, hiszen adott esetben egy teljesen neutrális, elismerő megnyilatkozás is kifejezhet óhajt, ahogy azt a reakció is mutatja.

(65) – *Dögös a járgányod.*

– *Kéne, mi?*

Az efféle mondatok azonban kontextuálisan megszorított, igen gyenge eszközei a vágykifejezésnek. Nézzük most azt a lehetőséget, ha az óhajtást beszédaktus-értékként kezeljük, a megnyilatkozások körülményeitől sem függetlenül.

4.4. Óhajtás mint a beszélő szándéka

Röviden visszatérve a kommunikációs szándékokra, könnyen belátható, hogy az óhajtás efféle felfogása szintén sántít. Az óhajtást kifejező mondatok illokúciós értéke ugyanis tulajdonképpen tényközlés, az informálás. A beszélő valamely fiktív eseménnyel kapcsolatos óhjáról, tehát egy belső állapotáról, mentális valóságának egy eleméről tájékoztatja a hallgatót.³² Ebből a szempontból az óhajtást bármi módon kifejező megnyilatkozások egyenértékűek. Az, hogy egy adott célú megnyilatkozáshoz a beszélő milyen konstrukciót – óhajtó mondat típust, vagy konstrukciók kombinációját, pl. igeifrázis-szintű óhajtó konstrukciót, és neutrálisan intonált egyszerűmondat-típust – használ, a beszédaktus szempontjából indifferens, illetve, mint láttuk, a formai eszköz specifikusságán keresztül mindössze a megnyilatkozás direktségét befolyásolja. Egy „bárcsak”-os mondat semmivel sem mond többet egy azonos tényállást ábrázoló „szeretnék”-es mondatnál. A beszélő a kétféle mondat kimondásával ugyanazt teszi, mindössze a felhasznált nyelvi eszközök formája más. A beszélő kommunikációs szándékát vizsgálva tehát szintén nem indokolt a két mondat külön kategóriába sorolása.

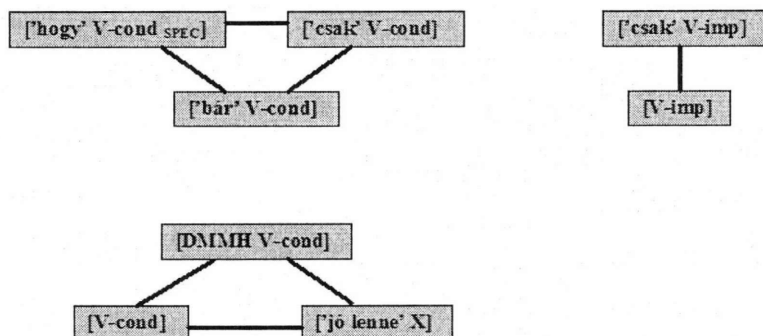
5. Összegzés

A közös jelentésmozzanat alapján összegyűjtött, óhajtást kifejező mondatokat elemezve fény derült azok szerkezeti és jelentésbeli, továbbá használati jellemzőire, hasonlóságaira és eltéréseikre. Láttuk, hogy valóban vannak olyan mondat típusok, melyek rögzítetten, lexikai tartalomtól és beszédkörülményektől függetlenül a mindenkori beszélő kívánságának kifejezői, és vannak olyanok, amelyek efféle jelentést csak bizonyos nyelvi vagy szituációs körülmények fennállásakor közvetítenek. Érvek szólnak azonban amellett, hogy az óhajtó modalitás lehetséges kifejezőinek ne csak az előbbieket, ti. az óhajtó mondatkonstrukciókat tartsuk. Láttuk, hogy ezt a modalitástípust – és feltehetően a többit éppúgy – különféle szerkezeti szintű formák fejezik ki, és ezeket a specifikusság, vagy expresszív erő különböző mértéke és minősége jellemzi. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a mondatok modalitása nem köthető a szűkebben vett mondat szintű konstrukciókhoz. Felmerül az igény a modalitásnak a hagyományos magyar nyelvtanok mondatnani orientációjú megközelítésénél rendszerezesebb, szemantikai szempontú vizsgálatára. Ez magába kell, hogy foglalja a különböző modalitástípusok felderítését, illetve az azokat ábrázoló nyelvi formák kategorizálását. A mondatnani részéről pedig szükség van a számos egyébféle modalitást kifejező, specifikus mondatkonstrukciók részletesebb leírására, rendszerezésére is.

³² A közlés befolyásolás-értéke persze sokféle lehet, pl. burkolt felszólítás, engedélykérés stb.

Függelék I. A vizgált konstrukciók összehasonlítása

	igealak		ige-igevivő frázisrend I: ige, IV: igevivő, N: tagadószó		intonáció	óhajtó személye	emfatikum
	igemód	tagadó-szó	alap	reverzió (tagadás)			
[bár V-cond]	Cond	ne	IV-I	N-I-IV	ereszkedő	E/1	van
[csak V-cond]	Cond	ne	IV-I	N-I-IV	elől eső	E/1	van
[csak V-imp]	Imp	ne	IV-I	IV-N-I	elől eső	E/1	van
[V-cond]	Cond	nem	IV-I	N-I-IV	eső	gr. alany	–
[jó lenne X]	Cond	nem	IV-I	N-I-IV	eső	E/1	–
[DMMH V-cond]	Cond	nem	IV-I	N-I-IV	elől eső / ereszkedő	gr. alany / E/1	van
[V-imp]	Imp	ne	I-IV	N-I-IV	elől eső	E/1	–
[hogyan V-cond _{SPEC}]	Cond	ne	I-IV	N-I-IV	elől eső	E/1	van

Függelék II. A konstrukciók rokonsági viszonyai az igealak tekintetében³³

³³ Egy rokonságot jelölő vonal azt jelenti, hogy az összekapcsolt konstrukciók mindkét, ige-re vonatkozó jegyben (igemód és tagadószó) megegyeznek.

Irodalom

- Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné (1971), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kassai Ilona (1998), Fonetika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán László (2000), Konstruktív nyelvtan. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kálmán László (szerk.) (2001), Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (1989), Mondatmodalitás – mondatfajta – mondathasználat. Tertium non datur 5. ELTE BTK, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), Jelentéelmélet. Corvina, Budapest.
- Kugler Nóra (2000): Mondattan. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rácz Endre – Takács Etel (1987), Kis magyar nyelvtan. Gondolat, Budapest.
- Subosits István (1989), Az egyszerű mondat. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2000), Nyelvi fogalmak kisszótára. Korona Kiadó, Budapest.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések

The etymologies of the following words are discussed: 351. Hungarian *szirt*: *nyakszirt* 'nape (of neck)'; 352. Hungarian *fasz* 'penis'; 353. Vogul *ās* ~ Ostyak *ās* 'Ob'; 354. Suffix of the Ostyak approximative case ' *näm/nam*'; 355. Zyrian *keč* ~ Votyak *keč* 'hare'; 356. Zyrian *perna* 'cross'; 357. Zyrian *veliš* ~ Votyak *veliš* 'just now'; 358. Yurak *ñělōmana* 'instead of, outside, without'.

351. Magyar *szirt*: *nyakszirt* 'Genick, Nacken'

1. *Szirt* (*szirtet*, *szirtes*) szavunknak a TESz. szerint a következő jelentései vannak: 1. 'Steinklippe, Felsenklippe', 2. 'Genick', 3. 'schluchtiges Ufer in einer Flußschleife; schnell fließendes Wasser daneben'. Az alábbi fejtegetések szempontjából különösen fontos a *nyakszirt* 'Genick, Nacken, Hinterhaupt, Hinterkopf' összetétel.

Szavunk a TESz. szerint ótörök eredetű: vö. kun (Codex Cumanicus) *sirt* 'dorsum, dorsum montis', oszm., kaz., kirg., alt., leb., szag., koib. *syrt*, bask. *sârt*, *hârt* 'die Hinterseite, der Rücken; die Erhöhung, der Hügel'. – A magyar szó korábban mély hangú volt (vö. 1416u./1490k.: *közürtot*, Apork), a magas hangúvá válás kései analógiás fejlődés eredménye (TESz.).

2. Annak ellenére, hogy a fenti etimológia ellen sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben nem emelhetünk kifogást, nagyon valószínű, hogy a magyarban két szó esett egybe: egy 'Steinklippe, Felsenklippe' és egy 'Genick' jelentésű. Az első szó (*szirt* 'Steinklippe, Felsenklippe') egy ótör. **sirt* (l. a fenti török adatokat) átvétele.

A két szó szétválasztását és egy 'Genick, Nacken' jelentésű *szirt* (<**sirt*) feltevését az indokolja, hogy ez utóbbi minden tekintetben kifogástalan megfelelője megtalálható a v o t j á k b a n : (Munk) Sz. *čirtī*, *čirti*, K *čärtā*, *čertā*, Uf. *čirti* 'nyak, nyakszirt'; (Wichm–Korh) G Uf. *čirtī*, S M JI MU *čirti* 'Hals, Nacken'.

Wichmann (1906: 35; l. még Beke 1911: 92, Lytkin 1964: 202) a *votják* szót a cser. KB *cərt* 'scharfe Kante (z.B. am Tisch)' szóval vetette egybe. Ez azonban jelentéstani szempontból aligha jöhet szóba.

Budenz (MUSz 300) volt az első, aki a magyar szót a *votj.* *čirtj* alakkal egyeztetette. Az ezután következő etimológiai kutatás (Gombocz 1912: 124; Bárczi 1941; TESz) ezt a származtatást – nyilván az ajánlott törökből való magyarázat kifogástalan volta miatt – már nem vette figyelembe.

A mondottakat összegezve: a magyarban a *szirt* (<**sirt*) 'Steinklippe, Felsenklippe' és a *szirt* (<**sirt*) 'Genick, Nacken' hangalak és jelentés tekintetében nagyon közel állt – pontosabban: közel került – egymáshoz; így a nyelvérzék a két szót egynek tekintette, minélfogva egymásra hatásuk kezdetől fogva nyilvánvaló volt.

3. Gondolhatunk egy harmadik lehetőségre is, ez pedig a következő permi szócsalád: zürj. (WUo) I. Ud. *šurd-li* 'Rückgrat', (Fokos-Fuchs) V Ud. *šurd-li*, Vm. *ś-li* 'Rückgrat, Wirbelsäule', (Gen.) KP *šurdi* 'Rücken' (*li* 'Knochen') | *votj.* (Munk.) Sz. *šur-li*, K *šâr-lâ* 'hátgerinc', (Wichm–Korh) *šur*: JI *ś-li*, MU *šur*: *ś-li*, Uf. *ś-li* 'Rückgrat (JI MU), Wirbel (MU), 'Knochen am Skelett überhaupt' (vö. MUSz 300).

A zürj. *d*, *di* denominális névszóképző. Amennyiben a magyar szó a zürj.-*votj.* **šur*- tövel – pontosabban azzal is – összefügg, akkor a *szirt* *t* eleme is denominális névszóképző (vö. D. Bartha 1958: 105).

4. Facit: Nem lehetetlen, hogy a m. *szirt* származtatásánál mind a három magyarázat komolyan esik latba. Ez esetben a magyarban a többszörös etimológiai eredet érdekes esetével van dolgunk. Vagyis *szirt* szavunkban két finnugor szó (1. *votj.* *čirtj* < FU **čurt3*, 2. zürj.-*votj.* **šur* < FU **šar3* vagy **šor3*, esetleg *šer3*) és egy török jövevényszó (**sirt*) esett egybe.

352. Magyar *fasz* 'penis'

A következő etimológia az UEW (345) szerint bizonyítalanul FU eredetű: ?lapp N *buoččâ -ž-* 'penis of man or horse', L *puohtja* 'penis (an Menschen wie Tieren)', (T.I. Itk., WbKKLp). Ko. Not. *puošitš^A*, Kld. *pūd'itš^(A)*, T *pīD'itš^(A)* | ? m. *fasz* (130–80: Ladislaus dictus lagfazou szn., EtSz). A kikövetkeztethető alapalak: **paće* (az UEW-ben **pačez* van). Az egyeztetés hangtanilag kifogástalan, az elbizonytalanítás oka az, hogy a szó két távoli rokon nyelvből mutatható ki.

A fenti egybevetés mellett elképzelhetőnek tartok egy másik egyeztetést is. A m. *fasz* a középfelnémet **vas* [ejtsd: **fász*] 'männliches Glied' átvétele volna. Ablautváltakozással a ném *vas* tartozéka a kfném. *visel(līn)* 'männ. Glied'. Vö. még kfném. *fasal* 'Nachkommenschaft', *vasel* 'Zuhtvieh', *Faselschwein* 'Zucht-

schwein' (Kluge – Mitzka¹⁹ 1963: 185). A német szó indoeurópai eredetű: vö. óind. *pásah* 'membrum virile', gr. *πέος*, lat. *pēnis* (<*pes-ni*) ua. (Mayrhofer 1963: 241). A magyar szó árból való származtatása azért nem jöhet szóba, mivel az árja *s*-nek a magyarban \emptyset felelne meg. A ném. **vas* (= *fász*) alakból a m. *fasz* mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben jól levezethető. Szexuális és obszcén szavak esetében a szókölcsonzés gyakori jelenség. Ma a magyar szó a durva stílusrétegbe tartozik.

353. Vogul *ās* ~ osztják *ās* 'Ob'

1. Vog. (MK) É *ās*, KL *ās* ~ *as*, K *oās* '(ÉK) Ob, (KL) 'tenger; Meer, See', (Kann, közli Steinitz: DEWOS 186) AK *öās*, FL Szo. *ās* 'Ob' | osztj. (DEWOS 184) V-Vj. *ās*, (V VK *isöy* 'наша Обь'), Vart. Szurg. (Litr. Mj. Trj. J) *ās* (Trj. J *isəm*), DN DT KoP Szog. C Č. *ās*, Fil. *s*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *as*, O *ās* 'Ob; großer Fluß überhaupt'.

A folyó külső elnevezése *Ob*, ez az oroszokon keresztül (*Обь*) terjedt el az európai nyelvekben. Az *Ob* folyónév „a zürjénből való, s Szibériába úgy került, hogy az oroszokat kalauzoló s Szibériában megtelepülő zürjének magukkal vitték a Káma jobb oldali mellékfolyójának *Obva* (tkp. 'Ob-víz') nevét” (Kiss Lajos 1988/2: 264; uo. további irodalom). A zürj. *ob* szóra vonatkozóan l. (WUo) Ud. *ob* 'heftiges Schneegestöber (viel Schnee)', (Fokos-Fuchs) Ud. *ob*, V *ob-ju*, *ob-va* 'der Ob', (SrSlk) FV Vm. Pecs. Szkr. KSz. Ud. *ob* 'цyrпоб, глубокий снег'. Vö. még (uo.) I Pecs. *ob-dor* 'Салехард [Обдорск]'. Eszerint az *ob-va* eredeti jelentése 'hólfolyó' lehetett. Az *ob-ju*, *ob-va* 'der Ob' nem lehet ősi elnevezés a zürjénben, hanem bizonyára Nyugat-Szibériában élő zürjénektől került vissza az Urál európai oldalán beszélt zürjén nyelvbe.

Az *Ob* neve a török-tatár nyelvekben (kaz.-tat., tel.) *ak umar*, tkp. 'fehér folyó': **āk*: türkmén *āk*, (Radloff »alle Dialekte«) *ak* 'weiß', *umar* 'großer Fluß' kaz. tel. *umar* 'der Fluß Ob' (l. még Räsänen 1969: 12, 513). Véleményem szerint a vog. *ās* ~ osztj. *ās*, *as* 'Ob' – miként az *Ob* elnevezés is – zürjénből való kölcsönzés. Az átadó zürjén nyelvben **āz* 'fehér folyó' alakból indulhatunk ki. Ennek az ősz- vagy ózürjén korban a vogulba és az osztjákba bekerült szónak a tükörfordítása lehet a török-tat. *ak umar* 'Ob' (← 'fehér folyó'). A feltehető zürj. *āz* alaknak a vog.-osztj. **ās* szabályos megfelelője; az obi-ugor nyelvekben **z* > *s* hanghelyettesítés történt. H. Katz (1990: 93–95) téves etimológiájára vonatkozóan (*Ob* ← korai ősrja **ēmb^has* > óind. *Āmbhas-* 'Wasser, Flut') l. Rédei 1992–1993b: 125–126.

2. A bökkenő „mindössze” az, hogy m a a 'fehér' zürjénül *ježid*, I *čoćkem*, P *čoćkom*, votjákul pedig *ted'i*. 'Fehér' jelentésű **āz* szó ma nincs a permi

nyelvekben. Ám jó okkal feltehető, hogy bizonyos fehér színű fémnevek előtagjában az őspermi (→ zürjén-votják) **āz* (< **ās3*) 'fehér' szó rejlik: 1) zürj. *ez-*: (WUo) V AV Sz. Pecs. Lu.-Le. I Ud. *ezīš* 'Silber' | votj. *az-*: (Munk) Sz. M J K *azveš* ua.; (Wichm) G. J MU Uf. *azveš* ua. A m. *ezüst* valószínűleg átvétel a korai permi alapnyelvből (vö. MSzFE; UEW 560: **waške* alatt). 2) Zürj. *oz-*: (WUo) V Sz. Pecs. Lu.-Le. I Ud. *ozīš* 'Zinn' | votj. *uz-*: (Munk) Sz. *uzveš* 'Zinn' | vog. (WV 19) *āt-* stb.: TJ *ātkūš*, FK *ītwaš*, P *atwāš*, Szó. *atwāš* 'Blei' (MSzFE *ezüst* alatt. UEW 560 *waške* alatt). A tárgyi vonatkozásokhoz: az *ólom* 'kékesfehér színű ... fém', az *ón* 'ezüstfehér fém' (l. ÉrtSz).

Az őspermire kikövetkeztethető **āz* (< korai őspermi és FU **ās3*) alak **ä* magánhangzójának permi kori nyelvjárási különfejlődéssel három magánhangzó-folytatója van: 1) **e* (zürj. *ez-īš*), **a* (votj. *az-veš*), **o* (> zürj. *oz-īš*, votj. *uz-veš*).

A mondottak alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vog.-osztj. *ās* 'Ob' (← 'fehér folyó') késői őspermi (8–9. század?) **āz* (<**āz3*) alakból származik. A szó eredeti jelentése – erre fentebb már utaltunk – 'fehér folyó; weißer Fluß' lehetett. Ennek fordítása a török-tat. *ak-umar* 'fehér folyó' → 'Ob'. Jelentéstani szempontból vö. még or. *Belaja* (Белая) 'a Káma bal oldali mellékfolyója'. Ez a tat. *Aq Idal* 'a Káma és mellékfolyója, a Belaja', tkp. 'fehér folyam' (Kiss: i. m. 187). – A finnugor szókincs szempontjából elemzésünk még egy tanulsággal jár: a zürj. *ez* ~ votj. *az*, zürj. *oz* ~ votj. *uz* és vog. *at* szavak alapján számolnunk kell egy FU **ās3* 'weiß' szóval, amely – sajnos – az UEW-be már nem kerülhetett be.

354. Osztják *-näm/-nam* approximativusrag

1. Az osztják nyelv keleti nyelvjárásainak egy részében, mégpedig a Szurguti körzetben és a Szalim folyó vidékén használatos egy *-nam/-näm* approximativusrag a hozzávetőleges irány kifejezésére. Pl.: Trj. *kātnam* 'a ház felé', *nenäm* 'az asszony felé/irányában', Szal. *pānem* 'más, egyéb (eredetileg: 'más irányban')'. E ragra vonatkozóan l. Karjalainen – Vértes 1964: 207, 209; Honti 1984: 62; Csepregi 1998: 20.

Az osztják rag eredetével legutóbb Honti László foglalkozott (2003: 168–176). Úgy vélekedik, hogy a Szurg. *-näm/-nam*, Szal. *-nam* eredetileg nyomatékosító elem lehetett, vö. V *mā mēnnām* 'én magam', *nāñ nōñnām* 'te magad', V Vj. *tīnām* 'ott', Vj. *tūnam* 'oda'. Továbbá úgy látja, hogy a *-näm/-nam* tagja lehet egy népes ugor suffixumcsaládnak (ezekre vonatkozóan l. UEW 300–301, *nä* ~ *ne* ~ ? *ni* 'dieser... FP, ?U), pl. m. (dial.) *-ni/-nyi*, *-nek/-nak*; vog. TJ *-nā/-nā* 'zu', osztj. V *-nāt/-nat* 'mit'; további megfelelők közlésétől ehelyütt eltekintek. Honti (i. h. 169–170) szerint ennek a suffixumcsoportnak tartozékai lehetnek a

következő adverbiumok is: vog. AK *n̄lwə*, P FL *nāl*, Szo. *nālwa* 'ans Ufer, flußabwärts', AK *n̄lmən*, FW *nāləm*, P *nāləm: tā-n*. 'vom Land und Wald aus gesehen) am Ufer, (vom Ufer aus gesehen) auf dem Fluß, auf dem See', AK *n̄lməl*, P Szo. *nālməl* 'auf dem Flußwege, auf der mittleren Fahrstraße'; osztj. V Vj. Szurg. Irt. *nik*, Ni. Serk. Kaz. Szin. *nik*, O *nik* 'Präverb ... zum Fluß hinuter, am Ufer..., zum Herd hin, zur Haustür hin', V Vj. stb. *nim* 'Unter-, Ufer-, weiter unten am Fluß, nördlich', V Vj. Szurg. stb. *nāmən* 'am Ufer, am Rand eines Sumpfes, näher am Ufer...', Szurg. *nāməntä*, Szin. *namənta* stb. 'weiter vom Ufer weg...'

Liimola (1963: 64–67, 95, 120–123) az ugor kori ragokat egy **nä* 'Nähe' jelentésű főnévből, pontosabban ennek esetragos alakjából keletkezett névutókból eredeztette. Honti (i. h. 171) lényegében elfogadja Liimola etimológiáját, de az egyszótagúságból eredő „szépséghibát” – ti. azt, hogy az uráli-finnugor névszók és igék (vagyis a fogalomszavak) csak kétszótagúak lehetnek – azzal küszöböli ki, hogy **näjz* 'Nähe, Seite' alapalakot rekonstruál.

Egy **näjz* alak feltevése hangtanilag éppenséggel lehetséges volna, de sürgősen. Ez az etimológia ugyanis nem illik bele az uráli-finnugor primer esetragok rendszerébe és fejlődéstörténetbe. Ezek ti. nagy valószínűséggel mutató névmási (← deiktikus) eredetűek. Az uráli (← preuráli) nyelvi folyamatok arra vallanak, hogy az egyszótagú névmásoknak (← deiktikus elemeknek) meghatározó szerepük volt a morfológiai elemek kifejlesztésében: pl. igei személyragok, birtokos személyjelek, egyes esetragok (locativusi **-na/-nä* és **-ta/-tä*, korábban **-t/-ttz* (vö. Rédei 1992–1993: 88 kk., 1996: 266–267).

2. Mielőtt fejtegetéseimben tovább lépnek, szeretnék néhány korrekciót javasolni a **nä* (~*ne* ~ *ni*) 'dieser; ?der, jener' FP, ??U (UEW 300) névmás etimológiájához: a) címszónak a következőt javaslom: **nä* (~*ne* ~ *ni*) 'dieser; der, jener' U; b) a ?-lel idevont osztják, vogul, magyar esetragokat, valamint a szamojéd nyelvekbeli adatokat az etimológia biztos tagjainak tekintem. A **nä* 'dieser' mutató névmás ugor nyelvekbeli esetrag-fejleményeiről l. még Riese 1992: 381.

Honti László kollégámnak nyilvánvalóan elkerülte a figyelmét a „Wogulisch *nālwa* 'ans Ufer; flußabwärts'” című dolgozatom (1991: 153–156), amelyben a vog. *n̄lwə*, *nālwa* 'ans Ufer, flußabwärts' stb., osztj. *nik* 'zum Fluß hinunter; ans Ufer', *nim* 'Unter-, Unter-' stb. szavak etimológiáját tárgyalom. Ebben az írásomban az obi-ugor szócsaládot a cser. U *j̄mal* 'das unten Befindliche, das Untere, Unter-', Up. Usj. *imal*, P B M *n̄mal*, V *n̄mäl* 'unteres, Unter-, Unter-teil' szavakkal hozom rokoni összefüggésbe. – Az *äl*, *al* a PU **la/lä* denominális névszóképzővel azonos.

A cseremisiz nyelvjárási adatok alapján **nimal* rekonstruálható (Bereczki 1972: 445; Rédei: i. h.). Az obi-ugorra feltehető **nä* a cser. **ni* alaknak szabályosan felel meg. A **mz* képzős (névmásképzős) adatok alapján egy FU **nä-mz*

feltevése is kézenfekvő. A vog. *nālwa* stb., oszjtj. *nik, nim* stb., a cser. *nāmal* stb. a **nā* mutató névmás tartozékai. A jelentésváltozás **nā* 'dieser' → 'das Untere, das unten bzw. Ufer Befindliche' lehetett. A lokális szférára utaló 'ez itt; dieser hier' deiktikus elem jelentéstartalma a preuráli, illetőleg az uráli kor embere számára könnyen eltolódhatott a közelebb eső, tehát az 'alsó, alul levő; das Untere, das unten Befindliche' jelentéstartomány irányába. Vö. távolra mutató: 'az; jener' → 'das Obere, das oben Befindliche': **nu* 'der obere Teil, das Obere', **nu-m3* 'das Obere; Himmel; Gott' U ← **no* 'jener' (UEW 306–307, 308–309).

A fent mondottak értelmében az oszjtj. *nām/nam* approximativusragot a PU **nā* 'dieser' mutató névmás megfelelői közé sorolom. Az *m* elem a fent hivatkozott névmásképzővel azonos. Vö. oszjtj. V *tim*, DN *tām*, O *tām* 'dieser' (~ finn *tämä*) < **tā* (~ *te ~ ti*) 'dieser' U.

355. Zürjén *keć* ~ votj. *keć* 'Hase'

Az itt következő permi szavak óbolgárból való eredeztetése már régóta köztudott a finnugrisztikai és a turkológiai szakirodalomban: zürj. (WUo) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. P *keć* 'Hase' | votj. (Munk) S K *keć* 'Ziege (Sz.), Hase (K)', (Wichm–Korh) G B Uf. *keć*, M J MU *keć*, MU Uf. *keś* 'Ziege (B Uf. M J); Hase (G MU)'. Vö. még G *kwa-keć* 'Ziege', G *lud-keć*, M J *lud-keć*, Uf. *lut-keś* 'Hase' (*kwa* 'Sommerhütte', *lud* 'Feld, Weide') < óbolg. **käci*: tat. *käjä, kązä* stb. 'Ziege' – Wichmann 1903: 73; Rédei – Róna-Tas 1983: 8–9 (uo. további irodalom).

A 'kecske; Ziege' ~ 'nyúl; Hase' jelentésviszony már régen feltűnt a kutatóknak, idéztek párhuzamokat más nyelvekből is, de a jelentésmagyarázattal adóság maradtak. Lássunk néhány jelentéstani párhuzamot! Először is megvan ez a jelentésbeli összefüggés a permi nyelvekben (l. a fenti adattárat). Vö. még csuv. (Paas) *mulkač̣ä* 'nyúl; Hase', (Ašm) *molgač̣* ua. A csuvas szó elhomályosult összetétel: az előtag (*mul, mol*) jelentése és eredete ismeretlen (talán 'mező; Feld' avagy 'üreg, csatorna; Höhle, Kanal' lehetett, l. az alább következő példákat), az utótag az óbolg. **käci* 'Ziege' szóra vezethető vissza. Az persze kétségtelen, hogy a permi szavak kettős jelentése az óbolgár jelentésviszony tükröképe. A házinyúlak hasonló jelentése megvan a németben is: *Zwergwidder*, tkp 'törpe kos'. Ez a szó a tréfás nyelvi használatnak köszönheti létrejöttét. Vö. még *Pekingteddy, Löwenköpfchen* (l. Morgen 2004. április, 39. l.). A névátvitel ősi típusát örzi a ném. *Kaninchen* (~ osztrák *Küniglhas, Kiniglhas*) 'házinyúl', amely a lat. *cunīculus* 'Kaninchen' ~ 'unterirdischer Gang, Kanal, Stollen' etimológiai megfelelője (Walde – Hofmann 1982: 308). Itt

'földalatti folyosó, csatorna; unterirdischer Gang, Kanal' → '(ott élő) házinyúl; (dort lebendes) Kaninchen' névátvitellel van dolgunk. – A fenti jelentéstani párhuzamok jól támogatják a 'kecske'; Ziege' → 'nyúl; Hase' jelentésváltozást.

356. Zürjén *perna* 'kereszt; Kreuz'

1. A 'kereszt; Kreuz' fogalmát a zürjén nyelvben a következő szóval fejezik ki: (WUo) V Sz. Lu. Ud. P I *perna* 'Halskreuz (bei den Griechisch-Katholischen) (V Sz. Lu. P), Kreuz (I), (SrSlk) *perna* 'нателный крест, намогильный крест (I)', (Genetz 1887) KP *p'e'rna* 'Kreuz', (Lytkin 1961) Ja. *p' e'rna* (устар.) крест на тее'. Fontosabb összetételek: I *pern-aj* 'Taufvater', *pern-an* 'Taufmutter', *perna-pi* 'Taufsohn', V Sz. Lu. Ud. P *perna-pas*, P *perna-pa's* 'Kreuzeszeichen'. Vö. még V *pernaal-* 'als Kreuz auf die Brust hängen'.

A zürj. *perna* átkerült az obi-ugor nyelvekbe, a jurák-szamojédba és a szelkupba: vog. (Munkácsi – Szilasi 1896) É KL *pěrnä* 'kereszt; Kreuz', (WV 44) TJ TCs. *pěrnä*, AK KK *pěrnä*, P DVog. *pěrnä*, ÉVog. *pěrnä*, FL Szo. *pěrnä*; oaztj. (DEWOS 1214) V *pirnə*, *pirnä-*, VT Vj. VK *pirnä*, Szurg. (Likt. Mj. Trj. J *pirnä*, Irt. (DN KoP Kr. ua.) *pernä*, Ni. Serk. *perna*, Kaz. *perna*, O *pernä*, 'Kreuz; Kreuz im Kartenspiel (Trj. Kr. Ni. Kaz. O); Eigentumszeichen (Ni.); auf der Brust getragenes Perlenhalsband (Kr.)'; szam. jur. (Leht 377) O Nj. *pěrna* 'Kreuz (O), id. (z.B. von den Griechisch-Katholischen am Hals getragen (Nj.); Heiligenbild' (< osztj.); szelk. (Donner 1920: 98) TaU *pirnä* 'Kreuz', (Erdélyi 1969) Ta. *pirnä* ua. (< osztj.) Vö. Toivonen 1956: 52; Rédei 1970: 135, 1972: 191; DEWOS 1215.

A zürj. *perna* szónak nincs megfelelője a votjékban. A szó KESK által ajánlott finnugor származtatása (finn *perhe* 'Familie') jelentéstani okokból nem jöhet számba. Az viszont komolyan megfontolandó, hogy a zürj. *perna* kereszténység előtti jelentése egyebek közt 'семейный талисман; családi talizmán vagy még inkább csupán 'talizmán' lehetett (KESK). Ebből a lehetséges előfeltevésből kiindulva, megpróbálom a *perna* eredetét kibogozni. A KESK szerint a *na* szegmentum *-en* instrumentalisrag és a melléknévképző kapcsolatából jött létre. Ugyanott utalás van a *šoj* 'Leiche, Leichnam' ~ *šojna* 'Friedhof' analógiájára. Ám erre a hangtani-alaktani fejlődésre alkalmas **per* szó nincs a zürjénben. A votjékban létezik egy tatár eredetű *peri* 'Teufel, böser Geist' alak, ám tatár jövevényszavak a zürjénben nincsenek. Ha a zürj. *perna* nem vezethető vissza korábbi **per-en-a* formára, akkor más mint jövevényszó nem lehet. Az iráni és csuvas szótárakban nem bukkantam olyan szóra, amelyből a zürj. *perna* magyarázható volna.

A *perna* az ózürjénből nincs kimutatva. Igaz a közölt anyagban (Lytkin 1952, Rédei 1993) nincs olyan kontextus, amelyben a 'kereszt; Kreuz' előfordulna. A

niceai (Kr. u. 325) és a konstantinápolyi (Kr. u. 381) zsinat hitvallásában a 'keresztre feszítettett' kifejezést így adják vissza: *padi kōsem* [Распятого]; vö. ózürj. *padi* 'kreuzweise', *kōs-* 'zerreißen' (Rédei 1993: 39, 79). A *perna*, illetőleg ennek valamely származéka (*pernaal-*, *pernaas-*) – úgy látszik – erre szemantikai okokból nem volt alkalmas, jóllehet a szó ekkor már meglehetett a zürjében.

2. Úgy vélem, hogy a zürj. *perna* kapcsolatba hozható az orosz (szláv) mitológia *Perun* (*Перун*) istenével: (Даль) *перун* 'бог грома, молнии, грозы; а мнендörgés, villámlás, vihar istene'. Szitokszóként is előfordul: *Який тамъ перунъ ляскае!* 'что за шум, стук, грохот'; *Ижъ яго пируномъ носиць!* ['Vigye el az ördög/Vigye el Perun!']. – Vasmer 1979: 345: *Перун* 'heidnischer Gott der Russen'. Etimológiai megfelelői: litv. *Perkūnas*, ópor. *Percunis*, lett *pērkuōns* 'Donner' stb. L. még or. *перун* 'Blitz'. Tokarev (1988/2:a: 306–307) szerint *Perun* a szlávoknál a villámlás és a harc istene volt. Mármost könnyen lehetséges, hogy a zürjének a zürjén-orosz kapcsolatok kezdetén (13–15. század) és azután is gyakran hallották a már megkeresztelt, de azért pogány tradíciókat is őrző oroszoktól *Perun* isten nevét pozitív és negatív értelemben (fohászként és szitokszóként). Így a zürjének a szó átvételekor a *perun* szónak babonás hiedelmükben mágius varázserőt (szerencsét vagy bajt hozó természetfeletti erőt) tulajdonítottak, ugyanúgy miként az őket meghódító, immáron keresztény, de még pogánykori babonákat is őrző oroszok. Az itt mondottak értelmében érthető, hogy Permi Szent István és hittérítő testvérei a *perna* szót kanonikus okokból nem tartották megfelelőnek a 'kereszt' megnevezésére, hiszen teljesen más volt az értelme: 'Perunhoz tartozó, Perunra vonatkozó' (az *a* melléknévképző). Később – a 15–16. század táján – a megkeresztelt zürjének – a keresztnek profán módon mint amulettnek, talizmánnak ugyancsak varázserőt tulajdonítva névátvitellel a *perna* szót 'kereszt' jelentésben kezdték használni. Ezen jelentésváltozás után – 'Perunhoz tartozó, rávonatkozó' → 'kereszt' – az egyház számára is elfogadottá, kanonizálttá vált a *perna* megjelölés. Hangtani vonatkozásban *peruna/perina/*perna* → *perena* hangváltozással számolhatunk, vagyis a második nyílt szótagbeli magánhangzó szabályosan kiesett. A második nyílt szótagbeli *u* kieséséhez vö. zürj. *turun* 'Gras, Kraut; Heu' ~ Lu. *turna-l-* 'Heu machen', *vurun* 'Wolle', Sz. Lu. *vuruna* ~ Lu. *vurna* 'wollen, wollig'. Az is elképzelhető, hogy az or. *перун* genitivusi-accusativusi alakjának is szerepe lehetett a *perna* forma létrejöttében.

357. Zyrian *velis* ~ votják *velis* 'erst jetzt'

Az itt következő határozószavak az ősspermi korban keletkezettek: zürj. (WUo) V Sz. *velis*, V Ud. *velis*, P *velis* 'jetzt erst (V Sz. Ud. P), erst dann (V), gerade,

jetzt (V Ud.), V Sz. *velišti*, Pecs. *velišti*, Lu. *veli·šti* 'jetzt erst (V Sz. Lu.), erst dann (Pecs.), eben noch (V), (SrSlk) Vm. Le. Szkr. KSz. *velišti*, FV Pecs. *veliš*, FV *velišti*, VM. *velište*, Lu. *veliški*, FSz. Vm. Lu.-Le. AV Szkr. *veliš*, I *veliš* 'только, только что; потом' | votj. (Munk) Sz. G *veliš*, K *viliš*, *vilišen* 'újból, újra, ismét; wieder, noch einmal, von neuem', (Wichm–Korh) G *veliš* 'erst jetzt'. – A Munkácsi szótár 655. lapján a *veliš* címszó alatt utalás történik egy votj. (Wied) **velis* 'einzig' alakra. Ez számomra nem értékelhető adat: a jésítetlen *s* éppenséggel lehet sajtóhiba, de az 'einzig' jelentés semmiképpen sem illik ebbe az összefüggésbe. A *veliš* és a *velis* összetartozása tehát felette kérdéses.

Ezen határozószók *iš*, *is* eleme elativusrag. Ezenkívül a zürjén adatok egy részében szóvégen *t*, *ti*, *tī*, *ki* transitivusrag is jelentkezik. A WUo-szótárban a zürj. *veliš* alatt csak a votj. *veliš* szóra van utalás, egyéb etimológiai kapcsolatokról a szótár nem tud.

A hangtani problémák ellenére a permi szócsalád kétségtelenül összetartozik a zürj. (WUo) *vil'*, P *vil'* 'neu, frisch', votj. (Munk) *vil'*, *vil'* ua. szavakkal. Az utóbbi szó finnugor eredetű: m. *új*, finn *uusi* (*uute-*) (l. UEW **wuđ'e* 'neu' alatt). A zürjénben nem csupán a *vel'*-tő ragos alakjai vannak meg a fent közölt jelentésben, hanem a *vil'* 'új, neu' instrumentalisragos alakja is: (SrSlk) Vm. Szkr. KSz. Ud. *vil'en*, FV I *vil'en* 'недавно, только что (Vm. Szkr. KSz. Ud. FV I), 'только, только что; потом (Ud)'

Lényeges eltérés mutatkozik a permi szavak vokalizmusában, ami minden bizonnyal ősspermi kori nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható. Az első szótagi zürj. *i* > *i* (Ud. *vil'en*), votj. (*i* >) *i* az előpermi (FU) **u*-nak szabályosan felel meg. A zürj. *veliš* stb. *e* hangja ősspermi **ú* (>*i*) > *ó* (> zürj. *e*) nyíltabbá válással jött létre (vö. Rédei 1963: 371 kk.). Az ősspermi **ó* hangnak a votjában *o* felel meg. E helyett *e* ~ *i* hangviszonyt találunk. A feltehetőleg **i* > *e* hangváltozás útján előállt votj. *i* ~ *e* váltakozásra vonatkozóan l. Wichmann 1915: 54. A votj. *veliš*, *viliš* alakokban *l* > *l* depalatalizáció (elhasonulás) történt a szóvégi *s* hatására.

A zürjén szó átkerült az osztjákba: (DEWOS 1503) Serk. *wel'sə*, Kaz. *wel'si*, Szin. *wel'si*, *wel'as*, O *wel'as* 'soeben, sofort (Kaz. Szin. O); vor kurzem (Serk. O); danach (Serk. Kaz. Szin.)' (Toivonen 1956: 24).

358. Jurák *ηēlōmana* 'helyett, kívül; anstatt, außer'

A jurák-szamojéd nyelvben meglehetősen szerteágazó jelentésben és mondattani használatban van meg az alábbi névutó: (Ter.) *ηēlōmana* 1. 'чем..., вместо того, чтобы', 2. 'как назло', 3. 'кроме'. Pl. (Lapsuj) *tī? ηēlōmana korowa tañā* 'rén-szarvason kívül téhen is van' (Mikola 1975: 124); (Lapsuj) *pidar šit ηēlōmana*

χib'artm² nidm meñē 'rajtad kívül senkit sem szeretek' (uo.); (Leht 23) Szjo. *älōw²* 'sofort': *χāntām elōw²* 'ich breche sofort auf'; (Tereščenko) [transzliterált alakban] *tarem² χetnawanda² ηēlōmana náñi junraweda² ηe* 'чем так говорить, вы спросили у меня'; Mikola (i. h.) német fordítása: 'So anstatt eurer Gespräche hättet ihr (eher) mich gefragt.

A *mana* prosecutivusrag, az *älōw² w²* eleme is rag lehet. A jurák névutó főbb jelentései: 'helyett, kívül; anstatt, außer'.

Az *älō-*, *elō-* tő nagy óvatossággal kikövetkeztethető jelentése 'külső, másik, túlsó oldal; äußere, andere, jenseitige Seite' lehetett. Ebben az esetben talán egybevethető a következő ugor szócsaláddal: **älз*, **äl(э)-мэ* 'andere Seite' Ug.: osztj. (PD 120) J *älэм* 'andere': *äs äləmpinə* 'jenseits des Ob' | vog. (Kann., közli Liim.: MSFOu. 125: 299) TJ *älə'm: täwə't ääl'mpält* 'jenseits des Flusses', Szo. *äləmpält* 'hinter, auf der anderen Seite (des Wassers)' | m. (dial.) *elv, elü, el* 'jenseitige Gegend, entferntere Seite'; névutókban: *elvett, elvé* 'jenseits', von jenseits'. Ez utóbbiak összetartozására vonatkozóan l. UEW 836.

Irodalom

- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.], Словарь чувашского языка 1–17. Казань – Чебоксары. = Ašm
- Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz
- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz
- D. Bartha Katalin (1958), A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beke Ödön (1911), Cseremiszi Nyelvtan. Budapest.
- Bereczki Gábor (1972), A magyar szókészlet finnugor elemei II. NyK 74: 454–456.
- Bodrogi Tibor et al. (1970), Mitológiai Ábécé. Gondolat, Budapest.
- Budenz József (1873–1881), Magyar–ugor összehasonlító szótár. MTA, Budapest.
- Csepregi Márta (1998), Szurguti osztják chrestomathia. SUA, Supplementum 6.
- Donner, Kai (1920), Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlußlaute im Samojedischen und Uralischen. MSFOu 49.
- Erdélyi István (1969), Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Genetz, Arvid (1897), Ost-Permische Sprachstudien. JSFOu 15/1: 1–57.
- Gombocz Zoltán (1912), Die bulgarisch–türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu 30.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1936), Magyar Etymologiai Szótár I–XIII. MTA – Hornyánszky, Budapest. = EtSz
- Honti László (1984), Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Honti László (2003), Az osztják approximativusrag eredete (avagy egy uráli szócsalád nyomában). NyK 100: 168–176.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, Edit (1964), Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu 128.
- Katz, Hartmut (1980), Zur obugrischen Benennung des Ob. FUM 6: 173–174.
- Katz, Hartmut (1990), Zum Flußnamen Ob. Specimina Sibirica 3: 93–95.
- Kiss Lajos (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kluge, Friedrich – Mitzka, Walter (1963), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 19. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin.
- Liimola, Matti (1963), Zur historischen Formenlehre des Wogulischen. MSFOu. 127.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1952) Древнепермский язык. Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (196), Коми-язьвинский диалект. Издательство Академии Наук СССР, Москва
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (1964), Исторический вокализм пермских языков. Наука, Москва.
- Mayrhofer, Manfred (1963), Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Band II. Heidelberg.
- Mikola, Tibor (1975), Die alten Postpositionen des Nenzischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. SUS, Helsinki.
- Rédei Károly (1963), Az öspermi első szótagbeli *j > *ö és *ö > j hangváltozásról. NyK 65: 371–373.
- Rédei Károly (1970) Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly, (1972), Osztják jövevényszavak a szelkupban. NyK 74: 186–193.
- Rédei Károly (1991), Wogulisch *nāhwa* 'ans Ufer; flußabwärts'. In: *Varia Eurasistica*. Festschrift für Professor András Róna-Tas. JATE Press, Szeged. 153–156.
- Rédei Károly (1992–1993a), Az uráli–finnugor névszóragszókés történetéből – A koaffixumok szerepe a névszóragszókés kialakulásában. NyK 93: 79–94.
- Rédei Károly (1992–1993b), Szófejtések. NyK 93: 125–135.
- Rédei Károly (1993), Óegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az ózürjén nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1996), Zu der Geschichte der PU–PFU Kasussystems – Die Rolle der Koaffixe in der Herausbildung der Deklination. In: Larsson, Lars-Gunnar [Hrsg.], *Laponica et Uralica*. *Studia Uralica Upsaliensia* 26: 257–271.
- Rédei, Károly – Róna-Tas, András (1983), Early Bulgarian Loanwords in the Permian Languages. AOH 37: 3–41.
- Tereščenko, N. M. [Терещенко, Н. М.] (1965), Ненецко-русский словарь. Издательство Советская Энциклопедия, Москва.
- Toivonen, Yrjö H. (1956), Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1–169.

- Tokarev, Sz. A. [Токарев, С. А.] (1988), Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. Российская Энциклопедия, Москва.
- Tokarev, Sz. A. (1988), Mitológiai Enciklopédia II. Gondolat, Budapest.
- Walde, Alois – Hofmann, Johann Baptist (1982), Lateinisches etymologisches Wörterbuch I. Winter, Heidelberg.
- Wichmann, Yrjö, 1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21.
- Wichmann, Yrjö, 1906), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden *s*- und *š*-Laute im Tscheremissischen. FUF 6: 17–39.
- Wichmann, Yrjö, 1915), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakschen mit Rücksicht auf das Syrjänische. MSFOu 36.

Két bolgár-törökből másolt analitikus múlt a cseremiszből

The verbal morphology of Cheremis dialects displays a certain variety in the formation of Past II. The two most frequent variants are of the kind *tolānam ~ tolān ulam* ‘I came’. It is held by many that the former derives from the latter via agglutination. However, the past form of the *tolānam* type has an exact counterpart in Northern Chuvash.

The negative of both past forms is *tolān omāl* or *tolān amāl* (depending on the dialect) ‘I did not come’, which is a regular negation of a past form **tolān ulam*. The present author concludes that it was this latter form that first spread in Cheremis, but it was later superseded by *tolānam*. Both past forms are of a Turkic type, based on the verbal adverb (*tolān*), a structure unknown in Finno-Ugric but characteristic of Turkic. The form *tolān ulam* has no counterpart in Chuvash and indeed could not have one formerly either, because in Chuvash the personal ending always attaches to the main verb and not to the auxiliary in the analytical past tenses. Tatar lacks such a past formation, thus Cheremis can only have borrowed it from a now extinct Bulgar-Turkic dialect.

1. A cseremiszből a II. múlt időnek több változatát ismerjük, melyeket az alábbiakban a *tol-* ‘jön’ ige segítségével mutatunk be.

1. Sg1	<i>tolānam</i>	2. <i>tolānam</i>	3. <i>tolān-lam</i>	4. <i>tolān əlam</i>
2	<i>tolānat</i>	<i>tolānat</i>	<i>tolān-lat</i>	<i>tolān əlat</i>
3	<i>tolān</i>	<i>tolān</i>	<i>tolān</i>	<i>tolān əleš</i>
Pl1	<i>tolānna</i>	<i>tolān ulāna</i>	<i>tolān ũlna</i>	<i>tolān əlāna</i>
2	<i>tolānda</i>	<i>tolān ulāda</i>	<i>tolān ũlda</i>	<i>tolān əlāda</i>
3	<i>tolānāt</i>	<i>tolān ulāt</i>	<i>tolān-lūt</i>	<i>tolān əlāt</i>

Az első változat a legelterjedtebb, ezt használja mindkét cseremiszi irodalmi nyelv.

A második változat elterjedtsége is igen nagy, elsősorban a cseremiszek legnagyobb tömbjé, a központi nyelvjárást beszélők élnek vele. Wichmann (1953: 118) a hegyi alakokkal szemben ezt a változatot adja meg keleti párhuzamként, Regulynál is ez a változat szerepel (l. Budenz 1864: 76).

A harmadik változat az északnyugati nyelvjárásterületen van meg (l. Ivanov–Tužarov 1970: 169).

A 4. változatot az erdei alnyelvjárásterületről közli A. A. Savatkova (2002: 202) Kužmino faluból, s ezt a változatot találjuk – némi fonetikai különbséggel – az 1775-ben kiadott első cseremiszi nyelvtanban is (Sebeok – Raun 1956: 90–91).

A 3. változat, úgy látszik, az északeleti cseremiszi vidékeken is megvan a vjatkai alnyelvjárásban. Beke gyűjtéséből az általa malmyžinak nevezett szövegek tartoznak ide. Morč'al faluból ilyen alakokat közöl: *ilen-līt* 'éltek', *puren-līt* 'bementek', *kočkūn-lūt* 'megették' (Beke 1961: 136).

A szöveg rövid volta miatt csak a Pl3-ra vannak példák, de feltehetően megvan a teljes paradigma.

Budenz (1864: 75–77) Reguly nyomán ismerte a tárgyalt cseremiszi múlt II. változatát, de a bibliafordításban előforduló *lūden-lam* 'féltem' alak alapján, melyet Wiedemann sajtóhibának tartott, tudomása volt a 3. változat létezéséről is. A 2. változat egyes számi rövid alakjait Budenz így magyarázza (i. h.): – „Hogy a Regulyféle *tolon ulna v. ulona, tolon uloda, tolon ulod* az *ulam* többesszámával, mint segédigével összetett alakok, azt látja mindenki; de az egyesszámú tolonam, tolonad nem látszanak első tekintetre összetettnek, s mégsem lehetnek egyebek, mint tolon-ulam, tolon-ulad-ból összerántott alakok. Az összerántásnak lehetőségét eléggé magyarázza a segédige gyenge hangsúlya, mert a *tólon* első szótagján van; így tolonulam lett *tolonlam*, s végre *tolonam*...”

Jegyezzük meg mindjárt, hogy a *tolonulam* (: *tolān ulam*) alakban a hangsúly az utolsó szótagra esik.

Galkin cseremiszi történeti alaktanában a tárgyalt múlt idő első két változata alapján (ő a többi változatról nem tud) Budenz okfejtésének ismerete nélkül feltetelezi, hogy a II. múlt a következőképpen alakult ki: *tolān + ulam > tolānam* 'jöttem'; *tolān + ulat > tolānat* 'jöttél' stb. (Galkin 1964: 134).

Budenz és Galkin magyarázata első pillantásra logikusnak látszik, de mindjárt felvetődik a kérdés, hogy a 2. változatban miért csak az egyes számban ment végbe a raggá válás. Jegyezzük meg, hogy más hasonló agglutinációs folyamatra nincs példa az őscseremiszi utáni időkből.

Már több mint húsz évvel ezelőtt rámutattam (Bereczki 1983: 222), hogy az 1. változatként bemutatott paradigmának pontos mását találjuk az északi csuvasban (Ašmarin 1898: 388), pl.

Sg1 <i>kajsatāp</i> 'mentem' stb.	Pl1 <i>kajsatpār</i>
2 <i>kajsatān</i>	2 <i>kajsatātār</i>
3 <i>kajsa</i>	3 <i>kajsa</i>

A *kaj-* 'megy' ige-tőhöz a *-sa* határozói igenévképző járul, s ezt követik a személyragok. A cseremiszi és a csuvas között az az egyedüli különbség, hogy a csuvas Pl3 ragtalan, a cser. *tolānāt* alak végén viszont ki van téve a *-t* többesjel, amely nyilván a jelen idejű *tolāt* 'jönnek' alak analógiás hatásával magyarázható.

Nem lehet kétséges, hogy a cseremiszi másolta le a csuvas mintát, s nem fordítva történt a dolog. A határozói igenévi alak felhasználásával megformált múlt idők a török nyelvekre jellemzők (l. Tenišev 1988: 412–423). Levitskaja (1976:

70–71) a csuvason kívül még hét török nyelvből idéz teljesen analógiás múlt idejű igealakokat.

Valószínűtlennek tűnik, hogy az egyik múltidő-változatban a cseremiszi nyelvterület túlnyomó részén teljes egyöntetűséggel végbement a hangsúlyos létige agglutinációja, a másikban pedig meg se kezdődött. Több érv szól amellett, hogy eredetét tekintve két igeidővel van dolgunk, melyek két prototípusát az 1. és a 4. változat képviseli, s a 4. változat időben megelőzte az 1.-öt. Ezt az bizonyítja, hogy addig, amíg az állító alakoknál négy változatot találunk, a tagadó alak a nyelvjárástól függő csekély fonetikai különbséget leszámítva egységes: k. *tolân omâl* ~ ny. *tolân amâl* 'nem jöttem'; k. *tolân otâl* ~ ny. *tolân atâl* 'nem jöttél' stb. Ezek az alakok a 3. és a 4. változat állító alakjainak szabályos tagadásai (*omâl* < **om ulo*, *amâl* < **am ulâ*).

A hegyi irodalmi nyelv a *tolðelam* 'nem jöttem', *tolðelat* 'nem jöttél' stb. típusú tagadó alakokat használja. Ez a fajta tagadás a török nyelvekre jellemző, ahol a *-ma/-mä* tagadó infixum fejezi ki a tagadást, pl. csuv. *kajsatâp* 'mentem' ~ *kajmasatâp* 'nem mentem' (Ašmarin 1898: 388). A cseremiszi a csuvas tagadó infixumot a *-te/-de* fosztóképzővel adja vissza. Ez a tagadás újabb jelenség a hegyi cseremiszbén, a Volgától északra kirajzott hegyi cseremiszi településeken ismeretlen (Bereczki 1971: 25–48; 2002: 93). Egyébként a *tolðelam*, *tolðelat* stb. alakokban a *-lam*, *-lat* a létige maradványa, amint erre L. Vasikova (1959: 288) már rég rámutatott. Végeredményben ez a fajta tagadás is csak a 3. és a 4. múltidő-változat alapján alakulhatott ki.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a 3. és a 4. múltidő-változat megelőzte az elsőt, a 2. változatnak pedig a két típus keveredéséből kellett létrejönnie.

Mind a kuźminói nyelvváltozat, mind az északnyugati nyelvjárás a Volga jobb partján beszélt hegyi alnyelvjárás északabbra áttelepült cseremiszi nyelvből alakult ki. Az áttelepülésnek jóval a tatárjárás után kellett végbemennie, mivel a bolgár-török–csuvas hatás tekintetében nincs lényeges különbség a déli és az északi csoport között. Ez utóbbiaknál csak a 3. és a 4. múltidő-változat van meg. Ebből logikusan az következik, hogy a kirajzáskor csak ez volt meg a délieknél.

A hegyi cseremiszi kb. a 15. sz. közepén elszigetelődött a keletebbi cseremisziektől. Mint láttuk az 1. múltidő-változat állító alakjai teljesen azonosak nyugaton és keleten, tehát még arra az időre megy vissza, mikor a hegyiek kapcsolatban álltak a keletebbre lakó cseremiszekkel. Az északnyugati nyelvjárást beszélők kirajzása és a hegyieknek a keletebbre lakó cseremiszeiktől való elszakadása között kb. 100 év telhetett el. Ez kevés a feltételezett nagy fokú agglutináció végbemeneteléhez.

2. Budenz (1864: 78) Reguly nyomán idéz egy pluszkvamperfektumot, amely a következőképpen hangzik:

Sg1 <i>tolon e'em</i>	P11 <i>tolon e'na</i>
2 <i>tolon e'et</i>	<i>tolon e'da</i>
3 <i>tolon e'e</i>	<i>tolon e'leve</i>

Reguly adatainak mai átírása *tolün âl'âm*, *tolün âl'ât*, *tolün âl'e* stb. lehet, s a P13 *tolon eleve* (o: *tolün âl'ewe*) alak alapján ítélve a nyugatias vonásokat is mutató, de azért a keleti nyelvjáráshoz tartozó volgai alnyelvjárásból származhatnak. A keleti nyelvjárássterületről ma nem ismerünk ilyen múltat, s csak az északnyugati nyelvjárásban találjuk meg a párhuzamát az alábbi formában:

Sg1 <i>kaštân ũlüm</i> 'jártam' stb.	P11 <i>kaštân ũlnä</i>
2 <i>kaštân ũlüc</i>	2 <i>kaštân ũldä</i>
3 <i>kaštân ũl'ö</i>	3 <i>kaštân ũl'ewa</i>

(Ivanov – Tužarov 1970: 173).

A fentebb tárgyalt *tolân ulam* és ez utóbbi *tolân âl'âm* alakok között mindössze az a különbség, hogy az elsőben a segédigeként szolgáló létige jelen időben áll, a másodikban I. múlt időben. A tatárra jellemző, hogy a személyragok a segédigéhez járulnak, mint a szóban forgó két cseremiszi múlt időben. A tatár hatást azonban mindkét esetben ki lehet zárni. A *tolân ulam* típusú múltnak nincs tatár párhuzama, a *tolân âl'âm* típusúnak van, pl. *ala idam* 'vettem' (-a = határozói ige-névképző; *idam* 'vala'), de ennek a múltnak az északnyugati nyelvjárásban való megléte kizárja a tatár eredet lehetőségét.

A *tolân ulam* és a *tolân âl'âm* típusú múltak (határozói igenév + segédige) csak török mintát utánozhatnak, de mint láttuk, a tatárból nem származhatnak, a csuvasban pedig nincs párhuzamuk. Nem lehetséges-e, hogy a csuvasban régebben megvoltak ezek a múlt idők, de idővel kivesztek? Ezt a lehetőséget is ki kell zárni, mivel a csuvasban minden analitikus igeidő és igemód úgy van megformálva, hogy a személyragok a főigéhez járulnak, a segédige pedig a személyrag nélküli Sg3-ban áll utána. Kivétel nincs. Marad tehát egyedüli lehetséges forrásként a bolgár-török B1 változata, melynek hatása a cseremiszi szókészletben is kimutatható (I. Agyagási 2003: 40–45).

A bolgár-török–csuvas–cseremiszi nyelvi kapcsolatok, amint azt Róna-Tas meggyőzően bebizonyította, nem régebbiek a 13. sz. közepénél (1973–1974: 135). A tatárjáráskor a bolgár-török lakosság tömegesen menekült nyugat felé, s többek közt rátelepedett a cseremiszi délnyugati szárnyára, s így feltehetően nagy területen kétnyelvűség alakult ki. A bolgár-török hatást követte a csuvas.

Ha a bolgár-török B1 változatában használatosak voltak olyan analitikus igealakok, amelyekben a személyrag a segédigéhez járult, ez még egy tekintetben módosítja, vagy legalább részben módosítja eddigi nézeteinket.

A mord. E *kundil'ín* ~ M *kundal'ón* 'fogtam' stb. múlt idejű alakokban a befejezetlen melléknévi igenévi alakokhoz járul az E *u'lems* ~ M *ul'ams* létige némileg csonkult alakja.

A mordvinban tehát a befejezetlen melléknévi igenévhez, a cseremiszből a határozói igenévhez járul a létige. A cser. *-en/-ân* határozói igenévképző is eredetileg befejezetlen melléknévi igenévképző volt, néhány megkövesedett kifejezésben ennek máig megőrződött a nyoma, pl. *šo'čân awa* 'szülőanya' (Isanbaev 1961: 61–62). A török nyelvekben is legtöbb esetben melléknévi igenévből alakult a határozói (Tenišev 1988: 471–472), s a cseremiszből is török hatásra lett a befejezetlen melléknévi igenévből határozói.

Serebrennikov (1967: 159) utal a szóban forgó mordvin múlt idő csuvas, tatár, baskír, cseremiszi és permi analógiáira, de közelebbit nem mond róluk. Nyilván a létige felhasználásával megformált analitikus múlt időkre gondol általában véve.

Magam már rég utaltam arra, hogy a mordvin analitikus múlt a tatárral mutat közelebbi rokonságot (Bereczki 1983: 223). Ezt kizárni nem lehet, de a cseremiszi párhuzam alapján, amely nem lehet tatár, a mordvin analitikus múlt bolgár-török eredete ugyanúgy lehetséges.

Bibliográfia

- Agyagási Klára (2003), Egy volgai bulgár jövevényszó a mari nyelvjárásokban. *šârča* 'üvegyöngy'. NyK 100: 40–45.
- Ašmarin, N. I. [Ашмарин, Н. И.] (1898), Материалы для исследования чувашского языка. Типо-литография Императорского Университета, Казань.
- Beke Ödön (1961), Mari szövegek III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor (1971), Cseremiszi szövegmutatványok. NyK 73: 25–48.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), Arális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- Budenz József (1864), Cseremiszi tanulmányok. NyK 4: 48–105.
- Galkin, I. S. [Галкин, И. С.] (1964), Историческая грамматика марийского языка I. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Isanbaev, N. I. [Исанбаев, Н. И.] (1961), Деепричастия в марийском языке. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Ivanov, I. G. – Tužarov, G. M. [Иванов, И. Г. – Тужаров, Г. М.] (1970), Северозападное наречие марийского языка. Марийское Книжное Издательство, Йошкар-Ола.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Д. С.] (1976), Историческая морфология чувашского языка. Наука, Москва.
- Róna-Tas András (1973–1974), Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II. NéNy 17–18: 125–141.

- Savatkova, A. A. [Саваткова, А. А.] (2002), Горное наречие марийского языка. Савариае.
- Serebrennikov, V. A. [Серебренников, В. А.], (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Е. Р.] (1988) (ред.), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
- The first Chereemis Grammar (1775). A facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun. The Newberry Library, Chicago, 1956.
- Vasikova, L. (1959), Imperfekt ja perfekt mari keeles. Emakeele Seltsi Aastaraamat 4: 286–298.
- Wichmann, Yrjö (1953), Tscheremissische Texte mit Wörterzeichnis und grammatikalischem Abriß. Zweite Auflage. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Mellé- és alárendelő kötőszavak a zürjénben

This paper discusses the coordinating and the subordinating conjunctions in Zyryen. A short diachronic survey is followed by the presentation of the Old Zyryen, then the Modern Zyryen state of the language. Subordinating conjunctions, which are typically of indigenous origin, are distinguished from the coordinating conjunctions, which are typically borrowings from Russian.

0. Előljáróban – Rövid visszapillantással kezdem. Finnugor nyelvészeti pályám kezdetén – az 50-es évek második felében és a 60-as évek elején – szeretett és felejthetetlen tanárom, Fokos Dávid ösztönzésére és hatására a finnugor szintaxis kérdéskörével foglalkoztam. Egyetemi szakdolgozatom (Névutós határozók az osztjákban) publikált lecsapódása volt „Ok- és célhatározós névutók a chanti nyelvben” című dolgozatom (1958: 147–157). Szintaktikai tárgyú volt kandidátusi értekezésem is: „Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” (Rédei 1962). Am már ekkor kezdett körvonalazódni a hangtan, az alaktan és az etimológia iránti érdeklődésem. Mind a mai napig ezek a diszciplínák alkotják kutatási területemet. Jelen dolgozatom ismét szintaktikai tárgyú. A mondattan iránti érdeklődésem ébrentartásában kétségtelenül nagy szerepe volt Fokos Dávid „Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok” című alapvető tanulmányának (1960: 213–241, 1961: 63–81, 263–291, 1962a: 13–55); l. még „Rolle der Syntax in der Frage nach der Sprachwissenschaft. (Fokos-Fuchs 1962). A főbb kérdéscsoportok a főnévi jelző, a birtokos személyragok determináló használata, a tagadó igeragozás, névutók, összefoglaló összetételek stb. A VIII. rész (1962: 20–40) az urál-altaji nyelvek mellérendelésének van szentelve: az ősi kötőszók hiánya, a mai kötőszók gyér alkalmazása, kötőszó nélküli kapcsolatos mellérendelés. A finnugor nyelvek (pl. a zürjén és votják) újabb kori kötőszavairól – minthogy ezt nem tekintette elsődleges feladatának – csak érintőlegesen szól. Jelen írásom egyetlen nyelvnek, a zürjénnek ezt az új kategóriáját, tehát a mellé- és alárendelő kötőszavakat és a velük alkotott szerkezeteket tárgyalja.

1.1. A mai nyelvekre jellemző mellérendelő és alárendelő mondatípusok a PU–PFU alapnyelvben már megvoltak, de a közöttük lévő viszonyt nem jelölték kötőszavakkal. Az egyes mondatokat hanglejtés (intonáció), hangsúly, beszéd-szünet különítette el egymástól. Valószínűleg a kötőszó nélküli mellérendelés

(aszindeton, aszindézis) volt a legősibb és legeredetibb mondat szerkezet. Ezek a mai nyelvekben is elég gyakoriak. Pl.: m. *Szállnak a madarak, itt van a nyár* (Tompa 1961–1962: 410); zürj. AV *med-lun služanka čecćis, mešjas verdis, vaavnj petis* 'Next day the maidservant got up and fed the cows. She went out to water them' (Rédei 1978: 96); *geger veli pemid, bušujlis tev* 'köröskörül sötét volt, a szél süvített'. A többi mellérendelő, sőt alárendelő mondatok tartalmát is ki lehet fejezni kötőszó nélküli kapcsolatos szerkezetekkel, aszindézissel (erről l. alább).

A rokon nyelvek mellérendelő és alárendelő kötőszavai az egyes nyelvek külön élete folyamán keletkeztek; egyetlenegy kötőszó sem vezethető vissza az alapnyelv koráig. Az uráli-finnugor nyelvek kötőszavai eredetük szerint kétfélék lehetnek (illusztrációképpen csak néhány nyelvből idézek példákat: 1) belső keletkezésűek: a) vonatkozó (← kérdő) névmásból keletkezettek: m. *ki* 'wer' ~ *aki* 'wer, der die', *mi* 'was?', was, das' ~ *ami* 'was, das', *amely* 'welcher'; finn *kuka* 'wer?' ~ 'wer, der, die' *mikä* 'was?' ~ 'was, welches'; zürj. *kod, kodi* 'wer?' ~ 'wer, der, die', *mij* 'was?' ~ 'daß', *kučem* 'welcher, was für ein'; votj. *kudiz* 'welcher', *kjče* 'welcherlei, von welcher Art', *ma, mar* 'was, was für ein'; b) többnyire névmási eredetű vagy egyéb határozószóra, módosítószóra (partikula) visszamenő kötőszók: finn *missä* 'wo', *mihin* 'wohin'; m. *hol* 'wo' ~ *ahol* 'wo', *hogy* 'wie, daß', *hogyan* 'wie', *mint* 'wie'; zürj. *ken(i), kiten* 'wo', *mijen* 'mi-helyt', *med, medim* 'azért hogy', *murtsa* 'alighogy'; votj. *ku* 'wann', *kijin* 'wo', *kijzi* 'wie'; idegen (orosz) eredetűek (ez legfőképpen a keleti – oroszországi – finnugor nyelvekre jellemző): zürj. *biłte, biłte-ke* 'mintha; als ob', *i* 'és', *da* 'és; amikor; mert, mivel, minthogy', *ket* 'jóllehet'.

A kérdőnévmási eredetű vonatkozó névmások kifejlődését jól szemléltetik a következő mondatelemzések: m. *Ki bűnös? Féljen!* 'Wer ist schuldig? Er soll sich fürchten' → *Aki bűnös, féljen* 'Wer schuldig ist, der soll sich fürchten'; *(Vala)ki korán kel? Aranyat lel* 'Steht jemand früh auf? Er wird Gold finden' → *Ki korán kel, aranyat lel* 'Wer früh aufsteht, findet er Gold'; *Láttam! Hogy villámlott!* [?] 'Ich sah es'. Wie hat es geblitzt! [?] → *Láttam, hogy villámlott* 'Ich sah, daß es geblitzt hat'. A magyar példákon itt bemutatott nyelvi változások mutatis mutandis más uráli nyelvekben is hasonlóképpen zajlottak le.

1.2. Az uráli szintaxis alaptétele: mondatok között mellérendelés, a mondaton belül a mondatrészek között alárendelés (Ravila 1941: 41–47). Ez azt jelenti, hogy mind a mellé-, mind az alárendelő mondatokat – amint erre cikkem elején már utaltam – egyaránt kötőszó nélküli kapcsolatos (kopulatív) mellérendeléssel (aszindézissel) fejezték ki. Pl.: *elállt az eső, kisütött a nap* 'es hat aufgehört zu regnen, die Sonne begann zu scheinen' (kapcsolatos szerkezet); *esik az eső, megázol* 'es regnet, du wirst naß' (formailag mellérendelés, tartalmában alárendelő feltételes szerkezet: *ha esik az eső, megázol*); zürj. *tulišijn užan, arijn šogē*

ušan '(ha) tavasszal alszol, ősszel bánatba esel' (ugyanabba a típusba tartozik, mint az előző mondat); *a gyermek beteg lett, nem ment iskolába* 'das Kind ist krank geworden, er ist nicht in die Schule gegangen' (formailag mellérendelés, tartalmában alárendelő okhatározó mondat): *mivel a gyermek beteg lett, nem ment iskolába*).

Ravila mindmáig korszerű szintaktikai (és morfológiai) tanulmányában „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” (1941: 1–136) kimutatta, hogy az uráli-finnugor nyelvekre a mondaton belül az alárendelés (Subordinationsprinzip) volt jellemző. A mondatok közötti mellérendelést fentebb röviden tárgyaltam, most vizsgáljuk meg közelebbről a mondaton belüli alárendelés kérdéskörét! Az alaptétel így hangzik: a mondaton belül két szó közül az első a második (az alaptag) meghatározója (determinánsa) volt, pl. *a gyors ló* (jelzős szintagma), *a ló fut* (állítmányi/predikatív szintagma). Az alapnyelv viszonyai között az *apa-fiú* (Vater-Sohn) kapcsolat nem azt jelentette, hogy 'apa és fiú/Vater und Sohn', hanem 'az apának a fia/der Sohn des Vaters'. A kapcsolatos viszonyt kénytelenek voltak kb. így kifejezni *az apa jön, a fiú jön* 'der Vater kommt, der Sohn kommt'. Persze mellérendelt mondatrészek – ha nem is gyakran – már igen korán előfordulhattak, pl. a felsorolásokban: *az apa, az anya, a fiú, a leány jönnek* 'Vater, Mutter, Sohn, Tochter kommen'.

A mellérendelő kapcsolatos szerkezetek determinánsa lehetett jelöletlen (pl. jelzős szerkezetek: *gyors ló, kék ég*), avagy szuffixummal (képző, rag) ellátott szó, egyenrangú mondatrészek esetében: alany + alany ← főnév + főnév. E szerkesztésmód nyomait jól őrzik a mai finnugor nyelvek, pl. osztj. *imejən-ikejən* 'eine Alte und ein Alter' (az osztj. *ηən* duálisjel kopulatív szerepben), zürj. *čoja-voka* 'Schwester und Bruder', *mama-niła* 'die Mutter und die Tochter', votj. *nuño-vino* 'die Gebrüder' (*nuń* 'älterer Bruder', *vin* 'jüngerer Bruder' (a zürj. *a* ~ votj. *o* melléknévképző; *vu-murt gondiren* 'der Wassergeist und der Bär', *toležen šundijen* 'der Mond und die Sonne'. A szuffixumok kettős kitétele a koordinációs kifejezésére szolgál (kongruencia).

A kötőszó nélküli mellérendelés mellett az alárendelő mellékmondatokat az alapnyelvben igeneves szerkezetekkel is kifejezheték. Sőt, feltehetőleg ez volt a leggyakoribb megoldás. Ennek az alapnyelvi állapotnak a lecsapódásai a mai uráli/finnugor nyelveknek az igeneves szerkezetei. Az igeneves szerkezetek használata nemcsak nyelvcsaládunk sajátossága. Ez a szintaktikai megoldás különösen kedvelt a török nyelvekben, de jól ismert az indoeurópai nyelvekben is (latin, görög, orosz, angol, ófelnémet stb.). Lássunk néhány példát a mai nyelvekből: m. HB *Hadlaua choltat* 'Hallotta, hogy meg fog halni', *lállalak ülvém/ülettem* 'én ültem, mikor láttalak' (Berrár 1957: 47–48); osztj. Szin. *joχī χāsəm ānət wujəm jupijy kujəp χəsməsa* 'Nachdem man die übriggebliebenen Schlüssel genommen hatte, wurde die Zaubertrommel angewärmt' (Steinitz

1975: 59); zürj. AV *med oz aźžil mijanliš munemse* 'damit er nicht sieht, wie wir weggehen' (Stipa 1960: 175); votj. *kıldišin dugdiz vetlem řs no mežařki* 'k. hörte auf, auf den Ackerrainen zu wandern' (uo. 179); finn *sade näkyy tulevan* 'úgy látszik, hogy eső lesz', *iltasen syötyä mentiin saunaan* 'miután megettük a vacsorát, szaunába mentünk' (Hakulinen 1979: 571, 576).

2.1. A zürjén nyelv kötőszavai eredetük szerint kétfélék: belső keletkezésűek és oroszból való átvételek. Az alárendelői viszonyt kifejezők belső keletkezésűek, ezek egyrészt vonatkozó (← kérdő) névmások: *kodi* 'aki', *kučem* 'mely', *mij* 'ami, hogy'), másrészt névmási eredetű vagy egyéb határozószók, módosítószók (*mijen* 'mihelyt', *murtsa* 'alighogy', *ke* 'ha'; közöttük kevés az orosz szó (pl. *biřte* < *бѣдомо*). A mellérendelő kötőszók mind orosz eredetűek (*da* 'és', *i* 'és' stb.). A zürjén kötőszavak morfológiai tekintetben egyszerűek (*da*, *i*, *mij*, *kučem*) vagy összetettek *daj* < *da i*, *ńiso* 'sem' < or. *ниче*). Ezenkívül vannak szókapcsolatot alkotó (*ři vesna mij* 'mert, mivel, minthogy') és páros kötőszavak is: *ńe semin* – *no i* 'nemcsak – hanem ... is', *kij-i-ři i* 'mind – mind', *řibe-řibe* 'akár-akár' < or. *либо-либо*. A kötőszók állhatnak a mondat elején, végén (alárendelő mellékmondatok esetében) és két mondat között (mellérendelő mondatoknál). A *ke* partikulaként viselkedik, így mindig a vonatkozó szavak – többnyire a mondat első szava – után következik: *řije-ke loktas*, *me řiž-že muna* 'ha ő jön, én is megyek'. Olykor előfordul, hogy ugyanaz a kötőszó mellérendelő és alárendelő funkcióban is szerepel. Pl.: *povod'dais ta-vo bur veli da urožaj vois bur* 'Az időjárás jó volt és a termés jó lett' \approx *urožaj vois bur, provod'dais ta-vo bur veli da* 'A termés jó lett, mivel az időjárás az idén jó volt' (Bubrih 1949: 191). Ez esetben csak tartalmilag van alárendeléssel dolgunk, formailag mellérendelésről van szó. A mondat ti. eredetére nézve kapcsolatos mellérendelés: 'A termés jó lett, hiszen az időjárás jó volt'. Vagyis a *da* itt nyomósító partikulaként viselkedik.

Korukra nézve a zürjén nyelv kötőszavai zömmel őszürjén koriak, a névmási eredetűeknél az ősspermi kor is komolyan esik latba, ám figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy ezek a zürjén avagy a votják nyelv külön élete folyamán hangtani-alaktani tekintetben átformálódtak, átrendeződték. Pl. zürj. *kodř* 'ami-kor' (*ko-* névmástő + *ř* 'idő') \sim votj. *ku* ua., zürj. *kod(i)* 'aki, amelyik' \sim votj. *kudiz*. Erre az egyes kötőszók tárgyalása során utalás történik. Megjegyzem még, hogy az igeneves szerkezetek nagyobb kedveltsége következtében az alárendelő kötőszók a votjékban ritkábban fordulnak elő, mint a zürjénben. A zürj. *ke* \sim votj. *ke* kötőszónak a cseremiszből is van megfelelője: K *kən* (*gən*, *γən*), Ny. *kən* (*gən*, *γən*), 'ha' (a cseremiszi szóra vonatkozóan l. Bereczki 1990: 67). Ez a permi-cseremiszi kötőszó mint névmási eredetű módosítószó finn-permi eredetű: a kötőszói használaton kívül általános és határozatlan névmásokat is alkotnak vele: zürj. *kod-ke* \sim votj. *kudiz-ke* 'valaki; irgendeiner, irgendwelcher', zürj. *mij-ke* \sim votj. *ma-ke*, *mar-ke* 'valami; was immer, etwas, irgendetwas'. Vö. finn *kuka*

'ki', *mikā* 'mi', *ko/kó* '-e' (kérdőszócska). Ez a **ka/kā* hangalakra visszavezethető szócsalád végső soron névmási eredetű.

Hasonló morfológiai és rendszertani akadályokba ütközünk a névutók rekonstruálásánál is. A térbeli viszonyok kifejezésére szolgáló névutók körében számolnunk kell egy nagyon ősi (PU–PFU) réteggel is, de ezt nem tudjuk bizonyítani, mivel a névutók az egyes nyelvcsoportok és nyelvek életében a mindenkori névszói esetrendszer hatására átalakulásokon, átrendeződéseken estek át.

2.2. Ózürjén kötőszók

Mellérendelő kötőszók: a) óegyházi szláv jövevények: *a* 'pedig, de, ellenben': *a lok užališjas ložid kež mižmanlan* 'а сотворшин злая, в воскресение суда' | 'akik gonoszat tettek azért, hogy feltámadjanak a kárhozatra' (Ján. 5,29).

i 'és, is': *i jurbirtis muēž* 'и поклонися до земли' | '[és] földig hajolt' (Mózes, Ter. 18/2).

no 'de, azonban, ellenben': *čužem no užaltem* 'рожденна, не сотворенна' | 'Született, de nem teremtmény' (Hiszekegy). *-no* < óegyh. szláv, or. *no*.

b) Belső keletkezésű kötőszók (ahol nincs külön utalás, ott a zürjénben közkeletű szóval van dolgunk):

seš 'és, és aztán': *seš pondiniš vejpnis med kiljasen* 'и начала глаголати иными языки' | 'és különböző nyelveken kezdtek beszélni' (ApCsel. 2/4).

čeč-ke 'de, hanem' – ózürjén nyelvújítási szó: *čeč* 'zusammen, zugleich', *ke* 'wenn': *čeč-ke vužas kulamlis olem pičke* 'но преидет от смерти в живот' | 'hanem már át is ment a halálból az életre' (Ján. 5,24).

Alárendelő kötőszók (valamennyi zürjén eredetű):

ke 'ha': *eskamnim-ke, veveš iisus kuli, loži* 'Яще во веруем, яко Иисус умере и воскрепе' | 'Ha Jézus, mint ahogy hisszük, meghalt és feltámadt' (Pál, 1Tessz. 4,14).

kiten 'hol': *kiten loinis pukigen* 'идеже бяху седяше' | 'ahol egybegyűltek' (ApCsel. 2,2).

veveš 'mert, mivel, minthogy, (a)hogy' (ózürjén nyelvújítási szó), vö. *veš-veš*, vö. *veš-ke* (Partikel zur Bildung des Conditionals), *veš* 'ganz, all, alles' stb.: *veveš lokte jez* 'яко грядет час' | 'Elérkezik az óra' ['mert eljön az idő'] (Ján. 5,25).

veškid: *veš* 'mivel' (ózürjén nyelvújítási szó), vö. *veš-veškid*: *veš* (I. fent), *veškid* 'gerade, wahr, wahrhaftig; recht': *veveškid bidenlen kanes boštigen* 'яко да царя всех подимем' | 'mivel mindenki királyát fogadva' (Rédei 1993: 73, 82).

kođ 'aki, amely(ik)': *kođjaslen abul kežasan* 'и прочим не имеющие надежды' | 'akiknek nincs reményük' (Pál, 1Tessz. 4,13).

kuž, kuži, kuži, kužik 'ahogyan, miképpen': *kuž i mi ineltamnim* 'яко и мы оставляем' | 'miképpen mi is megbocsátunk' (Miatyánk).

kuž-ke 'mikor'; ez a jelentés ózürjén újítás, a mai zürjén nyelvjárásokban

'valahogy; irgendwie' a jelentése: *kuž-ke kulemajas kılasniš gorase jen pilen* 'егда мертвии услышат глас на Сына Божия' | 'amikor a halottak meghallják az Isten Fia szavát' (Ján. 5,25).

kučem-ke 'mint, miként, miképpen'; ez a jelentés ózürjén újítás, a mai zürjén nyelvjárásokban 'valamelyik; irgendein, irgendwelcher' a jelentése: *med od težde, kučem-ke i muked vojtir* 'да не скорбите, якоже и прочии' | 'hogy ne szomorkodjatok, mint a többiek' (Pál, 1Tessz. 4,13).

med 'hogy' (célhatározó kötőszó): *en-tirje gažalam, med tedadniđ užamejas doriš* 'не хочу же вас, братие, не ведети о умерших' | 'Az elhunytak sorsáról nem akarunk tájékoztatlanságban hagyni benneteket' (Pál, 1Tessz. 4,13).

Az ózürjén kötőszavakra vonatkozóan l. Rédei 1993: 58–61.

3. A mai zürjén nyelv kötőszavai

3.1. Mellérendelő kötőszavak – A mellérendelő kötőszók egyenrangú mondatrészek és egyszerű egyenrangú mondatok összekapcsolására szolgálnak. Az alábbiakban a kötőszavak funkciójuk szerint kerülnek tárgyalásra.

Kapcsolatos kötőszók

i 'és, is' < or. *u: mašinajasen naje gereni keženj, ičkenj i vundenj* 'машинами они пашут и сеют, косят и жнут' | 'Gépekkel szántanak és vetnek, kaszálnak és aratnak' (Lytkin 1955: 272); *vižeda i og eski aslam šinjasli* 'nézem és nem hiszek a saját szemeimnek' (Fedjuněva 2000: 491); *seni veljini i tomiňik niyjas, i čelad' niy-babajas* 'ott fiatal leányok is, gyermekes asszonyok is voltak' (Fedjuněva 2000: 487); *verda i juktala i* 'накормлю и напою' (SrSIK 135). A két utóbbi példában az *i*-nek kettős szerepe van: kötőszó és módosítószó (partikula). Még szembetűnőbb ez a nyomósító funkció a következő mondat *i* tagja esetében: *en-ke ger da kež, en i dumajt šojni ņaň* 'Если не пахал и не сеял, не думай и хлеб есть' | 'Ha nem szántottál és vetettél, ne is gondoldj arra, hogy kenyeret egyél' (Lytkin 1955: 272).

da, da i, daj 'és' < or. *da, da u: liš-vaš loj kežid, da me sad'mi, piňjas semjn zatka-kilenj* 'reggel hideg lett és én felébredtem, csupán a fogaim vacognak' (Fedjuněva 2000); *povod'daš micá da i liňjis abu na žužid* 'az idő szép és még a hó sem mély' (uo. 494); *vižedlis-vižedlis starik daj šuis* 'смотрел-смотрел, старик да и сказал' | 'nézte-nézte az öreg és így szólt' (Lytkin 1955: 272); *gorte poli lokni, daj janžim* 'féltem hazajönni és szégyelltem (is)' (Fedjuněva 2000: 494).

si minda-mijta 'annyira – mint: *Geňa berdes sie sem n dojmemisla, mijta zabedrejsla* 'Гена плакал не только от ушиба головы, сколько от обиды' | 'Genya sírt, nem annyira a fejsérülése miatt, mint inkább a sértés miatt' (Lytkin 1955: 270)

kiji-siji 'mind-mind': *reglament da pořadok kole tedni kiji školajni, siji i gortin* 'регламент и порядок надо соблюдать как в школе, так и дома' | 'a

szabályt és a rendet be kell tartani mind az iskolában, mind otthon' (Lytkin 1955: 270).

Ellentétes kötőszók

že 'de, ellenben' < or. же: *kynas siję bjd-tor veće, d'eļę vilas-že ni-nem oz sulav* 'на словах он все делает, на деле же ничего не стоит' | 'szavakban mindent megcsinál, de a dologban semmi sem érvényes [tkp. áll]' (Lytkin 1955: 272). Átmeneti kategória: módosítószóként és kötőszóként viselkedik.

a 'de, ellenben, viszont, pedig' < or. а: *lunjs vęli kįmera, a šonįd* 'день был пасмурный, а теплый' | 'a nap felhős volt, de meleg' (Lytkin 1955: 272); *meli kukań kik mameš nįniale, a lokis i eřise oz aźįiv* 'ласковый телёнок двух маток сосёт, а грубый и одной не увидит' | 'a jámbor borjú két anyát szor, a durva viszont egyet sem vesz észre' (uo.); *įvlaįs zere, šondia-a* 'на улице дождь идет, не смотря на то, что, солнечно' | 'Kint esik az eső, annak ellenére, hogy süt a nap' [szószerint: 'kint esik, pedig süt a nap']. Az *a* szóvégi helyzete arra utal, hogy inkább módosítószóval van dolgunk' (Lytkin 1955: 273–274).

da 'de' < or. да: *lijni keř esķę, da bureč ružjeę ez vev šerįš* 'lőni kellene, de a puskám éppen nem volt velem' (Fedjunęva 2000: 493); *abu i iźįd ludik, da uźni oz šet* 'nem nagy a poloska, de nem hagy aludni (uo.); *gįřįža-pomįd matįn, da on suź kurćįni* 'Близок локоть но не укусишь' | 'Közel van a könyököd, de nem éred el, hogy megharapd [megharapni]' (Lytkin 1955: 272).

no 'de' < or. но: *sije keřjis volįni, no ez vermi* 'он хотел навестить, но не смог' | Akart jőnni (meg akart látogatni), de nem tudott' (Lytkin 1955 272); *pukala čas kįmįn nįn, no čeri oz šoj* 'már körülbelül egy órája ülök, de a hal nem harap [nem eszik]' (Fedjunęva 2000: 493); *širiš biri, no pińis koli* 'a csuka elfogyott, de a fogak megmaradtak' (Lytkin 1955: 272).

Választó kötőszók

aļi 'vagy, avagy' < or. (dial.) али, irod. или: *te aćįd volan aļi nįvte įstalan?* 'ты сам придешь или свою дочь пришлешь?' | 'te magad jössz, avagy a leányodat küldöd?' (Lytkin 1955: 273).

ļibe 'vagy' < or, либо: *mukęd-đįrįi čer priņębtas, ļibe pulęn gįpkįšem kįvlas* 'иногда топор зазвонит, или дерево рухнет' | 'néha fejsze csendül, vagy fának a dőlése hallatszik' (Lytkin 1955: 273).

ni-še 'sem' < or. ни сә: *komi ni-še roč* 'weder Syrjäne noch Russe' (Fokos-Fuchs 1959: 682); *męš ni-še mort* 'weder Kuh noch Mensch' (uo. 942); *ni-nem oz tįdav: lokte ni-še oz ni-še* 'ничего не видно: не то идет, не то не идет' | 'semmi sem látszik: jön avagy nem jön' (Lytkin 1955: 273).

to-to 'majd-majd, hol-hol' < or. то-то: *geęer kįlenį viļ oļęmlęn gorjas: to nębesaįn goraa kįpeđćįlas samoļotjasļęn šį, to mu viļįn mašinajas žuręęni, to uļićįn mićaa voršę radįo* 'кругом слышатся звуки новой жизни: то в небе поднимается громкий гул самолетов, то на полях шумят машины, то на

улице нежно играет радио' | 'Köröskörül az új élet hangjai hallatszanak: majd az égen hangosan hallatszik [emelkedik] a repülőgépek zaja, majd a földön zúgnak a gépek, majd az utcán lágyan szól [játszik] a rádió' (Lytkin 1955: 272–273); *dugđivteg zere, on vermi geđer-voni: ěe-to gožem, ěe-to ar* 'бесперывно дождит, не можешь понять: не (то ли) лето, не то (то ли) осень' | 'szakadatlanul esik az eső, nem tudod megérteni hol nyár van, hol ősz' (Lytkin 1955: 273).

Megengedő kötőszók

a 'jóllehet' (← 'hát') < or. *a* 'hát' (l. még ellentétes kötőszók alatt): *gimale-a keđid* 'гремит, хотя холодно' | 'mennydörög, jóllehet hideg van' ← 'hát mennydörög, hideg van' (Lytkin 1955: 276). Átmenet a módosítószó és a kötőszó között.

ket' 'jóllehet' < or. *хоть: đirektor ket' biđlun volivlis mađterskeje, no iđid telkis silen volemiđ ez že vev* 'az igazgató jóllehet minden nap bejött a műhelybe, de jövetelének nem volt nagy értelme (Fedjuněva 2000: 501); *ket' veli šor-kod' ěin, šikt vek na uđalis muijas viđin* 'хотя было уже поздновато, деревня все еще работала на полях' | 'jóllehet már kissé késő volt, a falu még mindig a mezőkön dolgozott' (Lytkin 1955: 276).

3.2. Az alárendelő kötőszók két mondatot kapcsolnak össze, amelyek közül az egyik (a mellékmondat) a másiktól (a főmondattól) függ. Az ide tartozó kötőszavak eredetükre nézve néhány kivétellel belső keletkezésűek (vonatkozó névmások, névmási eredetű határozószók, avagy egyéb határozószók). A kötőszavakat a mellékmondatok szerinti csoportosításban tárgyalom.

Alanyi mellékmondat – A vonatkozó névmások (*kod, kodi* 'aki', *kučem* 'amelyik', *mij* 'ami') és a *mij* 'hogy' a leggyakoribb kötőszavak. A zürj. *mij* 'hogy' az or. *что* ua. tükörfordítása. Pl.: *kodlen seveštis sestem, ninemiđ oz pov* 'у кого совесть чиста, ничего не боится' | 'akinek tiszta a lelkiismerete, az semmitől sem fél' (Sel'kov 1967: 217); *mij keđan, sije i petas* 'что посеешь, то и взойдет' | 'amit vetsz, az kel ki' (uo. 215); *silj veli teđsa, mij tundrajn ěuđavle tačem povodđais vežoneđ* 'Ей было известно, что в тундре такая погода иногда длится неделю' | 'neki ismeretes volt, hogy a tundrán az ilyen időjárás egy hétig is eltart' (uo. 215).

Állítmányi mellékmondat – Kötőszavak: *kučem* 'amilyen', *kodi* 'aki', *mij* 'ami', *mij* 'hogy' stb. Pl.: *kučem uđ sečem i don* 'какова работа, такова и плата' | 'amilyen a munka, olyan a fizetés (Sel'kov 1967: 218); *urođaj sečem, mij šelem radle* 'урожай таков, что сердце радуется' | 'a termés olyan, hogy örül a szív' (uo.); *taje stavis, mij keđjin juavni?* 'это все, что ты хотел просить?' | 'ez minden, amit kérdezni akartál' (uo.).

Jelzői mellékmondat – Kötőszavak: *kodi* 'aki', *kučem* 'amilyen', *mij* 'ami' stb. Pl.: *pojezd, koden Domna lešedcis munnj, međedčas semjn lun-šer berjn* 'поезд, которым Домна собралась ехать, отправится только после полудня'

| 'az a vonat, amelyikkel Domna utazni készült, csak délután indul' (Sel'kov 1967: 207); *si berin pukšisni žar lunjas, kučemjas tani šoča ovleni gožem šerín* 'после этого настали жаркие дни, какие здесь редко бывают в середине лета' | 'aztán beköszöntöttek (tkp. leültek) a forró napok, amilyenek itt ritkán vannak nyár közepén' (uo.).

Tárgyi mellékmondat – Fontosabb kötőszavak: *kučem* 'milyen', *mij* 'mi, ami', *kiži* 'hogyan, ahogyan'. Pl.: *mi tedam, kučem jon mijan narod da sevetskj armija* 'мы знаем, как сильны наш народ и Советская Армия' | 'mi tudjuk, hogy milyen erős népünk és a szovjet hadsereg' (Lytkin 1955: 271); *mij kežan, sijes i vundan* 'что посеешь, то и пожнешь' | 'amit vetsz, azt is aratsz' (uo.); *kor kilis, mij Ivan kutema veli* 'als er hörte, daß Johannes ergriffen war' (Wiedemann 1884: 233); *čelad' šenzemen vižedeni kiži užale kombajn* 'дети удивленно смотрят, как работает комбайн' | 'a gyerekek csodálkozva nézik, hogy hogyan dolgozik a kombajn' (Lytkin 1955 271).

Határozói mondatok – Vizsgálódásom az idő-, ok- és célhatározói mellékmondatok tárgyalására terjed ki. Néhány példával azt is szemléltetni tudjuk, hogy olykor hogyan formálódott át a mellérendelés alárendeléssé (az idő- és okhatározás esetében).

Időhatározói mellékmondat – Fontosabb kötőszavak: *da* 'amikor' ← 'hát, hiszen', *mijen* 'mihelyt', *kodir*, *kor* 'amikor', *semin* 'amint', *murtsa* 'alighogy', *edva* 'alighogy' < or. *едва, пока* 'amíg' < or. *пока*. Pl.: *kutis kivni kipid užlen gor, ver ležišjas voisni aslanis d'elankajase da* 'стал раздаваться шум веселой работы, когда лесорубы пришли на свои делянки' | 'Vidám munka hangja kezdett hallatszani, amikor a favágók megérkeztek erdőrészükre' ← '... kezdett hallatszani, hiszen/hát a favágók megérkeztek...': eredetileg mellérendelés, kapcsolatos viszony (Lytkin 1955: 275); *ti una-tor na ažžillanniđ, biđmanniđ da* 'вы еще многое увидите, когда вырастете' | 'ti még sokat fogtok látni, amikor megnőttök' ← 'ti... hiszen/hát megnőttök': eredetileg mellérendelés, kapcsolatos viszony (Lytkin 1955: 274); *mijen voan gortad, pir že giž pišme* 'как только приедешь домой, сразу же напиши письмо' | 'mihelyt hazaérsz, azonnal írj levelet' (uo. 275); *taten ti pukale, kodir me vetla, šeten kelmiša* 'sitzt hier, während ich gehe, dort bete' (Wiedemann 1884: 232); *hinte bur kulni sek, kor sije kulše* 'лько удобно драть тогда, когда оно сдирается' | 'a faháncsot akkor jó hántani, amikor leválik' (Lytkin 1955: 270); *kor najaes oz ke kilzi* 'wenn er diese nicht hörte' (Wiedemann 1884: 232): a feltételes *ke* 'ha' itt pleonasztikus használatú, mivel a mondatban az időhatározói *kor* 'mikor, amikor' már előfordul; tkp. az időhatározói *kor* kötőszónak a *ke* feltételes járulékelértelmet kölcsönöz. Ugyanilyen felépítésű a következő példa is: *kor kerkan eksi tedis ke, kučem kade gušasis voas* 'wenn der Hausherr wüßte, zu welcher Zeit der Dieb kommt' (Wiedemann 1884: 232). – További példák:

semim na brigadajas voisni mestajas vile, pondis kivni kipid uzlen goris 'только еще бригады явились на места, начали слышаться бодрые звуки работы' | 'amint a brigádok megérkeztek a helyükre, hallatszani kezdett a vidám munka hangja (Bubrih 1949: 193); *murtsa jugidis kutis tedčíštni, Loňa termašemēn céćcis* 'Едва стало светло, Лёня поспешно встал' | 'alighogy érződni kezdett a világosság, Lona sietve felkelt' (Lytkin 1955: 275); *edva eštisni voštini škola ežes, čelad' tirtisni zalse gaža geleşjasen* 'едва успели открыть дверь школы, дети наполнили зал веселыми голосами' | 'alighogy kinyitották (sikerült nekik kinyitni) az iskola ajtaját, a gyerekek megtöltötték a termet vidám hangjukkal' (Bubrih 1949: 193); *poka Klimov tani, muđdam soveššanie* 'пока Климов здесь, проводем совещание' | 'amíg Klimov itt van, tanácskozást folytatunk' (Lytkin 1955: 275).

Okhatározói mellékmondat – A leggyakoribb kötőszavak: *da* 'mert, mivel, minthogy' ← 'hát, hiszen', *kiz'* 'mert, mivel, minthogy' ← 'ahogy(an)', *mij* 'mert, mivel, minthogy', *loka* ua. ← 'nagyon, meglehetősen'¹; *si ponda, mij* 'azért mert', *sivesna, mij* 'ua. Pl.: *vižjas turunaes, gožemis bur veli da* 'луга обильны травой, так как лето было хорошее' | 'a rétek gazdagok fűben, mivel a nyár jó volt' ← 'a rétek..., hiszen a nyár jó volt' (Lytkin 1955: 274) (tkp. mellérendelő kapcsolatos szerkezet, a mondatvégi *da* nyomósító funkciójú módosítószó); *menę premirujtisni, bura užala da* 'меня премировали, так как я хорошо работаю' | 'engem megjutalmaztak, mivel jól dolgozom' ← 'engem ..., hiszen jól dolgozom' (eredetileg mellérendelő kapcsolatos szerkezet, l. fentebb); *brigadir kokniđa lolištis, stav purjasis voisni mesta vile da* 'бригадир облегченно бздохнул, так как все плоты прибыли на место' | 'a brigádvezető megkönnyebbülten fellélegzett, mivel valamennyi tutaj megérkezett a helyére' ← 'a brigádvezető..., hiszen valamennyi tutaj megérkezett a helyére' (eredetileg kapcsolatos mellérendelés, l. fentebb); *kiz silen kejdiz ez vel, vokisli getirse kolis* 'da er nicht Nachkommenschaft hatte, hinterließ er sein Weib dem Bruder' (Wiedemann 1884: 232); *kniğase og šet, loka te košavlān* 'не дам книгу, потому что ты рвешь' | 'nem adom oda a könyvet, mivel te eltéped' (Lytkin 1955: 275); *ti daš loę, mij taj mort-pi voas si kade, kodes ti on artale* 'seid bereit, denn des Menschen Sohn wird kommen zu der Zeit, welche ihr nicht vermutet' (Wiedemann 1884: 233); *majbires berdišjas, mij taj naja dolęđcasni* 'selig sind die Weinenden, denn sie werden geetröstet werden' (uo.): a két utóbbi mondatban a *mij* a *taj* 'denn doch, ja' módosítószóval együtt szerepel okhatározói kötőszóként. – További példák: *si ponda mij taje paškid pel-pomjasa Raevskij veli spokojnej, bidenlen jonmis aslanis vin vil nađeja* 'ввиду того, что этот широкоплечий Раевский был спокоен, у всех окрепла

¹ „[a] *loka* mégsem igazi kötőszó, hanem csak határozószó ... és csupán r á é r t é s - s e l kapta a 'mert' jelentését" (Fokos-Fuchs 1949: 220, Fokos 1964: 98).

вера в свои силы' | 'azért mivel ez a széles vállú R. nyugodt volt, mindenkinek erősödött a maga erejébe vetett hite' (Lytkin 1955: 275); *mi ege pad'ejtlej buloč-nikjases si vesna mij mi zavedujtim nali* 'мы не любили булочников потому, что завидовали им' | 'mi nem szerettük a pékeket, mivel irigyeltük őket' (uo.); *paroxod šormis šivesna mij vojjs veli rua* 'пароход опоздал потому, что ночь была туманная' | 'a gőzhajó azért késett, mivel az éjszaka ködös volt' (Lytkin 1955: 271).

Célhatározói mellékmondat – Kötőszava: *med, medim*. Pl.: *kodes tjanli kole, med me leža* 'welchen wollte ihr, daß ich loslasse' (Wiedemann 1884.: 232); *bidsen się lois, med tirtšas gospod'len prorok pir šuem* 'alles dies geschah, damit erfüllt würde das durch den Propheten Gesagte des Herren' (Wiedemann 1884: 232–233); *kučem bureš menim kerni kole, med nemja olemę voni* 'was für Gutes muß ich tun, damit ich in das ewige Leben komme' oder: '...um in das ewige Leben zu kommen' (Wiedemann 1884: 233); a mellékmondat használatára orosz hatásra történik; *kesja loni povtem zboj piloten, medim nebasasaň vižni jezliš šud* 'хочу стать беспристрастным боевым пилотом, чтобы с неба охранять счастье народа' | 'félelem nélküli harcok pilóta akarok lenni, hogy fentről (az égből) őrizzem a nép boldogságát' (Lytkin 1955: 275).

Feltételes mellékmondat – Kötőszava: *ke* (eredetéről l. 2.1. alatt). A *ke* tulajdonképpen módosítószó (partikula), amely általában a mondat első szava után következik. Pl.: *ažže-ke il'la nijvas čuker, med-vož silj sinmas šibičće vera* 'если Илья видит группу девушек, раньше всех ему бросается в глаза Вера' | 'Ha Ilja meglátja a leánycsoportot, legelőször Vera tűnik neki szembe' (Lytkin 1955: 274); *dša-ke on ov, loas naň i sov* 'если не будешь лениться, будет хлеб и соль' | 'ha nem lustálkods, lesz kenyér és só' (uo. 276); *tenad kolemid lo-ke, menę vesalni verman* 'wenn du den Willen hast, so kannst du mich reinigen' (Wiedemann 1884: 235).

Hasonlító határozói mellékmondat – Kötőszavak: *bijt'e* 'mint, mintha', *kiji* 'mint, ahogy(an)' Pl.: *telišis, bijt'e gijas pevstin etka piž, kimeriš kimerę sunale* 'луна, будто одинокая лодка среди волн, ныряет от облака к облаку' | 'a hold mint magányos csónak a hullámok közt bukdácsol egyik felhőtől a másikig' (Lytkin 1955: 276); *V kilče-ežes zev jon a šamgas, bijt'e munis* 'die Treppentür schlägt er sehr stark zu, als ob er hinausgegangen wäre' (Fokos-Fuchs 1959: 87); *žugiľ šinjasis šeňalen lomzištisni, čužem vilas kotertis num, kiji kimer sajis miččišle šondi* 'грустные глаза Сени ожили, по лицу побежала улыбка, подобно тому как из-за облака показывается солнце' | 'Sz. szomorú szemei kigyúltak, az arcán mosoly szaladt végig, mint amikor a felhőből előtűnik a nap' (Lytkin 1955: 276); *kazalin, kiž šidte azalin* 'du hast es bemerkt, wie (als) du die Suppe schon sauer gemacht hast (nachdem das Übel schon geschehen war)' (Fokos-Fuchs 1959: 415).

4. Facit: A PU–PFU alapnyelv szintaxisának az a tétele, hogy a mondatok között mellérendelés, a mondaton belül pedig alárendelés volt az irányelv, az ősspermi alapnyelvben is érvényben volt. Vagyis: a zürj. *nił da pi* 'a leány és a fiú' mellérendelés helyett a *niłla-pia* (tkp. 'leányos fiú'), votj. *vu-murt gondjren* 'a víziszellem és a medve (tkp. a víziszellem a medvével')-féle szerkezetek voltak használatosak. A mondatok közötti alárendelést igeneves szerkezetekkel fejezték ki. A votjákban ez a szerkezeti megoldás csuvas és tatár hatásra mind a mai napig produktív és gyakori. A zürjénben az igeneves szerkezetek ritkábban fordulnak elő, a mai nyelvből kiszorulóban vannak. Ezenkívül a mondatok közötti alárendelést kötőszó nélküli mellérendelés (aszindézis) is kifejezhette.

A mellérendelő kötőszavak zömmel orosz eredetűek. Az alárendelő kötőszavak között kevés az orosz eredetű, ezek jobbára névmásokra, névmási eredetű határozószókra, módosítószókra vezethetők vissza. Egyik-másik névmási kötőszó származhat az ősspermi korból, de ezt nem tudjuk bizonyítani. Névmások, névmási eredetű határozószavak kötőszói alkalmazása jól ismert valamennyi uráli nyelvben, kialakulásuk az egyes nyelvcsoportok és nyelvek külön életében zajlott le. Az egyes nyelvek önálló életében végbement hangtani–alaktani átrendeződések komoly (elháríthatatlan?) akadályt jelentenek a névmási kötőszavak uráli–finnugor rekonstrukciója számára. Persze névmási kötőszavak más nyelvcsaládokban (= indoeurópai, török, mongol stb.) is vannak. Ami a zürjén nyelv alárendelő kötőszavait nagy valószínűséggel illeti, annyit állapíthatunk meg, hogy ezek a zürjén nyelv önálló életétől kezdődően (Kr.u. 9–10. század) már biztosan megvoltak.

Irodalom

- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1957), *Történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1949), *Грамматика литературного коми языка*. Ленинградский университет, Ленинград.
- Fokos-Fuchs, Dávid (1949), *Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen*. FUF 30: 147–230.
- Fokos-Fuchs, Dávid (1959), *Syrjänisches Wörterbuch 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1962), *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft: mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altäischen Sprachverwandtschaft*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fokos Dávid (1960), *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK 62: 213–241.
- Fokos Dávid (1961), *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK 63: 63–81, 263–291.

- Fokos Dávid (1962), Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NyK 64: 13–55.
- Fokos Dávid (1964), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. NyK 66: 95–102.
- Fedjunëva G. V. [Федюнёва, Г. В.] 2000, Öнія коми кыв. Морфология. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Otava, Helsinki.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (ред.) (1955), Современный коми язык I. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- Rédei, Károly (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1978), Zyrian Folklore Texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1993), Óegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az ózürjén nyelvben. Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (1975), Ostjakologische Arbeiten. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stipa, Günter (1960), Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen. MSFOu 121.
- Sel'kov, N. N. [Сельков, Н. Н. (ред.)] (1967), Современный коми язык II. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Академия наук СССР, Москва.
- Tompa József (szerk.) (1961–1962), A mai magyar nyelv rendszere. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wiedemann, F. J. (1884), Grammatik der syrjänischen Sprache. St. Petersburg.

РАКИН, А. Н.

Генезис дендронимической лексики коми-зырянского языка

This paper is a diachronic lexicological study of Komi-Zyryen tree and bush names.

Дендронимическая лексика коми языка является составной частью основного словарного фонда и служит для обозначения древесной и кустарниковой растительности. Вся совокупность коми дендронимической лексики состоит из 500 названий, которые относятся более чем к 300 объектам номинации. В качестве источника фактического материала нами использованы различные лексикографические издания, определенное количество названий выявлено также из текстов коми художественной прозы. Следует отметить, что наряду с традиционными для пермских языков фитонимическими названиями в словарях, причем не только в специальных (Ракин 1989; Соколов – Туганаев 1994), но и в нормативных (КРК, КПРС, УРС), содержится значительное количество названий южных растений, которые, хотя и не произрастают на наших территориях, но хорошо известны современным носителям языка. Эта группа дендронимов состоит исключительно из слов иноязычного происхождения, например, *виноград*, *вишня*, *каштан*, *лавр*, *магнолия*, *пальма*, *секвойя*, *эвкалипт* и т. д. Подобного рода названия появились на последних этапах существования рассматриваемой лексики, они не относятся к системообразующим факторам и не представляют ценности для этимологического исследования. Поэтому подробно останавливаться на данной категории слов нет необходимости, достаточно лишь ограничиться указанием об их наличии в дендронимической системе коми языка. Главной задачей нашей работы, таким образом, является лингвистический анализ лексики дикорастущей и культивируемой в Республике Коми дендрофлоры.

В составе дендронимических названий коми языка 172 лексические единицы являются родо-видовыми обозначениями соответствующих деревьев и кустарников, например, *сэтёр* 'смородина', *гёрд сэтёр* 'смородина красная', *сьёд сэтёр* 'смородина черная', *кыдз* 'береза', *из выв кыдз* 'береза извилистая', *ляк кыдз* 'береза карликовая', *сьёд кыдз* 'береза приземистая', *люзь кыдз* 'береза повислая' и т. д. Остальная часть названий указывает на принадлежность соответствующих объектов номинации или

к древесной, или к кустарниковой растительности, на различные типы их сообществ, обозначает те или иные органы или морфологические признаки, физиологические свойства и процессы, например: *пу* 'дерево', *лыска пу* 'дерево хвойное', *коръя пу* 'дерево лиственное', *куст* 'кустарник', *вотёса куст* 'кустарник ягодный', *усян коръя куст* 'кустарник листопадный', *яг 'бор'*, *сора вёр* 'смешанный лес', *тіль 'чаща'*, *рас* 'роща', *пучер* 'ствол дерева', *туган* 'крона', *дин* 'комель', *сьёвмёс* 'сердцевина', *кор* 'лист', *лыс* 'хвоя', *кырсь* 'кора', *гар* 'почка, серёжка', *коль* 'шишка', *коляоз* 'мужское соцветие ели', *вотёс* 'ягода', *зарава* 'березовый сок', *сир* 'живица' и т. д. Поскольку данная группа наименований, в отличие от первой, не является названиями конкретных деревьев и кустарников, для удобства обозначения их можно назвать несобственно дендронимами.

По степени распространенности в составе дендронимической лексики различаются повсеместно употребляемые и узкодиалектные названия. Такие дендронимы, как *коз* 'ель', *кыдз* 'береза', *пожём* 'сосна', *ньыв пу* 'пихта', *бадь* 'ива', *сэтёр* 'смородина' функционируют во всех коми диалектах и в литературном языке. Узкодиалектные названия употребляются на ограниченной территории. Так, лишь в удорском диалекте известны *кёзан пу* 'жимолость голубая', *бутя* 'шиповник', *сорма* 'роща', в ижемском – *кёинсэтёр* 'жимолость лесная', *катишамоль* 'можевельник', *козаоль* 'мужское соцветие ели', в нижневычегодском – *тупу* 'дуб', *оржы* 'тополь черный', в летском – *тузан пу* 'калина обыкновенная', в верхневычегодском – *пашкан* 'шиповник' и т. д. Основная масса обозначений видов дикорастущей дендрофлоры является исконными по происхождению названиями. Для обозначения же культивируемых растений используются как исконные слова, так и заимствования: *пуртёса пу* 'акация жёлтая', *быдтан ёмидз* 'малина садовая', *яблок пу* 'яблоня', *боярышник*, *крыжовник*, *облепиха*, *сирень*, *тополь* и т. д.

подавляющее большинство дендронимических названий коми языка входит в активный словарный запас и функционирует в качестве самостоятельных полнозначных лексических единиц. Однако некоторые названия в процессе исторического развития коми языка были преданы забвению и навсегда ушли из нашей речи. О былом существовании таких слов можно судить лишь на основании соответствующих деэтимологизированных слов, топонимов и фольклорных текстов. Так, для обозначения понятия *кустарник* современные коми пользуются русским заимствованием *куст*. О том, что до его проникновения было свое исконное слово *пудлас* 'куст', возникшее в прапермскую эпоху (ср. удм. *пуд* 'куст, кустарник'), свидетельствует обозначение бородавки *лежнög пудлас* (букв. 'куст шиповника', *лежнög* 'шиповник'). В составе названия реки *Сордшор* (см. Туркин 1986, с.107) выделяют компонент *сорд-*. По мнению исследователей

коми языка (см. КЭСК, 261), в качестве самостоятельного слова он имел значение 'роща'. Близкородственные соответствия в удмуртском языке *сурд* 'роща', *кызьпу сурд* 'березовая роща' (*кызьпу* 'береза') являются широкоупотребительными словами и хорошо подтверждают это. Только в выражении „понольой кӧ моньой, сӧспу залийой келейой”, зафиксированном в среднесысольском фольклоре (букв. моя молодушка – иглистая елочка, невестка – рябиновый куст), сохранилось не употребляющееся в современном языке слово *зал*, для которого восстанавливают, исходя из контекста и опираясь на имеющиеся соответствия в финском и эстонском языках, значение 'куст' (см. Лыткин – Гуляев 1975: 21).

С точки зрения происхождения в системе дендронимов коми языка можно выделить те же самые диахронические составляющие, что и в других отраслях фитонимической лексики: допермский, общепермский и индивидуально-пермский пласт.

Для самой древней – прауральской эпохи реконструируется 10 архетипов. Восемь из них являются собственно дендронимами: **kojwa* 'береза', **kuse* (**kose*) 'ель', **paje* 'ива', **soksz* (**saksz*, **seksz*) 'кедр сибирский', **pojz* 'осина', **n'ul'kz* 'пихта', **juwz* 'сосна', **d'eme* (**d'ome*) 'черемуха'. К несобственно дендронимам относятся два прауральских названия: **tojz* 'береста', **puwe* 'дерево'.

К прафинно-угорскому языку приурочивают возникновение 13 названий. В эту эпоху, по сравнению с предыдущим периодом, почти три раза увеличивается количество несобственно дендронимических названий: **jakke* 'бор, сосновый лес, еловый лес', **ti'ne* (**ti'ne*) 'комель', **kere* 'кора, луб', **wamta* 'лес', **korz* 'лист', **ko'ń'kz* (**ko'ćkz*) 'кора'. Как и в предшествующую эпоху, прафинно-угорские собственно дендронимы обозначают как древесные, так и кустарниковые породы: **ku'cz* 'береза', **sala* 'вяз', **p'snz* 'ель (молодая)', **pe'cz* 'ива', **n'ä'ņz* 'лиственница', **ä'ņz-ćz* 'малина', **pi'ćla* 'рябина'.

Прафинно-пермский фонд включает в себя 14 названий. Часть из них представляет собой синонимические обозначения для ранее возникших названий: **n'olkz* (**n'alkz*) 'вяз' (ср. ф.-у. **sala* 'тж'), **pe'čä* (**pen'čä*) 'сосна' (ср. ур. **juwe* 'тж'), **sodz* 'кора' (ср. ф.-у. **kere* 'тж'). Другая часть названий относится к таким объектам номинации, которые раньше не имели обозначений: **toma* 'дуб', **kōsz* 'жимолость', **šewē* 'калина', **tele* (**lälz*) 'ольха', **p'äškz* 'орешник', **saptere* (**soptere*) 'смородина', **l'š'kz* 'шиповник', **woša* 'ветка', **nine* (**n'ine*) 'лыко', **elz* 'ветка, сук', **liskz* (**likz*) 'хвоя'. Допермский фонд послужил одним из основных источников формирования дендронимических систем всех современных уральских языков. Из 37 названий этого периода в прапермский язык перешло тридцать три. Четыре названия, не вошедшие в прапермский словарный состав, унасле-

довали представители других языковых ветвей – прибалтийско-финской, волжской, угорской, самодийской: ур. **kojwa* 'береза', ср. ф. *koivu*, морд. *kiļej*, мар. *kue*, манс. *xāl'*, ненец. *kujku*; ур. **juwz* 'сосна', ср. хант. *jux* 'дерево', манс. *jiw*, сельк. *tjō* 'сосна'; ф.-у. **śala* 'вяз', ср. ф. *salava* 'ракета', морд. *śel'ej* 'вяз', мар. *śolo* 'вяз', венг. *szil* 'вяз'; ф.-у. **wamta* 'лес', ср. саам. *vuow'dē* 'лес', хант. *wont* 'лес', венг. *vad* 'дикий; дичь, мясо дичи'. Вместо перечисленных выше названий для номинации обозначаемых ими реалий в пермских языках используются другие слова, возникшие или в соответствующие периоды допермской эпохи, или в более позднее время. В завершение анализа дендронимических названий допермского происхождения следует отметить, что формирование данного фонда происходило без участия иноязычного материала, исключительно на исконной основе. Подчеркнем, что к числу самых древних лексем в составе данной группы относятся *льѓм* 'черемуха', *кѓр* 'кора', *пу* 'дерево', *дѓн* 'комель'. Для этих слов имеются соответствия не только в современных финно-угорских и самодийских языках, но и в других языковых семьях – палеосибирской и алтайской (см. Rédei 1988: 65, 148, 410, 523).

В формировании дендронимической системы прапермского языка приняли участие две группы слов: 1) лексические единицы, унаследованные из допермского периода и 2) обозначения, являющиеся новообразованиями прапермской эпохи. Получив соответствующее структурно-фонетическое развитие все 33 допермские дендронимические названия вошли в словарный состав прапермского языка без каких-либо семантических изменений.

Группу названий хвойных пород составили **poŋel* 'молодая ель, молодое хвойное дерево', **kōz* 'ель', **susi-pu* 'кедр', **ńsja* 'лиственница', **ńul-pu* 'пихта', **požem* 'сосна', группу названий лиственных пород – **küž* 'береза', **ńul* 'вяз', *tu-pu* 'дуб', **lol-pu* 'ольха', **pi-pu* 'осина', **peliž* 'рябина', **lōm* 'черемуха', группу названий кустарников – **kzẓzn* 'жимолость голубая', **bad* 'ива', **pāca* 'ива', **šoц* 'калина', *emež* 'малина', *pačk-* 'орешник', **seter* 'смородина', **ležn-* 'шиповник'.

Группу несобственно дендронимических названий составили 12 обозначений: **taj* 'береста', **jağ* 'бор', **pu* 'дерево', **diŋ* 'комель', **kōr* 'кора', **kwor* 'лист', **ńin* 'лыко', **ul* 'ветка, сук', **lus* 'хвоя' и т. д.

В составе 46 новообразований, впервые появившихся в прапермскую эпоху, лишь один дендроним является заимствованием, который выводится из индоиранского источника: **beris* (**beriš*) 'липа' ср. афг. *barj*, осет. *bärzä* 'береза', тадж. *burz* 'арча' (Алатырев 1988: 170). Остальные названия представляют собой исконные обозначения, 9 из которых относятся к собственно дендронимам: **śir-pu* 'вяз', **ńin-pu* 'липа', **oržz* 'тополь черный' и т. д. Примеры показывают, что часть прапермских дендронимов образовано с помощью названий более раннего происхождения: **pōni-seter*

'жимолость лесная', **sód-bad'* 'чернотал', *górd-emež'* 'малина красная', **górd-seter* 'смородина красная', **sód-seter* 'смородина черная' и т. д.

Группа несобственно дендронимических новообразований состоит из 36 обозначений. Эти названия также имеют либо одночленную, либо многочленную структуру: **sárvx* 'березовый сок', **ñòr* 'ветка листовенного дерева', **śúr* 'живица', **li* 'камбий', **rǝz* 'кисть, гроздь', *puđ* 'куст', **gerx* 'почка, сережка', **sǝrd* 'роща', **teł* 'чаща', **kǝł'í* 'шишка', **lúska-pu* 'дерево хвойное', **požem-jag* 'бор сосновый', **pu-júl* 'верхушка дерева', *núl-pu-śúr* 'живица пихтовая', **bad'-pu-ñòr* 'лоза ивовая'.

Из общепермского фонда, реконструируемого для названий древесных и кустарниковых растений в количестве 79 праформ, в современном коми-зырянском языке не употребляются 6 обозначений: **ñul* 'вяз' (ср. удм. *нюло*), **pačk-* 'орешник' (ср. удм. *пащну*), **toj* 'береста' (ср. удм. *туй*), **berič'* 'липа' (ср. удм. *беризь*), **puđ* 'куст' (ср. удм. *пуд*), **sǝrd* 'роща' (ср. удм. *супд*). Остальные лексемы прапермского происхождения до сих пор сохраняют статус дендронимических названий и функционируют в словарном составе с той или иной степенью употребительности.

В пракоми эпоху, т. е. в период после распада прапермской общности и до появления в севернопермской зоне двух самостоятельных языков, происходит дальнейшее пополнение дендронимической системы коми языка. Корпус пракоми обозначений состоит из 24 названий, в основном из исконных образований: **zùŋa-pu* 'бузина', **užman* 'жимолость голубая', **tuśa-pu* 'можжевельник', **žel'neg* 'шиповник', **čal* 'ветка', **tugan* 'крона, верхушечный побег', **ras* 'роща', **sólmes* 'сердцевина', **iž'* 'черенок листа', **tuś* 'ягода'.

Отличительная особенность состава названий данного периода заключается в том, что группа собственно дендронимов состоит только из обозначений кустарниковой растительности. Этот факт свидетельствует о том, что завершение формирования группы названий деревьев произошло уже в предшествующую – прапермскую эпоху. В пракоми языке прап. **vör* получает дальнейшее семантическое развитие и вместо понятия 'лес на возвышенности' начинает означать 'лес вообще' (ср. кз. *vör* 'лес', кп. *vör* 'лес'). Вместо слова допермского происхождения **toj* 'береста' появляется **śumet* 'тж', представляющее собой исконное образование или же заимствование из обско-угорских языков (ср. хант. *sūmät, söymät'* 'береза').

Поскольку общекоми лексика возникла после распада прапермской общности, генетических параллелей в удмуртском языке этот пласт не имеет, вместо них там употребляются свои, собственно удмуртские названия, например, прап. **užman* ~ удм. *гузэмпу* 'жимолость', прап. **tuśa-pu* ~ удм. *сусыну* 'можжевельник', прап. **tuś* ~ удм. *мульы* 'ягода' и т. д.

С точки зрения происхождения в системе дендронимической лексики самый поздний пласт составляют индивидуально-коми-зырянские названия, который начинает складываться с возникновения древнекомизырянского языка и не имеет генетических соответствий не только в удмуртском, но и в коми-пермяцком языке: *керч* 'береза карликовая', *нюрльём* 'крушина ольховидная', *быдтан өмидз* 'малина садовая', *сьёрт* 'ельник', *дав* 'лиственный лес', *пучер* 'ствол дерева', *вотёс* 'ягода', *коляоз* 'мужское соцветие ели' и т. д.

Основная масса индивидуально-коми-зырянских названий имеет прозрачное смысловое содержание и, как правило, понятно современным носителям языка. В зависимости от того, какой денотативный признак положен в основу номинации, можно выделить следующие типы лексических единиц:

1. Названия, подчеркивающие цветовые особенности растений: *еджыд өмидз* 'малина обыкновенная светло-желтая' (букв. белая малина), *кельыд сэтыр* вс. 'смородина красная' (букв. бледная смородина), *виж акация* 'желтая акация' (*виж* 'желтый'), *руд ловпу* 'ольха серая' (*руд* 'серый'), *сьёд ловпу* 'ольха черная' (*сьёд* 'черный').

2. Названия, подчеркивающие морфологические особенности обозначаемых реалий, специфику коры, хвои и листьев: *латшкёс кыз* 'береза приземистая' (*латшкёс* 'приземистый'), *джуджыд бадь* 'ива пятитычинковая' (букв. высокая ива), *люзь бадь* 'ива плакучая' (букв. косматая ива), *шыльыд сирпу* 'вяз гладкий' (*шыльыд* 'гладкий'), *сарёга сирпу* 'вяз шершавый' (*сарёга* 'шершавый'), *векни корья бадь* 'ива розмаринолистная' (букв. ива с узкими листьями), *паськыд корья бадь* 'ива козья' (букв. ива с широкими листьями), *тугья лыс* 'хвоя пучковая' (у сосны, кедра, букв. хвоя кистями), *отка лыс* 'хвоя одиночная' (у ели, *отка* 'одиночный'), *небыд лыс* 'хвоя мягкая' (у лиственницы, *небыд* 'мягкий').

3. Названия, обозначающие наличие плодов, особенности их строения, формы, величину, месторасположение: *пуртёса пу* 'акация желтая' (букв. дерево со стручками), *гёгрёс лежнёг* 'шиповник коричный' (букв. шиповник с круглыми ягодами), *кузьмёс лежнёг* 'шиповник иглистый' (букв. шиповник с продолговатыми ягодами), *сьёма коль* 'шишка чешуйчатая' (у ели, пихты, букв. шишка с чешуей), *вотёс коль* 'ягодообразная шишка' (у можжевельника, букв. ягода-шишка), *сувтса коль* 'шишка стоячая' (у пихты, сувтса 'стоячий'), *өшалан коль* 'шишка висячая' (у ели, *өшалан* 'висячий'), *гырысь коль* 'шишка крупная' (у кедра, *гырысь* 'большой, крупный'), *посни коль* 'шишка мелкая' (у лиственницы, *посни* 'маленький, мелкий'), *кыка вотёс* 'ягода парная' (у жимолости лесной, букв. парная, двойная ягода).

4. Названия, локализирующие место произрастания растений: *из выв кыдз* 'береза извилистая' (букв. береза на камне), *лыа выв бадь* 'ива корзиночная' (букв. ива на песке), *нюрльбм* 'крушина ольховидная' (букв. болотная черемуха).

5. Оценочные названия, дающие информацию о пригодности или непригодности обозначаемых растений, об отношении к ним со стороны говорящих: *мыча сэтөр* уд. 'смородина красная' (букв. красивая смородина), *сбспу* иж. 'рябина обыкновенная' (букв. поганое дерево), *ошсэтөр* 'крушина ольховидная' (букв. медвежья смородина, кора и плоды ядовиты), *кõинсэтөр* 'жимолость лесная' (букв. волчья смородина, плоды ядовиты), *кõинвотыс* иж. 'волчье лыко' (букв. волчья ягода, растение ядовито).

Иноязычный компонент индивидуально-коми-зырянской дендронимии состоит в основном из названий русского происхождения: *конда* 'смолистая сосна' < рус. *конда* 'большое дерево с крепкой, качественной древесиной' (СРГСУ: 43; см. также Даль 1989b: 150), *мандач* 'болотная мяндовая сосна' < рус.: *мяндач* 'болотная сосна, редкослойная, рыхлая, несмолистая, дряблая' (Даль 1989b: 374), *болонь* 'заболонь' < рус. *болонь* 'молодые, внешние, не вполне еще одревеневшие слои всякого дерева' (Даль 1989a: 98), *леторос* 'поросль' < рус. *леторосль* 'годовой побег дерева, прибыль роста в одно лето' (Даль-2: 289), *дикõй переч* вс. 'волчье лыко' < рус. *дикий перец* 'волчья ягода, волчье лыко' (Даль 1989c: 96), *шытича* вс. 'шиповник' < рус. *штица* 'дикая, не махровая роза' (Даль 1989d: 633).

Кроме заимствований из русских народных говоров в составе дендронимов имеются также слова, пришедшие из литературного языка, которые используются для обозначения культурных растений, например, *боярышник*, *крыжовник*, *облепиха*, *сирень*, *тополь*.

Заимствованием из обско-угорских языков является *сойим* иж., лет. 'густой, труднопроходимый еловый лес на болотистом месте', ср. манс. *sõj̄im* 'лес вдоль ручья', *sq̄j̄im* 'болотистое место', хант. *saj̄ət* 'ложбина, овраг, лог' (см. КЭСК: 260).

Таким образом, дендронимическая лексика коми языка представляет собой самодостаточную систему, которая обладает всеми необходимыми возможностями для номинации древесной и кустарниковой флоры, весьма разнообразной по своему содержанию и структуре.

Сокращения

афг.	афганский язык
венг.	венгерский язык
вс.	верхнесыольский диалект коми языка
иж.	ижемский диалект коми языка
кз.	коми-зырянский язык
кп.	коми-пермяцкий язык
лет.	летский диалект коми языка
манс	мансийский язык
мар.	марийский язык
морд.	мордовские языки
ненец.	ненецкий язык
осет.	осетинский язык
прак.	пракоми язык
прап.	прапермский язык
рус.	русский язык
саам.	саамский язык
сельк.	селькупский язык
тадж.	таджикский язык
уд.	удорский диалект коми языка
удм.	удмуртский язык
ур.	уральский праязык
ф.	финский язык
ф.-у.	финно-угорский праязык
хант	хантыйский язык.

Литература

- Алатырев, В. И. (1998), Этимологический словарь удмуртского языка. Ижевск.
- Гуляев, Е. С. (1967), Кытысь лоины пу нимьяс. Коми кыв да литература школаын. Сыктывкар.
- Даль, В. (1989а), Толковый словарь живого великорусского языка. Том первый. А–З. Русский язык, Москва.
- Даль, В. (1989б), Толковый словарь живого великорусского языка. Том второй. И–О. Русский язык, Москва.
- Даль, В. (1990), Толковый словарь живого великорусского языка. Том третий. П. Русский язык, Москва.
- Даль, В. (1991), Толковый словарь живого великорусского языка. Том четвертый. Р–Щ. Русский язык, Москва.
- Денисов, В. Г. – Кичигин, А. А. (1991), Определитель растений Коми ССР. Сыктывкар.

- Лыткин, В. И. (ред.) (1974), Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков). Наука, Москва.
- Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (1975), Дополнения к „Краткому этимологическому словарю коми языка”. Коми филология. Труды Ин-та языка, литературы и истории Коми филиала АН СССР, вып.18. Сыктывкар.
- КПРС = Баталова, Р. М. – Кривошекова-Гантман, А. С. (1985), Коми-пермяцко-русский словарь. „Русский Язык”, Москва.
- КРК = Безносикова, Л. М. – Айбабина, Е. А. – Коснырева, Р. И. (2000), Коми-роч кывчукӧр. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- КЭСК = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. (1970), Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва.
- Ракин, А. Н. (1989), Краткий коми-русский, русско-коми ботанический словарь. Сыктывкар.
- Соколов, С. В. – Туганаев В. В. (1994), Биологической нимкылъёсын кылбугор = Словарь биологических терминов. Ижевск.
- СРГСУ = Словарь русских говоров Среднего Урала. Том 2. Удмуртия, Свердловск, 1971.
- Туркин, А. И. (1986), Топонимический словарь Коми АССР. Сыктывкар.
- УРС = Удмуртско-русский словарь. „Русский Язык”, Москва. 1983.
- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988–1991), Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS LAJOS EMLÉKÜLÉS

A Magyar Tudományos Akadémián 2004. február 10-én tudományos ülést rendezett az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen Kiss Lajosnak, az MTA rendes tagjának, a Nyelvtudományi Intézet évtizedeken keresztül kiemelkedő munkát végzett kutatójának emlékére. Népes hallgatóság jelenlétében méltatták kollégái és tisztelői sokirányú nyelvtudományi munkásságát és példamutató emberségét. A tudományt magas fokon művelő azon kevés szakember közé tartozott, akiknek nevét az ún. művelt nagyközönség is megismerte. Kiss Lajos ezt elsősorban a több kiadást is megért, „Földrajzi nevek etimológiai szótára” című, hiánypotló munkájával érdemelte ki. A mi folyóiratunkban is rendszeresen publikált, a szerkesztőbizottság ezért is döntött úgy, hogy az emlékülésen elhangzott előadásokat megjeleníti, amelyeket ezennel önálló rovatban adunk közre.

Honti László

GERCSÁK GÁBOR – KLINGHAMMER ISTVÁN

Magyar földrajzi nevek angol nyelvű kiadványokban

A „kis népeknek rendszeres önvizsgálatra van szükségük, s ennek része a külföldi »imázs« állandó szemmel tartása. Ennek egyik eszköze a magyar vonatkozások feltárása.” Ez a véleménye Czigány Lórántnak, az Angliában élő kiváló irodalomtörténésznek.¹ Meggyőződésünk, hogy a magyar vonatkozások közé tartozik annak feltárása is, hogyan használják földrajzi neveinket, miként utalnak tájainkra más nyelveken.

Angol nyelvű földrajzi példák

Ez a téma az exonimahasználat² és egyben a magyar–angol nyelvi és szellemi

¹ Ezt a véleményét fejezi ki Czigány Lóránt Fest Sándor: Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig című könyvéhez írt előszavában. (Universitas Könyvkiadó, Budapest. 2000.)

² Exonima a könyv- vagy térképkiadó ország nyelvében kialakult, a nyelv szókincsét gazdagító hagyományos földrajzinev-alak (*Wien – Bécs*)

kapcsolatok érdekes területe is. A magyar földrajzinév-írás mindig is sokat foglalkozott az idegen nyelvű földrajzi nevek magyar átírásával és helyesírásával (pl. Fábíán – Földi – Hőnyi 1998, Hadrovics – Zoltán 1985, Ligeti 1981), de eddig még nem kapott kellő figyelmet, hogyan szerepelnek és szerepeljenek a magyar földrajzi nevek az egyre szaporodó angol nyelvű szakkönyvekben, térképeken, útikönyvekben, az újságok és a televíziók híradásaiban.

A magyar földrajzi nevek az angol nyelvű szakirodalomban, egyéb kiadványokban és a hírműsorokban rendkívül sokféle alakban fordulnak elő. Zavaró és félrevezető, ha az olvasó ugyanannak a tájnak több angol nyelvű változatával találkozik – esetenként ugyanabban a kiadványban, illetve ha másként szerepel a név a leírásban, mint pl. a térképmellékleten, vagy a nevet nem tudja az eredeti magyar alakkal azonosítani.³ Bár a legtöbb gondot általában a nagy kiterjedésű, és ennek megfelelően a leggyakrabban használt, „íróasztal mellett adott” tájneveink jelentik, a kisebb egységek angol nyelvű megjelölése is következetlen. Íme néhány példa:

Alföld: Alföld, Great Alföld, Great Hungarian Plain, Great Hungarian Plains, Great Plain, Great Plains, Great Plains of Hungary, Hungarian Great Plain, Hungarian Plain, Plain, Plain of Hungary.

Dunántúli-középhegység: Dunántúl Highlands, Dunántúl Mountains, Highlands of Dunántúl, Highlands of Transdanubia, Mountains of Dunántúl, Mountains of Transdanubia, Transdanubian Central Range, Transdanubian Hills, Transdanubian Highlands, Transdanubian Midmountains, Transdanubian Mountain Range, Transdanubian Mountains, Transdanubian Range.

Fehér-tó: Fehér Lake, Fehér-tó, Lake Fehér, Lake Fehér-tó, Lake White, White Lake.

Vass Imre-barlang: Imre Vass Cave, Vass Cave, Vass Imre Cave.

Mi a megoldás?

A válasz négy pontban összefoglalható:

- a) ha a hazai és külföldi angol nyelvű kiadványokban mindig ugyanaz a név-alak jelenik meg (és nem csak az adott könyvön belül),
- b) ha a magyar és angol nyelvű térképeken is azonosítható a táj, a hegység, a barlang stb.,

³ A fordítónak ismernie kell a magyar természetföldrajzi és tájnevek, valamint a földrajzi köznevek angol nyelvterületen való használatát, és törekednie kell arra, hogy az angol nyelvű változatok helyesen tükrözzék a név mögött rejlő fogalmat vagy objektumot. Zavart okoz, ha olyanok fordítanak neveket, akik a terepet csak másodkézből ismerik, a magyar neveket hol mechanikusan, hol önkényesen fordítják a térképről, és a bevett név helyett mást használnak.

c) ha megbízhatóan visszakereshető az eredeti magyar név, illetve

d) ha megvalósul a belső koherencia és logika, azaz minden hazai és angol nyelvű fordító és szerkesztő ugyanazt az alakot használja, az új neveket pedig analóg módon egységesen írják.

Ne legyenek túlzott elvárásaink: sok olyan ország van a Földön, ahol az angol a hivatalos nyelv. Tudjuk, hogy szakembereiket, kiadóikat, nyelvhasználatukat aligha lehet közvetlenül Magyarországról befolyásolni. De természetföldrajzi és tájneveink következetes angol változatainak legalább a magyarországi meghonosítása nem lehetetlen. Az első lépést mindenképpen a magyar nyelvészeknek és földtudósoknak közösen kell megtenniük – természetesen mindenképpen angol anyanyelvű szakemberek bevonásával. A kérdés csak e tudományterületek művelőinek összefogásával válaszolható meg: a megoldásnak figyelembe kell vennie a szakmai és köznyelvi hagyományt, a nyelvészeti megfontolást, az angol nyelv sajátosságait és a térképészet szempontjait. Közös felelősségünk azért is nagy, mert a külföldi szerzők nyilvánvalóan a magyarországi kiadványokban szereplő adatokat és neveket tekintik a legmegbízhatóbbaknak.

Források

Míndezenek érdekében láttunk hozzá egy magyar–angol és angol–magyar földrajzinév-azonosító gyűjtemény összeállításához. A számítógépes adatbázis jelenleg már több ezer nevet tartalmaz, minden esetben megjelölve az előfordulás pontos helyét.

Adataink a legkülönbözőbb kiadványokból valók:⁴ van közöttük magyar

⁴ Magyar kiadású források: Földrajzi Közlemények, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 1980–2003; Hungary. A Complete Guide. Corvina, Budapest. 1986; Magyarország földtani érdekességei (Geological Curiosities of Hungary). KFH, Budapest. 1989; Magyarország nemzeti atlasza. Kartográfiai Vállalat, Budapest. 1989; Káli-medence. F. Szelényi House, Veszprém. 1992; Atlas of Central Europe. Szt.István Társulat – Püski Kiadó, Budapest. 1993 (digitális faximile kiadás); Geomorphological Regions of Hungary. Geographical Research Institute, Budapest. 1996; Magyar–angol nagyszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1998; Pannon Encyclopaedia. Magyarország földje. Kertek 2000, Budapest. 1999 (kétnyelvű CD-ROM); Conserving Hungary's Heritage. The National Parks and World Heritage Sites. Természetbúvár Alapítvány Kiadó, Budapest. 1999; Geology of Hungary. Eötvös University Press, Budapest. 2001; Irány Magyarország! Idegenforgalmi Almanach. CompAlmanach, Budapest. 2001; Madárdalok Magyarországról – Bird songs from Hungary, CD I–III. Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület, Budapest. 2001; Users' Guide to Hungary 2002. Tempus Public Foundation, Budapest. 2002; Wine Guide Hungary 2003. Akó Publishing, Budapest. 2003.

Külföldi kiadású angol nyelvű források: Information Please Almanac Atlas and Yearbook 1968. Simon and Schuster, New York, NY. 1967; Reader's Digest Almanac and Yearbook 1969. The Reader's Digest Association, Inc., Pleasantville, NY. 1968; Atlas of the World. Rand McNally and Co., New York, NY. 1968; Encyclopaedia Britannica. 14th edition, 1974; Gazetteer of Conventional

szerző angol nyelven írt műve, magyarról angolra fordított tanulmány, amerikai, ausztrál és brit szerzők Magyarországról írt szak- és útikönyvei, ezek térképei és képaláírásai, valamint kézikönyvek és enciklopédiák. De nem került el figyelmünket a legújabb CD-ROM-okon és az interneten megtalálható vagy a hagyományos szótárakban fellelhető nevek angol nyelvű fordítása sem. A feldolgozott források fele 1996 után jelent meg, de a kiadás évének nincs különösebb jelentősége, mert a legfrissebb angol nyelvű magyar névanyag is lényegében ugyanazokat a változatokat használja, amelyek már korábban kialakultak.

Gondjaink

Az ENSZ földrajzinév-bizottsága ugyan azt ajánlja a világ geográfusainak, térképészeinek, illetve az alkalmazott nyelvészet művelőinek, hogy kerüljük az új exonimák bevezetését, de ezt számos ország – elsősorban közép-európai állam – fenntartással fogadja. A mi elvünk az – összhangban az ENSZ ajánlásával –, hogy a tulajdonnévi elem angol szövegben is minél inkább hű legyen a magyar alakhoz, az utótagot (a topográfiai elem jellegét) pedig az eddigi – bár sokszor ellentmondásos magyar és külföldi – gyakorlat szerint következetesen fordítsuk vagy fejezzük ki angolul.

A magyar földrajzinév-használat sokszínűsége, illetve a névváltozatok is nehezítik a rendre törekvést, mert számos esetben a magyar nevezéktan sem egységes, változtak tájneveink, és a szerzők szakmai szemléletüket is megjelenítik a névben. Ezért nem mindegy, mikori kiadású térképpel dolgozik a szerző, a fordító, illetve az sem, hogy ki az eredeti mű írója.⁵ Meg kell említenünk, hogy bármilyen rendszert is alkotunk a fordítók és szerzők munkájának könnyítésére, fel-

Names. Names approved by the US Board on Geographical Names. Defense Mapping Agency, Washington, DC. 1977; The Library Atlas. Georg Philip and Son Ltd., London. 1991; The Picture Atlas of the World. Dorling Kindersley Ltd., London. 1991; Encyclopaedia Britannica. 15th edition, 1992; Geology of Hungary. Gebr. Borntraeger, Berlin – Stuttgart. 1996; Hungary. Lonely Planet Publications, Hawthorn, Vic. 1997; Microsoft Encarta Encyclopaedia 2000 (CD-ROM); Microsoft Encarta Interactive World Atlas 2000 (CD-ROM); Encyclopaedia Britannica 2001 (CD-ROM); <http://europa.eu.int/comm/enlargement/hungary>, 2003.

⁵ Néhány példa Faragó Imre: A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken c. tanulmányából (Studia Cartologica, 12. kötet, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 2002). A zárójeles évszám azt mutatja, mikor jelent meg először a névváltozat magyar iskolai térképen: Aggteleki-karszt (1979), Észak-borsodi-karszt (1958), Aggteleki-hegység (1955), Érc-hegység (1947) – szakmai körökben általában Gömör–Tornai-karszt; Dunántúli-középhegység (1955) – korábbi szakirodalomban Nyugati-középhegység; Dunazug-hegység (1927), Északi-középhegység (1955) – korábban nem volt önálló térképi nevük; Tokaji-hegység (1996), Zempléni-hegység (1958), Sátorhegy (1947), Sátor-hegység (1930-as években) – szakmai körökben elterjedt az Eperjes–Tokaji-hegyvidék; Vilyvitányi-rög (1955) – szakmai körökben gyakran Zempléni-szigethegység.

tétlenül szem előtt kell tartani a kiadvány jellegét és célját. Nemzetközi használatra szánt topográfiai térképeken, atlaszokban, névtárakban csakis magyar név szerepelhet. E tekintetben a magyar gyakorlat kifejezetten következetes.

Sajnos szigorúan felépített logikus rendszert több okból sem lehet alkotni. Egyrészt azért, mert vannak olyan neveink, amelyeknek az angolban megvan a többé-kevésbé elfogadott, de legalábbis elterjedt hagyományos alakjuk.⁶

Bonyolítja a magyar természetföldrajzi és tájnevek következetes angol nyelvű megfeleltetését a két nyelv szerkezetének eltérése is. Például a földrajzi név köznévi tagja az angolban (*Lake Erie, Mount Everest, River Thames*) állhat elől, míg a magyarban a *tó, csúcs, folyó* stb. nem. Az angolétól gyakran eltérő a magyar névalkotási gyakorlat (*Duna–Tisza köze, Vass Imre-barlang*). További különbség, hogy a magyar helyesírás megbízhatóan tükrözi a tartalmat, az angol sokkal kevésbé. (A *Sáros-patak* település, viszont a *Sáros-patak* vízfolyás, de az amerikai *Mount Shasta* lehet egy *Shasta* nevű csúcs vagy egy *Mount Shasta* nevű település is. Hasonló az amerikai *Lake Placid* példája, amely tó vagy város is lehet: a névből az írás alapján ezt nem lehet eldönteni.)

A magyar táj- és természetföldrajzi nevek angol nyelvű használatára ajánlott irányelveknek viszonylag egyszerűeknek és logikusoknak kell lenniük. Fontos szempont, hogy az angolul középfokon tudók is követhessék őket, és minél kevesebb kivételt tartalmazzanak.

Javaslat néhány irányelv betartására

1. Fordításban az angol nyelvterületen már szélesebb körben elfogadottnak, hagyományosnak tekintett angol neveket célszerű használni (*Castle Hill, Danube, Danube Bend, Great Hungarian Plain, Little Alföld, Transdanubia*). Mi azonban szerencsésebbnek tartanánk, ha ezekben az esetekben is – talán csak a *Danube* kivételével – a magyar nevek jelennének meg az angol szövegben is (*Várhegy, Dunakanyar, Alföld, Kisalföld, Dunántúl*).

2. Angolra fordítjuk az egyszerű és könnyen fordítható köznévi utótagot (*barlang – Cave, patak – Stream*), a szinonimákat egyszerűsítjük (*hegy, domb – Hill*), illetve követjük az angolos helyesírást (*Gellért-hegy – Gellért Hill, Bikaforrás – Bika Spring*). A lefordíthatatlan vagy csak körülírással megfogalmaz-

⁶ Ilyennek tartja a brit Királyi Földrajzi Társaság névrajzi bizottságának elnöke, Paul Woodman a következő hat nevet: *Castle Hill* (de csakis a budai *Várhegyre*), *Danube, Danube Bend, Great Hungarian Plain, Little Alföld, Transdanubia*. Könnyen észrevehetjük, képzésükben milyen ellentmondásosak az *Alföld* és a *Kisalföld* tájnevek hagyományosnak tekintett angol megfelelői, vagy az, hogy a *Tiszántúl* névnek – a *Dunántúl* nevével ellentétben – nincs elfogadottnak mondott angol változata. Ráadásul az *alföld* szónak sokkal inkább a *lowland* az angol megfelelője.

ható, sajátos hangulatú elem vagy szakkifejezés (*haraszi, mál, szerkő, vápa*) magyarul marad. Az értelmezés megkönnyítése érdekében azonban leíró szövegben az eredeti magyar utótagos név földrajzi jellege angolul kiegészíthető (*Fehér-mál – Fehér-mál Hill*).

Következetesek maradunk, ha elfogadjuk: a magyarban kötőjellel kapcsolt köznévi elemnek az angol fordításban általában különírt nagybetűs alak felel meg (*Lupa-sziget – Lupa Island*), illetve több köznévi utótag esetén csak az utolsó elemet fordítjuk (*Akasztó-lyuk-völgy – Akasztó-lyuk Valley*). A magyar nevet esetenként követő angol magyarázó szó – az angolos helyesírásnak megfelelően – nagybetűs lesz (*Bükk – Bükk Mountains, Döme halála – Döme halála Valley, Sáros-bükk – Sáros-bükk Hill, Tisza – Tisza River*).

Érdekes angol nyelvi sajátosság, hogy a tavak nevét az angolban mindig kiegészítik a *Lake* szóval, és ez legtöbbször a tulajdonnévi elem előtt áll (pl. *Lake Huron, Lake Victoria, de Crater Lake, Mirror Lake, Utah Lake*). Ennek megfelelően *Balaton – Lake Balaton*, de amennyiben a *tó* utótag a magyar névnek része (és nálunk ez az általános), a *Lake* a név után következik: *Fehér-tó – Fehér Lake* (eltérően a mai gyakori névhasználattól, amely szerintünk helytelenül *Lake Fehér*).

3. Minél inkább maradjon meg az eredeti magyar tulajdonnévi tag, különösen akkor, ha a név

- egybeírt (*Bükkalja, Malompatak*) vagy köznévi jelentése is van (*Öreg-hegy – Öreg Hill*); az értelmezés megkönnyítése érdekében az utótag nélküli neveink esetenként kiegészíthetők (pl. *Bükkalja Foothills, Malompatak Stream*), de csak szövegben, térképen nem;

- összetett név (*Csór-réti-víztároló – Csór-rét Reservoir, Istállós-kői-barlang – Istállós-kő Cave*);

- személy- vagy családnevet tartalmaz (*János-hegy – János Hill*⁷, *Szent Anna-völgy – Szent Anna Valley, Vass Imre-barlang – Vass Imre Cave*);

- földrajzi jellegű állandó jelzővel rendelkezik (*Kis-Konda-patak – Kis-Konda Stream, Nagy-Hideg-hegy – Nagy-Hideg Hill*); az alkalmi jelzőket (*Felső-Kiskunság – Upper Kiskunság, Magas-Mátra – High Mátra Mountains*) azonban fordítjuk. Szemlélet kérdése részben, hogy pl. a jelző állandósult-e, vagy csak alkalmi tekinthető (*Alsó-Gombás-patak – Lower Gombás Stream*, amennyiben a név a *Gombás-patak* alsó szakaszát jelöli, de *Alsó-Gombás Stream*, ha egy egészen másik patakot azonosít a közelben).

- mondatszerű név, ragozott forma (*Duna-Tisza köze, Isten dombja*); folyó szövegben ajánlatos ezeket a neveket angol magyarázó taggal kiegészíteni még

⁷ Mivel a *Margit-sziget* angol nyelvű kiadványainkban többnyire *Margaret Island*, furcsa módon a *János-hegy* lehetne *John Hill*, de ez már igazán nevetségesen hangzana.

akkor is, ha a köznévi elem mind a két nyelven szerepel: *Duna–Tisza köze Region* (vagy a szakszövegekben elterjedt *Danube–Tisza Interfluve*), *Isten dombja Hill*.

Bár törekednünk kell arra, hogy a tulajdonnévi elem minél kevésbé változzon, a más névből képzett neveink alapalakját vissza kell állítani (*Csepeli-sík – Csepel Plain, Kőszegi-hegység – Kőszeg Mountains, Strázsa-hegyi-barlang – Strázsa-hegy Cave*).

4. Földrajzi neveink az eddig említetteknél sokkal többféle és bonyolultabb típusokat is tartalmaznak (pl. *Északi-középhegység, Mária asszony sziget, Pándzsa menti laposok*), ám a leggyakrabban előforduló nevünk többségére a fenti szabályok jól alkalmazhatók. Tudjuk azonban, számos bizonytalan eset létezik. Nézzünk ezekből néhány jellemzőt.

– A tapasztalat azt mutatja, hogy néhány nagyobb és gyakran használt – többnyire mesterséges névadással született – tájneveink fordítása vezet a legváltozatosabb megoldásokhoz (*Alföld, Dunántúli-középhegység*).

– Előfordul, hogy a magyar földrajzi név, elsősorban annak köznévi utótagja, többféleképpen is fordítható (pl. a *tető* szavunknak megfelel a *summit, peak* és a *crest* is). Nem egyszerű abban állást foglalni, mely magyar utótagot nem helyes lefordítani (*Istállós-kő – Istállós-kő, Istállós-kő Hill* vagy *Istállós Stone, Mount Istállós, Mount Istállós-kő. Az Istállós-kői-barlang* angolul – javaslatunk alapján – mindenképpen *Istállós-kő Cave* formában helyes).

– Van több lefordíthatatlan utótagunk, amelyek lehetnek bonyolult kifejezések, szakszavak vagy mára elhomályosult értelműek (*középhegység, mál*). A köznévi tagok fordításakor az is könnyen észrevehető, hogy a szinonimákat nagyon nehéz egymásnak egyértelműen és következetesen megfeleltetni (pl. a magyar *bérc, csúcs, kő, orom, szirt, tető* vagy az angol *bay, bight, cove, gulf, inlet* szavakat körülményes lenne a másik nyelven hüen visszaadni).

Végezetül nagyon ajánljuk, hogy a fontosabb magyar köznévi tagok értelmezése minél gyakrabban szerepeljen az angol nyelvű kiadványok függelékében.

Irodalom

- Fábián Pál – Földi Ervin – Hőnyi Ede (1998), *A földrajzi nevek helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László – Zoltán András (1985), *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az újjörög nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ligeti, Lajos (főszerk.) (1981), *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KISS JENŐ

Etimológia és nyelvtudomány

1. A címben megjelölt, szerteágazó témakörnek természetesen csupán néhány kérdéséről lehet szó, a rendelkezésre álló idő megszabta rövidséggel, s a szakirodalmi utalásoknak minimálisra korlátozásával.

2. A nyelvről való gondolkodásnak már kezdeti szakaszában ott van a szavak, nevek magyarázatára, eredetüknek a megfejtésére való törekvés. Az első filozófiai fogantatású szófejtőelmélet Platón „Kratülosz, avagy a szavak helyességéről” című dialógusa (Kiss 1976b: 27). A nyelv mai értelemben vett tudományos kutatásának kialakulásában is tudvalévően számottevő szerep jutott az etimológiának, hiszen a történeti összehasonlító nyelvészet elsősorban az etimológia fundamentumára épült. Az összehasonlító nyelvtudomány alapköve August Friedrich Pott „Etymologische Forschungen” című munkája volt. Ettől kezdve alapul az etimológia a hangváltozások szabályosságának a feltételezésén (Robins 1999: 155). Természetes, hogy a történeti nyelvtudományban, amelyben a nyelvi változás a főhős, a mindenkori maihoz viszonyított eredet it, az eredetet vizsgáló etimológiának mindig is kitüntetett szerepe volt.

A korábbiakhoz képest nagy mértékben kibővült, differenciálódott és továbbfejlődött nyelvtudományban az etimológia a régi, a hagyományos diszciplínák közé tartozik, e ténynek előnyeivel és hátrányaival. Előnye például az, hogy a professzionális szinten művelt szófejtés – ez az etimológia – tudósnemzedékek sora fáradozásának köszönhetően magas színvonalú (Benkő Loránd írja: „az etimologizálás egyes alapelvei és bizonyos módszerbeli fogásai eléggé régóta időtállóan kialakultak” [1967: 17]), ezért itt hamar kiderül, mi talmi csillogás, mi selejt, s mi igazi teljesítmény.

A szerves továbbfejlődés útját járó etimológiáról a nyelvtudományi paradigmaváltások világában az a felszínes benyomás alakulhat ki, hogy lényegében csupán helyben topogás, régi reflexek működtetése. Annál is inkább, mert az etimológiai vizsgálatok tárgyai többnyire szavak, nevek, tehát a nyelvnek azon elemei, amelyek jóval kevésbé strukturáltak, mint például a fonémák tartománya vagy a szintaxis, ily módon pedig a zárt rendszerek lehetővé tette vizsgálati módszerekkel megközelíthetetlenek. (Hadrovics: „Az etimológia eredményei nem formalizálhatók” 1975: 6.)

Szóba került az is, hogy a strukturalizmus etimológiaellenes. Kiss Lajossal egyetértve úgy vélem magam is, hogy ez félreértés (Kiss 1976b: 44). Arról van szó ugyanis, hogy az eredet kérdései nem tartoznak a strukturalizmus érdeklő-

dési körébe. Más a célja, mások a módszerei, mint az etimológiának. A nyelvtudomány mai differenciáltsági fokán, állapotában persze nemcsak a strukturalizmussal s nemcsak az etimológiával vagyunk így. De ettől még mindegyik lehet fontos, ahogy véleményem szerint az is mindkettő. Hozzátehetjük azt is: kritikai mezbe öltöztetett elhamarkodott véleménynyilvánításoknak, amelyek nem kompetens szájából hangzanak el, nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani.

A nyelvtudomány már hosszú évtizedek óta oly mértékben differenciált, hogy egységét emlegetni pusztán illúzió. A nagy fokú differenciálódás egyebek mellett új nyelvtudományi diszciplínák kialakulását eredményezte, s a meglévők között is szükségszerűen vezetett súlyponteltolódásokhoz. Ebben a tudománytörténeti szakaszban az etimológia korábbi helyzetéhez képest valóban visszaszorult. Visszaszorulása, főként mennyiségi értelemben értendő tévesztése elsősorban a nyelvtudománybeli történeti érdeklődésnek a csökkenésével, a leíró problémák iránti érdeklődés előtérbe kerülésével s az elméleti irányultságú gondolkodásmód terjedésével magyarázható. Az etimológia azonban a nyelvtudomány bizonyos területein továbbra is nélkülözhetetlen. Értelemszerűen a nyelvek történeti vizsgálatához kötődik elsősorban. Éspedig két nagy területen. Az első a nyelvi változások általában vett vizsgálata. S a kérdések, amelyekre az etimológia választ keres, e területen így fogalmazhatók meg: *H o g y a n* lett az (tudniillik szó, szóelem, név, szerkezet, jelenség), ami lett? *M i é r t* az lett, ami lett? *S: m i b ő l* m i lett, ami lett? Az etimológia ily módon a nyelvi változási folyamatok titkai kutatásának nélkülözhetetlenül fontos eszköze. S a nyelvek minél régebbi történetébe nyúlunk vissza, annál inkább szükségünk van az etimológia Ariadnéfonalára (Collinder 1976: 82). Ismeretes, hogy amit például az ősmagyar kori magyar nyelvről tudunk, annak túlnyomó részét etimológiákra alapozottan tudjuk. A nyelvtörténeti vizsgálatok fejlettsége a mondottak értelmében nagymértékben attól függ, milyen szintre jutottak az etimológiai kutatások.

A másik terület az összehasonlító nyelvészet, jelesül a nyelvek közötti genetikai kapcsolatoknak, tehát a nyelvek rokonsági viszonyainak a vizsgálata, illetőleg a nyelvi kontaktusok vizsgálata, mely utóbbiba az areális nyelvészeti kutatások is beleérthetők.

3. Van azonban egy az említett két területtől eltérő kutatási tartomány is, amely az antropológiai, illetőleg kognitív irányultságú nyelvtudományi kutatásokba tartozik, amelynek számára az etimológia nélkülözhetetlen. Sapir szerint „A szókészlet minden korban a nyelvközösség kultúráját regisztráló szimbólumok összessége” (Sapir 1971: 101). Az etimológus e szerint a szavak, nevek, a kultúra eme nyelvi lenyomatainak, más szavakkal a fogalmi kódolás produktumainak (szavaknak, neveknek, szerkezeteknek) az eredetét vizsgálja. S a vizsgálat kettős eredményre vezethet. Egyrészt szigorúan nyelvészeti következtetésekre, amelyek elsősorban hang-, alak- és jelentéstani természetűek, s a nyelvi

változásokra vonatkoznak. Másrészt pedig annak megállapítására, hogy a szóban forgó nyelvi jelek mit jeleztek és jeleznek a nyelven kívüli világból, az adott nyelv- vagy beszélőközösség kultúrájából, történelméből. Sapirore visszautalva azt mondhatjuk, az etimológia voltaképpen nem más, mint a fogalmi kódolás titkainak a kiderítése. S mivel az ember, a homo sapiens lényegéből következően a nyelvi jelekkel kódoló lény, érthető, hogy Kiss Lajos ezt írta az etimológusról: „Az alkotó etimológus előtt meg-megnyílik az ember legsajátabb és legbensőségesebb szellemi műhelye, ahol a dolgok nevüket kapják” (1976: 29). Igen, ezért fontos munkaeszközei a szófejtőnek a nyelvatlaszok, amelyek voltaképpen kognitív térképek. Kiss Lajos is etimológiai érdeklődése okán írt a magyar nyelvatlasz kötetéről etimológiák tucatjait tartalmazó ismertetéseket, s ezért készülnek az Európai nyelvatlasz térképei alapján az európai művelődéstörténet szempontjából igen tanulságos tanulmányok. Az etimológiára tehát a világ nyelvi képének, a fogalmi kódolásnak a magyarázatában is szükségünk van. Illetőleg abban, hogy a nyelvi adatokat, a szavakat és neveket megszólaltathassuk: mit vallanak a nyelvközösség életéről, anyagi és szellemi műveltségéről, történelméről, természeti és társadalmi környezetéről, más népekkel való kapcsolatáról és így tovább.

Az elsőül említett két nagy terület elsődlegesen nyelvtudományi célzatú és érdekű, a harmadik nyelvészeti és interdiszciplináris célzatú és érdekű, de ez utóbbi is elsődlegesen nyelvtudományi tevékenység. Mert a nyelveknek szóban forgó, tudniillik művelődéstörténeti és egyéb „vallomása” csak nyelvészeti megközelítéssel hozható felszínre, tehát nyelvtudományi feladat.

Az etimológiai kutatásoknak módszertani szempontból három területe különíthető el. Minden közös jegyük ellenére is részben más megközelítést kíván az alapnyelvi szószármaztatás, megint mást a jövevényszó- és tükörszó kutatás, s ismét mást a szóteremtés, az onomatopoezis, illetőleg a szóalkotás produktumainak az eredetvizsgálata. A legbiztosabb, a leginkább kézzelfogható eredményt a belső szóalkotással létrehozott szavak és nevek, valamint a jövevényszavak etimológiai ígérnek. Az említett területek eredetvizsgálata, pontosabban vizsgálói, vizsgálóinak szemlélete közötti feszültség az etimológiai kutatások egyik előrendítő tényezője.

Az etimológiában a vezérszerep az alkotó fantáziának és a kritikai szellemnek jut: az etimologizálás voltaképpen e kettőnek az örök küzdelme. A fantázia nem látható, hétköznapi értelemben nem igazolható összefüggéseket sejt meg, rajzol fel (az etimológiai ötlet nem más, mint hipotézis), a kritikai szellem pedig a nyelvre s a nyelven kívüliségre vonatkozó rendszerezett tudományos ismeretek alapján tartja féken a fantázia szárnyalását. Arról a régi kérdésről van szó, amit úgy fogalmaztak meg elődeink, hogy vajon ars, azaz művészet vagy scientia, tehát tudomány-e az etimológia. A mondottak ismeretében érthető, hogy az eti-

mológus az indukció és a dedukció módszerét egyaránt alkalmazni szokta (l. Kiss 1976b: 28, 35).

4. Kiss Lajos véleménye szerint „az etimológia állandó megújulásban és tökéletesedésben van. Az idő nem járt el fölötte” (1976b: 44). Nos: hogy ez a magyar nyelvudományban is így van, az nem kis mértékben neki köszönhető. Zárásul egy másik Kiss Lajos-idézet következik: „Abban ... aligha kételkedhetünk, hogy a nyelvudomány egészében mindenkor meglesz az etimológia számára az őt méltán megillető hely” (1976b: 45). Nem kételkedünk abban sem, hogy a szavak és nevek jeles etimológusa, Kiss Lajos a jövőben is megtartja az őt megillető helyet a magyar etimológiai kutatások történetében.

Irodalom

- Balázs János (1976), A belső keletkezésű szavak etimologizálásának problémáiról. In: Benkő – K. Sal 1976: 68–73.
- Benkő Loránd (1976), Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. In: Benkő – K. Sal 1976: 15–26.
- Benkő Loránd (1994), Az etimológiai minősítés a szótárszerkesztésben. MNy 90: 385–392.
- Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.) (1976), Az etimológia elmélete és módszere. NytudÉrt 89.
- Collinder, Björn (1976), Wurzeletymologie – Wortstammetyologie – Wortetyologie. In: Benkő – K. Sal 1976: 78–82.
- Hadrovics László (1975), Szavak és szólások. NytudÉrt 88.
- Hadrovics László (1976), Magyar – szláv nyelvi érintkezések etimológiai problémái. In: Benkő – K. Sal 1976: 111–116.
- Kiss Lajos (1970), Hatvanhét szómagyarázat. NytudÉrt 71.
- Kiss Lajos (1976a), Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt 92.
- Kiss Lajos (1976b), Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön. In: Benkő – K. Sal 1976: 27–47.
- Kiss Lajos (1994), Nyelvtörténeti szótáraink típusai. MNy 90: 392–412.
- Kiss Lajos (2004), Szófejtés, szótárírás és nyelvudomány-történet. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Sapir, Edward (1971), Az ember és a nyelv. Gondolat, Budapest.

NYIRKOS ISTVÁN

Korai jövevényszavaink szervesen véghangzóiról

1. A tövégi magánhangzók rendszeres és részletekre is kiterjedő vizsgálata komoly szellemi erőket mozgósított Szinnyeitől Gomboczon, Melichen, Bárczin, Benkőn, D. Bartha Katalinon, Papp Istvánon, Bereczkin, Sárosi Zsófián keresztül napjainkig. A jövevényszavakkal kapcsolatos rendszeres etimológiai kutatások eddigi számottevő eredményei – nagyrészt Kiss Lajos érdeméből is különösen a szláv nyelvek tekintetében (l. pl. TESz), a török nyelveket illetően pedig Ligeti Lajos vagy a németet tekintve Mollay Károly kutatásai – talán kínálnak lehetőséget arra, hogy az átadó nyelvi etimonok általuk eddig tisztázott alapformáinak figyelembe vételével legalábbis megpróbáljuk kideríteni, milyen minőségű és időtartamú inetimologikus véghangzók (álvéghangzók, kötőhangzók) jelentek meg a magyarban az ős- és az ősmagyar kor első korszakában. Az ilyen jellegű vizsgálódás több nyelvi-nyelvtörténeti jelenséggel kapcsolódik: a hangsúly nyelvtörténeti szerepével, a történetileg hangzónyújtó (pl. *szél* – *szelet*, *sár* – *sarat* stb.) szótövekkel, az ún. pótlónyúlással, a jövevényszavakkal átvett hosz-szú, hangsúlyos helyzetű magánhangzók kérdésével (pl. ótör. *sár*, *tőzeg*; szláv *csín*, *zsír* stb.), valamint az analógia rendszerteremtő szerepével stb.

2. A következőkben figyelmünket nagyrészt a honfoglalás előtti ótörök és az ősmagyar kor első feléből származó szláv, latin, német jövevényszavaink azon magánhangzóira fordítjuk, amelyek inetimologikusnak, szervesen tekinthetők, tehát nem számolhatunk az átadó nyelvből átvett abszolút tövégi vagy szóvégi magánhangzó meglétével.

2.1. Az ősmagyar kor elején finnugor, illetve ugor eredetű szavaink véghangzói még megvoltak. Ezek a következők lehetnek: *-i*, *-u*, *-a*, *-e* (?-*i*, ?-*ü*). Amint köztudomású, az egykori abszolút tövégi helyzetben levő rövid magánhangzók az ősmagyar kor elején záródási folyamaton mentek keresztül, majd miután szó végén már csak felső nyelvállású rövid magánhangzók voltak, az ősmagyar kor végén megindult a teljes eltűnésük. Itt azonban célszerű egy kis kitérőt tennünk. Egyrészt azért, mert a nyelvtörténeti vizsgálódások nem tisztázták kellően a szóvégi *-a*, *-e* sorsát. Ugyanis ha a szóvégi/tövégi *-a*, *-e* zártabbá válásával számolunk, akkor kérdéses, hogy milyen hangot várhatunk a kérdéses szavak végén. Ez a változás az *-e* esetében nem jelent gondot, hiszen minden bizonnyal valamennyi esetben előbb zárt *-e*-vé (azaz *ë*-vé) majd *-i*-vé válásra gondolhatunk, később pedig a teljes eltűnésre. Egy hasonló fejlődési sor felvázolása azonban a mély (vagy vegyes) hangrendű szavakban problematikusvá válik, ha a tövégi illabiális *-a* hangra összpontosítunk, hiszen ha a tövégi *-a* valóban illabiális

volt – amint azt a magyar nyelvtörténetben szinte egyöntetűen feltételezzük –, akkor ennek valamiféle középső nyelvállású ajakkerekítés nélküli hanggá kellett volna válnia. Ilyen hangot azonban még nyomokban sem találunk a forrásokban. Nincs más hátra, mint feltenni, illetve nagyon is megfontolni, sőt elfogadni Gulya János véleményét, aki a legközelebbi rokonnyelveink: a vogul és az osztják nyelv kutatási eredményei alapján megkérdőjelezi, hogy a mai *a* – *á* kialakulása a főleg Bárczi (1958: 25, 107, 108) által több ízben tárgyalt módon volt-e lehetséges. Bárczi szerint ugyanis az ősmagyar kor végi *à* és *á* magánhangzó az ómagyar kor számos változása – főként az *à* > *a* labializálódása, az *o* > *a* nyiltabbá válása stb. – során jött létre a labiális *a*, s alakult ki a magyar (köznyelvi) *a* > *á* magánhangzópár. Amint azonban Gulya is említi, Laziczius szerint (1943: 241) a magyar *á* párja mindig is a labiális *a* volt. Ez a feltevés – nézetem szerint – nagyon is valószínűnek látszik, mert kézenfekvő magyarázatot ad az *a* zárulására (> *o* > *u*). A zárulás az ősmagyar korban, az ótörök jövevényszavak előtti évszázadokban ugyanis csak úgy volt lehetséges, hogy az ugor eredetű magyar szavak végén nem illabiális, hanem labiális *a* hang volt (másképp: Kiss – Pusztai 2003: 123).

Másrészt ki kell térnünk a zárulás minőségi és időbeli lefolyásának problémájára is. Szilágyi N. Sándor egyik igen jelentős, de Magyarországon alig vagy talán egyáltalán nem ismert koncepciózus tanulmányában (1976: 126–136) annak a nézetének adott hangot, hogy „a tövégi rövid magánhangzók nem egy szakaszban koptak ... le, mint ahogy azt most tudjuk (egy szakaszon természetesen nem azt értve, hogy egyszerre), hanem két szakaszban: először az eredetileg zártabbak, és majd csak azután az eredetileg nyiltabbak, hiszen ezek később érik el a felső nyelvállást, mint az ugyanolyan ütemben fejlődő zártabbak, amelyeknek végig van egy zártsági foknyi előnyük” (uo. 129).

Ez a folyamat – tőlem itt nem részletezhető módon – közrejátszott a pótlónyúlás formálásához, az alsó és középső nyelvállású tövéghangzók/kötőhangzók (*sár* – *sar-a-t*, *kéz* – *kez-e-t* stb.) rendszerszerűségének kialakításához, választ adva az elméleti szempontból fontos miért? kérdésére is (uo. 132).

Talán nem teljesen alaptalan feltételezés azonban, hogy a tövégen, de a szóvégen már az ősmagyar kor első felében mindenképpen állhattak mássalhangzók is: pl. a *sz*, *s*, *l*, *í*, (*j*). Miként a nyelvtörténeti adatok fényében látható, a *β*, *γ* és *□* után már nem (vagy legfeljebb elvétve) állt véghangzó, amit az is bizonyít, hogy ezek szó végén általában diftongizálódtak, szó belsejében pedig két magánhangzó közé kerülve kiestek, tehát aligha arról van szó, hogy ezen hangok végéről a tövégi magánhangzók hamarabb tűntek el, hanem az esetek döntő többségében létük nem is volt feltétlenül kötelező az említett hangtani helyzetben. A mai magyar nyelv sajátosságaira gondolva az is feltételezhető továbbá, hogy az *l*, *r* (esetleg *sz*, *s*, *ny*, *n*) után sem mindig kellett állnia

véghangzónak (különösen ha utána dentális hang következett: pl. a tárgyrag *-t*: pl. *bért, tért* ~ *teret, vér-t; fol-t, öl-t* fn.; *éj-t; őn-t, szil-t, fagyal-t, [kapu]fél-t, bal-t, más-t, zaj-t, rés-t, kengyel-t, csákány-t, nyes-t, húr-t* 'belet', *far-t, [láb]szár-t, szőr-t, arasz-t, ravasz-t* stb.), nézetem szerint az ingadozás a véghangzótlan és véghangzós alakok között már akkor is természetes lehetett. A *kő* – *köve-s*-, *ló* – *lova-s*-félék *v*-je nyilván β előzményű, de ezek érdekes módon szó belsejében, labiodentális *v*-vé válva általában megmaradtak, s utánuk a tövéghangzók szereplése is észlelhető.

2.2. Az ősmagyar kor második szakaszában vagy végén, illetve az ómagyar kor elején átvett (ótörök, szláv, német vagy latin) jövevényszavaink mássalhangzóra végződő alakjai többféleképpen alakulhattak.

2.2.1. Az analógia – a tövégi magánhangzók általános eltűnése után – megpróbálta visszaállítani az egykori tövéghangzós alakoknak megfelelő formákat abszolút szóvégen olyan szavakban, amelyek az átvételkor mássalhangzóra végződtek, pl. ó t ö r ö k eredetű 1075/1124/1217: *Borsu* hn. (vö. *Bors*), 1237–1240: *Burzu* szn. (vö. *Borz*), 1138/1329: ? *Kofu* (vö. *Kos*), 1150 k./13–14. sz.: *Saru* hn. (vö. TESz *sár*¹) stb.; s z l á v eredetű: 1175/+1124/+1217: ? *-halmu*, 1150 k./13–14. sz.: *-holmu* (vö. *halom*), 1435 k.: *fafu* (vö. *szász*), 1150 k./13–14. sz.: *Zenu-* (vö.: TESz *szín*¹) stb.; németből átkerült szavakban: 1200 k.: *burgu: ecilb.*, 1215: *Perlu* hn. (olv. *perlü* < ném. *perl*); 1138/1329: *Villa Sagu* hn. stb.; latin: 1138/1329: *Antu* (< *Ant* < *Antonius*), 1221/1550: *Balu* (< *Bal* < *Blasius*), 1211: *Bertu* (< *Bert* < *Bartholomeus*) stb. (Nyirkos1994: 127–150). Térjünk vissza azonban az imént említett tövégi magánhangzók sorsának vizsgálatára!

2.2.2. A mássalhangzóra végződő ó t ö r ö k jövevényszavak a magyar végződéseik előtt történetileg nézve álvéghangzót, azaz inetimologikus rövid végmagánhangzót fejlesztettek ki, amelynek nyilván fiziológiai-fonetikai oka volt. Az eddigi kutatások alapján ótörök jövevényszavaink közül – a TESz adatai alapján – legalább 112 esetben állt a szó végén mássalhangzó (pl. *bársony, bojtorján, bor, bors, borz, boszorkány, csalán, csat, dél, érdem, görény, gyász, gyékény, gyomor, gyümölcs, idő, kicsiny, kor, kos, köldök, kőkény, oroslán, ökör, sajt, sárkány, sátor, szám, tolmács, tenger, ürm* stb., stb.). Ezen szavakban, a magyar végzések előtt a legrégebbi időtől kezdve – ahogy erre a források már adatokat nyújtanak – találunk úgynevezett nem etimologikus véghangzókat (kötőhangokat), melyek a magyar nyelv eredeti szókészletében, eredeti tövéghangzóként is megtalálhatók voltak, s úgy látszik, analógiául szolgáltak az idegen eredetű szavak átvétele korában is, a belső rendszertani sajátságoknak megfelelően. Érdekes módon a 112 adat között a *-y* különösen sokszor: legalább 37 esetben állt szó végén (pl. *bölcső, disznó, csepű, dara, gyeplő, író* (fn.), *komló, orsó, tiló, toklyó, túró, ürü* stb.), s az is érdekes, hogy ezekhez egyetlen egyszer

sem csatlakozott felső nyelvvállású rövid magánhangzó abszolút szóvégi helyzetben (mint más minőségű mássalhangzók után, pl. a *kosu*, *borsu*, *borzu* esetében), sem pedig olyan végződésnek nem járultak hozzájuk, amelyek előtt kötőhangzó használatát kívánták volna meg.

A nem γ végű szavakban már a magyar írásbeliség legrégebb korszakától kezdve – ahogy arra a források alapján rámutathatunk – találunk úgynevezett véghangzókat, melyek a magyar nyelv belső rendszertani sajátosságainak megfelelően fejlődtek ki, s nyilván az ótörök jövevényszavak átvételének idején, illetve azóta is funkcionáltak az ómagyar koron keresztül napjainkig. Ezekben a mai magyar köznyelv kötőhangzói alapján folytatva vizsgálódásunkat, azt látjuk, hogy leggyakrabban az *-o-* szerepel (kb. 39 esetben) az ótörök jövevényszavakban, s ezt követi a többi véghangzó: *-a-* (3), *ë* és *e* (14 - 5), *ö* (8), de természetesen az is elképzelhető, hogy az esetek egy (kisebb) részében ezek zártabb fokot is képviselhetek, s későbbi, mai alakjuk nyíltabbá válással jött létre.

Korai szláv jövevényszavaink is hasonló képet mutatnak a nem etimologikus véghangzók tekintetében. Leggyakrabban az *-o-* fordul elő inetimologikus véghangzóként (293 esetben), s ritkábban a többiek: az *ë* – *e* (94), az *-a-* (9) és az *-ö-* (2). Korai latin jövevényszavainkban az *-o-* a leggyakoribb (32 esetben), az *ë* (4) és az *-ö-* előfordulása (2) még csekélyebb. Ebben a korban a német jövevényszavak inetimologikus véghangzói is hasonló sajátosságokat mutatnak: az *-o-* (32 esetben), az *ë* – *e* (15), az *-ö-* pedig ritkábban szerepel véghangként (3 adatban).

3. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az inetimologikus véghangzók – az uráli/finnugor/ugor szókészletünk egykori etimologikus véghangzóinak folytatásaként a (primer, egyelemű) végzések (*-s*, *-sz* képzők, *-t* akkuzatívuszrag, a többes *-k*, a birtokos személyjelek *-m*, *-d* stb.) előtt – bizonyára minőségileg (pl. nyíltabbá, zártabbá válás révén) megváltozva vagy változatlanul – tovább éltek. De a mássalhangzóra végződő jövevényszavakban a végzések előtt szinte kivétel nélkül (hacsak a hangkapcsolat jellege ettől el nem tért: mint pl. *-lt*, *-rt*, *-nyt*, *-st*, *-szt*, *-szd* stb.) álvéghangzót vettek fel, különösen a primer (vagy egyelemű) végzések előtt.

Az iménti előadás több kérdése további vizsgálatot, indoklást és bővebb kifejtést kíván, de ezekre más alkalommal talán lesz még alkalmunk visszatérni. A vizsgálatok elmélyítésére lehetőségünk van, hiszen kitűnő tudósaink, s az ő gazdag, szinte felbecsülhetetlenül értékes eredményeik – mint Kiss Lajos akadémikusé is – igen jó alapokat teremtettek a további magas szintű nyelvtudományi kutatásokhoz, melyekért örök hálát érezhetünk irántuk.

Irodalom

- Bárczi Géza (1958), *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lazicius Gyula (1941–1943), Egy nagy pör felújítása. *NyK* 51: 241–279.
- Nyirkos István (1994): Jövevényszavaink inetimologikus véghangzóiról. *MNyTK* 200: 127–150
- Szilágyi N. Sándor (1976), Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *NyIrK* 20: 126–136.
- Gulya János (1943), Egy nagy pör felújítása. *NyK* 51: 241
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. Sándor (1976), Az ómagyar kori pótlónyúlás és a tövégi rövid magánhangzók lekopásának néhány kérdése. *NyIrK* 20: 126–136.

PUSZTAI FERENC

Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek

Tisztelt Emlékezés!

Kiss Lajossal kétszer kerültem közvetlen munkakapcsolatba. Először pályám kezdetén, majd egy évtizedig, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak felejtetetlen csapatában; másodszer életének utolsó szakaszában, bő évtizeden át, a Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztályán, főként a „Magyar értelmező kéziszótár” átdolgozásának megbízottjaként, részben pedig a készülő „Akadémiai nagyszótár” segítőjeként, bedolgozójaként. (A bedolgozót minden irónia nélkül mondom, mert – kérésemre – nem vagyok tagja a szótár szerzői, szerkesztői csapatának.) Több nemzedéktársammal együtt sorsunk kedvezésének tartom, hogy részesei lehettünk az etimológiai szótár elkészítésének. Joggal, mert ilyen starthelyzetet csak kívánni lehet. Az itt megszerzett tapasztalatok, szellemi és emberi élmények hatására a lexikográfia engem nagyon gyorsan rabul is ejtett. Lexikográfiai fogságom naplójában kulcsszereplő Kiss Lajos. Tudniillik a filológiai inaskodás hónapjai után kézírataim zömének ő lett a szerkesztője. Láttam a keze nyomát, a pontosság, a célszerűség leckéit, s hallhattam mindezek mélyebb és távolibb összefüggéseit, mert nemegyszer ráírta a kézíratra: „Keress meg!”. Nem kellett messze mennem, többed magammal szobaszomszédja voltam. Íróasztal-szomszédtságba, azaz vele egy szobába az ő kezdeményezésére kerültem. A történet elejét az új „Kéziszótár” előszavában is közzétettük, megörökítettük: „1992-ben először az az elképzelés fogalmazódott meg [ti. bennem – teszem most hozzá], hogy el kellene készíteni „A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz) mint a közelmúlt történeti szótára” című tanulmányt vagy tanulmány sorozatot. A Nyelvtudományi Intézet Lexikográfiai Osztálya akkori vezetőjének, Kiss Lajosnak célratörőbb javaslatára azonban az ÉKsz megújításának, átdolgozásának a munkálatai kezdődtek meg”. A felújítást ugyanis leginkább a kilencvenes évek elejének politikai, társadalmi fordulata tette sürgetővé, halaszthatatlanná. Ennek a feladatnak az elvégzésére kaptam felkérést – Kiss Lajos javaslatára – az Intézettől. Már szakmai nyilvánosság előtt is megvallottam, hogy annyira tudatában voltam vállalásom kockázatának, a fordulat teremtette helyzet sokféle, gyakran ellentétes várakozásainak, hogy legszívesebben meghátráltam volna. Mégse mondtam nemet, ezúttal sem. Ezt a személyesebb szálát azért nagyítom fel, mert előzménye van, s ez az egyik legfontosabb emlékem Kiss Lajosról. Ő már az 1960-as évek derekán észrevette, hogy ilyen-olyan teendők,

megbízások kezdenek tapadni hozzám. S mert észrevette, szokásos tömörségével szóvá is tette: „Nemet is kell mondani”. Kétszeres okom volt tehát 1992-ben, hogy a kéziszótári felkérésre ne mondjak nemet: az általam is halogathatatlannak tekintett feladat miatt sem, de Kiss Lajos miatt sem. Annyi ki nem mondott nem után éppen most, éppen neki?

Az emlékülésre több témát is választhattam volna. A „Lexikográfiai kötöttségek és lehetőségek” melletti döntésemnek kettős oka van. Egyrészt a kötöttségeknek és a lehetőségeknek (vagy hagyománynak és újításnak) a kérdésköre mind életművének, mind beszélgetéseinknek állandó témája, gondja volt. Másrészt mai lexikográfiai vitáinknak is ez az egyik, ha nem a legmarkánsabb ütközőpontja, sőt (a lexikográfiánál szélesebb szakterületi vonatkozásai miatt) az ütközési felülete. A kötöttség és lehetőség, hagyomány és újítás viszonyának most csak a szó tá r t í p u s köré rendeződő részleteit érintem.

Kiss Lajos legismertebb munkája, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” szótártípusként is újdonság volt, de mintát is követett, a „Szófejtő szótár”-ét. Tömörségben, s közérthető nyelvben, világos megfogalmazásban. Kiss Lajos szótára a tömörítés mintájaként nem használhatta újabb, háromkötetes etimológiai szótárunkat, de a tömörítés eszközeként igen. Például az országnévek címszóvá tételében. *Magyarország, Oroszország, Spanyolország*, ill. *Dánia, Hollandia, Portugália* nem címszó szótárában, mert ezeknek a népnévi előtagja, ill. töve a TESz-ben is megtalálható, de a *Guatemala, Mexikó, Venezuela*-féléket a Földrajzi nevek etimológiai szótárában címszóvá kellett tenni. Így a *Magyarország* típusú országnévek kihagyása a szótárhasználót mintegy a TESz-hez kalauzolja. Kiss Lajos szívesen hasznosította volna egy magyar névtörténeti szótár adatbányáját is, de arra – jegyzi meg 1970-ben is jogos keserűséggel – „egyhamar nem számíthatunk” (Kiss Lajos 1970: 336).

A lexikográfia legújabb szakaszában megjelent, a szótárfogalmat tágító típusokat (alkalmilag) három csoportba sorolhatjuk. Egy t ö m ö r í t ő , k o m p l e x , egy b ő v í t e t t , e n c i k l o p é d i k u s és egy s z á m í t ó g é p e s szótártípusba (Prószéky 1997, Pajzs J. 2001, Fóris 2002).

A t ö m ö r í t ő n e k , k o m p l e x n e k nevezettek tulajdonképpen egy nyelvkalauzt, egy szótárasított nyelvi kézikönyvet kívánnak megszerkeszteni. Ezek kedvező fogadtatása szempontjából fontos körülmény, hogy a sűrítő (pontosabban a részlegesen sűrítő) jelleg régi vonása a magyar szótárirodalomnak. Több tekintetben. Egyrészt a hasznosíthatóság tekintetében, mert egy értelmező szótár például segíthet helyesírási, ragozási, szinonimaválasztási vagy idegenszó-használati bizonytalanságban is. Másrészt a szócikkekbe be-beépülnek más szótártípusba illő, abból „kölcsönzött” szerkezeti elemek is. Ilyen mindkét Kéziszótárunk szócikkeinek etimológiai záró része, s ilyen az új változat címszó utáni gyakorisági mutatója. Minthogy Elekfi László „Ragozási szótár”-a (1994) az

1972-es kiadás anyagát dolgozta fel, egy újabb kéziszótári változatba (az új adatok kódjainak pótlásával) a ragozási típusok mutatói is bekerülhetnének (Pusztai 2003b: 367). Kiss Lajos szerette volna már az egykötetes magyar–orosz szótárban is megjeleníteni ezeket (vagy egyszerűsített variánsaikat). Erre az ajánlatára sem mondtam nemet, de a (Szj Enikővel) megkezdett munkát más feladataim egyre hátrább sorolták, majd megakasztották. Máig sajnálom, hogy ez a lehetőség így végződött.

A bővített, enciklopédikus típus az értelmezések bővítését, a jelentésjegyek elérhető teljességét kíváná meg az egynyelvű szótáraktól. A Magyar Larousse önminősítése szerint enciklopédikus szótár (I–III. Paris, 1979–Budapest, 1991–1994), ám ez a megjelölés csak az enciklopédiába illő és az értelmező szótári szócikkek társítását, egyetlen szótárba rendezését jelenti, mert a „Kéziszótár”-ból átvett jelentéseket nem formálták „enciklopédikussá”. A bővített, enciklopédikus típus koncepciója és lexikográfiai módszere természetesen a szakmák szókészletének leírását, a szakszavak értelmezését érinti elsősorban. Kétségtelen, a lexikográfia egyik legkényesebb területe a szakszókincshez való viszony, már csak azért is, mert számos tartalmi és terminológiai változás szövi át minden részét, rétegét. A jelenlegi helyzet is bizonyítja, hogy szakmai hitelesítést, a szaklektorálást meg kell erősíteni. Bármelyik úton is haladjunk a közeljövőben. Tudniillik két úton mehetünk tovább. Az egyik út az egynyelvű szótárak, valamint a szakszótárak, enciklopédiák, lexikonok kettősségének fenntartása; a másik a szótárak enciklopédikussá tétele – legalábbis a jelentések leírásában. Néhány hete alkalmam volt elolvasni Fóris Ágotának e témával foglalkozó kéziratát. Levélváltásunkban (azaz géplevél-váltásunkban) így fogalmaztam meg álláspontomat: „a négy-öt mondatos, árnyalatokig pontos értelmezés legyen továbbra is a lexikonok, a szakszótárak vagy az új típusú »enciklopédikus szótárak« sajátossága”. Ez azt jelenti, hogy enciklopédikus szótárak megszerkesztése elől sem zárkózom el eleve, csak azzal nem értek egyet, hogy az egynyelvű szótárak mindegyike ilyen legyen, azaz az enciklopédikusan bővített típus az értelmező szótárak helyébe lépjen. (Vö. még Juhász – Szőke 1964: 260–261.) Az sem mellőzhető megfontolás (különösen a kéziszótárak esetében), hogy a terjedelmet nemcsak a bővebb jelentésleírás növelné, hanem az a lexikográfiai kötelezettség is, hogy az új jelentésjegyek jelentős részét önálló szócikkekben is értelmezni kell. Érdemes azon is tovább gondolkodni, hogy miként lehetne az egynyelvű szótárakban változatosabbá tenni a szakismeretek irányába való tájolóást. A 2003-as Értelmező kéziszótár például arra törekedett, hogy az állat- és növénynevek jelentését a rendszertani nevek pontos, szakmailag is korrekt formájával tegye hitelessé. Ezek a rendszertani megnevezések a jelentések egyértelművé tételén kívül azonban sajátos, a szótáron, sőt a szótártípuson kívülre muta-

tó utalószóként vagy utaló-szókapcsolatként is értelmezhetők, mert állat- és növényhatározókhoz, szakszótárakhoz, kézi- és szakkönyvekhez irányítanak.

A számítógépes szótárak a jelenkori lexikográfia szimbolikus újdonságai. Nyilvánvalóan nem az a markáns jegyük, hogy számítógépen megjeleníthető szótárlapokból egybeszerkesztett gyűjtemények. Kicsit játékosan megfogalmazva, inkább az, hogy számítógéppel forgatható szótárak. Akár egy helyütt is, mert egyszerre elérhetők (vö. Prószéky 1997: 328). „A strukturált adatbázisok adta lehetőségek sokkal szélesebb körűek, a rendezés, a szerkezet nem feltétlenül kíván meg pl. betűrendes sorrendet, hiszen a lemmák keresése nem mechanikus úton történik, hanem a gép választja ki és jeleníti meg a felhasználó számára a szócikket, vagy akár több szócikket is egyszerre” – írja Fóris Ágota „A szótárfogalom megváltozásáról” című tanulmányában (Fóris 2002: 10). Ehhez azért tegyük hozzá, hogy a szótárhasználathoz sem elég az ábécét ismerni, „célunkat nagyon sokszor csak úgy érzük el, ha lapozgatjuk, forgatjuk a szótárt, ha valóban keresünk benne” (Pusztai 2002: 51). Keményebben summázva, nemcsak a számítógépes szótáraknak vannak, lesznek digitális analfabétái, a szótárhasználatnak is voltak, vannak funkcionális analfabétái.

Korántsem örvendetes új szótártípus a bizalmas szaknyelvi használatban gagyiszótárnak nevezett, tartalmi és szerkesztési hibáktól foltos, zavaróan hiányos kiadványoknak, olykor már a címükben is félrevezető csaliszótáraknak, kalózsztótáraknak a csoportja (Pusztai 2002: 57). Többek televíziós, hírlapi, szakfolyóiratbeli felszólamlása után Magay Tamás, a Szótári Munkabizottság elnöke (a Bizottság számára) elkészítette a szótárkritika, a szótári értékelés szempontjainak tervezetét. (Vö. még Pusztai 1997: 11–12.) A színvonalas, rendszeres szótárkritika művelése szükséges feltétele a jogi, igazgatási, intézményi stb. problémák eredményes megoldásának; olyan feladat, amely csak szakmai buzgalmunktól, felelősségérzetünktől függ.

Végezetül a szótártípusként is vita tárgyává vált, illetőleg tett értelmező szótárakról, Kiss Lajossal folytatott utolsó beszélgetéseim leggyakoribb szakmai témájáról szólok. Mint ismeretes, ez a vita valójában a nyelv művelés körül zajlik. Az átdolgozott „Értelmező kéziszótár”-ra, ennek lexikográfiai szemléletére és módszerére azért tolódik át, mert – Lanstyák István tanulmányának címe szerint – a Kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában van (Lanstyák 2003: 370). Méghozzá jó ideje, mert értelmező szótárainknak ötven évvel ezelőtt (az ÉrtSz-ban) kialakult koncepciója „már akkor is elavult volt” (uo. 386), a megbélyegző nyelvhelyességi minősítések miatt. A nézetek aszerint szembesülnek és ütköznek (nemegyszer szikrázóan), hogy kinek-kinek mi az álláspontja arról, hogy van-e nyelvi hiba, hogy van-e (még) köznyelv, s ha van, mi a mai szerepe, hogy a nyelv miként vált műveltségelemmé, s ez milyen következményekkel jár stb. Itt és most nem kívánok, de nem is tudok minderről kifejtően

szólni. Csak három tömör megjegyzésre szorítkozik. (A sorszámzás ezúttal nem a kapcsolatot, csak az egymásutániságot fejezi ki.)

1. Természetesen annak, aki csak azt tudja elfogadni, hogy a kéziszótárnak a jövőben le kell ráznia magáról „a nyelvhelyességi szemlélet bilincseit” (Lansztyák 2003: 384), annak nem fontos tény, hogy az értelmező szótárakban a nyelvhelyességi minősítésnek is megvan a maga története. Mint a magyar nyelvvelésnek. Kiss Lajos így emlékeztetett erre a kapcsolatra: „A nyelvhelyesség tekintetében az ÉrtSz szerkesztősége az ötvenes években újjáéledt magyar nyelvvelő mozgalomnak a józan, szélsőségektől mentes elveit fogadta el” (Kiss Lajos 1963: 418). Tudjuk, hogy később a Kéziszótár jelentékenyen bővítette az idegen szavas címszók arányát, az átdolgozott változat minősítéseinek a változtatásai pedig jórészt nyelvhelyességi kérdésekre adott válaszok. Ez a történet folytatódik, ill. folytatható. A nyelvvelésre rákenődött (l. fent) pejorativitás kiküszöbölésére ajánlott „nyelvi ismeretterjesztésnek és korrekt nyelvi tanácsadásnak” (vö. Lansztyák 2003: 384) is kell azonban valamilyen lexikográfiai megjelenítést adni. Egyelőre nem tudjuk, hogy ez miféle lesz vagy mi lehet.

2. Lansztyák István a nyelvhelyességi szemlélet méregfogának a nemstandard elemek nyílt megbélyegzését tekinteti. Kulcspéldája a *pongyola haszn* [= *pongyola használat(ban)*] minősítés. Lansztyák javaslata szerint az oldaná meg a gondot, ha a *pongyolá*-t csak stílusminősítésként alkalmaznánk, „mivel egy szó eleve nem lehet *pongyola használatú* [így!], csak bizonyos kontextusokban válhat »pongyolává«” (uo. 382). Egyszerű példát idézek, a *kultuszminisztérium*-ét. Ez a szó régen ’vallás- és közoktatásügyi minisztérium’ jelentésben élt. Ma (nem is ritkán) ’kulturális minisztérium’ jelentésben is, ’felélesztik”. Ez utóbbit jelöli az új „Kéziszótár” *pongyola használatban előfordulónak*. Ez a jelentéscsúsztatás, pontatlan szóhasználat nem stílus- vagy kontextusfüggő, s nem is „a kevésbé iskolázott beszélők nyelvváltozatához kötődő” (uo.). De van más megfontolás is, a stílusértéké. Kommentár, továbbgondolás nélkül csak két mondatot idézek az ÉrtSz szerkesztőségének 1962-ben megjelent terjedelmes tanulmányából: „A szavak stilisztikai értéke kétféle: vagy szerves része a jelentésnek, vagy csupán a szövegösszefüggésben tapad alkalomszerűen a szóhoz. Magától értetődik, hogy az ÉrtSz-ban csak az előbbit lehetett figyelembe venni” (Ország 1962: 57).

3. Az új *trágár* minősítést a pozitív változás példajaként említi meg Lansztyák, mert „ez tette lehetővé, hogy a szótárba bekerülhessenek a benne korábban nem szereplő, »szeméremsertően illetlennek tekintett, tabusított megnevezések« (vö. ÉKsz² XVI)” (Lansztyák 2003: 379). Ez a kategória – nem meglepő módon – a nem szakmai közvéleményben minden más részletnél nagyobb figyelmet keltett. De nemcsak ezért fűzők hozzá megjegyzést, hanem azért is, mert nyelvvelő vitáinkhoz szorosan kapcsolódik. A *trágár* felvételével tudniillik azt is

megvilágíthatjuk, tudatosíthatjuk, hogy a gyakoriság, az úzus még nem teszi mássá, szalonképesebbé ezeket a szavakat. Igen, nagyon régóta megvannak, ma pedig különösen elevenek, de azért még most is azok, amik voltak: trágár szavak. Ennek az állításnak az a bizonyítéka, hogy nemcsak tömegesen használjuk, de tömegesen tabusítjuk is őket. Még mindig ezeket.

Tisztelt Emlékülés!

Sokan tudjuk, hogy Kiss Lajosnak mennyire szívügye volt az elakadt Nagyszótár. Egyszer – akasztófahumornak szánva – azt mondtam neki, hogy akár műemléknek is nyilváníthatnánk ezt a cédulákban lapuló művet, beleillenék váromjaink sorába. Nem örült neki. Ahogy nagyon nem örült a Nagyszótár zsugorításának sem, beleértve az én buzgólkodásomat is ebben. Ezt onnan tudom, hogy hallgatott róla. Mindkét Kéziszótárunk hallgatás szócikkének azonos az első példamondata: „A hallgatás is fejelet!”. Igaz, meghallottam, megértettem az övét is. A Nagyszótár 1533-as kezdőévének 1772-re, a 300 ezer címszónak 100 ezerre és a 25–30 kötetnek 8 kötetre soványításának magam sem örültem. Dehát ezúttal sem szándékainknak, csak lehetőségeinknek a megvalósításáról gondolkodhattunk. (Jól tudjuk, hogy Veres Péternek szállóigévé vált utolsó mondatában – „Csak a szekér menjen” – sem felhőtlen a biztatás, a bizakodás.) Amikor leírtam ezeket a sorokat, azonnal felmerült bennem egy másik jelenet. Illyés naplóját olvasva, szokásom szerint kijegyezgettem olvasó-breviáriumban ezt-azt. Egyet bevittem az Intézetbe, mert úgy éreztem, az utolsó mondatot akár ő is mondhatta volna. Így hangzik a kijegyzés: „Most két napja csak verssorok fölött tétovázott a tollam. De ez nem munka. Mert munkának csak a biztos eredményű számít”. Hiszem és remélem, hogy Kiss Lajos mostani hosszú, végtelenül hosszú hallgatása most se mond, most se jelent mást: „Munkának csak a biztos eredményű számít”.

Irodalom

- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz
- Elekfi László (1994), *Magyar ragozási szótár*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Fóris Ágota (2002), *A szótárfogalom megváltozásáról*. *Modern Filológiai Közlemények*, 5–19.
- Juhász József – Szőke István (1964), *A Magyar Nyelv Kéziszótára*. (A képes értelmező szótár munkálatai és mintaszócikkei). *MNy* 60: 257–267.

- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉKsz
- Kiss Lajos (1963), Szótárírás és nyelvművelés. Nyr 87: 415–421.
- Kiss Lajos (1970), A Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárának tervezete. Nyr 94: 334–344.
- Lanstyák István (2003), A magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. Nyr 127: 370–388.
- Magyar Larousse. Enciklopédikus szótár. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991–1994.
- Országgh László (szerk.) (1962), A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. NytudÉrt 36.
- Pajzs Júlia (2001), Számítógépes korpuszra épülő angol értelmező szótárak. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.), Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. Lingua Franca Csoport, Pécs. 914–925.
- Prószéky Gábor (1997), Szótárírási szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.), Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 326–335.
- Pusztai Ferenc (1994), Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. MNy 90: 413–421.
- Pusztai Ferenc (2002), Szótárhasználat és szótári kultúra. MNyTK 216: 51–59.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003a), Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉKsz²
- Pusztai Ferenc (2003b), Lexikográfiai kérdések és válaszok az átdolgozott Magyar értelmező kéziszótárban. Nyr 127: 362–369.

ZOLTÁN ANDRÁS

Szláv-magyar etimológiák

1. Előadásomban két olyan magyar szó etimológiáját érintem, amelyeknek szláv eredete korábban ugyan már felvetődött a szakirodalomban, de XX. századi etimológiai szótáraink (SzófSz, TESz, EWUng rövidítéseit nem oldjuk föl) ezt a lehetőséget elvetik – vagy meg sem említik – anélkül, hogy eredetükről ennél meggyőzőbb magyarázattal szolgálnának. Amellett kívánok érvelni, hogy az *öblít* ige a szláv *obliti* 'leönt, elönt', a *tör* és a *töröl* pedig a szláv *terti*, *torp* 'dörzsöl, tör, töröl' régi átvétele.

2. Az *öblít* szláv eredetét több mint négyszáz évvel ezelőtt felvetette már Verancsics (Vrančić, Verantius) Faustus, aki az 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótárához (Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Evropae lingvarvm, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae) mellékelte horvát–magyar szójegyzékébe („Vocabula Dalmatica quae Vngari sibi vsurparvnt”) felvette a horvát *obliti* : magyar *ebletenni* szópárt (Ver 120; a szótár ötnyelvű részében is előfordul a szó *Megh-Eblitenni* alakban a latin *Proluere*, az olasz *Lauare*, a német *Vvol ervvaschē* és a „dalmát” *Iza-prati* igével egy sorban, Ver 83). Mint ismeretes, Verancsics ebben a jegyzékben 305 olyan horvát („dalmát”)–magyar szóegyeztést közöl, amelyeknek magyar párja szerinte a „dalmátból” került a magyarba. Ezek többségéről ugyan nem bizonyítható, hogy éppen a horvátból kerültek volna a magyarba, mégis meglepően sok köztük a későbbi tudományos kutatás által is megerősített szláv eredetű szó (pl. *ablak*, *abrak*, *ábrázat*, *abroncs*, *abrosz*, *acél*, *apáca*, *asztag*, *asztal*, *bab*, *bába*, *barát*, *barlang*, *bélyeg*, *beszéd*, *beszél*, *bodza*, *bolha*, *borda*, *borostyán*, *borotva/beretva*, *borotvál/beretvál* stb.). Verancsics egyeztetését a XIX. század elején Gyarmathi Sámuel elevenítette fel, aki 1816-ban megjelent Vocabulariumában a magyar *öblíteni*, *öblinteni* szavak mellé mint „hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat” felvette a „dalmát” *obliti* mellett a hasonló jelentésű szlovák *obliaty* (= *obliat*) igét is (Gyarmathi 1816: 93). Leska István 1825-ben megjelent szótárában Verancsics egyeztetését idézve azzal egészíti azt ki, hogy az *obliti* nemcsak a horvátban és a szerbben, hanem a többi szláv nyelvben is ugyanúgy megvan (Leschka 1825: 156). Dankovszky Gergely 1825-ben megjelent etimológiai szótárában szintén egy szláv alakot, csak éppen a cseh *obliti*-t jelöli meg a magyar *öblíteni* forrásaként (Dankovszky 1825: 711). Hiába volt azonban teljes egyetértés a régiiek között abban, hogy *öblít* szavunk ezzel a szláv *obliti*-vel függ össze, a későbbi, modern tudományos kutatás Verancsicsnak a magyar *öblít* eredetére vonatkozó ötletét nem vette komolyan. Kniezsa István még cáfolatra sem érdemesítette, mert ő a Miklosich

előtti szerzők magyarázatait eleve csak akkor idézte „A magyar nyelv szláv jövevényszavai”-ban, ha egyetértett velük. „Nem érdemes ugyanis múlt század eleji (vagy még inkább XVI. század végi) kutatóknak amúgy is tisztára dilettáns vélekedéseit komolyan cáfolgatni. Ha tehát egy szómagyarázat csak e szerzők valamelyikénél található és véleményem szerint a magyar szó nem szláv eredetű, a szómagyarázat nálam nem is szerepel” – írja Kniezsa István műve „Bevezetés”-ében (Kniezsa 1955: 18–19). Verancsics és XIX. század eleji követői magyarázatát cáfolva sem említi Bárczi Géza (1941: 227), s hallgatnak róla modern etimológiai szótáraink is (TESz 3: 19, EWUng 1078). Verancsics etimológiáját tudomásom szerint nem cáfolta senki. A XX. század első felében Juhász Jenő említi futólag ezt az ötletet, de csak azért, hogy megjegyezze: „e magyarázattal vitáznunk sem kell” (Juhász 1933: 181), ami cáfolatnak nem nevezhető.

Az *öblít*, *öblöget* igéket – éppen Juhász Jenő idézett cikke nyomán – Bárczi Géza (1941: 227), a TESz (3: 19) és az EWUng (1078) is több-kevesebb meggyőződéssel („valószínűleg”) hangutánzó eredetűnek véli: „Hangalakja az áramló, örvénylő víz vagy levegő buggyanó hangját utánozza” (TESz i. h.), ami meglehetősen szubjektív magyarázat, s etimológiai szótáraink nyilván csak jobb híján fanyalodnak rá.

Juhász Jenő egyébként az *öblít* hangutánzó voltát az *öböl* szóval összekapcsolva próbálta bizonyítani. Az *öböl* és az *öblít* összetartozásának az ötlete Verseggy Ferentől eredeztethető. Verseggy ugyanis 1805-ben megjelent „A’ tiszta magyarság, avvagy a’ csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések” című munkájában az *-ít* képző kapcsán megjegyzi, hogy az néha főnevekből is képez igéket, ám e főneveknek „értelmeitől azonban a’ származékok többnyire messze távoznak, mint: *szárit*, *öblít*, mellyeknek gyökerei *szár* és *öböl*” (Verseggy 1805: 69 – Magyar Történeti Szövegtár). Ezt a felfogást vitte tovább Czuczor Gergely és Fogarasi János, amikor az *öblít* igét *öb-öl-ít*-ként etimológiálják s első jelentését úgy határozzák meg, hogy ’valamely öblös edényt vagy üreget az által mos, vagy tisztít ki, hogy a benne levő folyadékot ide-oda csapkodja, forgatja, rázza, stb.’ (CzF 4: 1152). Értelmező szótárainkban hagyományná vált ezt tenni meg az *öblít* első jelentésének (vö. ÉrtSz 5: 453, ÉKSz 1049, ÉKSz² 1024), noha ez különben nem lenne kézenfekvő.

E hagyományt követve Juhász Jenő is evidenciának tartotta az *öböl* és az *öblít* összefüggését. Etimológiai fejtegetésében a Czuczor – Fogarasi-szótár azon megjegyzéséből indul ki, hogy az *öblöget* ’szaporán beszél’ jelentésben (és CzF-nál csak ebben) hangutánzó eredetű. Juhász Jenő ezt kiterjeszti az *öblít*, *öblöget* többi jelentésére: „Az öblítés, öblögetés alkalmával, akár az edényt, akár szánkat, torkunkat öblögetjük, a víz az edény mélyében vagy torkunkban kavargva forog vagy megfordul. Azt hiszem, ennek a kavargó forgásnak sajátos tompult hangját utánozza az *öbl-* hangcsoport, s ebből lett az *öblít*, *öblöget* ige.” E

merőben szubjektív fejtegetés arra készíti a szerzőt, hogy az ismert nyelvtörténeti tényeken erőszakot téve, az *öböl* főnevet is ide vonja: „Az *öböl* szóra első adataink a Döbrentei-kódexből valók, s jelentésük csak ’emberi öl, kebel’ [...]. Mégsem tudom az *öböl* szót másnak, mint *öblít*, *öblöget*-ből elvonásnak, ’emberi öl, kebel’ jelentését meg másodlagos alakulásnak tekinteni” (Juhász i. h.). Nem kétséges azonban, hogy az *öböl* jelentésfejlődése az volt, amit nyelvemlékeink dokumentálnak: az eredetileg ’kebel’ jelentésű szó a latin *sinus* (*maris*), német *Meerbusen* (tkp. ’tenger kebele’) mintájára vette fel a ’tengeröböl’ jelentést. Az *öböl* ’kebel’ szó meggyőződésem szerint a szláv *obylъ* ’kerekded’ melléknév átvétele (vö. Zoltán 1997: 220–224), így az *öblít*-nek éppúgy semmi köze az *öböl*-höz, mint Verseghy másik példájában a *szárit*-nak a *szár*-hoz. A TESz szerkesztői, úgy látszik, nem képviseltek egységes álláspontot az *öböl* és az *öblít* esetleges összetartozása dolgában, mert az *öböl* címszó alatt az olvasható, hogy „az *öböl*-nek az *öblít*, *öblöget* stb. szavakkal való esetleges etimológiai összefüggése további vizsgálatot igényel” – vagyis nem teljesen reménytelen –, míg a közvetlenül előtte álló *öblít* szócikk végén az áll, hogy „az *öböl* főnévvel való összekapcsolása nem valószínű”. Mindez az EWUng-ból – szerintem helyesen – kimaradt.

A Juhász Jenőtől származó és XX. századi etimológiai szótáraink által egyedül említésre érdemesített, ám kevésbé meggyőző hangutánzó eredettel szemben a Verancsics által felvetett szláv etimológia mind időrendi, mind hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalannak tűnik. Az összláv *obliti* a *liti* ’önt’ *ob*-igekötős származéka; az *ob*- tkp. ’körül’ jelentésű igekötő értelme itt az, hogy a *liti* ’önt’ igével kifejezett cselekvés a tárgy felszínére irányul, mégpedig egyszerre több vagy minden irányból. Az összláv *obliti* folytatói ’leönt, lelocsol, elönt, eláraszt’ jelentésben az összes szláv nyelvben megvannak, így ennek az igekötős származéknak a régiségéhez a szlávban kétség nem fér (vö: Trubačev 1974–28: 12–13). Az óegyházi szlávból az ige *obljati*, *oblivati* változatai mutathatók ki (StslSl 393–394). A magyarral szomszédos összes szláv nyelvben megvan: szln. *obliti*, *oblujem* ’leönt, elönt’ (SSKJ), sz.-h. *öbliti*, *öblijem* ’leönt, elönt, öntöz’ (HASz 8: 400), szlk. *obliat* ’leönt (vízzel), ráönt (vizet); meglocsol (lányt húsvétkor)’ (SISJ 2: 427–428), ukr. *обліути*, *обілляти* ’leönt, elönt’ (Hrinčenko 1996–1997/3: 14), előfordul az óorosz őskronika szövegében is (Sreznevskij 1893–1903/2: 520), tehát meg kellett lennie a magyarság által asszimilált Kárpát-medencei szláv dialektusokban is. A magyar nyelvemlékekben a XVI. század második felében felbukkanó *öblít* ~ *eblít* ~ *eblét* (vö. NySz 2: 1166, TESz i. h.) lehet természetesen több évszázaddal korábbi átvétel is a hazai szlávból. Hangalakja még hangrendi kiegyenlítődést mutat, mégpedig az esetek zömére jellemző módon, a szlávban hangsúlyos magánhangzó – jelen esetben az *i* – irányában (vö. Helmskij 1988: 356; 1991). Egyedül a magyar *öblít* alakotani meg-

formáltsága tér el az *-i-* infinitívusz tövű szláv igék átvételénél szokásostól (*gaziti* > *gázol*, *pariti* > *párol*, *svętiti* > *szentel* stb.), de figyelembe kell venni, hogy a szláv *obliti*-ben *-ti-* infinitívuszképző előtti *-i-* nem képzőelem (mint a fentebb idézett igéknél), hanem tőhangzó. Egy szláv *obliti* tö, különösen infinitívuszi *obliti* alakban sugallhatta honosító képzőként a magyar *-ít* (< *-ejt*) használatát.

3. A *töröl* és a szláv *terti*, *tręo* folytatóit szintén egybevetették már a XIX. század eleji „dilettáns” szerzők. Gyarmathy Sámuel Vocabulariumában (1816) a *töröm* igelakaot a latin *tero* mellett a szlovén („Carniolice”) *terem* alakkal is egybevetette, a *törö* ’reszelő, ráspoly’ főnevet az orosz *terka* [= *тѣрка*] ’(konyhai) reszelő’, a *törleni* igét (a latin *tergere* mellett) az orosz *tereti* [= *терѣть*] szóval hasonlította össze (Gyarmathy 1816: 86). Gyarmathy ebben a munkájában megelégszik a hasonlóság konstataálásával, nem állítja, hogy a magyar szó a szlávból származnék, bár korábban az Affinitasban (1799) az utóbbi kettőt a szlávból (az oroszból) származtatta (Gyarmathy 1799: 329–330). Leska István szerint a *töröl* és a *tör* vagy a latinból, vagy a szlávból származik („*Törölöm* et *töröm*, wischen, abwischen, videtur formatum esse utrumque ex lat. *tergo* vel *tero* aut ex slav. *trem*, boh. *tru*, et inde *stjram*, *utjram*, abstergo, abwischen (Leschka 1825: 239). Dankovszky szintén jövevényszónak tartja a *tör* igét, de nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a görögből (*τέρ-ειν*), a latinból (*tere-re*) vagy a szlávból (a szlovákból, *ter-eni*, *tre-ni* [= *trený*, part. praet. pass.] származik-e (Dankovszky 1825: 896). A Czuczor – Fogarasi-féle szótár a *töröl* szó eredetére vonatkozó fejtegetésében kezdetben bizonytalan abban, hogy a *tör* és a *töröl* valóban összetartozik-e: „Gyökében (*tör*) a cselekvő *tör* igétől különböző értelem látszik rejleni [...]. Ide tartozik továbbá a latin *tero*, *tergo*, szláv [= ’szlovák’] *trjem* stb. Azonban távolabb menve, amennyiben a *töröl* szó mintegy morzsoló rontásra, illetőleg zuzásra vonatkozik, a *tör* igéből származtatás sem alaptalan. A szláv [= ’szlovák’] *trjem* is Jancsovics szerint mind dörzsölést mind törlést jelent” (CzF 6: 438; a *törlést* helyett *törést* értendő, vö. *trjem*: ken, dörzsöl, tör – Jancsovics 1848/2: 336). A XIX. századi szerzők tehát tisztában voltak azzal, hogy a szláv *terti* folytatói valahogy összefüggnek a magyar *tör*, *töröl* igékkel, ha nem is voltak biztosak abban, hogy a magyar szó éppen a szlávból (és nem a latinból) származik-e.

A XX. században Simonyi Zsigmond foglalt állást a *töröl* szláv eredete mellett. Hátrahagyott kéziratai között egy rövid írás foglalkozik a szó eredetével. Simonyi a szlovén *tręti* ’dörzsöl’ és a magyar *töröl* jelentésének az egyezésére figyelt fel, majd a hangtani megfelelést állítja párhuzamba a *perel* ~ *pöröl* igével és annak szláv előzményével: „Hangtanilag úgy viszonyul egymáshoz a *töröl* és *tręti*, mint *pöröl*, *perel* a horvát-szerb *pręti* igéhez” – írja Simonyi (1925: 30), utalva Melich Jánosnak a *perelni* igével foglalkozó korábbi cikkére (1902: 129–

134). Bárczi Géza Simonyinak ezt a feltevését különösebb indoklás nélkül elutasította („szláv származtatása – vö. szlov. *tręti* ’dörzsöl’ – nem meggyőző” 1941: 317). Kniezsa István ezt a feltevést figyelembe sem vette, noha Simonyi szláv egyeztetéseit – a XIX. századi „dilettánsoktól” eltérően – általában komolyan mérlegelte annak ellenére, hogy ezek legtöbbjéről lesújtó véleménye volt (vö. Kniezsa 1955: 20–21), így ez a szó nem szerepel nála még a tévesen szláv-nak tartott szavak között sem. A TESz (3: 973) szerint „szlovákból való származtatása téves”; itt nyilván Bárczi „szlov.” (= szlovén) rövidítésének félreértésével lett a szlovénből „szlovák”; a „szlovák” rövidítése Bárczinál ugyanis „t.” (= tót). Az EWUng (1546) a szláv eredet lehetőségét cáfolva sem említi.

A TESz és az EWUng (i. h.) amellet foglal állást, hogy a *töröl* a *tör*-l gyakorító képzős származéka. A jelentések összefüggéséről a TESz azt mondja, hogy „a *tör*-nek ’valamit részeire választ, több részre különít’, illetőleg ’elpusztít’ jelentése szolgálhatott a *töröl* keletkezésének alapjául, ezekből ugyanis a *töröl* eredeti jelentéséül feltehető 1. [’szennyet, nedvességet dörzsöléssel eltávolít | tárgyat, testrészt végigsimít, megdörzsöl’], valamint a 2. [’megsemmisít | elpusztít’], 3. [’írásból, szövegből kihúzz | érvénytelenít’] jelentése megmagyarázható”. Az ’összetör’ > ’töröl’ jelentésfejlődés nem túl meggyőző, amit Bárczi Géza is elismert, noha ő is erre a megoldásra hajlott („a jelentésváltozás nehézséget okoz” – 1941: 317). Nem világos ebből az sem, hogy ha az -l valóban gyakorító képző, akkor a *töröl* a *tör*-höz képest milyen gyakorító jelentést hordoz. Mindeközben magát a *tör* igét mindkét etimológiai szótárunk ismeretlen eredetűnek minősíti (TESz 3: 969, EWUng 1544).

A XIX. századi „dilettánsok” és Simonyi Zsigmond által felvetett szláv eredet ehhez képest azzal az előnnyel jár, hogy áthidalja az összes jelentéstani akadályt, ráadásul a *tör* és a *töröl* eredetét egyszerre világítja meg, időrendi és hangtani akadályokba pedig nem ütközik.

Az összláv *terti*, *tırq* alapjelentése; ’dörzsöl’, indoeurópai fokon rokon a latin *tero*, *terere* ’dörzsöl, ledörzsöl; csépel, szétdörzsöl, sűrűn használ, elkoptat’, *terg(e)o*, *tergere* ’letöröl, megtisztít’ szavakkal (vö. Pokorny 1959–1969/1: 1071–1074), amelyekkel az idézett XIX. századi szerzők – később pedig még Szabédi László is (1974: 160) – *tör* és *töröl* igéinket szintén összefüggésbe hozták. A latin számos okból kizárható a magyar igék szóba jöhető forrásai közül, a szláv azonban véleményem szerint nagyon is figyelmet érdemel.

Az összláv *terti*, *tırq* ’dörzsöl’ folytatói az összes szláv nyelvben megvannak (Vasmer 1953–1958/3: 97, Snój 1997: 682, Machek 1971: 658–659), s a szláv szavak jelentéseiben együtt vannak a ’dörzsöléssel aprít’ > ’tör, morzsol, reszel’ (néhol ’fűrész’ is), ’dörzsöléssel koptat’ (néhol ’csiszol’, ’[tűzet] csihol’ is), ’dörzsöléssel tisztít’ > ’töröl’, illetve a ’dörzsöléssel megsemmisít’ > ’eltöröl’ jelentések, vagyis nagyjából mindaz, ami a magyar *tör* és a *töröl* főbb jelen-

téseinek az összege. Így például a szlovén *tréti* (Sg1 *trém* v. *tárem*) a 'dörzsöl' mellett bizonyos szókapcsolatokban jelent 'tör'-t is, pl. *tréti jajca, lešnike, orehe* 'tojást,ogyorót, diót tör', *tréti konopljo, lan* 'kendert, lent tör, tilol', *tréti s kolesom* 'kerékbe tör', bizonyos igekötős alakjaiban pedig a 'töröl' jelentés is ott van: *otréti* 'letöröl, megtöröl, szárazra töröl', a *zatréti* pedig 'elpusztít' is (SSKJ). A szerbhorvát *třti* (Sg1 *trēm* v. *tārēm*) szintén jelent vagy jelentett korábban a 'dörzsöl' mellett 'tör'-t (pl. 'sót, követ tör', *kolom trti* 'kerékbe tör', *trti lan, konoplju* 'lent, kendert tör') és 'töröl'-t is: *òtrti* 'letöröl, tisztára töröl' (HASz 18: 773–775, RSKJ 6: 312, 4: 809). A szlovák *triet'* (Sg1 *triem*, Pl3 *trú*) a 'dörzsöl' mellett bizonyos szókapcsolatokban 'tör' is: *triet' lan, konope* 'lent, kendert tör, tilol', *triet' zemiaky* 'krumplit (át)tör' (SISJ 4: 579), igekötőkkel pedig 'töröl' is: *vytriet'* 'kitöröl, kitisztít; kitöröl, eltávolít; (listáról) töröl, kitöröl, kiradíroz' (SISJ 5: 321), *zotriet'* 'letöröl', pl. *zotriet' si slzy z tváre* 'letörli a könnyeket az arcáról', *zotriet' tabulu špongiou* 'letörli a táblát szivaccsal', de átvitt értelemben 'eltöröl, megszüntet' is (SISJ 5: 701). Hasonló a helyzet a csehben is, ahol a *třiti* (Sg1 *třu* v. *tru*, Pl3 *třou* v. *trou*) a 'dörzsöl' mellett 'tör, aprít' is, pl. *třiti len* 'lent tör, tilol', *třiti kořeni v moždíři* 'fűszert tör mozsárban' (SISJČ 2: 249), *setřiti* 'letöröl' (SISJČ 3: 310), *utřiti* 'megtöröl, szárazra v. tisztára töröl; letöröl, törléssel, dörzsöléssel eltávolít', ugyanakkor 'apróra tör, zúz, szétmorzsol' is: *utřiti mák* 'mákot tör v. darál', *utřiti česnek* 'fokhagymát összenyom', *utřiti žloutky s cukrem* 'tojássárgáját cukorral kikever' (SISJČ 3: 1056), *vytřiti* 'megtöröl, megszárit; kitöröl' (SISJČ 4: 380). A lengyel *trzeć* (Sg1 *trzeć*) jelentései: 1. 'dörzsöl', régebben '(cipőről) tör' is: *trzewik mię trze* 'tör a cipő', 2. 'fűrészel', 3. 'apróra tör', pl. *trzeć mak w donicy* 'mákot tör mozsárban', *trzeć len, konopie* 'lent, kendert tör, tilol', 5. 'öröl, darál', pl. *tarta bułka* 'prézli' (tkp. 'örölt/darált zsemlye') (VarsóiSz 7: 146), *utrzeć* 'letöröl, megtöröl', de 'megtör, felaprít, lereszel' is: *utrzeć chrzan* 'lereszeli a tormát', *utrzeć tabaki* 'megtöri a dohányt', *utrzeć drogę* 'utat tör'; *wytrzeć* 'kidörzsöl, kikoptat', pl. *wytrzeć dziurę na łokciu* 'lyukásra koptatta a (ruhája) könyökét', *wytrzeć ogień z drzewa* 'tüzet csihol a fából', 'kitöröl, megtöröl, szárazra töröl' (VarsóiSz 7: 1088), *zartzeć* 'eltöröl (pl. nyomokat), elsimít (vmilyen felületet)' (VarsóiSz 8: 322), *zetrzeć* 'letöröl, szárazra töröl', 'feltör, feldörzsöl', pl. *start koniowi kark chomątem* 'feltörte a ló nyakát az igával'; 'porrá tör, zúz, aprít, reszel' (VarsóiSz 8: 458–459). Az orosz *мереть* (Sg1 *мры*) főbb jelentései: 'dörzsöl, dörzsöléssel fényesít, fényesre dörzsöl', 'aprít, reszel, tör' (pl. *мереть табак* 'dohányt tör', *мереть хрен* 'tormát reszel'), 'fájdalmasan feldörzsöli a bőrt, tör': *эму ботинку мрым* 'ez a cipő tör' (SIRLJ 15: 324–325), *стереть* 'letöröl, kiradíroz', 'eltöröl', 'apróra tör v. zúz' (*стереть в мелкий порошок* 'porrá tör v. zúz' (SIRLJ 14: 882–884). Az ukrán *мёрти* (Sg1 *мры*) jelentései szintén 'dörzsöl, tör' és 'aprít, tör': *мёрти п'яку* 'dörzsöli a kezét' (átv. is), *черевуку мрым* 'tör

a cipő'; *терти на порошок* 'porrá tör', *терти конопли, льон* 'kendert, lent tör, tilol', *терти табаку* 'dohányt tör', *терти хрін, моркву* 'tormát, sárgarépat reszel' (Hrinčenko 4: 258, SUM 10: 98–99), *стрѣми* (Sg1 *zimry*) 'letöröl' (Hrinčenko 4: 204). A 'dörzsöl, tör, töröl' jelentések együtt vannak meg a bolgár *трия* igében is: 1. 'dörgöl, töröl', 2. 'dörzsöl, masszíroz', 3. 'koptat', 4. 'reszel', 5. (össze)morzsol, (meg)tör, öröl', ~ *на сѣтно* 'apróra tör' (Bödey 1956: 860; vö. RSBKE. 3: 432; ВългТълкРеč.⁴ 984). Véleményem szerint ez a 'dörzsöl, töröl, tör' jelentésű szláv *terti, tьrь* a forrása mind a magyar *tör*, mind pedig a *töröl* igének. A *töröl*-ben az *-l* nem gyakorító funkciójú, hanem csupán honosító képző, mint a *kapál, beszél* stb. esetében. A szláv igét a magyar kétszer vette át a honfoglalás körüli időkben, egyszer – valamivel korábban – tőlakban, mint például a *szid* < *styditi* esetében (vö. Zoltán 1999: 54–59), egyszer pedig – valamivel későbbben – a szláv eredetű igéink többségére jellemző *-l* honosító képzővel. Az átvett alak véleményem szerint – és Simonyi Zsigmond véleményétől eltérően – nem az infinitívuszi *ter-*, hanem az ennél lényegesen gyakoribb, a jelen idejű és a múlt idejű ragozott alakokban előforduló *tьr-* tőváltozat volt. A szláv palatális redukáltból a magyarban *i* > *ü* labializációval (vö. 1350 k.: *turied* KTSz – TESz 3: 968, nyelvjárási *türül*, TESz 3: 968), majd *ü* > *ö* nyíltabbá válással lett *ö*, akárcsak a a *csütörtök* (< *četyrtykь*), *görög* (< *grьkь*), a *tömjén* (< *тъмѣнъ*) vagy a *tömlőc* (< *тъмъница*) esetében.

3. Az elmondottakról természetesen jó lett volna kikérni Kiss Lajos véleményét is. Lehet, hogy ő Kniezsa Istvánnal értett volna egyet abban, hogy nem érdemes ezeket a „tudomány előtti” időkben élt, dilettáns nyelvészektől származó ötleteket feleleveníteni. Úgy gondolom azonban, hogy azokban az esetekben, amikor a XX. századi nyelvtudomány nem tudott ezeknél meggyőzőbb szófejtésekkel előállni, nem felesleges visszatérni ezekre az ötletekre, mert szerzőik módszertani fogyatékoságait mai tudásunk szerint kiküszöbölve versenyképes etimológiai verziókat nyerhetünk. Ha fejtegetéseink esetleg mégsem állják ki a szigorú tudományos kritika próbáját, csak Jókaival vigasztalhatjuk magunkat, aki szerint „érthet valaki rosszul az etimológiához, s lehet azért becsületes ember, ha egyéb hibája nincsen” (Jókai 1962–1998/10: 32).

Irodalom

- Bödey József (szerk.) (1956), Bolgár–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 ВългТълкРеč.⁴ = Андрейчин, Л. – Георгиев, Л. – Илчев, Ст. – Костов, Н. – Леков, Ив. – Стойков, Ст. – Тодоров, Цв.: Български тълковен речник. Четвърто издание. Допълнено и преработено от Димитър Попов. София, 1994.
 CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János (1861–1874), A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, [később] Budapest.

- Dankovszky, Gregorius (1825), *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum. – Kritisch-etymologisches Wörterbuch der ungarischen Sprache. Posenii – Preßburg.*
- ÉKsz = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) (1972), *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz² = Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉrtSz = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) (1959–1962), *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyarmathi Sámuel (1816), *Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum lingvarum vocabula collegit S. Gy. – Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel [...].* Bétsben.
- HASz = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. I–XXIII. Zagreb, 1880–1976.
- Helimskij, E. [Хелимский, Е. А.] (1988), *Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии.* In: *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации.* Москва. 347–368.
- Helimski, Eugene (1991), *Slavic/Latin/German stress and Hungarian vowel harmony.* In: *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus dem Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen.* Groningen. 45–54.
- Hrinčenko [Гринченко, Б. Д. (ред.)] (1996–1997), *Словарь украинского языка – Словарь української мови I–IV.* (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотоспособом.) Київ.
- Jancsovcics János (1848), *Új magyar–szláv és szláv–magyar szótár. I–II.* Szarvason.
- Jókai Mór (1962–1998), *Összes művei. [Kritikai kiadás.] Regények. I–.* Magyar Helikon, Budapest.
- Juhász Jenő (1933), *Öböl, öblít, öblöget.* MNy 29: 180–181.
- Kniezsa István (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1–2. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Leschka, Stephanus (1825), *Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis slavico-rum Magyarici usus.* Budaë.
- Machek, Václav (1971), *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha.
- Melich János (1902), *Perelni.* Nyr 31: 129–134.
- NySz = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig. I–III.* Budapest.
- Pokorny, Julius (1959–1969), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I–II.* Bern–München.
- RSBKE = *Речник на съвремения български книжовен език. I–III.* София, 1954–1959.
- RSKJ = *Речник српскохрватскога књижевног језика. I–VI.* Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- Simonyi Zsigmond (1925), *Simonyi Zsigmond hátrahagyott kéziratjai. Szláv jövevény-szók.* Nyr 54: 28–31.

- SIRLJ = Словарь современного русского литературного языка. I–XVII. Москва–Ленинград, 1950–1965.
- SISJ = Slovník slovenského jazyka. I–VI. Bratislava, 1959–1968.
- SISJČ = Slovník spisovného jazyka českého. I–IV. Praha, 1960–1971.
- Snoj, Marko (1997), Slovenski etimološki slovar. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Sreznevskij, I. I. [Срезневский, И. И.] (1893–1903), Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. I–III. Санкт-Петербург.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V. ZRC SAZU, Ljubljana, 1970–1991. (CD-ROM is).
- SUM = Словник української мови. I–XI. Київ, 1970–1980.
- StslSl = Cejtin, R. M. – Večerki, R. – Bláhová, E. [Цейтлин, Р. М. – Вечерки, Р. – Благовой, Э.] (ред.) (1994), Старославянский словарь. Москва.
- Szabédi László (1974), A magyar nyelv őstörténete. Kriterion, Bukarest.
- SzófSz = Bárczi Géza (1941), Magyar szófajti szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Trubačev, O. N. [Трубачев О. Н.] (ред.) (1974–), Этимологический словарь славянских языков: Общеславянский лексический фонд. 1–. Москва.
- VarsóiSz = Słownik języka polskiego. Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego. I–VIII. Warszawa, 1900–1927.
- Vasmer, Max (1953–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch. I–III. Heidelberg.
- Ver = [Verantius, Faustus] (1595), Dictionarium quinque nobilissimarum Europae lingvarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae. Venetiis.
- Verseghy Ferenc (1805), A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Pestenn.
- Zoltán András (1997), *Öböl*. MNy 93: 220–224.
- Zoltán András (1999), „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. MNy 95: 54–59.

VII. NEMZETKÖZI MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI KONGRESSZUS

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2004. augusztus 29–31. között rendezte VII. kongresszusát. Mivel a rendezőknek ez alkalommal nem volt megfelelő anyagi fedezetük a publikálásra érdemes előadások megjelentetésére, a három országos nyelvtudományi folyóirat, vagyis a Nyelvtudományi Közlemények, a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr vállalkozott ezek közzétételére. Az előadásoknak a mi folyóiratunkban megjelenő változatát részben a szerzők maguk ajánlották fel, részben a szerkesztőség kérte fel őket, hogy a Nyelvtudományi Közleményekre bízzák a kiadást. Ez alkalommal az anyagnak csak egy részét adjuk közre, várhatóan még további egy vagy két évfolyamunk is közölni fog néhány előadást.

Honti László

DÉR CSILLA ILONA

Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról

This paper deals with one of the main topics of contemporary grammaticalization disputes, namely the evolution of discourse markers („pragmaticalization”). The question is whether the emergence of these elements can be seen as grammaticalization or not. The category ‘discourse marker’ is in itself a problematic one: there exist various definitions and categorizations of it in the literature. Therefore we investigate the common and also the controversial features of these linguistic units.

We try to demonstrate that the evolution of discourse markers, given its main characteristics (generalization of meaning, subjectification, decategorization, etc.), is indeed an instance of grammaticalization. This classification, however, depends on the theoretical framework scholars work within: those who think that grammar is not separable from language use, tend to hold this kind of pragmaticalization as a type of grammaticalization.

In the second half of the paper we look in detail at the development of two discourse markers: *mellesleg* ‘besides, by the way’, which evolved from the homophonic adverb and relates discourse topics; and *más szóval* ‘in other words’, which may be derived from an attributive phrase and serves as a reformulation marker in Hungarian.

1. Szakirodalmi áttekintés, problémák és megoldási kísérletek

Az elmúlt évtizedekben a funkcionalista nyelvészeti irányzatok képviselői közül többen is behatóan foglalkoztak a grammatikalizáció pragmatikai vonatkozásaival, diskurzusszerveződéssel való összefüggéseivel. Közülük is kiemelhető Elizabeth C. Traugott, a jeles grammatikalizációkutató neve, aki – számos kritikai megjegyzésre is reagálva – amellet érvel, hogy a diskurzusjelölők kialakulása is mindenképpen grammatikalizációnak tekinthető, és hogy épp ezeknek az elemeknek a történeti vizsgálata tette nyilvánvalóvá, hogy sok, a grammatikalizációval kapcsolatos, azóta már tényként kezelt korábbi kritériumot újra kell és újra is érdemes gondolni (lásd Traugott 1995, 1997, 1999), így például az egyirányúsági elvet, a kötöttebbé válást, a hatókörszűkülést, vagy a grammatikának a grammatikalizációelméletben eddig „bevált” meghatározását. Mielőtt rátérnénk ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására, kiindulásképpen megkíséreljük meghatározni a diskurzusjelölők osztályát, a csoport jellegzetes vonásait.¹

A diskurzusjelölők (a továbbiakban DJ-k, az angolban rendszerint DMs = discourse markers) definíciójaként Bruce Fraser változatát fogadjuk el, aki szerint a DJ-k „olyan kifejezések, amelyek diskurzusszegmenseket kapcsolnak össze”, valamint „a lexikai kifejezések egy olyan osztályát képezik, amely elsődlegesen a kötőszók, határozószók és eljárószerkezetek szintaktikai osztályából kerül ki”² és fő funkciójuk az, hogy „az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens interpretációja közti viszonyt jelzik” (Fraser 1999: 931).³ Fraser találó jellemzése szerint a DJ-k egyfajta két helyiértékű viszony tagjaként funkcionálnak: az egyik argumentum az általuk bevezetett részben található meg, a másik valahol a korábbi diskurzusban.⁴ Az ezt illusztráló képlet a következő: S1. DJ + S2 (i. m. 938). S1 és S2 szegmens mérete nem adható meg egységesen, változó.

Fraser két DJ-osztályról beszél (i. m. 946–950):

1. Üzeneteket összekötő DJ-k, ilyenek például a kontrasztív jelölők: „John 150 fontot nyom. *Ezzel összehasonlítva* Jim 155-öt.”

2. Témákat összekötő DJ-k, amelyek a diskurzusirányítás egy aspektusát emelik be, például a tárgytól való elkalandozást: „Remekül néz ki ez az étel. *Egyébként* hol vásárolsz?”

¹ Ezt azért is indokoltnak látjuk, mert – kevés kivételtől eltekintve (pl. Keszler 1998, Kugler 2002, 2003) – a magyar nyelvű nyelvészeti szakirodalomban nem esik szó a diskurzusjelölőkről.

² Valamint idiómák és ígék (lásd Waltereit 2002: 3–6).

³ Fraser e definíciójának egy korábbi változata ugyancsak Traugottnál (1997) olvasható.

⁴ Vagyis az S1 nem feltétlenül az S2-t közvetlenül megelőző diskurzusszegmens; S2-nek esetleg nem is volt verbális előzménye, ekkor az S1 a tágabb beszédhelyzetből kerül ki.

További, vizsgálódásunk szempontjából hasznos meghatározás Maj-Britt Mosegaard Hansené, illetve Richard Waltereité. Hansen szerint a DJ-k „a beszélőnek a hallgató felé irányuló instrukcióiként funkcionálnak, hogy az miképpen integrálja a gazdaegységet [ti. azt, amiben az adott DJ felbukkan] a diskurzus koherens mentális reprezentációjába” (Hansen 1998b: 358, idézi Waltereit 2002: 7). Waltereit megközelítésében pedig a DJ-k a beszélőknek a diskurzus vagy az interakció szerkezetének manipulálását célzó stratégiáinak a történeti maradványai (2002: 10).

A DJ-k számtalan néven szerepeltek és szerepelnek ma is a pragmatikai szakirodalomban, például diskurzuseiktikumokként (Schiffirin 1987) diskurzuspartikulákként⁵ (Schourup 1985), diskurzusoperátorokként (Redeker 1990, 1991) vagy diskurzuskapcsoló elemekként (Blakemore 1987, 1992; erről bővebben lásd Fraser 1999: 932–937 és Schourup 1999: 227–265). Ami közös azonban a megítélésükben, az az, hogy a pragmatikai jelölők egy alosztályát alkotják – tehát nem minden, a diskurzusszerveződést segítő elem tekinthető DJ-nek.

A DJ-k osztályának legszembetűnőbb jellegzetessége, hogy igen heterogén elemekből áll össze: tagjai különféle szófaji osztályokból érkeznek. Az egyszerű DJ-k igékből, határozószókból, kötőszókból, indulatszavakból, elöljárószavakból alakultak ki (pl. *apropó, mindamellet*); a komplexebbek egész szerkezeteket, tagmondatokat foglalhatnak magukba (pl. *más szavakkal mondva, mindent egybevetve*). Közös jellemzőik, amelyek mentén egybesoroljuk őket, formálisan nem, csak funkcionálisan adhatók meg, mivel nincsenek egységes formai tulajdonságaik – ennyiben csak funkcionális–pragmatikai kategóriaként tarthatók számon (vö. Hansen 1998a: 65).

A szakirodalom által többségében elfogadottnak tekinthető meghatározó és nem meghatározó, de jellemző vonásaik a következők:⁶

A diskurzusjelölők meghatározó vonásai

Konnektivitás (kapcsoló funkció): diskurzusegységeket kötnek össze, hatókörük túlmegegy az adott megnyilatkozáson, a diskurzuskoherenciához járulnak hozzá (globális és lineáris síkon is működhetnek). Korábbi elképzelések: határjelölő, illetve bevezető funkcióval bírnak.

⁵ A diskurzuspartikula elnevezés problémás: a partikula szintaktikai terminus, ennek ellenére a kategória tagjai nem egyneműek; a DJ-k viszont funkcionális osztály. Zavaros, hogy a diskurzuspartikula osztálynak mi is a pontos referenciája. Zwicky szerint negatív módon vannak megkülönböztetve: „a partikulák azok a szavak, amik akkor maradnak hátra, amikor a többinek már kiosztottuk a szintaktikai kategóriákat” (Zwicky 1985: 292, idézi Schourup 1999: 229).

⁶ Ahol lehetett, a kritikai észrevételeket, illetve a vitatott álláspontokat is feltüntettük.

Multikategorialitás: heterogének a tekintetben, hogy milyen szintaktikai osztályokból érkeznek.

Prozódiai függetlenség: intonációs törés, szünet figyelhető meg elhangzásuk után; írásban a DJ-t követő vessző, kettőspont használata jellemző (nem kötelező érvényű).

Szintaktikai leválaszthatóság, opcionálitás: szintaktikai szempontból a kitételük opcionális, ha kihagyjuk őket, az általuk jelölt viszony a hallgató számára még fennáll.

Felcserélhetőség: számos DJ felcserélhető egymással.

Metatextuális munkát tesznek lehetővé a beszélő számára (Traugott 1995: 6).

Forráselemek: olyan elemekből, szerkezetekből merítik elemeiket, amelyek már bírnak valamely olyan tulajdonsággal, amely jellemző a DJ-kre (pl. önmagukban is megnyilatkozásként képesek funkcionálni; sokszor – de nem kizárólag – szintaktikailag függetlenebb elemek: határozószók, igék).

Nincsenek hatással a mondat igazságfeltételeire, nem-propozicionálisak, vagyis nem érintik a szegmens propozicionális jelentését.

Procedurális, nem konceptuális jelentéssel bírnak, szöveg- és interszónális szinten töltenek be egy adott funkciót; tulajdonképpen a beszélő instrukciójául szolgálnak, így a konvencionális implikaturák közé sorolhatók (Hansen 1998a).

Magjelentésük van, specifikusabb értelmezésüket mindig a kontextus alakítja ki (poliszémia-elképzelés). Más felfogásban: egy adott DJ-nek számos jelentése van (homonímia-elképzelés).

A diskurzusjelölők jellemző, de nem meghatározó vonásai

Szórend: a (szegmens)kezdő pozíció prototipikus, de nem kizárólagos (közbevetett és záró pozíció is lehetséges – DJ-től függ).

Több DJ is előfordulhat egy szegmensben, akár csoportosulva is.

Oralitás: a legtöbb DJ elsődlegesen a beszélt nyelvben fordul elő.

Úgy véljük, hogy a meghatározónak tartott diskurzusjelölő-jellemzők közül a szintaktikai (le)választhatóság és a felcserélhetőség szempontja egyaránt megkérdőjelezhető. A DJ-k nyilvánvalóan nem mondat szinten működnek, hanem pragmatikai, tehát diskurzusszinten; ezért nem jogos elhagyhatóságról beszélni. Az elhagyhatóság ugyanis szintaktikai–grammatikai kritérium. Nyilvánvaló, hogy a diskurzusjelölőt elhagyva a mondat nem lesz agrammatikus, ez azonban nem az opcionálitás mellett szóló érv, hiszen ennek a kritériumnak a diskurzusjelölő nem tud és nem is kell megfelelnie. Ugyanakkor kommunikációs–pragmatikai szempontból nézve az opcionálitás nem is értelmezhető. Ha nem jelöljük azt a

viszonyt, amit a DJ jelezne, azzal is közlünk valamit, vagy azt okozzuk, hogy félresiklik a kommunikáció, mert a mondandónk alulspecifikált lesz (vö. Fraser 1999: 944).

Ugyanez a helyzet a DJ-k egymással való (részbeni) felcserélhetőségével: az adott diskurzust önmagában nézve nem mondhatjuk, hogy bármelyik elem felcserélhető lenne egy másikkal, hiszen az adott megnyilatkozásban az adott DJ jelent meg, és nem egy másik. Lawrence Schourup szerint azonban maga a DJ jelölte viszony ettől még fennáll, azt nem a DJ-k hozzák létre, mindössze visszatükrözik (Schourup 1999: 232). Ez igaz, de az elhagyott DJ megítélésünk szerint egészen mást jelent, mint a hiány jelölte viszony. Az első esetben van DJ, de a beszélő valamilyen kommunikációs okból kifolyólag elhagyta, s ezzel implikál valamit. Hiány esetében ugyanakkor nincsen DJ, így a viszony sem létezik.

Rátérve a grammatikalizáció kérdéskörére: a DJ-k a nyelvekben, így a magyarban is, fokozatosan alakultak ki különböző elemekből. Komoly érvek szólnak amellett, hogy nem tekinthetők az adott szófaj – amelynek a köréből az adott DJ kikerült – egyik, az idők során szerzett funkciójának (pl. Redeker 1991, idézi Lenk 1998: 246): ennek mind prozódiai, mind szemantikai sajátosságai, mind függetlenségük ellentmond. A grammatikalizációs szakirodalomban a szerzők többsége evidenciaként kezeli, hogy a DJ-k kialakulása a grammatikalizáció egyik formáját képezi (pl. Hansen 1988b: 238; Archakis 2001; Trillo 2002: 774; kivétel pl. Waltereit 2002: 24–26). A kérdés elméleti vonatkozásaival a fentebb már említett E. C. Traugott foglalkozott behatóbban (pl. Traugott 1995, 2003). A szakirodalmat tanulmányozva négy olyan pontot találhatunk, amelyek mentén megkérdőjelezhető, hogy a DJ-k kialakulása grammatikalizáció volna:

- a DJ-k a szintaktikailag nem kötöttebbé, hanem szabadabbá válnak;
- a DJ-k szintaktikai hatóköre bővül, nem szűkül;
- a DJ-k nem a grammatika részei;
- a DJ-k kialakulása megsérti az ún. egyirányúsági elvet.

E vonásait tekintve ez a változás éppen a grammatikalizáció ellentétének látszik, a grammatikalizálódó elem ugyanis szintaktikailag kötöttebbé és korlátozottabb hatókörűvé válik. A diskurzusjelölőkről ennek ellenkezője állítható (megjegyzendő, hogy egyes kötőszók hatóköre is bővíthet, pl. az *és*-é, tehát a „szokványos” grammatikalizációban is akad rá kivétel, l. még Waltereit 2002: 8). Ugyanakkor ez a folyamat, a DJ-k kialakulása az összes többi – Traugott véleménye szerint *l é n y e g i* – grammatikalizációs tulajdonságot magán viseli, tehát megfigyelhető

- fonológiai redukció vagy összeolvadás;
- dekatégorizáció, azaz az eredeti szófaj elvesztése;

pragmatikai erősödés és
szubjektifikáció.

Az utóbbi kettő működése elsősorban a grammatikalizáció korai fázisára jellemző. A szubjektifikáció azt jelenti, hogy a grammatikalizálódó elem jelentése a beszélő különböző, főként metatextuális attitűdjeivel gazdagodik, oly módon, hogy azok konverzációs implikaturákként beleépülnek – azaz a jelentések idővel kódolják a beszélő nézőpontját és attitűdjeit, amelyeket a beszédesemény kommunikációs világa határoz meg (Traugott 1999: 1–11). Richard WALTEREIT ezt úgy nevezte, hogy a beszélői motivációk a kommunikációs szándékok absztrakcióiként gondolhatók el, s a diskurzusjelölők ezeket tükrözik (WALTEREIT 2002: 2). Traugott meglátása szerint ma már széles körben elfogadott az a nézet, hogy a grammatikalizáció korai fázisára a szubjektív kifejező erő megnövekedése, egyfajta „pragmatizáció” (a pragmatikai szignifikancia növekedése) a jellemző (lásd Traugott 1999). Véleményünk szerint azonban nem csak ezen az alapon védhető a grammatikalizációs elképzelés. Látható, hogy a diskurzusjelölőkre alkalmazott kritériumok elősorban szintaktikai követelmények (pl. hatókörbővülés, kötötté válás), amelyek állnak más, tipikusan grammatikalizáció útján létrejött grammatikai elemekre (amelyek szintaktikai „természetűek”), de természetük okán nemigen alkalmazhatók a DJ-kre (lásd korábban). Mivel nem alkalmazhatók rájuk, nem állíthatjuk, hogy nem is teljesítik ezeket a szintaktikai kritériumokat.

Traugott grammatikalizációmeghatározása lényeges vizsgálatunk szempontjából: eszerint a folyamat során lexémák igen jól meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai kontextusban grammatikai elemekké, tehát a nyelv struktúráját adó anyaggá válnak. Ebből következik, hogy a DJ-k, amelyek szintén a nyelv struktúráját adó anyagok közé számítanak, kialakulásukat tekintve grammatikalizáción mennek keresztül. Ez a tágabb grammatikalizációfelfogás egy olyan grammatikafelfogást tükröz, amely nemcsak a fonológiát, a morfoszintaxist és a szemantikát foglalja magába, hanem a (szűkebb értelemben vett, azaz) nyelvészeti pragmatikát is. Ehhez hozzátenném, hogy figyelemreméltó módon a legfrissebb grammatikalizációs szakirodalom is elsősorban szemantikai-pragmatikai változásként határozza meg a grammatikalizációt: a *Handbook of Historical Linguistics* szerzői (Brian D. Joseph – Richard D. Janda 2003) a könyv VI. részében, a „Pragmatiko-szemantikai változások” körében tárgyalják, elkülönítve a morfológiai és lexikai változások, a fonológiai változások, illetve a szintaktikai változások című résztől, noha a folyamatnak közismerten morfoszintaktikai–fonológiai vonatkozásai is vannak. Ez azt mutatja, hogy a grammatikalizáció kutatásában nehezen kialakuló konszenzus itt valamiféle nyugvópontonra talált: a kutatók abban mind egyetértenek, hogy ez a nyelvi változás(típus) szemantikai és pragmatikai előzményekkel és következményekkel jár. Traugott megoldása tehát arra a felvetésre, hogy a DJ-k ne lennének elemei a grammatikának, s így

kialakulásuk sem tekinthető grammatikalizációnak, az, hogy a DJ-k általános jellemzőik miatt (procedurális jelentés, külön intonáció, a gyakoriság megnövekedése, esetleges fonológiai redukció) joggal tekinthetők a grammatika részének.⁷ Ezt az elképzelést fogadjuk el mi is.

A DJ-k grammatikalizációja egy további, méghozzá igen lényeges szempontból is megkérdőjelezhető lenne: a gúnynevéen csak dogmaként emlegetett egyirányúsági elvnek való ellentmondása miatt. Traugott javaslata a következő: az egyirányúsági elvnek egy jóval tágabb és gazdagabb meghatározása javasolt, mivel az eddigi félrevezetőnek bizonyult, számos vita szólt arról, hogy létezik-e degrammatikalizáció. Úgy véli, hogy Talmy Givón elhíresült fejlődési sora – diskurzus > szintaxis > morfológia > morfonetika > zéró – már eddig is sok félreértést okozott (Givón (1979: 209). Ez a változási vonal eredetileg a szintaxis megújulásának, kialakulásának illusztrálásául szolgált. Számos, nyelvészeti gyűjtéseken alapuló empirikus vizsgálat igazolta már, hogy sok olyan struktúra van, ami diskurzuscélokra használt, tehát a diskurzus nem pusztán kiinduló-, de célállomás is lehet. A DJ-k a következő egyirányú változásokat fel is mutatják (Traugott mindezt az *in deed* példájával illusztrálta, lásd 1995: 6): dekategoriizációt, a jelentés általánosulását, szubjektifikációt, a pragmatikai funkciók kibővülését, olykor fonológiai redukciót is. Hansen (1988b: 238) szerint a DJ-k valójában még mindig grammatikalizálódnak és funkciószavakká fognak válni, tehát a grammatikalizációs kontinuum közepén tartanak.

Az eddigieket szem előtt tartva úgy véljük, hogy a DJ-k történeti kialakulását érintő vizsgálatokban túlságosan nagy jelentőségre tettek szert olyan módszerek és kritériumok, amelyek épp a DJ-k sajátos tulajdonságait hagyták figyelmen kívül. A kritikák zöme visszautasítható azáltal, hogy a pragmatikai funkciót betöltő elemekre nem vonatkoztathatók azok a szűk, szintaktikai szempontból „számonkérő” követelmények, amelyek más, nem a diskurzus szintjén működő grammatikai elemekre igen. A DJ-k kialakulása nem ítéhető meg olyan kritériumok mentén, amelyeknek azok eleve meg sem felelhetnek; nem is várható el egy diskurzuselemről, hogy ugyanazokat a kötöttségeket mutassa fel, mint például egy névutó vagy egy igeekötő. Véleményünk szerint tehát a diskurzusjelölők kialakulása mindenképpen grammatikalizációnak tekinthető (bővebben lásd Dér 2005 a, b).

⁷ További érv lehet itt az is, hogy a DJ-k szintaktikai szerkezetekből származnak.

2. Empirikus vizsgálat⁸

A következőkben két magyar diskurzusjelölő kialakulásával foglalkozunk.⁹ Ha lehetséges, igyekszünk közelebbről is meghatározni azt a pontot, amikor a kérdéses elemek új funkcióban történő használata megjelent. Bár a diskurzusjelölők igazán nagy számban a beszélt nyelvben látnak napvilágot, szerencsénkre különböző szerepekben az írott nyelvben is gyakran feltűnnek. Érthető okokból kifolyólag ennél a vizsgálatnál elsősorban írott források álltak rendelkezésünkre.

2. 1. *Mellesleg*

A *mellesleg* diskurzusjelölő a *mellesleg* határozószóból alakult ki. A TESz., az EWung., a SzT. és a Magyar Történeti Korpusz (MTK.) tanúsága szerint a határozószó legkorábbi jelentése 'oldalvást, oldalt' volt, azaz helyviszonyt adott vissza:

1561: „Lassan Daud nepeuel eleb megien, semei hegy teteien *mellesleg* megien” (TESz.)

1573: „Baly gërg pedig *Mellesleg* az zarazon Megien volt” (SzT.)

1639: „ki hozak az legentt, s hogy hozzak vala *mellesleg* alla Szekely Istua(n) az legeny melle” (SzT.)

1657: „az ellenség... megindula azon útra az Nitra mellett alá, az melyre nékem is vala szándékom ... Én is *mellesleg* véle azon völgyen ellenkezdegelve megyek vala” (SzT.)

⁸ Úgy véljük, hogy az eddigiek alapján egyértelmű, hogy e magyar diskurzusjelölők kialakulását is grammatikalizációs folyamatnak tartjuk, mivel a diskurzusjelölők e tekintetben azonosan (a fentiekben leírt módon) viselkednek. Így az empirikus vizsgálat célja nem az előbbi állítások igazolása, hanem a hiánypótlás: tudomásunk szerint magyar diskurzusjelölők létrejöttét bemutató magyar nyelvű esettanulmány még nem született.

⁹ A nyelvtörténeti szempontú vizsgálatok közül Richard Waltereité emelhető ki, aki néhány olasz DJ kialakulásának a történetét követte nyomon (Waltereit 2002). Waltereit ezt a folyamatot nem tartja grammatikalizációnak, mivel az szerinte nem felel meg Lehmann grammatikalizációs paramétereinek (lásd Lehmann 1985: 306). Ezek egy részét a korábbiakban már érintettük és tisztáztuk, ugyanis az első két kritikai ellenvetés (szabaddabbá válás, hatókörbővülés) épp Lehmann grammatikalizációs paramétereinek közül származott. Vítatható Waltereitnek az egyes paraméterek meglétével kapcsolatos konklúziója is, így a kondenzációt illető: szerinte a DJ-k nem „zsugorodnak össze” (Waltereit 2002: 25). Számos, ténylegesen grammatikalizálódott elemre nézve sem áll a kondenzáció, pl. a magyarban a ragvonzó névutók nem változtak formailag ahhoz a határozószóhoz vagy határozói igenévhez képest, amelyből kialakultak. Ugyanakkor vannak olyan DJ-k, amelyek igenis kondenzálódnak, pl. *nem t'om, asszem*. A Lehmann-féle paramétereket számos kritika érte (erről bővebben lásd Traugott 2003: 629–630, Dér 2005 a).

1717: „Ezen bēlol *mellesleg* az Aszony háza” (SzT.)

1772: „(A malomhoz) az árok ásás a' Csatorna alatt való toltēs, és a' viznek *mellesleg* való ērosittēsē hogj más felé ne fojjon, csak a Malomra fojjon” (SzT.)

1791 e.: „és ugyan tsak egy űzolja *mellesleg* űkeren mégyen vala” (MTK.)

1792: „virágjának két levetskēje vereűellō, a' két *mellesleg* állō leveletskēk fehērek” (MTK.)

1794: „Az űbve űerkeztetésnek principiumaiból ki sūl, hogy ezen *mellesleg*, vagy oldal tollak magánofan, és egymással 63 különbözō figurákat tsinálhatnak” (MTK.)

A 18–19. században 'párhuzamosan' jelentése is élt a határozószónak, többek között a *mellesleg menő* szókapcsolatban, ekkor azt jelentette: 'párhuzamosan haladó/húzódó':

1799: Honnan vagyon még is, hogy mi az ebben nagyra ment Nemzetekkel *melleslegesen* (parallele) nem megyünk, hanem minékünk fél százados lépésekkel kell kísérnünk azokat? (MTK.)

1821/1825: „az uton alol az uttal *mellesleg menő* Szánto földnek rendében” (SzT.)

A határozószó számunkra kiindulópontot képező jelentése azonban nem annyira ez volt, mint inkább az első: 'oldalt; oldalvást' > 'mellékesen; kitérésképpen, másodlagosan, nem fő dolog gyanánt' (ilyen jelentését a TESz. 1781-re teszi).

1811: „Két Labirintus vōlt... Melyiket válasszam sokat gondokodtam, Krétaihoz fogni de nem bátorkodtam, Mert *mellősleg* az-is eszembe űtlődött, Hogy annak Mestere belé rekesztődött” (SzT.)

Ez az utóbbi határozószói jelentés vált azután alkalmassá arra, hogy a beszélőnek a diskurzusra vonatkozó bizonyos stratégiáit, illetve annak a hallgató felé történő jelzését ki tudja fejezni, például a beszéd tárgyától való eltérést. Pótkompetencia-problémák miatt természetesen nem mindig könnyű megállapítani, hogy melyik jelentés – vagyis a határozószói mellett a diskurzusjelölői – mikor bukkant fel. Segítséget nyújtanak viszont azok a mondással kapcsolatos igék és kifejezések, amelyek mellett a *mellesleg* a fenti 'mellékesen, kitérésképpen' jelentésében jelenik meg és alkot szerkezetet, például: *mellesleg (legyen) mondva; mellesleg legyen megjegyezve; mellesleg mondva; mellesleg megemlítve*:

- 1844: „*Mellesleg legyen mondva*, látta ön már ezen népszinművet?” (MTK.)
- 1846: „És, *mellesleg legyen megjegyezve*, megtörténhetik ugyan néha, hogy az országgyűlési többség nem egészen hű képviselője a' közvéleménynek, de hogy homlok egyenest ellenkezzék azzal, hogy árulója legyen annak, az megtörténhetlen” (MTK.)
- 1847: „Én hát édes öcsém nem esetlenkedem a lyra országában, hanem megyek azon az uton, mellyen már egy pár lépést tennem sikerült, irok historiákat, rectius istóriákat ad ponyvám, mikép Tinodi Lantos Sebestyén, kinek poemáit, az ördög szántsa meg, még a debreceni könyvtár sem képes nekem kiállítani. *Mellesleg mondva* vedd meg nekem Pesten, valamely zsbivásárban, ha történetesen rá akadsz” (MTK.)
- 1879: „De tegyük fel, hogy a községi pénztárból nem telnék az építéshez szükséges költség, – akkor sem kell elvetni az eszmét, hanem valahol az iskola udvarán vagy kertben össze lehet gyűjteni a gyermekeket, és addig is, míg a rendes iskolásoktól kiürül az iskola, ott játszani engedni, mely esetben célunk el van érve, mert a szülők válláról levevén a gondozást, szivesebben fognak áldozni, mint egyébként, és jobban megbarátkoznak az eszmével, ha tényekkel látják támogatatni. *Mellesleg megemlítve*, – ekkor nyerjük el a legnagyobb jutalmat a méltánylást, mert a nép ezt sohasem tagadja, már pedig nekünk ez a legnagyobb jutalmunk, mivel tudjuk, hogy anyagilag kellően úgy sem jutalmaztatunk.” (MTK.)

Az efféle szerkezetek rendkívül változatos felépítésűek lehetnek. Véleményünk szerint a *mellesleg* nem véletlenül ezekben a beszélő attitűdöt explicite kifejező, mondással kapcsolatos kifejezésekben tűnt fel, hiszen mint DJ a narráció folyásához, a történetvezetéshez kapcsolódik. Diskurzusjelölővé válása körülbelül a 19. század második felében indulhatott meg. Azt fejezi ki, hogy most a diskurzusban a tárgyhoz képest kitérő, elkalandozás következik (vö. az ilyen funkciójú angol *by the way, incidentally* DJ-kel). Két diskurzusrész viszonyára referál: a korábbiakban mondottakra mint diskurzusrészre, amelyhez képest új részt vezet be, de jelzi annak a témához képest kitérő voltát. Vagyis a diskurzus lineáris szintjén hat, a Fraser-féle típusok közül a témaösszekötő DJ-k közé tartozik. A *mellesleg* később úgy is ki tudta fejezni ezt a funkciót, hogy a mondást stb. kifejező igék, igenevek elmaradtak mellőle (ellipszis). Az is elképzelhető, hogy ezek a szerkezetek mindössze variációt jelentettek a *mellesleg* önálló használat mellett, mint az ma is jellemző.

A különbséget határozószó és DJ között jól illusztrálják a következő példák, amelyekben látható, hogy a *mellesleg* határozószóként mikor kapcsolódott még a mondat állítmányához, s mikor már nem:

Határozószó:

1868: „S folytatta, de egészsége tekintetéből csak *mellesleg*, tanulásait.”
(MTK. – még szerkezet: *mellesleg folytatta*; nem a beszélő/narrátor kiszólása)

1884: „I. Lajos nagyobbserű vörös márvány szobra állott ismét a székesfehérvári egyházban levő mausoleumában; melyről azonban már csak *mellesleg* értesülünk, midőn krónikáink azon jelenetet beszélnek, hogy az özvegy királyné s leánya Márja király Kis Károly koronázása alkalmával a márvány szobrot, ráborulva áztatták könnyeikkel.” (MTK. – *mellesleg értesülünk*; ua.)

1884: Magyarország úgynevezett közhatóságaiiban oly institutiókat bír, melyek helyébe - semmi kétség - valóságos municipalis rendszert kell léptetni, de melyeket nem szabad mintegy *mellesleg* megsemmisíteni vagy megcsonkítani, mert a nemzet életerejének egy része rejlik bennök (MTK. – *mellesleg megsemmisíteni*)

1926: „Donogány kezeit dörzsölgetve s szerteszét kapkodva - 162. oldal - pillantását, még ott sem volt az asztalnál, már így szólította meg a legközelebb ülő agg bognárt: - Iszogatunk, iszogatunk öregem! - s azzal, mintegy *mellesleg*, odalökte kézfogásait a jelenlevőknek.”
(MTK. – *mellesleg lökte oda a kézfogásait*)

Diskurzusjelölő:

1872: „A bűn abból áll hogy a kártyás Eduárd ezer aranyat lop a manheimi köz pénztárból melynek saját édes apja a tábornoka. *Mellesleg* a pénztárnok leánya s az ellenőr – 29. oldal – fia közt szerelmi viszony szövődik melyet szerencsés egybekelés koronáz.” (MTK. – látható, hogy a határozós szerkezet már nincs meg, nem *mellesleg szövődik* a szerelmi viszony, hanem a cselekmény szempontjából „*mellesleg*” szerelmi viszony szövődik.)

1876: „Itt a járdát szegélyzik elég sűrű sorban és járhatatlanná teszik az ellenség előtt; *mellesleg* még apró mózesvallású kolbászkák is főnek bennök szigorúan a deuteronomium recipiei szerint” (MTK. – nem *mellesleg főnek kolbászkák*)

1936: „Akadt ilyen több is, hisz apám apja is alapjában ilyen természet volt. Ilyen volt az uradalmi kanász is, aki az uradalmi moslékkal

gazdálkodott, a saját belátása szerint. *Mellesleg* ő volt Nagy István bácsi legjobb barátja.” (MTK. – nem *mellesleg volt a legjobb barátja*; ez szemantikailag is ellentmondásos lehet: *mellesleg a barátja* ↔ *a legjobb barátja*)

Szokásos grammatikalizációs út, a magyar nyelvben is jellemző, hogy a forrás-elem eredeti szófajában is továbbél, tehát fennmaradt határozószóként. Ezeket nevezi Waltereit „homofón párnak” (2002: 3).

Írásban a DJ-nek a mondattól való elkülönülését olykor vesszővel vagy kettősponttal is jelölik:

1939: „Régebbi álom: unokafivérem verseit olvastam (*mellesleg*: az illető a valóságban nem foglalkozik költéssel).” (MTK.)

A mai magyar nyelvben a *mellesleg* önmagában is állhat, de továbbra is megtalálható a mondással kapcsolatos igék, igenevek mellett:

1989: „nagy tisztelője volt a női nemnek, *noha mellesleg szólva*, Valyt ki nem állhatta” (DIA.)

1999: „Ha most valaki bejön az utcáról dolgozni, annak nem fognak nagy zsák pénzeket adni (*mellesleg megjegyzem*, hogy én még ingyen is dolgoznék F1-ben)” (MNSz.)

A *melleslegre* az is jellemző, hogy ma igen változatos szórendi helyeken tűnhet fel (az MTK.-ban több száz találat között egyszer sem szerepelt mondatvégi helyzetben):

1998: Nem vagyok se zöld, se vegetáriánus *mellesleg*. Óvodai jelem lila házikó. (MNSz.)

A tipikus azonban még mindig a szegmenskezdő pozíció.

A mai magyar nyelvű szövegeket nézve feltűnő, hogy a *mellesleg*nek nagyon sokszor nem kitérő jellegű diskurzusfunkciója van. Jelezhetjük vele, hogy eltérünk a tárgytól, de az ellenkezőjét is, azt, hogy egy, a diskurzus szempontjából lényeges, fontos információt, szempontot fogunk megosztani a hallgatóval/olvasóval az S2-ben. Ez a kiemelő szerep feltehetően a *mellesleg* ironikus, ellenkező előjelű használatából (‘nem *mellesleg*’) született meg. Rendkívül elterjedté vált például az írott sajtónyelvben vagy az internethasználók (fórumozók, csetelők) írott beszélt nyelvében:

1998: „Tudod engem és a velem hasonlórú, a Te szemszögödből másként gondolkodókat inkább az aggaszt, amit az utcán látunk. Züllött, elbutult, befeléforduló, célok nélkül tengődő ifjuság, aki *mellesleg* a bánatát az alkohol mellett most már drogokba is folytja.” (MNSz.)

1999: De most már jó lenne, ha nem lovagolnál ezen a félreértésen, amely *mellesleg*, a Te félreértésed, és mehetnénk tovább.” (MNSz.)

2. 2. Más szóval

A *más szóval* a magyarban a mondandó ismételt megfogalmazására utaló diskurzusjelölőként működik:

1848: „A német színház ma, azaz apr. 15-kén ünnepélyesen bezárattott. Forst úr beadta a kulcsot. *Más szóval*: lekergették. Őt is tönkre tette a forradalom.” (MTK.)

1976: „Amikor értékes célok felé törekszünk, jusson eszünkbe az én kis versem: „Harcolj mindig, ha a cél nemes, / De ne állj ellen, ha nem érdemes.” *Más szóval*, senkinek sem árt, ha keményen dolgozik azért, amit el akar érni, előbb azonban meg kell győződni arról, hogy valóban fontos-e számunkra a cél, és nyertesként kerülhetünk-e ki a küzdelemből.” (MTK.)

1999: „Oda elsősorban diplomáciai érzék kell, *másszóval* jó vastag bőr az orcán, az meg aztán van” (MNSz.)

A kurrens szakirodalomban ezeket az elemeket, amelyek változatos szerkezetekben és az újrafogalmazáson belül számos alfunkcióban megjelenhetnek (a szimpla parafrázistól a megnevezésig), *re f o r m u l a t i o n m a r k e r e k n e k* nevezik; mi ezt követve új r a f o g a l m a z á s t j e l ö l ő D J - k n e k nevezük őket. Ezeknek a fajta DJ-knek elsősorban az angol, a francia, a spanyol és a katalán nyelvre vonatkozó kutatási anyaga gazdagabb, a kontrasztív szempontú vizsgálatok is igen elterjedtek (l. Fraser – Malamud-Makowski, M. 1996, valamint Maria-Josep Cuenca 2003 és Milagro Del Saz Rubio 2002/2003). Újrafogalmazást jelölő DJ-k közül számosat ismerünk a magyar nyelvből, főképpen komplexebb szerkezetűeket: *másképp fogalmazva, másképp szólva, másképp mondva, pontosabban, pontosabban szólva, más szavakkal* stb.

Az újrafogalmazás – mint Cuenca írja – „olyan diskurzusfunkció, amelyben a beszélő újra-kidolgoz egy gondolatot annak érdekében, hogy az pontosabb legyen, és megkönnyítse a hallgatónak az eredeti gondolatra irányuló megértését” (Cuenca 2003: 1071). E gazdag csoporton belül a szakirodalom megkülönböztet parafrasztikus és nem parafrasztikus DJ-ket; az utóbbiaknál az a két gondolat, ami a két vizsgált diskurzusrészben megjelenik, nem ekvivalens egymással – az előbbieknél viszont igen. A *más szóval* a parafrasztikus újrafogalmazó jelölők közé tartozik. Esetében gondolatokvivalencia alatt azonban nem a szigorú értelemben vett logikai ekvivalenciát kell értenünk, hanem p r a g m a t i k a i e k v i v a l e n c i á t. Ez annyit tesz, hogy a beszélő valamely korában el-

mondott gondolatát valamely más módon fogalmazza meg; a lehetőségek szerkezeti szempontból tág határok között mozoghatnak: megismételhetünk azonos mondatrészt, de az újrafogalmazás hosszabb szakaszon keresztül is tarthat:

1860: „De ha a tények gyakorlati megállapításához fogunk, akkor véleményünk szerint első vonalban azon kérdésekkel kell kezdenünk, mik az összes államot illetik, s csak azután menni át a nemzeti egyéniségek és historiai országtestek jogaira. *Más szóval*: a kiinduló pontnak az egésznek kell lenni. Előbb meg kell állapítani: mi kell Austriának mint államtestnek egységi összefüggésére, hogy mint állam, és pedig hatalmas állam fenmaradhasson és fejlődhessék.” (MTK.)

A pragmatikai ekvivalencia a magyarázataadást, a pontosítást, az általánosítást, az implikációt stb. is magában foglalhatja (l. Cuenca 2003: 1072), akár ugyanazzal a DJ-vel visszaadva a viszonyt.

A *más szóval* DJ feltehetően a *más szóval* jelzős szerkezetből alakult ki nagyjából a 19. század elején. A szerkezet összeforrottságát az is mutatja, hogy írásban ma már gyakran egybeírjuk.¹⁰ Gyakran azonos funkciójú nyomatékosító elemmel – *vagy, azaz, vagyis* – használták, akárcsak ma is (ez a fajta DJ-halmazás más nyelvekben sem ritka):

1841: „Ez a' czél pedig nem lehet egyéb, hanem a' magában 's magávali egysegre jutás, a' gondolás és ismerésbeli akarás és cselekvésbeli általános egyezés, *vagy más szóval*: minden bennünk 's általunk mivélésnek tulajdon rendeltetésünkre arányzott tökéletessége.” (MTK.)

1843: „E melegnek fő hatása az, mit már főlebb mondottunk, hogy a testek részecskéit távolítja egymástól, *azaz, más szóval*, ha nő egy test melege: akkor részecskéi távoznak; ha fogy: akkor közelednek egymáshoz.” (MTK.)

1880: „Akik a romoktól megtisztított telkeiket napról napra nézegetik, ha vajon nem határolta-e ki azokat valami hivatalos közege, azok sincsenek előbb a bölcs kételkedőknél. Legföljebb az izgalommal és várakozással. Várják, hogy még idejekorán szabadítják őket bele a saját telkeikbe, lesik, hogy mikor lehet fundamentumot ásni. Fogadjuk el hittel és türelemmel a királyi biztosság május elejére tett terminusát. *Vagyis más szóval*: tegyük föl, hogy az időben minden egyes ember tisztában lesz már azzal is, minő telekre lehet építenie. Ezen egy kö-

¹⁰ A magyar helyesírási szabályzat tanúsága szerint a *más szóvalt* külön kell írunk – ennek ellenére a mai magyar nyelvben többször látható az egybeírt változat – feltehetően azért, mert a nyelvérzék a két elemet szorosan összetartozónak érzi.

rülmény ismerése nagyon messze jár még az építkezés tényleges megkezdésétől.” (MTK.)

1999: „a politika szférájától elvárják az emberek egy erkölcsi tartást, vagy másszóval emberi minimumot.” (MNSz.)

Szemantikai szempontból nézve fontos, hogy a *más szóval*ban már szerepel a *szóval* kifejezés, ami segíthette a kifejezés DJ-vé válását. A grammatikalizációs szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy a grammatikalizálódott elem alapjául szolgáló forrás lexikális jelentésében rendszerint már megtalálható egy olyan jelentésösszetevő, amely a későbbi grammatikai–diskurzusfunkciónak feleltethető meg. Cuenca angol, katalán és spanyol újrafogalmazást jelölő DJ-k lexikai forrásait kutatva rámutatott, hogy a legtöbb jelentését tekintve „olyan közös lexikai forrásból ered, amely az újrafogalmazás jelentésével kapcsolható össze” (2003: 1077), ilyenek a mondás igéi (*es decir, formulado*), az olyan főnevek, mint a 'szó' jelentésű *word, palabra*, vagy olyan szerkezetek, amelyek ekvivalenciát fejeznek ki (*that is, i. e. = id est*) (i. m.: 1077–1078). Ez a magyar nyelvben sincsen másképp (lásd *másképp szóva, másképp fogalmazva, másképp mondva*):

1999: „Ez azt jelenti, hogy a fokozatosság elve nem bizonyítható... *másképp szóva*: Natura saltum facit, vagyis a természetben van ugrás!” (MNSz.)

1998: „A társadalom jövedelmi helyzetével, az életkörülmények alakulásával foglalkozó minden hazai kutatás (amelyik egyáltalán vizsgálta a gyermekek, gyermekek helyzetét) kimutatta, hogy a – korábban is meglehetősen hátrányos helyzetben lévő – (több) gyermekes családok (*másképp fogalmazva* maguka gyermekek) a gazdasági rendszerváltás legnagyobb vesztesei.” (MNSz.)

1999: „A gyereket nem szabad lebecsülni, és ideje lenne már végiggondolni a saját életünket, hogy a reklámok könnyű áldozatai lettünk és felelőtlen módon pazaroljuk a földnek az értékes nyersanyag készleteit – *másképp mondva* a jövő generációnak a terhére éljük ezt az életet.” (MNSz.)

A *más szóval* általános jellemzői ugyanazok, mint a *melleslegéi*: szintaktikailag, prozódiailag független (írásban ez vesszővel, kettősponttal fakultatívan jelölt), funkciója pragmatikai. Felvethető azonban a kérdés, hogy a *más szóval* esetében nem kö t ő s z ó r ó l van-e szó. Kötőszóként nyilvánvalóan ugyanúgy valamiféle kapcsoló funkciója van, mint DJ-ként. A MGr. szerint a kötőszók szövegmondatokat, tagmondatokat és mondatrészeket kapcsolhatnak össze (lásd Balogh 2000: 268); illetve például a hezitálást kifejező kötőszók az interakciós mondatszók

között társalgásszervező és -jelölő elemként vannak számon tartva (Kugler 2000: 296). A magyar szakirodalomban a kötőszók tág meghatározásuk következtében tulajdonképpen magukba olvasztják a diskurzusfunkciókat is. Véleményünk szerint azonban a mondatkapcsoló és a diskurzuskapcsoló szerepet betöltő elemeket mindenképpen érdemes szétválasztani egymástól. Az elhatárolás azért nehéz, mert a DJ-k funkcionális–pragmatikai szempontból választhatók le más kategóriákról (lásd Hansen 1998a: 65). Nem egyszerűen a nyelvi–nyelvészeti kategóriák számának gyarapításáról van szó. Amennyiben megengedjük, hogy a kötőszók képesek diskurzusfunkciókat betölteni, ebből a szempontból nézve valóban indokolatlan volna DJ-kről mint külön osztályról beszélni – ez azonban nem oldaná meg azt a helyzetet, hogy mi legyen a többi diskurzusfunkciót betöltő, de nem kötőszói eredetű elemmel (igékből, határozós szerkezetből, határozószóból stb. kifejlődött DJ-vel).¹¹ A problémával a határozószókkal kapcsolatban Traugott is foglalkozott, s azt hangsúlyozta, hogy a DJ-k szintaktikailag, szemantikailag, pragmatikailag és intonációs szempontból is leválaszthatók a forrásszófajról (Traugott 1995: 6). Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy a sajátos diskurzusfunkciók önmagukban is szükségessé teszik egy önálló kategória felvételét. A kötőszóknál ez a probléma azért jelentkezik ilyen erőteljesen, mert esetükben eleve grammatikai funkciókkal bíró, grammatikalizáción keresztülment viszonyzókról van szó. A határozószóknál ráadásul sokkal jobban kimutatható a határozószó és a DJ közti határ.

A további, magyar diskurzusjelölőkre vonatkozó pragmatikai nyelvtörténeti kutatásoknak tisztázniuk kell, hogy jellemzően milyen forrásszófajokból alakulnak ki ezek az elemek (úgy tűnik, igen hasonlóakból, mint a világ egyéb nyelveiben); milyen variációs lehetőségeik vannak, s pontosan milyen diskurzusfunkciókat szolgálnak. Mivel ez hatalmas anyaggyűjtést feltételez, a munkát nagyban megkönnyítené, ha a már rendelkezésre álló és igen jól használható Magyar Történeti Korpusz idővel a korábbi évszázadok anyagával is tovább bővülne.

Források

DIA = Digitális Irodalmi Akadémia. <http://www.irodalmiakademia.hu/>.

MNSz = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>.

MTK = Magyar Történeti Korpusz (a Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza). <http://www.nytud.hu/hhc/>.

SzT = Erdélyi magyar szótörténeti tár (1975–). Szabó T. Attila (főszerk.); a VIII. kötettől Vámszer Márta. Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Bukarest.

¹¹ Van olyan kutató is, aki DJ-k alatt csak beszélt nyelvi, kizárólag pragmatikai szempontból használt strukturáló és szervező funkciót betöltő elemeket ért (Lenk 1998: 246).

Irodalom

- Archakis, Argiris (2001), On Discourse Markers: Evidence from Modern Greek. *JPragm* 33: 1235–1261.
- Balogh Judit (2000), A kötőszó. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 268–274.
- Cuenca, Maria-Josep (2003), Two Ways to Reformulate: a Contrastive Analysis of Reformulation Markers. *JPragm* 35: 1069–1093.
- Del Saz Rubio, Milagros (2002/2003), An Analysis of English Discourse Markers of Reformulation. Thesis. Universidad de Valencia, Servei de Publicacions.
http://www.tdx.cesca.es/TESIS_UV/AVAILABLE/TDX-0220104-102025//saz.pdf.
- Dér Csilla Iлона (2005 a), A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Puzsai Ferenc tiszteletére. Budapest. 83–88.
- Dér Csilla Iлона (2005 b), Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok. Doktori disszertáció. Kézirat.
- Fraser, Bruce (1999), What Are Discourse Markers? *JPragm* 31: 931–952.
- Fraser, Bruce – Malamud-Makowski, M. (1996), English and Spanish Contrastive Discourse Markers. *Language Sciences* 18: 863–881.
- Givón, Talmy (1979), *On Understanding Grammar*. Academic Press, New York.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998a), The Function of Discourse Particles. A Study With Special Reference to Spoken Standard French. (*Pragmatics & Beyond*. New Series 53.) Benjamins, Amsterdam. 65–90.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1998b), The Semantic Status of Discourse Markers. *Lingua* 104: 235–260.
- Keszler Borbála (1998), Bevezető szók és kifejezések. In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológia Tanszék, Budapest. 296–298.
- Kugler Nóra (2000), A mondatszók. In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 292–304.
- Kugler Nóra (2002), A módosítószók a magyar nyelv szófaji rendszerében. Doktori mestermunkák. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra (2003), A módosítószók funkciói. *NyudÉrt* 152.
- Lehmann, Christian (1995), Thoughts on Grammaticalization. *LINCOM EUROPA*, München – Newcastle.
- Lenk, Uta (1998), Discourse Markers And Global Coherence in Conversation. *JPragm* 30: 245–257.
- Schourup, Lawrence (1999), Discourse Markers. *Lingua* 107: 227–265.
- Traugott, Elizabeth C. (1995), The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>.
- Traugott, Elizabeth C. (1997), The Discourse Connective *after all*: A Historical Pragmatic Account. http://www.stanford.edu/~traugott/papers/after_all.pdf.

- Traugott, Elizabeth C. (1999), From Subjectification to Intersubjectification.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/subject2intersubject.pdf>.
- Traugott, Elizabeth C. (2003), Constructions in Grammaticalization. In: Joseph, Brian D.–Janda, Richard D. (eds), *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin. 624–647.
- Trillo, Jesús Romero (2002), The Pragmatic Fossilization of Discourse Markers in Non-native Speakers of English. *JPragm* 34: 769–784.
- Waltereit, Richard (2002), The Rise of Discourse Markers in Italian: A Specific Type of Language Change.
<http://homepages.uni-tuebingen.de/richard.waltereit/papers/wal2.pdf>.

ZSILINSZKY ÉVA

Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez

This paper examines certain characteristic phenomena of the 17th century Hungarian verbal system in legal records. The results are contrasted with an analysis of the 16th century Hungarian verbal system and compared with the paradigms found in 17th century grammars.

1. Gyakori és okkal hallható megállapítás, hogy a középmagyar kor s benne a 17. század a magyar nyelvtörténetnek a korábbi időhöz képest kevésbé kutatott szakasza. Bár „A magyar nyelv történeti nyelvtana” középmagyar kori részének folyamatban lévő munkálatai a jelzett hiányt remélhetőleg hamarosan enyhítik majd, indokolt, hogy a részletkutatások is az eddiginél nagyobb figyelmet szenteljenek e század nyelvállapotának (vö. Pusztai 1999: 380, Sárosi 2003: 444). Erre ösztönözhet az egykorú magyar nyelvű emléktanyag felszaporodása, s a korszerű adattárak, szövegkiadások sokasodása is.

Tanulmányom anyagát egy csaknem fél évszázaddal ezelőtt publikált, a filológiai követelményeknek ma is maradéktalanul megfelelő szöveggyűjteményből, a Varga Endre szerkesztette Úriszékéből, közelebbről annak Pápa városához köthető irataiból választottam (Varga 1958). (Az adatok közlését a mellékjelek tekintetében nyomdai okokból egyszerűsítettük.) Az 1620 és 1674 között tartott 74 per anyagát tartalmazó korpusz (Úriszék 508–635) az időszak hivatalos írásbeliségének olyan, túlnyomórészt magyar nyelvű dokumentuma, amely sokféle vizsgálatra kínál lehetőséget. Annak, hogy vizsgálódásaim ezúttal az igék egyes kérdéseire irányulnak, a következő a magyarázata: E. Abaffy Erzsébetnek „A magyar nyelv történeti nyelvtana” II/1. kötetében olvasható tanulmánya azzal, ahogyan az ómagyar kor második felének igeidő- és igemódhasználatát, az ebben nyomon követhető latin hatást és funkcionális differenciálódást, valamint a használati változatok arányait bemutatja (1992a: 151–181), szinte felhívja az olvasót arra, hogy a jelenségek alakulását – akár egy-egy szövegfajta, illetőleg egy-egy jelenségcsoportot kiválasztva – tovább kövesse az időben. Az úriszéki iratok ilyen vizsgálatra nagyon is alkalmasak.

Ugyanakkor a 17. században már nem egy olyan magyar grammatika áll rendelkezésre, amely paradigmatablázataival közvetlenül is hírt ad arról, milyennek

látták a nyelvet nemcsak használó, hanem tudatosan is szemlélő grammatikusok az egykorú magyar igerendszert. A CorpGr forgatása mellett Szathmári Istvának e nyelvtanokat feldolgozó monográfiája (Szathmári 1968) jelentős mértékben segíti a tájékozódást ezekben a forrásokban. Az ómagyar kori helyzettel egybevetve (diakrón aspektus), illetőleg a nyelvtanokból szerzett információk alapján (szinkrón összevetés) az úriszéki anyag jelenségei plasztikusabban jelennek meg, mintha csak önmagukban szemlélnénk őket. A kiválasztandó jelenségek-jelenségcsoportok meghatározásában a szöveg mellett ugyancsak támaszkodhatunk E. Abaffy és Szathmári megállapításaira.

A vizsgált jelenségek a következők: Az igei paradigma alakjai közül a *-t* jeles múlt, határozott ragozás E/3., az általános ragozás T/3. alakjai, az ún. sajátos ragozású igék kijelentő mód, jelen idő E/3. alakjai; az ikes ragozás állapota; az igeidők és igemódok kérdésköréből a jövő és a múlt idő kifejezőeszközei, illetőleg a latin hatás szerepe a múlt idők, valamint a feltételes mód alakjainak használatában.

A jegyzőkönyvek a 17. századi hivatalos írásbeliség dokumentumai, amelyekben együttesen kell számolnunk a latin hatással, valamint az írott és a beszélt nyelvre jellemző magyar nyelvi sajátosságok jelenlétével. Köztudomású, hogy a latin nyelv használata ebben az évszázadban áthatotta a magyar közéletet, s hatása nemcsak a perszövegek szókészletében, hanem egyes, latin mintát követő igealakok gyakoriságában is megnyilvánul. (Erről részletesebben l. az egyes jelenségek bemutatásakor.)

Ami az írott és a beszélt nyelvi elemek megjelenését illeti, az előbbieket elvileg a peres eljárásnak a „hatóság” megnyilatkozásaihoz, tehát a tárgyalásnak a tényállást közlő, a vádat megfogalmazó és az ítéletet tartalmazó részleteihez, az utóbbiak az alperesek, illetőleg a tanúk vallomásaihoz köthetők. A Pápán kelt perszövegekben azonban ritkák az egyenes idézetek; az első és második személyű igealakokat a jegyzőkönyvekben többnyire átírják függő beszédre, tehát 3. személyre. Az arányok reprezentálására az 1620–1622 között kelt iratokból – 19 jegyzőkönyv – az 1. sz. mellékletben található összesítést készítettem. Az eloszlás hasonló a többi iratban is; mindössze egy olyan, 1651-ben kelt jegyzőkönyv van (Úriszék 574–590), amely a különböző visszaélésekkel vádolt devecseri udvarbíró 60 (!) vádpontra reagáló védekezését végig E/1. személyben közli. A jelzett ok miatt egyes, a paradigma 1. vagy 2. személyű alakjaihoz kötődő jelenségekre a korpusz terjedelmes volta ellenére egyáltalán nincs példa. Így – bármennyire lényegesek is volnának a periratok nyelvállapotának megítélése szempontjából – nem vizsgálhatók az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék jelen idő, általános ragozás E/2. személyű előfordulásai, a feltételes mód határozott ragozás T/1. személyű alakjai, s az anyag alapján lehetetlen véleményt formálni a felszólító mód *várj* ~ *várjál*, *várd* ~ *várjad*-féle kettős alakjainak helyzetéről, arányairól is.

2. Az igealakok között tehát kevés olyan példánk van, amelyről megalapozottan mondhatjuk, hogy a beszélt nyelv vagy éppen a dunántúli nyelvjárás jelensége. Mégis ilyenek tekinthetők azonban a határozott ragozás, kijelentő mód E/3. személyű következő példái: 1620: *ky wzthő* (510), 1622: *wteötteő* (524), 1624: *töttő* (537) stb., amelyek a teljes állománynak mintegy negyedében (10 példa : 34 ellenpélda) található meg. A jelenség, a labiális illeszkedés egyik eseteként az ómagyar korban csak a Huszita Biblia kódexeiben, közülük is leginkább a BécsiK-ben (vö. E. Abaffy 1992b: 201) mutatható ki. Az újmagyar kori nyelvjárásokban pedig (a birtokos személyjelzés hasonlóan realizálódó alakjaival együtt) nyugat-dunántúli sajtáság. Az úriszéki iratokba nyilván Pápa és környéke beszélt nyelvéből került, ahol – az *ö*-zés más jelenségeivel együtt – a nyelvjárásgyűjtések megindulása óta adathozható (vö. Zsilinszky 1999: 344).

3. A *-t* jeles múlt általános ragozás T/3. személyben a *maradtak* : *maradtanak* típusú alakok közül mindkettő megtalálható, de az utóbbiak vannak többségben; például 1620: *uetettenek*, *szenuettenek* (509), 1622: *uetkeztenek* (532) stb., hasonlóképpen a feltételes múltban; 1620: *teöttenek* uolna (509), 1622: *montenek* volna (522). Ellenpéldák: 1620: *chelekettek* (509), 1621: *vetöttek* (517), 1622: *akartak* (522), illetőleg 1620: *teöttek* uolna (509). – A teljesen feldolgozott legkorábbi 19 periratban 22 hosszabb alakkal 10 rövidebb áll szemben, és a *-nak/-nek* ragos változat túlsúlya jellemző a többi perszövegre is.

Ami a jelenség diakrón összefüggéseit illeti, az általános ragozás T/3 alakjának *-nak/-nek* ragja a kései ómagyar korban kezdett a pusztá *-k* rovására a múlt időben is elterjedni. A kódexírók gyakorlatában jól megfigyelhető a jelenség térnyerése, ugyanakkor a Szabács viadalából teljesen hiányzik (vö. E. Abaffy 1992b: 201). A 17. századi grammatikusok közül Szenczi Molnár Albert és Pereszlényi Pál mindkét alakkal számol (CorpGr 185, 484); Komáromi Csipkés utal ugyan a rövid alakok meglétére, de általában a *-nak/-nek* ragos formát használja (CorpGr 379, 382), Kövesdi Pál nyelvtanában csak a hosszabb alak szerepel (CorpGr 564). Érdekeséggé tehető megemlíthető, hogy Komáromi Csipkés a hosszabb alakokat tartotta eredetibbnek, a rövideket összevonással vagy elizióval magyarázta (CorpGr 372).

4. Az ún. sajátos ragozású igék közül a létige, valamint az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék kijelentő mód, általános ragozás E/3. alakjai egyaránt *-n* személyragosak; 1621: „ez causa az vr *ő* Nga iobbagia ellen *uagion*” (514); 1628: „ha mi keresete *leszen*” (558); 1651: „bizonsagot *teszen*” (584); 1656: „masua el *viszön*” (593). Ezek mind a kései ómagyar kor adataiban (vö. E. Abaffy 1992b 193–197), mind a grammatikákban hasonló alakban található, bár Szenczinél a *lesz* is előfordul (CorpGr 228); 1. a 2. sz. mellékletet is. Említést érdemel az is, hogy a *van* alak jelenlegi ismereteink szerint Szenczi 1604-es latin–magyar szótárának *Amázones* és *Gázeus* szócikkében jelenik meg legkorábban. – A *megy* jelen idő E/3. alakjára nincs példa; bár az ige – önmagában és igekötős változataiban is –

meglehetősen gyakori a perszövegekben, előfordulásai főként felszólító módúak, illetőleg múlt idejűek. A *jön* mindkét változatban előfordul; 1622: „haza nem *jeő*” (524), 1657: *ki jün* (598). A *nincsen* : *nincs* és a *sincsen* : *sincs* párokból az úriszéki szövegekben a hosszabb alakok a gyakoribbak (3:2, illetőleg 3:1 arányban), az a markáns különbség azonban, amely E. Abaffy vizsgálatai szerint (vö. 1992b: 196) a hosszabb alakok javára a kései ómagyar kor kódexeiben tapasztalható, a periratokban nem mutatkozik. Példák: 1620: „*ninch* mit tennyeok” (509) ~ 1622: „egieb szabadsagunk *ninchen*” (523); 1620: „hathalmok *sinchen* arra” (509) ~ 1628: „ez második I-nak *sincz* vallasanak semmi helie” (562).

5. Bár nem minden alakjára található példa, az adatok azt jelzik, hogy az ikes ragozás teljes épségben megvan a perszövegek nyelvében; 1651: „nem *emlekezem* rea” (582); 1620: „az *mutatódik* ki” (509); *tartozik* (514); 1622: *eskwdgiek* megh” (525); 1624: „hogy ... karok ne *teörtenniek*” (538); 1622: „az dominus magistratus nem *tartoznek*” (525); „az varas megh nem *fogatkoznek*” (531).

Az előzményeket tekintve a kései ómagyar kor kódexeiben elsősorban az ikes ragozás terjedése, korábban nem ikes igéknek ikessé válása a jellemző tendencia; a bomlás jeleivel csak elvétve lehet találkozni (vö. E. Abaffy 1992b: 222). A 17. századi nyelvtanokban az ikes ragozásnak külön táblázatban való bemutatásával Molnár Albertnél (vö. CorpGr 207) és Pereszlényinél (vö. CorpGr 497–499) találkozhatunk, Kövesdi Pál kivételével azonban mindegyik nyelvtaníró „szinte maradéktalanul helyesen él vele” (Szathmári 1968: 348). Kövesdi *gyönyörködök, eszek, iszok* példái, illetőleg az a mód, ahogyan az *eszem, iszom* változatokat magyarázza (vö. CorpGr 568) arra utalnak, hogy ennek a grammatikusnak a nyelvhasználatából hiányzott az ikes ragozás. Ez megerősíti azt a vélekedést (vö. Szathmári 1968. 348), hogy a középmagyar korban az ikes ragozás visszahúzódása nyugaton kezdődött meg, s onnan terjedt tovább. Ugyancsak Kövesdinél azonban a szenvedő ragozás táblázataiban megtalálhatók az ikes ragozás személyragjai (CorpGr 570: *Szeretttetem, fzeretttetel, -tetik*, 571: *Olvastattatom, -tol, -tatik*). A szenvedő ragozás – természetszerűleg csak az írott nyelv egyes változataiban – talán konzerválta, ám egyszersmind a beszélt nyelvtől ezzel el is szigetelhette az ikes ragozású alakokat.

Az ikes ragozás használata a vizsgált korpuszban is gyakran kötődik a szenvedő igealakokhoz; ezek az iratok tényállást ismertető, illetőleg az ítéletet megfogalmazó részleteiben igen számosak; 1621: *kiuantatik* (519); *ki* nem *bochattatik* (525); 1620: „diokon *comuincaltassek*” (511); 1622: „[a hagyaték] *elő adassek*” (527); 1621: „szabadsagh *adattatnek... nekj*” (518); 1628: „ualaki ... *megh bantatnek*” (560). Olykor a szöveg megfogalmazója cselekvőként induló mondatot is szenvedő állítmánnyal fejez be; 1674: „Kivannia azért ezen A, hogý a megh irt bort es tikokat [természetben vagy napi értékén] ezen I-tul *megh iteltessenek*” (635).

Az 1656–1671 közötti szövegekben a *büntet* ige szenvedő igeképzős alakja helyett ebben a funkcióban visszaható képzős származék található; 1656: *meg büntetodgiek* (593); 1671: *megh bünteteögiek* (603). Említést érdemel, hogy a szintetikus alakok mellett egyetlen – ugyancsak a későbbi iratokból való – adatban analitikus, tehát az ikes ragozással már kapcsolatban nem lévő szenvedő alak is előfordul; 1657: „*meg uolt paranczolua*” (598).

6. Az igeidők használatának alakulásával kapcsolatban a jövő idő kifejezőeszközeit és a múlt idők helyzetét vizsgáltam.

A jövő idő szerepkörében a perszövegekben következetesen a jelen idejű igealakot alkalmazzák; például 1664: „adgyon negy köböllel, kit | jövődőben ... *bé vétett* fizetésében” (619–620). Még a futurum szerepre utaló határozószók is ritkák a mondatokban; a *holnap, majd, nemsokára*-féle lexémák például hiányoznak a perszövegek szókészletéből. Az, hogy a jelen idejű igealakoknak mi a tényleges funkciója, többnyire a szöveg lineáris összefüggéseiből, viszonylag tág szöveggörnyezetből derül ki; például 1622: „Azert mostis *ki bochattatik* (jelen), es a minemő theörüent ot kin *tesznek* (jövő), azt *hosszak be* (jövő)” (524). – Ismeretes, hogy a jövő idő analitikus formája már a Jókai-kódexben adatható (vö. E. Abaffy 1992a: 135), a korai grammatikusok között azonban jószerevével Geleji Katona az egyetlen (vö. CorpGr 321), aki határozottan nyilatkozik arról, hogy a jövő idő kifejezőeszköze az *-and/-end* időjel mellett a *fog* segédige. Hivatkozhatunk Sylvester János többször idézett példájára is, aki grammatikájának paradigmái között nem szerepelteti, bibliafordításában és nyelvtanának más helyén viszont használja a *fog*-os alakokat (vö. E. Abaffy 1992a: 135, 168). Ha alaposabban megvizsgáljuk a többi korai nyelvtant, azt tapasztaljuk, hogy a paradigmák sorából ugyan hiányoznak az analitikus formák, az igékkel kapcsolatos megjegyzéseik között azonban Molnár Albert, Pereszélyi Pál és Kövesdi Pál egyaránt megemlíti ezt a lehetőséget is (vö. CorpGr 179, 459, 569).

Érdemes volna a kérdést célzottan gyűjtött, nagyobb adatbázison is megvizsgálni abból a szempontból, hogy valóban azonos értékű grammatikai szinonimák voltak-e a segédigés és a jelen idővel kifejezett alakok, nem mutatkozik-e az előbbieknél modális (például szándékosságot vagy bizonyosságot kifejező) funkciójuk, amely részben magyarázhatná ritkább előfordulásukat is. Az a *fog* segédigével alkotott igealak, amely az egyik perszöveg mellékletében, egy falu jobbágyainak panaszlevelében található, erre enged következtetni; 1651: „Mert el hidgye azt Nagod [Nagyságod], hogy mi ezt semmi nemü uttal el nem viselhettyük, mastis meg' nyomorottunk es el pusztultunk, de tiszerte inkább meg' *fogunk nyomorodni es el pusztulni*” (572). Itt a bizonyosság hangsúlyozása legalább annyira erős, ha nem erősebb, mint a jövő időre való utalás.

7. A múlt idejű alakok között általánosnak mondható a *-t* jeles alakok használata minden funkcióban, így azokban a szerepkörökben is, amelyeket koráb-

ban az *-á/-é* jeles, ún. elbeszélő múlt töltött be. (Ez utóbbi a középmagyar kor során általában visszaszorul, de használata az írott nyelvben egyáltalán nem példátlan akkor sem; a Pápa városához kötődő Martonfalvay Imre 1585-ös emlékiratában például az enyingi Török család szolgálatában eltöltött esztendő leírására következetesen ezt alkalmazza.)

A periratokban mindössze két alkalommal találunk példákat az elbeszélő múltra; mind a kétszer a szövegnek „dramaturgiai” szempontból fontos helyén. Egyik esetben egy tanúvallomásban annak tisztázása kapcsán, hogy egy puska szándékos emberölési kísérlet eszköze vagy véletlen baleset előidézője volt-e. A kérdéses részlet: 1660: „*Monda ā szolga az urának: Meg halsz ördögh lölkü. Hasonlo szitkokkal sziduan ezen fatenstis, csak pattanék a puska, találá agiékban lüni az urat*” (610). Az a két mondat, amelynek állítmánya *-á/-é* jeles múlt időben van, mintegy közrefogja a vádlott minősítése szempontjából lényeges, fenyegetést és szitkozódást tartalmazó idézetet. A másik példában a per tárgya kevésbé komor, de súlyosnak ítélt törvénysértés: a vádlottak – maguk is a csizmadiacéh tagjai – fondorlatos módon megszerezték a céhláda kulcsát, s azt önkényesen maguknál tartották. Cselekedetükkel – melynek indítékai nem tárulnak fel – akadályozták a céh működését, s ezzel a szervezetnek kárt okoztak. A *-t* jeles múltból *-á/-é* jelesre való átváltás ez esetben a cselekmény következményeinek bemutatásához köthető; 1660: „az teöb chéhbeli mesterek magok szabadságáual nem *élhetnek*, hanem *megh fosztattatának* szabadsagatul [= szabadsagoktul]” (611). – A jelenségre nehéz magyarázatot adni. A szöveg lejegyzője talán ezzel kívánta kiemelni a *-t* jeles múltban előadott eseménysorból az ügy megítélése szempontjából különösen fontos mozzanatokat.

8. A múltidőrendszer tapasztalható egyszerűsödése mellett a perszövegekben több olyan igei alak is van, amely a latin nyelv hatásáról tanúskodik. A peres eljárásban az események sorrendjének olykor igen nagy a jelentősége, s a jegyzőkönyvekben az előidejűség, illetőleg az időbeli egymásutánosság érzékeltetésének többféle, automatikusan alkalmazott módjával is találkozunk. Bűnügyekben vagy a földesúr érdekeit, autoritását érintő perekben a cselekmény súlyosságát az igei állítmányt megelőző határozói igeneves szerkezetek halmozásával is hangsúlyozza a vádló; 1620: „nem *gondoluan* az istenij felelmet, sem az uilag[i] theöruenieknék beöntettesheöl nem *reötteghuen*, feöldes vrokhoz ualo hiwsegeketh es engedelme[ssege]keth nem *gondoluan* ... Papa varanak [kapu]jara ... rea rohant[anak]” (508); 1622: „nem tudatik miczoda ordogj inczelködeshöl *inditatuan*, nem *retteghuen* az isteni felelmet, sem ez vilagj törüenneknék bünteseuel nem *gondoluan* ... paraznaul fortelmeskodot” (530). Ezek a latin igeneves szerkezetektől nyilván nem független alakulatok gyakran időviszonyításra, az állítmányhoz képest előidejűség kifejezésére is alkalmasak; 1622: „az dominus magistratusnak varasaban *megh gazdagulvan*, az ő mestersegekben el nem

jarvan, hanem veszteben hattak az husz wagast” (531); 1658: „*meg halvan* nehai Thoty Katus asszon ... maradot itt Papan ... egy keő haza” (605).

Az előidejűség kifejezésének eszköztárában megtalálható a *látott volt*-féle összetett múlt idő is a perszövegekben; 1620: „megh nem tekenthuen sem hitith sem keőteles porkolabsagbelj tiztith es hiuatalljath, melljell ... *keőtelezthe uolth* magat” (511); 1622: „az minemò leuelet *adot uolt* az szegenj megh holt ur ... aztis ell ròitóttek” (532). Olykor az összetett múlt idejű alak az összefüggő esemény-sorban nem a legkorábbit jelöli; 1622: „az miuell legh előszór tartozot, az urnak ... megh hatta. Es annak utanna az w megh holt uranak attiafianak ... kertet hagiót ... Es ezek utan az mý megh *maradot uolt*, ... az w uer szerint ualo attjafiainak hatta” (528). Az idézett szövegrészben az összetett múlt időben álló alak csupán az utána következő mondat állítmányához képest fejez ki előidejűséget, az ezt időben megelőző cselekvéseket kifejező igék *-t* jeles múltban állnak.

Az előidejűség kifejezésének a perszövegekben megjelenő harmadik eszköze a felszólító mód múlt ideje; 1627: „à malefactort, à ki *czelekedte legien*, megh fogtak volt, es jde be hoztak” (544); 1621: „Ha mith *ueteth legien* az I Meszaros Ambrusnak, competens biraia előth prosequalia” (514); 1627: „keszek docealni, hogy így *leőt legien*” (545); 1628: „akár ki *fogta legien megh* az I-tt, az most non est in quaestione” (558). Már ezek a példák is jelzik, hogy a szerkezet a latin *consecutio temporum* szabályaitól elszakadva elsősorban a hivatalos írásbeliségre jellemző elemként él a szövegben. A következő példák tautologikus alakjai pedig még inkább megerősítik ezt a feltevést; 1627: „egy holnappal az utan *fogtak leőt legien* az malefactorokat”, „azok a malefactorok *öltek megh lőt legien*” (545).

A kései ómagyar kor eredeti magyar szövegeiben a jelenség alig adatható, a kódexekben pedig a *coniunctivi praesens perfectum* tudatos fordításaként jelenik meg. Grammatikai szinonimái, az *-át/-é* jeles és a *-t* jeles múlt azonban ebben a forráscsoportban is sokkal gyakoribbak (vö. E. Abaffy 1992a: 181). A 17. századi nyelvtanok paradigmátlázataiban is nyilván a latin alak automatikus megfeleltetéseként kapott helyet a felszólító mód múlt ideje (vö. például CorpGr 212). Ami a perszövegeket illeti, azokban megtalálhatók ilyen esetekben a *-t* jeles múlt idejű alakok is; például 1622: „valamint s valahogi *eseőt*, de az I-k miatt *eseőt* az toluajlas es gilkossagh (522).

9. A közvetett latin hatás legszembetűnőbb jele a feltételes mód használata olyan alárendelt mellékmondatokban, amelyekben a magyar nyelvhasználat kijelentő módot kívánna meg. Ilyen a feltételes jelen megjelenése a) tárgyi mellékmondatokban; 1622: „az I-k...affirmalliak, hogj az factum o dolgok *volna*” (530); b) időhatározói mellékmondatokban; 1622: „mikoron betegh agiaban *uolna*, ... ügy holt meg” (527); c) megengedő mellékmondatokban; 1622: *iollehet* az causa ... *criminalis uolna*, de miuel ... niluan ki teczik, hogy az urat eő Nsgath nem szitta ... husz forinthon marad” (521); d) kötött határozói mellékmondatokban;

1622: „magokat obligáltak volt arra, hogy soha többbe magokat az fele vakmerő-segre nem *vetnek*, hanem tiztek szerent eleghedendeő hust *uagnanak*” (531). Az ilyen módon használt feltételes mód grammatikai szinonimájaként előfordul a felszólító jelen is; 1628: *feieket le tettek az I-k, hogy ők artatlanok legienek*” (555).

A gyakori latinus alakok mellett természetesen a magyaros szerkesztésmódnak megfelelő példákkal is találkozunk; 1624: „azt merte ... mondanj, hogy eò bizoni senki halasthauához nem *lat*” (538); 1621: „Meli dolgot biro vram o kgme fel valaluan azt mondotta, hogi *el vegezi* (517). Nem változik meg a függő mondatokban az eredeti felszólító módú ige sem; 1622: „hitta, hogi *monnjon* utannok és *vegie el*” (523); 1624: „megh hatta volt ... hogi a viz kapura aýtot *chinaltasson*” (537) stb.

A feltételes mód múlt idejű alakjainak használatában a latin hatást két jellemző csoportban követhetjük nyomon:

a) Előidejűséget kifejező mellékmondatokban ’állítólag’ jelentésben (függetlenül attól, hogy a főmondat állítmánya milyen idejű); 1620: „De az mint feölliöl az actioban az dominus A jrattya, hogy ellenseghes keppen a var kapujara *rohantanak uolna*, nem chelekettek (509); 1621: „azt allatia, hogj az varosi biro *adot volna* autoritast az vgasra” (518); 1622: „azt mondgja, hogy szeretetből *czeleködde volna*” (530); 1651: „nem constál, hogy en kezemhez *vettem volna*” (574). Ugyanabban a periratban, amelyből az utolsó idézet való, azok a cselekmények, amelyeket a vádlott beismer, kijelentő módú igealakokkal szerepelnek: „Balogh Martonnen hogy *vettem* egy köből buzát, ugy vettem mint magamét, mert ados volt” (579). Ezek a latin mondattan szabályaitól elszakadt, de a latin hatást éppen automatikus használatává válásukkal jelző szerkezetek peres ügyek tárgyalásában már a kései ómagyar korban általánosak voltak (vö. E. Abaffy 1992a: 176). Az úriszéki iratok tehát ebben a tekintetben a korábban kialakult szokást viszik tovább. (Az 1620–1622 közötti, teljesen kicédulázott jegyzőkönyvekben az 58 feltételes múlt idejű alakból 19 ebben a funkcióban fordul elő.)

b) A feltételes múlt latinus használatának másik tipikus példája a *midön, mikor* kötőszóval bevezetett időhatározói mellékmondat; 1621: „midön az dominus A-nak ... szolgálja az I-nak hazához *ment volna*” (519); 1622: „mikor ... az bort *kertek wolna*” (525). A főmondat állítmánya ilyenkor általában *t* jeles múltban áll. Az 1620–1622 közötti mintában 15 példát, s mindössze 2, a kérdéses helyen kijelentő módú alakot tartalmazó ellenpéldát találunk, az utóbbiakat egyazon periratban; 1621: „Mideön ez I, hol egiszer, hol mazor ä szegenj megh holt vrak ideth a war szwksegere *hordottanak be husth*”, „mideön ez arestum *uolth* (515). A jelenség az iratanyag egészére is szembeütően jellemző.

10. Az elmondottakat tekintsük afféle próbafúrásnak. A felszínre hozott minták azt jelzik, hogy a magyar nyelvtörténetnek ebből a rétegéből bőven van még mit kiaknáznia a kutatásnak; sem a vizsgálatra váró anyag, sem a válaszra váró kérdések hiányától nincs mit tartani.

1. sz. melléklet

Az 1620–1622 között kelt periratok igealak-gyakorisági adatai

		Kijelentő mód					
		Ált.	Hat.	Ikes	Ált.	Hat.	
Jelen	E/1.	4	1	–	T/1.	–	1
összesen:	E/2.	1	–	–	T/2.	1	–
184	E/3.	64	44	19+18*	T/3.	21	10
Múlt¹	E/1.	1	2	–	T/1.	1	2
(-t/-tt)	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
összesen:	E/3.	78	55	7*	T/3.	32	48
226							
Múlt²	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
(-t/-tt	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
volt)	E/3.	4	3	–	T/3.	–	2
összesen:							
9							
		Felszólító mód					
		Ált.	Hat.	Ikes	Ált.	Hat.	
Jelen	E/1.	–	–	–	T/1.	1	–
összesen:	E/2.	2	2	–	T/2.	–	–
62	E/3.	19	12	3+5*	T/3.	8	10
Múlt	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
összesen:	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
2	E/3.	2	–	–	T/3.	–	–
		Feltételes mód					
		Ált.	Hat.	Ikes	Ált.	Hat.	
Jelen	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
összesen:	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
19	E/3.	9	–	3+1*	T/3.	3	3
Múlt	E/1.	–	–	–	T/1.	–	–
összesen:	E/2.	–	–	–	T/2.	–	–
58	E/3.	33	8	–	T/3.	8	9
Mind-összesen:							
560							

* szenvedő ragozású

2. sz. melléklet

A sajátos ragozású igék E/3. személyű alakjainak változatai

Kései ómagyar kor	Úriszék (17. sz.)	Nyelvtanok (17. sz.)
<i>vagyon</i>	<i>vagyon</i>	<i>vagyon</i> *
<i>leszen ~ léssen</i>	<i>leszen ~ ?léssen</i>	<i>leszen ~ léssen ~ lesz</i> *
<i>jő ~ jön</i>	<i>jő ~ jön</i>	<i>jő</i>
<i>nincsen ~ nincs</i>	<i>nincsen ~ nincs</i>	<i>nincsen</i> ** ~ <i>nincs</i> **

Források

- Toldy Ferenc (szerk.) (1866), *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum*. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Magyar Tudományos Akadémia, Pest. = CorpGr.
- Varga Endre (szerk.) (1958), *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Úriszék.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (1992a), Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő 1992: 120–183.
- E. Abaffy Erzsébet (1992b), Az igei személyragozás. In: Benkő 1992: 184–238.
- Benkő Loránd (főszerk.) (1992), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (1999), Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 18: 380–386.
- Sárosi Zsófia (2003), Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy* 99: 434–448.
- Szathmári István (1968), *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zsilinszky Éva (1999), Adalékok egy hangtani jelenség történeti szociolingvisztikai megközelítéséhez. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.), *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 341–345.

* de vö. TESz. *van* a.

** csak MA nyelvtanában fordul elő

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Fónagy Iván

1920–2005

Egy életmű vezértényezői

Fónagy Iván bölcsészként tanulmányait a Bolyai Egyetemen, Kolozsvárt kezdte 1942-ben, de csak 1945-ben folytathatta az ELTE elődintézményében, ahol 1948-ban szerzett diplomát. Addigra azonban sorra jelentek meg számottevő publikációi, már akkor szélesen szerteágazó témakörökben (A stílus zenéje. Zenei adalékok az Oferdingenhez: 1941–1942; Wawiri. A primitív népek költészet: 1942; A mágia és a titkos tudományok története: 1943; Adatok a magyar köznyelv újabbkori változásához: 1943). Kutatómunkáját 1948-tól a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosaként folytatta, innen került 1950-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol 1957-től a fonetikai osztályt vezette. 1967 és 1970 között a Sorbonne vendégtanára volt, majd 1970-től nyugdíjazásáig a CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) ún. kutatásvezető professzoraként működött. Korábban itthon is oktatott, kapcsolatait mindvégig rendszeresen fenntartva Párizsból is. 1990-ben az MTA külső tagjává választották.

Jelképes érvényű, hogy munkásságának teljes dokumentációjú összegzését 2001-ben jelentette meg (Languages within Language. An Evolutive Approach. Foundations of Semiotics Vol. 13. General Editor: Achim Eschbach. John Benjamins Publishing House, Amsterdam – Philadelphia. 2001. 828 o.), eredményeit és hatását mintegy átvezetve a 21. századba. Ennek a munkásságnak a távlatai azonban nemcsak a (tudomány)történeti időben, hanem a tematikai választásokban és továbbgyűrűzéseikben is szélesek és mélyek.

„Nyelvek a nyelvben”. Kutatásainak egyközpontú egyetemességét ez a – Valérynek a költészetről adott meghatározását („külön nyelv a nyelvben”) követő – maga választotta szókép fejezi ki a leghívebben. A szerteágazó tárgyválasztás, sokrétű metodika, vizsgálati anyag, következtetésrendszer ugyanazon báziskérdésre épül: mi a nyelv ontogenezisének képlete és leképeződése a jelen adott nyelvében. Más megfogalmazásban: egy adott nyelvi tény következetes ontogenetikai értelmezése. Az alapgondolat rendkívüli fontosságát hadd példázzák Locke szavai: „Első jelentésben a lélek a lélegzet, az angyal a küldött, és nem kételkedem abban, hogy ha vissza tudnánk menni a szavak forrásáig,

minden nyelvben azt találánk, hogy az érzékek körébe nem tartozó szavak elsődlegesen érzékelhető ideákra utalnak.”

A maga igazolását minden koncepció csakis valóságellenőrzésében nyerheti el. Ha bebizonyosodik, hogy az aktuális közlési folyamat maga is olyan módon rétegzett, hogy egyidejűleg termel és futtat információt eltérő – mondjuk így – történeti mélységű csatornán, akkor többszörösére növekszik annak a kérdésnek a súlya is, hogy a nyelvi rendszer mai állapotában felmutat-e eltérő életkorú rétegeket. Tehát a feltárás szükségszerű első lépése eleve adott. Ennek a megtételét jelezzük a „Dallamfejtés” zárótételében, és vele a Fónagy-életmű maradandó értékét is. A hírforrás és a csatorna között föl kell vennünk egy ’második rejtjelezés’ mozzanatát, a „szabályozott esetlegességek” kódolásának fázisát. Ez a kódolási egység, amely a „torzító” nevet viseli, fejlődéstani szempontból elsődleges, ősi. Benne elementáris, a tudat által közvetlenül nem ellenőrzött összetevők kerülnek a közleménybe, annak fontos részeként. Leplezetten, közvetett módon jutnak kifejezésre, a kifejezés formájának alakjában. S ha így van, a forma is tartalom, mégpedig közvetett tartalom, amely azonban az elsődlegest, az ősit hordozza.

Az elmélet második része, a nyelvi rendszer tulajdonképpeni filogenetikai Haeckel-tétele, tökéletesen egybevág a fentiekkel. A nyelvi jelek összefüggésében, a nyelvi rendszer teljességében, a nyelvhasználat legáltalánosabban megfogalmazható szabályaiban pontos analógia figyelhető meg. A nyelv állandó formálódására vonatkozólag kétszakaszos folyamatot írhatunk le: „a) az első fázisban a beszéd szubsztanciája – a beszédszervek mimézise, a szintaktikai kifejezőmozgás (az elemek rendje, a sorrend módosulása) – amely a statikus szinkronia ideális körülményei között anyagi valóságában nem érzékelhető, egy remotivációs folyamat révén ismét érzékelhetővé válik. Egy artikulációs mozzanat vagy szintaktikai mozgás (sorrendi változás) kifejezővé, ’jelentőssé’ válik. A jelen téves használata, a lexikális vagy grammatikai metafora látens szemantikai energiákat szabadít fel, és utat nyit a külső és belső világgal való kvázi-preverbális kapcsolat felvételének, lehetővé teszi az eddig nyelvi szűrőn keresztül észlelt jelenségek újrainterpretálását. b) A második fázisban a nyelv élénken és hatékonyan reagál a beavatkozásra. A remotivációra demotivációval válaszol úgy, hogy a kifejező eltérést önkényes jellé alakítja. A nyelvi változás, a prelingvális és a nyelvi kód összjátéka a nyelv geneziséét eleveníti fel. A remotiváció a távoli eredetet, a prelingvisztikus kommunikációt idézi, a demotiváció pedig a nyelvi fejlődés lényegi – demagizáló – korszakát rekapitulálja.”

A vonalvezetés a művelti részletek kifejtésében is töretlen, mert az ihletések stabilan állandóak az életműben.

Fónagy Iván alapélménye a nyelvvel kapcsolatban, úgy tűnik, elsődlegesen a hegeli világszemlélet lényegében gyökerezik. Abban az értelemben, hogy a

nyelvi jel nem egyszerűen valamilyen önmagában adott, *Ding an sich* típusú *széma*, persze így is egy rendszer elemeként, hanem hordozója saját történetének. Ez a történetiség azonban nem korlátozódik az újgrammatikus iskola fel-fogása szerinti, eredeti és jelen állapot közötti fejlődésmentre, hanem olyan, amelynek jelenvalósága – remotivációkban, a költészet kifejező stílusfogásaiban, és így tovább –, tehát az aktuális közlésben is megnyilatkozik, megnyilatkozhat. Az *oeuvre* – emellett – utal egy másik indító meghatározottságra is. Ez Freud tanítása, illetve a távolibb háttérben Jung elmélete a kollektív tudattalánról. Legalábbis áttételekkel, de végső soron ezek vezetnek el Fónagyot saját „kettős kódolás” elméletének kidolgozásáig (l. lejjebb). E két fő eszmei vonal metszéspontja az elemzések és értelmezések origója, természetesen a szerző szaktudományos kultúrájának teljes terében, középpontként és kiindulásként. Az alapkérdés: hogyan értelmezzük ebben a szemléleti keretben mindazt, ami a nyelv? A mélyfúrásokhoz Fónagy Iván kutatásainak módszertani arzenálja pedig rendkívül gazdag, a fogalmi analízistől a kísérleti fonetika, a beszédakusztika, az észlelési tesztek és statisztikai eljárások (például az Osgood-skála) eszköztárára is kiterjedően.

A tematika és a problémakezelés tételei nála sokszor *catena* szerkezetet alkotnak, és a tételek láncolata lazább–szorosabb szövésű, konzisztens koncepcióban teljesedik ki. Az összefoglaló művet alapul véve, a „Languages within language” jól példázza ezt, a következők szerint.

1. Az indítás szakmatörténetileg távoli pontra megy vissza, a nyelvi jel önkényességének újratárgyalásával. A szerző a „Kratylos” végső következtetésének lapidaritását igyekszik feltörni azzal, hogy a nyelvi jelek állományában nemcsak önmagukban adottan vannak számottevő mennyiségben eleve motiváltak (mint az onomatopoeitikus elemek), hanem a jelek teljes készletét tekinthetjük úgy, mint amelynek egységei a motiváltság mértéke szerint indexálhatók. Igazolással azt is kimutatja, hogy remotivációjuk – ha ilyenek megjelennek – interlingválisan nagyjából azonos módon történik. Ezt kísérletes tényfeltárással igazolja, elsősorban annak kimutatásával, hogy a nem rokon nyelvek között vizsgálva is az onomatopoeitikus lexikai egységek fonetikailag–fonológiaiag sokkal közelebb esnek egymáshoz, mint az ebben a tekintetben semlegesek. A jelek (részleges) motiváltsága kézenfekvően hozzájárul a nyelvi közlés valóságfeltárásának mélységelességéhez. Ennek intézményes forrása a szótári állomány körében általánosságban is az a tulajdonság, hogy eltérő pontosságú a valóságra utalás maga. Más szóval: a referenciális erő tekintetében szóhasználatunk azért nagyon változó, mert ez a képesség, legalábbis részben, magának a szónak inherens tulajdonsága. A további pontosítást az úzusban pedig a kontextusnak kell elintéznie.

2. A valóságfeltárással kapcsolatos, közelebbről a nyelvi közlemény információtartalmát érinti Fónagy központi szerepű, fő tétele, a „kettős kódolás” elmélete. Maga a kifejezés eredetileg mást jelöl: a képies (vagy általánosabban: perceptuális) és a verbális tudatelemek együttes működését, amely felfogás – Nyíri J. Kristóf szavaival – „a filozófia egész története során, Platónról Wittgensteinig jelen van”. A nyelvészet szaktudományos közismeretében azonban már a Fónagy-féle értelmezés vált honossá. Nem is tudunk másra gondolni, mint amit a szerző ért rajta, annyira közös kincsünké vált. Éppen ezért megelégedhetünk az alapgondolat felidézésével, a kijelentés modalitású közlések példáján. Bármely kijelentés rendelkezik – Griecce-szal szólva – egy ’natural’ vagy ’non-natural meaning’ (’meant N’ or ’meant NN’) komponenssel. Nevezzük ezt a fogalmi tartalmú jelentés-összetevőnek, amely tehát bele van kódolva a közleménybe. Ámde az implementációig eljutva maga ez a tartalmi összetevő keresztülfut egy másik kódolási eljárásan is, és a majd elhangzó nyelvi alakzat ezzel a művelettel válik teljes közleménnyé. A művelet, az érzelmkifejezésé, azaz a kijelentésben foglalt megnevezéshez vagy tényálláshoz való viszony mimetikusán, illetve az artikuláció módjában megváltoztatja az ejtést. Legközvetlenebbül erre az emfatisz alakzatok használatában ismerünk rá. A beszéd tehát ebben az értelemben „kettős kódolású”.

3. A „kettős kódolás” koncepciója valójában keretelmélet, amelyben elhelyezhetővé válik a nyelv rendszerszintjeinek mindegyike. Mi a helyzet a szintaxissal? Igen, az elv működése itt is nyilvánvalónak látszik. A költői nyelv számos megoldása, példája azt tükrözi, hogy a szokványos szórend megbomlik, a szöveg valójában kifejező szintaktikai átszerkesztésen (*syntactic gesturing*) esik át, és ennek nyomán valamilyen értelemben vett többlettartalommal telítődik. Az értelmezés alapjául Bally megállapítása szolgál, amely szerint minden „megzavart” szerkezetű mondat mögött egy semleges, azaz szabályos szerkezetű másik húzódik meg. Ehhez viszonyítva minősül a ténylegesen elhangzó megfelelő nem szabályosnak. Az alapul szolgáló szerkezet természetesen eltérően lehet szabályos a szerkezeti egységek sorrendje szempontjából attól függően, hogy mondjuk az adott nyelv alany- vagy topikprominens. A lényeg az eltérés maga, amely a jegyes és a nem jegyes (*marked* vs. *unmarked*) szembenállását jelenti. Az elemzésbe vont költői példák sokasága bizonyítja azután, hogy melyek azok a tartalmi többletek, amelyeknek a választása végett a lírikus a második, az újrakódolás mellett döntött. Egyidejűleg persze számolnunk kell azzal is, hogy a metrikus-rímes költészetben erős kényszerek még külön is kordába szorítják a szórend megválasztását. E tényben azonban ismét csak járulékos információk (*mental contents*) közvetítését kell látnunk, nem pedig valamiféle erőltetett vergődést a szótagszámok, a rímek vagy a ritmikai képletek tartása végett.

Az interpretációt illetően érdemes a következő dologgal tisztában lennünk. Nincsenek világos, és különösen nincsenek kellőképpen bizonyos ismereteink arról, hogy a szintaktikai szerkesztésnek milyen mentális folyamatok felelnek meg, „mi történik a lélekben” – ahogy Baudouin de Courtenay mondaná. Sőt azt sem tudjuk, hogy mik, milyenek az elemek mentális reprezentációi az agyban. Csak sejtéseink vannak továbbá arról, hogy az elemek kapcsolódási mechanizmusa milyen hatások alatt jut előre a kész mondatig. Ennélfogva az elmondottakat úgy kell értenünk, hogy a (feltételezett) alapszerkezetek mintegy „alá vannak következtetve” a költői szöveg mondatainak, nem pedig az utóbbiak műveleti kiindulásai. A kontamináció jelenségei a köznapi nyelv szférájában is arra utalnak, hogy bizonyos alapul veendő (mögöttes) szerkezetek műveleti szinten akár egyszerre jelenhetnek meg abban a boszorkánykonyhában, amelyből a felszíni struktúra végül kikerül. Egy mindenesetre kétségtelen: a címzett rátalál valamilyen háttérre, hiszen ez nélkülözhetetlen forrása esztétikai vagy egyáltalán szellemi élményének. Fónagy Iván ebben a problémában is a legmélyebbre látott.

Mindazok a további résztémák, amelyek huzamosan foglalkoztatták, így a metafora, a szituációfüggőség, a történeti dinamizmus értelmezése, mind szervesen épülnek egybe felfogásában és elemzéseiben.

Első eredményeit Fónagy Iván 1941-ből emelte be és építette tovább a műbe. Utolsó önhivatkozásának éve 1999. Ez a történeti ív nemcsak az életteljesítmény kibontakozásának fejlődésmenetét tükrözi, hanem azokét a tudományszakokét is, amelyek a startponttól a jelenig szerves előrehaladásban bővítették ismereteinket – nem utolsósorban Fónagy Iván munkásságának jóvoltából.

Amit örököltünk tőle, egészséges, gazdag, reneszánsz szellemiségű életmű.

*

Ivánt a tudományban saját személye és élettörténete egyáltalában nem érdekelte. Egyszer azt mondta, hogy egy középkori szerzetes anonimitásával dolgozik. Mégis, két említés talán megengedhető. Tanítványai iránt ugyanazzal a tisztelettel viseltetett, mint azok iránta. Mint tanár, bizonyára többekkel együtt, gyakran azon kapom magam, hogy ugyanazzal a stratégiával oktatok, mint Fónagy Iván, a professzor. Ezzel a címmel egyébiránt a Szegedi Egyetem és a Sorbonne – vele saját magát is – tisztelte meg.

Szende Tamás

Herman József

1924–2005

Kedves Tanár Úr! Kedves Mariann! Tisztelt gyászoló család!
Tisztelt jelenlévők!*

Azért gyűltünk itt ma össze, hogy végső búcsút vegyünk Herman József akadémikustól, mindannyiunk kedves és szeretett Tanár Urától.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nevében valamint a tanítványok képviselőjében szeretném a kegyelet, az emlékezés és a hála szavait megfogalmazni.

Ehelyütt nem kell arra kitérnem részletesebben, hogy Herman József Tanár Úr milyen nagyszerű pályát futott be és mily ragyogó életművet alkotott, hiszen egyrészt ez ebben a körben közismert, másrészt erről mások már kellő súllyal szóltak. Tudósi és emberi nagyságának érzékeltetésére elég lesz, ha ennek számos megnyilvánulási formája közül csak kettőre térek ki részletesebben, – ezekről rendelkezem ugyanis közeli, személyes tapasztalással – mégpedig arra, hogy mit jelentett Tanár Úr a nemzetközi latin nyelvtudománynak és mit tanítványai számára.

Hogy miért Tanár Úr latin nyelvészeti tevékenységét emelem ki sokrétű munkásságából, arra nyilván elég lesz a következőket megemlíteni. Herman József professzor munkásságában kiemelt szerepet töltött be a latin nyelvészet, nagyszámú nyelvészeti tanulmányának mintegy fele foglalkozik latin, elsősorban kései és vulgáris latin nyelvészeti kérdésekkel. Említésre érdemes, hogy romanisztikai dolgozatainak jó része is latin ihletésű, ami természetesnek mondható, hiszen a román nyelvek kialakulása, a latin-román átmenet rejtélyes, forrásokból nehezen kibontható, bonyolult s részben még ma is megoldatlan kérdésköre bővölte el Tanár Urat: tanulmányaiban számos nagyon fontos rész kérdés ragyogó megoldásával sikerült a tisztánlátást segítenie. Természetesen nem hiányzott a latin példanyag Tanár Úr általános, elméleti jellegű nyelvészeti tanulmányaiból sem: ennél azonban fontosabb, hogy Herman József összes latin nyelvészeti, nyelvtörténelmi tanulmánya felhasználja az általános és elméleti nyelvészet módszereit és eredményeit, sőt: elmondhatjuk, hogy latin, illetve vulgáris latin nyelvészeti munkásságának éppen az elméleti megközelítés következetes alkalmazása adja meg azt a jellegzetességét, amely megkülönbözteti és kiemeli Tanár Úr tanulmányait világviszonylatban is. Ennek

* Elhangzott 2005. október 24-én a Farkasréti temetőben.

köszönhetően a legkisebb, elsősre parciálisnak tűnő kérdéstről is úgy tudott előadni, írni, hogy abból mindig figyelemre méltó eredmények születtek: talán ez az egyik legfontosabb vonása Tanár Úr tanulmányainak, azok sikerességének egyik, ha nem a legfontosabb kulcsa, egyfajta vé d j e g y e . Az általános nyelvtudomány módszerei és eredményei közül hallatlan jó érzékkel mindig azokat az aspektusokat vonta be a latin nyelvészeti problémák megoldásába, amelyek a legtöbb eredménnyel kecsegtettek. Talán kevesen tudják, hogy a nemzetközi ókortudomány egyik legnagyobb összegző sorozatának 1983-ban megjelent kötetében, a vulgáris latin kutatás történetét és eredményeit összefoglaló tanulmány szerzője egye d ü l Herman Józsefet és munkásságát említi és tárgyalja érdemben azok közül, akik modern nyelvészeti módszerek alkalmazásával előre vitték a vulgáris latin nyelvészeti kutatást. Így már érthető, hogy miért Herman József professzor volt az, aki kezdeményezte a vulgáris latin kutatás nemzetközi fórumának létrehozását, és meg is rendezte az első nemzetközi kései és vulgáris latin kollokviumot 1985-ben, Pécsen: a konferencia nemzetközi bizottságának tagjaként mindvégig óvó, szeretetteljes gonddal segítette annak működését, kibontakozását. A nemhogy hazai, de vilá g v i s z o n y l a t b a n i s egye d ü l álló kezdeményezés életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a háromévente ülésező kongresszus jövőre már 8. alkalommal kerül megrendezésre, mégpedig Oxfordban, sajnos már az alapító hősosz, Herman József professzor nélkül, de az ő szellemében, hagyatékát tovább gondozva. Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a Tanár Úr egy olyan tankönyvet adott a vulgáris latinról a világnak, amely mé l t á n példa nélküli karriert futott be: számos kiadást ért meg világnyelveken, sőt még japánul is megjelent, és végül magyarul is eljuthatott az olvasókhoz, hazánk egyetemein is szolgálatba állva mint a latin és romanisztikai nyelvészeti oktatás egyik alapműve.

De Herman József professzor nemcsak tanulmányain és könyvein keresztül tanította, bátran mondhatjuk, a világ latinista és romanista ifjúságát, hanem szóban is, akár a katedráról, akár ennél közvetlenebb formáról legyen szó. Hiszen ő maga mondta, hogy „kisszámú szenvedélyeinek egyike az egyetemi oktatás”, és ennek a szenvedélyének hódolt is, nemcsak itthon, de külföldi egyetemeken is. Ennek köszönhetően tanítványok generációi nőttek fel a szárnyai alatt és kaptak tőle életre szóló indíttatást: itthoni működése során főként romanisták, később, részben velencei professzorsága idején majd újbóli, immár végleges, de a külföldtől természetesen soha el nem szakadó hazai tevékenysége idején, már latinisták is. Az egyetemi működés mellett azonban volt még egy jellegzetes formája annak, a h o g y és a h o l Tanár Úr tanítványokat vonzott magához: ez pedig, talán nem meglepő módon, éppen a nemzetközi konferenciák világa volt, különösen a latin nyelvészeti és főképp a vulgáris latin kollokviumok, amelyek egyébként az ilyesfajta összefüggések közül, elmondása szerint, a legközelebb

álltak a szívéhez. Ezeken a rendezvényeken Herman József professzor, azon túl, hogy ragyogó előadásokat tartott és a szervezőbizottságok aktív tagjaként legendásan jó diplomáciai érzékét is kamatoztatva segítette az éppen aktuális vagy már a következő konferencia szervezését, a szűkebb értelemben vett szakmai utánpótlás útjának egyengetésére is jelentős figyelmet fordított. Nemcsak hogy szívesen vette, ha hozzá fordulnak a fiatalok, vagy akár kevésbé fiatalok, különböző kérdésekkel, kérésekkel, hanem egyenesen ő hívta magához közülünk a bátortalanabbakat: nemcsak kérdéseinket válaszolta meg, hanem ő maga tett fel kérdéseket, javasolt kutatási témákat, igazított el bennünket akár tudomány-szervezési kérdésekben is. A szó legnemesebb értelmében volt *Doktorvater*, apai gondoskodással, szóval és cselekedettel segítve tanítványait, nem téve különbséget aszerint, hogy határainkon inneni, vagy túli fiatalról volt szó. Hívó szavára tanítványai bárhol felkeresték: hogy csak egyetlen jellemző példát említssek, amikor a velencei egyetemen 2001-ben szemináriumot tartott, jobban mondva kisebb kollokviumot szervezett a latin felirati nyelvészetről, Németországból, Olaszországból és Magyarországról jöttek el discipulusai, akik szintén szóhoz juthattak, beszámolva saját, témabavágó kutatásairól. Hogy Herman professzor mennyire utolérhetetlen nyelvtelenség volt, azt jól illusztrálja, hogy Tanár Úr ezt a szemináriumot, melynek különleges hangulatához nyilván a velencei tél élménye is hozzájárult, négy világnyelven vezette, mindenféle szünet nélkül váltva az egyikről a másikra, aszerint, hogy melyik résztvevőhöz melyik világnyelvet gondolta közelebb állónak. Soha nem felejtjük, nem felejtjük el a Ponty utcai, majd Szilágyi Erzsébet fasori találkozókat, amikor a tartalmas és szakmai beszélgetések mellett Professzor Úr figyelmessége a vendéglátás prózaibb, materiálisabb szintjeire is kiterjedt. Soha nem felejtjük Tanár Úr nagyvonalúságát, többek között, amikor egynémely itthon elérhetetlen szakkönyvet — javaslatra — hezitálás nélkül megvett, majd saját érdeklődését is elfojtva rögtön kölcsönadott. Hiányozni fognak azok a beszélgetések, amikor nemzetközi konferenciákon, a szünetekben, a kirándulásokon eligazította tanítványait, akár szakmai, akár a szakma jeles vagy kevésbé jeles képviselőivel kapcsolatos kérdésekben, persze mindig diplomatikusan közölve finom iróniával fűszerezett véleményét. Hiányozni fog az az igaz, európai ember, tanár és kolléga, akire mindig számítani lehetett, legyen szó az élet bármely vetületéről; akire büszke lehet egyetemünk, hogy professzorának tudhatta, országunk, hogy magyar tudósként egyedülálló módon öregbítette hazánk hírnevét, és egész Európa, hogy európai tudósként és tanárként európai fiatalok generációit nevelte, oktatta.

Joggal írta hát Herman József professzor nyelvészi pályaképében, hogy: „lesz talán utóéletem, vannak jó kollégáim és tanítványaim: bizakodom.” A bizakodás nem alaptalan, a talán pedig már biztos: a tanítványok Európaszerte megpróbálnak méltók lenni mesterükhöz, hiszen a Tanár Úr útmutatásait követve,

akár témáit is folytatva ápolják azt a szellemi örökséget, amelyet Herman József hagyott rájuk, ránk.

Búcsúzásképpen pedig hadd illesszek ide egy idézetet éppen Tanár Úr egyik tanulmányából, melyet a sírfeliratok „Halotti szellemeknek” jelentésű *Dis Manibus* kifejezésének szentelt. Ez a mondat egy feliratos ókori római temetési beszéd utolsó soraként így szól: „A halotti szellemek biztosítsanak neked nyugalmat és így őrizzenek meg téged, ezt kívánom”: *te di Manes tui ut quietum patiantur atque ita tueantur opto.*

Adamik Béla

Alo Raun

1905–2004

Az észti nyelvtudomány 2005-ben több jeles dátumot ünnepel: Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) kétszáz éve, Paul Ariste (1905–1990) és Alo Raun száz esztendeje született. Utóbbtól tavaly – 99 éves korában – távol észti hazájától vettek végső búcsút.

1905. május 8-án egy tartui vasutas családban született Aleksei Reisman, aki 1935-től kezdve az Alo Raun nevet használta. 1917-től 1919-ig szülőhelyén egy orosz nyelvű gimnáziumban tanult, majd az önálló Észti Köztársaság államnnyelvén – anyanyelvén – folytatta tanulmányait. 1924-ben iratkozott be a Tartui Egyetemre. Először indoeurópai nyelvésznek készült, de buzgón látogatta a finnugrisztikai előadásokat is. Ami az utóbbiakat illeti, Julius Mark (1890–1959) uráli nyelvészeti, Julius Mägiste (1900–1978) és a finn Lauri Kettunen (1885–1963) balti finn nyelvészeti és Walter Anderson (1885–1962) népköltészeti óráit. (Valamennyi észti oktatója – vele együtt – később a szabad világot választotta.)

1931-ben készített szakdolgozata a permi nyelveket vetette egybe. A finnugor nyelveket összehasonlító doktori értekezését – az időszakban ezen a területen egyedülként – 1935-ben védte meg, mely 1942-ben meg is jelent („Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen”, majd 1949-ben Stockholmban „Zur Komparation im Finnisch-Ugrischen” címen adták ki). E munkához eleinte Magyarországon gyűjtött anyagot, miközben Zsirai, Gombocz és Németh Gyula egyetemi (továbbá Kodály Zoltán népzenei) óráit látogatta. Összesen másfél évet: nyolc (1931) és tíz (1932–1933) hónapot töltött hazánkban. Közben a Magyar Nyelvnek írt egy etimológiai cikket, „A magyar *húsz* szó és rokonai” címmel (1934: 93–96).

A Tartui Egyetemnek 1935-től volt oktatója. Többek között a finnugor népeket és nyelveket bemutató kurzust tartott, továbbá e nyelvek kutatásának történetét, és magyar nyelvet is tanított. Később a finnugor nyelvek török kapcsolatairól tartott órákat. 1937-ben az „Eesti Keel” című folyóirat felelős szerkesztője lett. Gyakran publikált a „Keel ja Kirjandus” című periodikában is. Írásai között szófejtések is megjelentek, például magyar vagy cseremiszi etimológiák. Az 1938–1939-es tanévben észti lektor a Turkui Egyetemen. 1939-ben ő lett az Észti Tudós Társaság első titkára. Ő volt az Akadémia Anyanyelvi Társaságának is a titkára. Még a második világháború kitörése előtt – Andrus Saareste és Julius Mägiste társaságában – Észtországot képviselte a Dmitrij Bubrih rendezte leningrádi finnugor nyelvészeti konferencián. Ezt követően a német megszállás alatt fogságba esett mordvinok és cseremiszek nyelvéről írt tanulmányt.

1944-ben Németországba emigrált négytagú családjával a szovjet megszállás elől. 1946–1949 között a hamburgi Balti Egyetemen docens, a bölcsészkar dékánhelyettese és könyvtárosa. Elméleti nyelvészeti és hangtani, összehasonlító finnugrisztikai, valamint finn és latin nyelvet tanított. 1948–49-ben egyike az egyetem három rektorának.

Öt év után, 1949-ben a Raun-család az Egyesült Államokba költözött. Eleinte Raun francia- és spanyoltanári állást töltött be az egyik Washington állami egyetemen. Guggenheim-ösztöndíjjal került 1951-ben az Indiana állambeli Bloomingtonba. 1952-ben sikerült itt, a Bloomingtoni Egyetemen állást találnia, ahol első feladata a magyar nyelv intenzív oktatása volt. 1955-ben lett ún. vendégprofesszor, 1958-ban docens, 1959-től egyetemi tanár (az adatokat elsősorban Alvre 1994: 244–247 alapján közlöm). Bloomingtonban a Kelet-Európai Intézetben a tanterven belül urál-altaji nyelveket is oktattak, és 1964-ben megalakult egy új tanszék, a Department of Uralic and Altaic Studies. Egészen addig itt volt Alo Raun munkahelye, amíg 1975-ben – hetven esztendőskorában – nyugdíjba nem vonult. Sinor Dénes szerkesztésében ekkor látott napvilágot a munkásságát elemző és elismerő ünnepi kötet, a „Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of A. Raun” (Sinor 1977).

„Raun előadásai és szemináriumai tematikájának legmeglepőbb vonása a sokszínűség, amely az idők folyamán csak gazdagodott” (Alvre 1994: 246). Paul Alvre cikke alapján álljon itt néhány tétel Alo Raunnak, a bloomingtoni egyetemi oktatónak a tanrendjéből:

1952–1955: bevezetés a nyelvtudományba, általános fonológia, az uráli és a török nyelvek rokonsága, a „Kalevala”;

1953-tól: az észti és a mordvin nyelv szerkezete, a vogul és az osztják nyelv, a nyelvtudomány története, a fordítás módszertana;

1963-tól: strukturális szemantika, nyelvtipológia, a világ nyelvei, szókészlet-tan, lexikostatisztika, bevezetés a nyelvi taxonómiába;

1964-től: az uráli nyelvek és népek, az uráli népek szociális viszonyai, az uráli nyelvek összehasonlító fonológiája; finnugor nyelvek: a lapp, a mordvin, a magyar nyelv; magyar nyelvtörténet, magyar irodalom; üzbég nyelv.

Számos tankönyv megírása fűződik Raun nevéhez. Egy-kettő címe: „The Mordva” (1955a), „The Ostyak (Khanti) and the Vogul (Mansi)” (1955b). 1963-ben jelentette meg „Johdatusta struktuaalikieliteteeseen” című művét a helsinki Tietolipas sorozatában. E mű lett a budapesti finnugor szakos képzésnek – és egyebek mellett Hajdú híres egyetemi tankönyvének, a BUNy-nak – az alapja (Hajdú 1966). Csak az alábbi fejezetcímekre elég utalni: „Fonologia. Morfologia ja syntaksi. Kielitypologiaa.” Az Uppsalába menekült Andrus Saarestével együtt adták ki az „Introduction to Estonian Linguistics” című kézikönyvet (Wiesbaden 1965). Tanulmányait összegyűjtötte, és 1971-ben Bloomingtonban új művel

jelentkezett: „Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics”. Julius Mägistével egyidejűleg foglalkoztatta anyanyelvük szókészletének eredete. Némileg átdolgozva kiadta Mägiste terjedelmes, de csiszolatlan és hézagos kéziratát (Mägiste 1982–1983). Egyidejűleg ő is elkészítette a maga „etimológiai kézikönyvét”, észt szőfejtő szótárát („Eesti keele etimoloogiline teatmik”. Rooma – Toronto 1982; Tartu 2000²). E művek túlnyomó többsége megtalálható a Bayerle Gusztáv által összeállított és Kölnben kiadott könyvészeti munkában („Alo Raun Bibliography”). Én magam mordvinisztikai, illetve finnugrisztikai munkásságom során főleg a következő dolgozatait forgattam: „Survey of the History of Mordvin Linguistics” (Raun 1977: 93–107); „The Mordvin Language” és „Proto-Uralic Comparative-historical Morphosyntax” (1988a, 1988b). Kései hazai nyelvtudományi cikkei közül egy tudománytörténeti és egy finnugor hangsúllyal kapcsolatosat érdemes megemlíteni: „Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről” (1974a) és „On Stress and Length in Proto-Finno-Ugric” (1974b). Raun érdeklődési köre – mint láthattuk – a turkológiára is kiterjedt, 1969-ben jelent meg a „Basic Course in Uzbek” című tankönyve.

Alo Raun 1991-ben megözvegyült. A család barátai az egyetemre hozták fiát, Toivo Ülo Raunt, hogy egyúttal közelben élő apját is támogassa. Az ifjabb Raun azóta – mint „az uráli és altaji tanulmányok” tanára – folytatja a bloomingtoni történelem tanszéken édesapja egyetemi karrierjét: balti, finn és skandináv történelmet, észt művelődést, uráli népeket és műveltségeket tanít, valamint Oroszország mint sok etnikumú birodalom címmel előadás-sorozatot vezet.

Alo Raun élete utolsó éveit öregek menhelyén töltötte. 2004. június 14-én hunyt el. A bloomingtoni hírek szerint ismert történész fia sem törődött sokat édesapjával, aki a Finnugor Társaság, az Észt Tudós Társaság és a Societas Uralo-Altica tiszteleti tagja volt, valamint tagja a Finn Irodalmi Társaságnak meg a Kalevala Társaságnak. Aki megkapta a finnországi Oroszlán Lovagrend keresztjét, és akit az újra független Észt Köztársaság 2001-ben – az önállóság tizedik évfordulóján – az észt államért és népért folytatott tevékenységéért magas kitüntetéssel, a Fehér Csillag renddel tüntetett ki.

Alo Raun tudós hazafi volt. Észtország teljes joggal büszke messze szakadt fiára, aki számára Észtországból indul ki minden. Szépen búcsúztatja hűséges tanítványa, Paul Alvre (2005).

Zaicz Gábor

Irodalom

- Alvre, Paul (1994), Alo Raun professzor (1905–) In: Bereczki Gáborné Mai Kiisk (vál. és szerk.), Észtország a fordulat után. BDTF, Savariae [Szombathely]. 244–247.
- Alvre, Paul (2005), In memoriam Alo Raun. LU 41: 74–78
- Bayerle, Gustav (1980), Alo Raun Bibliography. E. J. Brill, Köln.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mägiste, Julius (1982–1983), Estnisches etymologisches Wörterbuch, I–XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Raun, Alo (1934), A magyar *húsz* szó és rokonai. MNy 30: 93–96
- Raun, Alo (1955a), .The Mordva. Human Relations Area Files, New Haven.
- Raun, Alo (1955b), The Ostyak (Khanti) and the Vogul (Mansi). Human Relations Area Files, New Haven.
- Raun, Alo (1963), Johdatusta struktuaalikielieteeseen. TL 30.
- Raun, Alo – Saareste, Andrus (1965), Introduction to Estonian Linguistics Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- Raun, Alo (1969), Basic Course in Uzbek. UAS 59.
- Raun, Alo (1971), Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. UAS 107.
- Raun, Alo (1982), Eesti keele etimoloogiline teatmik. Maarjamaa, Rooma – Toronto. Második kiadás: Maarjamaa, Brampton – Tartu 2000.
- Raun, Alo (1974a), Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről. NytudÉrt 83: 483–486.
- Raun, Alo (1974b), On Stress and Length in Proto-Finno-Ugric. AL 24: 303–306.
- Raun, Alo (1977), Survey of the History of Mordvin Linguistics. UAJb 49: 93–107.
- Raun, Alo (1988a), The Mordvin Language. In: Sinor 1988: 96–110.
- Raun, Alo (1988b), Proto-Uralic Comparative-historical Morphosyntax. In: Sinor 1988: 555–571.
- Sinor, Denis (ed.) (1977), Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of A. Raun. Indiana Univ Research, Bloomington.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), The Uralic Languages. Description, history and foreign influences. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.

Kovács Magdolna: Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian

Åbo Akademi University Press, Turku. 2001. 250 o.

A többnyelvűség jelöletlensége azt jelenti, hogy legtöbbször számunkra léteznie kell két vagy több olyan nyelvnek, nyelvváltozatnak, amelyek közül bizonyos kommunikációs helyzetben az interakció sikere érdekében kénytelenek vagyunk választani (Wardhaugh 1995: 89). A kódváltást többen többféle szempontból határozták meg attól függően, hogy a jelenség pszicholingvisztikai, szociálpszichológiai, szociolingvisztikai vagy tisztán nyelvi oldalát világitották meg. Grosjean meghatározása szerint a kódváltás nem más, mint „két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Grosjean 1982: 145). Kódváltás jellemzi az emigrációban élők nyelvhasználati normáit is. Az általuk használt kontaktusváltozatot – a részleges nyelvészajátítás vagy nyelvvesztés miatt – nyelvszerbeli változatosság jellemzi, amelynek feltárása számos kutatás tárgyát képezte már (vö. Haugen 1950, Clyne 1967, Blom és Gumperz 1972).

Kovács disszertációjában a kódváltások fajtáit vizsgálja az Ausztráliában élő finn és magyar emigránsok nyelvi repertoárjában. Dolgozatában az ausztrál-finn [AF] változat elemzésére összpontosít és párhuzamot von az ausztrál-magyar [AM] változattal. Célja, hogy a kontaktusváltozatok vizsgálatával bebizonyítsa, hogy az AF és az AM nyelvszerbeli sajátosságaiban változást, és nem véletlenszerű váltakozást érhetünk tetten. Tehát felhívja a figyelmet a kódváltás szerepére a nyelvcsereben. Érvelésének támogatására mutatja be azt a kódváltást folyamatként értelmező modellt, amely alkalmas lehet a mátrixnyelvtől való eltávolodás mértékének mérésére egy olyan emigráns beszélőközösségben, ahol a nyelvcsere éppen folyamatban van. A szerző az interjúk segítségével gyűjtött anyagban a kódváltás grammatikai jellemzőit és pragmatikai funkcióit vizsgálja.

A nyelvek közötti érintkezés szinkrón változatossága legkönnyebben a többnyelvű beszélő nyelvhasználatában érhető tetten. Ennek legfeltűnőbb jellemzője a kódváltás. Kovács az alábbi hipotézisek alátámasztására tesz kísérletet: (1) a kódváltás hasonló morfológiai változásokat indukál két morfológiai szempontból egyező felépítésű nyelv rendszerében, (2) összefüggéseket fedezhetünk fel a kódváltás következtében létrejövő strukturális egyszerűsödés, a másodiknyelv elsajátítása és a nyelvvesztés között. A kódváltás három nyelvészeti szempontú típusát szokás vizsgálni attól függően, hogy a megnyilatkozásban hol foglalnak helyet: (1) mondaton kívüli, (2) mondatok közötti és (3)

mondaton belüli kódváltás (cf. Poplack 1980, vö. Bartha 1999). A fentiek közül Kovács a mondatokon belüli kódváltás szabályszerűségeinek vizsgálatával kíván választ kapni kérdéseire. Emellett nem hanyagolja el a kódváltás pragmatikai funkcióinak elemzését sem, amelyeket összevet a strukturális változásokkal. A vizsgálat elsődleges célja pedig az, hogy felépítse azt a modellt, amely univerzálisan ugyan nem érvényes, de hasznos eszköz lehet a kódváltás és a nyelvcsere összefüggéseinek kutatásában, elsősorban az agglutináló nyelvek esetében.

A bevezető fejezetben alapos áttekintést, értékelést kapunk a kódváltás, a nyelvcsere, a nyelvfenntartás, a nyelvvesztés, a nyelvhalál szakirodalmáról. Mivel a kódváltás vizsgálatában a lexikon változásának megfigyelése elsőrendű fontosságú, a szerző kitér a kölcsönzés elméleti és terminológiai problematikájára. Végül a nyelvcseremodellek közül a „Matrix Language Frame Model” és „Matrix Language Turnover Hypothesis” néven ismert, Myers-Scotton (1999) által kidolgozott modellt, valamint Auer (1999) elméletét és a Thomason-Kaufman (1988) modellt tartja példaértékűnek.

A 2. fejezetben a szerző körüljárja az AF és AM kontaktusváltozatok kialakulásának társadalmi és történeti hátterét, amelyet a szakirodalom bemutatása követ. A szerző itt kitér azokra a nyelvi és nyelven felüli tényezőkre, amelyek meghatározzák a nyelvkontaktusokat Ausztráliában.

Ausztrália az ott beszélt nyelvek számát tekintve a világ talán legtarkább kontinense, ahol a nyelvi és kulturális pluralizmus ma már norma; a 48 őshonos nyelv mellett 200 másik nyelvet beszélnek. Az angol a nemzeti és többségi nyelv, amely mellett például finn és magyar anyanyelvű emigráns kisebbségi közösségek is élnek. A finn bevándorlók legnagyobb része az anyaországot elsősorban gazdasági okokból elhagyva az 1960-70-es években telepedett le Ausztráliában. Számuk ma meghaladja a 8.000-et. Mint köztudott, a magyarok az 1956-os forradalmat követő időszakban menekültek el Magyarországról nagyobb számban. Ausztráliában ma mintegy 25.000 magyar él az ország nagyobb városaiban. Mindkét kontaktusváltozat tehát viszonylag fiatalnak mondható. A finn és magyar nyelvi helyzetet Kovács (Tandefelt 1988 alapján) három szinten elemzi: társadalmi, közösségi és egyéni szinten. Megállapítja, hogy bár az állam támogatja a kisebbségek nyelvfenntartási törekvéseit, és a közösségek is aktívan részt vesznek a nyelv és a kultúra ápolásában, a nyelv fennmaradásának kérdése leginkább az egyén anyanyelvi kompetenciájától és nyelvválasztásától függ. Az egyén szintjén a nyelvromlás egyértelmű jelei mutatkoznak, elsősorban a második nemzedék kontaktusváltozatában. A nyelvcsere mindkét emigráns beszélőközösségben elkerülhetetlennek látszik.

Sem az AF, sem pedig az AM nem rendelkezik jelentős háttérodalommal. A magyar kontaktusváltozatait mind emigráns, mind pedig őshonos közösségekben

sokan és sokat vizsgálták már (vö. Kálmán 1975, Kontra 1990, Fenyvesi 1998, Bartha 1993, Lanstyák 1993, Borbély 2001). A Finn Akadémia Virtaranta irányításával egy longitudinális vizsgálat során foglalkozott nagyobb rész a finn Amerikában beszélt változatával, kisebb rész az AF-el (l. Virtaranta 1993). Kovács a disszertációjához e gyűjtés anyagát használta fel és elemezte; az AM adatokat maga gyűjtötte.

A 3. fejezetben a szerző bemutatja az adatközlőket, valamint az elemzésre váró korpuszt. Az adatközlőket a következők szerint kódolta: földrajzi/nyelvjárási háttér, az emigrálás időpontja, az Ausztráliában tartózkodás hossza, tanulmányok, foglalkozás.

Egy szociolingvisztikai vizsgálat értéke abban is rejlik, hogy hányféle módon gyűjtötték az abban szereplő adatokat. A szerző az adatgyűjtés módszerül az irányított beszélgetést választotta, amelyen belül alkalmaz még egy nyelvhasználati interjút, valamint feltesz néhány nyelvtudást mérő önértékelő kérdést is. Az adatgyűjtésre 1986 és 1994 között került sor Ausztráliában. Milroy (1987) szerint gyakorlati megfontolások alapján dönt a kutató arról, hogy hány adatközlőtől gyűjt anyagot. 1986-ban Hannele Hentula a finn korpuszt 50, 1992 és 1994 között Kovács a magyart 35 adatközlőtől gyűjtötte abból a megfontolásból, hogy vizsgálatában a finn anyag elemzését tartja elsődlegesnek. A vizsgálati minta értelmezett minta volt, a szerző az adatközlőket – Hentula módszerét követve – a kor és a nem figyelembevételével választotta ki (l. 1. táblázat). Az irányított beszélgetést ugyancsak meghatározott témacsoportok köré szervezte: pl. gyermekkor, az emigrálás okai, első benyomások Ausztráliáról, tanulás, munka, családi élet, barátok, szabadidő (l. Kontra 1990). Az adatközlőket különböző társasági összejöveteleken vagy újsághirdetés alapján választották ki. A magyar adatközlők – a finnekkel ellentétben – városi környezetből kerültek ki.

Kovács a 4. fejezetben kitér az olyan fogalmak meghatározásának problémájára, mint kódváltás, kölcsönzés, kódkeverés, transzfer. Szinkron vizsgálatok esetén ugyanis nincs olyan megbízható módszer, amelynek segítségével egy nyelvi elemről biztonsággal állíthatjuk, hogy kölcsönző (vö. Kontra 1990). Bár többen a szó használati gyakoriságát tartják az elkülönítés egyik legfontosabb feltételének (vö. Pfaff 1979), Kovács munkájában csak azokat a nyelvi elemeket tekinti kölcsönzavaknak, amelyek – az egyszavas kódváltással ellentétben – fonológiaiilag beépültek a fogadó nyelvbe. Hasonlóképpen nem problémamentes a társalgás alapkódjának meghatározása. Bartha, Hamers és Blanc (1989) megállapítására hivatkozva írja, hogy „a társalgás alapkódja általában az, amelyen a beszédpartnerek kommunikatív kompetenciájának összege a legnagyobb”. Az alapkód léte általában nem vitatott, meghatározása azonban annál körülményesebb lehet. A szerző itt a finn és magyar szavak előfordulási gyakorisága alapján döntött úgy, hogy az interjúk alapkódja a finn és a ma-

gyar. Tette ezt annak ellenére, hogy az egyszavas kódváltások száma nem egyező a két nyelvben. Hozzáteszi azonban, hogy az alapkód megváltozhat, például akkor, amikor angol a főmondat alanya és állítmánya.

A fejezet további részében Kovács áttekinti a mondatokon belüli kódváltás megszorításaival foglalkozó elméleteket (l. Poplack 1980, 1990; di Sciullo et al 1986, Halmari 1997, Myers-Scotton 1997). Kifogásolja, hogy ezek a megszorítások főként grammatikai jellegűek és nem vesznek figyelembe egyéb olyan szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, pragmatikai tényezőket, amelyek kódváltást okozhatnak.

A fejezet szól a kódváltás korábbi elméleteiről is (vö. Matrix Language Frame Model, MLF Turnover Hypothesis, Muysken háromszög modellje, Auer modellje). Kovács a modellek különbözőségét abban látja, hogy szerzőik a kódváltás hosszú távú következményei közül a nyelvcsere/nyelvhalált vagy a két nyelv érintkezésének eredményeképpen kialakuló új grammatikai megszorításokat, struktúrákat emelik-e ki. Saját modelljét grammatikai, pragmatikai és szociolingvisztikai szempontok szerint építi föl, amelyben a grammatikai szempont kapja a legtöbb figyelmet.

Az 5. fejezetben a szerző összefoglalja a finn-angol kódváltás háttérodalmát, majd felsorolja azokat az egyszavas kódváltástípusokat, amelyeket a statisztikai elemzés körébe vont és amelyeket kizárt. A finn korpusz 2.503, a magyar 1.492 kódváltást tartalmaz. Ezek között szerepelnek más nyelvekre történő kódváltások is (pl. svéd, német, héber). Bár mondatbeli helyüket és szerepüket tekintve ezek nem különböznek a finn-angol, magyar-angol kódváltásoktól, mégsem képezik a statisztikai elemzés részét. Kizárja a vizsgálatból továbbá a kölcsönzavakat és a tulajdonnevek egy részét. A kölcsönzésnek két típusát szokás megkülönböztetni: (1) alkalmi kölcsönzés és (2) meghonosodott kölcsönzés (Bartha 1999:120). Kovács nem tesz különbséget a kettő között, arra hivatkozva, hogy grammatikailag nem fedezhető fel különbség a két típus között. De mivel mindkettő része lehet egy kódváltás-nyelvcsere összefüggést feltételező modellnek, a különbség létét nem tagadja. Nemcsak kódváltás-nyelvcsere összefüggésben tételezhető fel kontinuum, hanem egyazon beszélgetés során kódváltás-kölcsönzés kapcsolatában is. A szerző példákat említ arra, amikor néhány adatközlő kísérletet tett az egyszavas kódváltást kölcsönszóvá alakítani (l. *crocodile* : *krokodaili*). Ugyanezt a kontinuumot diakrón szempontból is feltehetjük. A szerző itt amellet érvel, hogy a kódváltás nem jelent közbülső állomást a kölcsönszóvá alakulás előtt. Sőt, lehetségesnek tartja, hogy a kódváltás fázisa teljesen elmarad, és a beszélő közvetlenül veszi át a kölcsönadó nyelv szavait. A háromnál többszöri előfordulást kölcsönzésnek tartja, az egyszerit vagy kétszerit alkalmi kölcsönzésnek. A leggyakrabban kölcsönzött AF szavak főnevek, amelyek a kölcsönzés gyakoriságára való tekintet nélkül fonológiailag integrálódnak a kölcsön-

ző nyelv rendszerébe. A várakozással ellentétben az angol–finn kölcsönszavak listáját nem követi az angol–magyar. Az bizonyosnak látszik viszont, hogy a magyar–angol kölcsönszavak szófajukat illetően főnevek és viszonylag ritkán fordulnak elő. A vizsgálat részét képezik a tulajdonnevek közül az egyszavas kódváltások, a kölcsönzött tulajdonnevek azonban nem. Mivel a dolgozat célja, hogy egy folyamatban lévő kódváltást mutasson be, a szerző a korpusz minden kódváltástípusát megvizsgálta. Így például a függő beszédet, a befejezetlen kódváltást vagy az olyan szupraszegmentális megoldásokat, mint a metanyelvi kommentár.

Az adatokból kitűnik, hogy mind az AF, mind pedig az AM korpuszban az összes kódváltástípusból a mondaton belüli kódváltások dominálnak. A kódváltás gyakoriságát tekintve különbség fedezhető fel az életkor és a nem tekintetében. Ahogyan várható, a finn emigránsok második nemzedékének nyelvi repertoárjában fedezhető fel a legtöbb, az első nemzedékében a legkevesebb kódváltás. A harmadik nemzedék a korpuszban alulreprezentált, ezért a rá vonatkozó adatok nem szignifikánsak. Hasonlóképpen nem vonható le messzemenő következtetés a magyar adatokból, hiszen a vizsgált korpusz kisebb mint a finn. Ennek ellenére Kovács megállapítja, hogy kódváltás ugyanolyan gyakorisággal fordul elő az egyes nemzedékek nyelvi repertoárjában, és ez magyarázható többek között a magyar emigránsok jobb magyar nyelvtudásával, vagy azzal az erős érzelmi kötődéssel, amellyel a magyar emigránsok a magyar nyelv iránt viseltetnek. A nemek tekintetében az állapítható meg, hogy a finn nők többször váltottak nyelvet, mint a férfiak. A magyar adatok itt sem reprezentatívak.

A 6. fejezet a kódváltás pragmatikai funkcióit (függő beszéd, címzett kiválasztása, megjegyzés, magyarázat, témaváltoztatás stb.) elemzi mindkét korpuszban és rámutat arra, hogy ugyan a pragmatikai funkciók mind jelen vannak az adatokban, mégis alulreprezentáltak, ezért az adatközlők a kódváltást valószínűsíthetően más okból használják. A kódváltások közül a legtöbb mondaton belül történik. Ennek egyik oka az lehet, hogy egy kétszemélyes interjúhelyzet nem indokol pragmatikai kódváltást. Ezek megfigyelésére egy harmadik kutató jelenléte lett volna kívánatos. A pragmatikai funkciók közül az adatközlők a függő beszédet használták a leggyakrabban.

Kovács a 7. fejezetben a mondaton belüli grammatikai kódváltásokat vizsgálja. Kiderül, hogy az első és második generáció kódváltása különbséget mutat, ebből könnyen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kódváltás és a nyelvcseré összertartozó fogalmak. Az AF korpusz 74,1%-ban, az AM 80,3%-ban tartalmaz grammatikai kódváltást, itt főnevek, főneves szerkezetek fordulnak elő a leggyakrabban. A kontaktushelyzetben lévő két agglutináló nyelv strukturális változásait az esetjelölés változásának megfigyelésével érhetjük a legkönnyebben tetten.

Az eredmények a következők. A kódváltásban résztvevő szófajok előfordulási aránya megegyezni látszik a finn szófajok előfordulási gyakoriságával. Az

esetjelölés kapcsán a szerző megállapítja, hogy a finnben a leggyakoribb a jelöletlen nominativus, így a kódváltások közel fele olyan szintaktikai pozícióban jelenik meg, amely nominativust vonz. A nominativus jelöletlen a magyarban és az angolban is, ezért Kovács tendenciaszerűnek tartja, hogy a kódváltások olyan pozíciókban fordulnak elő, ahol a mátrix- és a befogadó nyelv morfológiája megegyezik. A jelöletlen nominativust megkülönbözteti az egyéb esetek jelöletlen formáitól, és az adatokból azt a következtetést vonja le, hogy a finn grammatikai esetek – a genitívus kivételével – az AF-ben jelöletlenek. Az első nemzedék 76,9%-a, a második 59,8%-a a mátrixnyelv morfológiája szerint jelöli az egyszavas kódváltások eseteit (l. 18. és 19. ábra). A magyar korpusz elemzése után a szerző egyezéseket fedez fel az AF és az AM egyszavas kódváltások esetjelölésében. Az egyetlen különbség az, hogy a magyar beszélők hajlamosabbak a mátrixnyelv morfológiai szabályainak alkalmazására. Kovács a következőkben az esetjelölés és a szintaktikai pozíciók összefüggését vizsgálja az AF korpuszban. Az AF korpuszban így például az alany, a tárgy, a habeo-szerkezet birtoka, a határozók jelöletlenek, ami többször egyezést mutat a mátrixnyelv morfológiájával, néhány esetben azonban nem. Ezeket az eseteket a szerző egyszerű transzferként értelmezi. Bizonyos esetekben a mátrix/befogadó nyelvi esetek jelöletlensége leegyszerűsítőnek tűnhet az olvasó számára, hiszen a finnben pl. a habeo-szerkezetek birtoka állító mondatokban a nominativus mellett állhat partitívusban is, a hasonló, tagadó szerkezetek birtoka pedig majdnem kizárólag partitívusban. A szerző a magyar korpuszt nem elemzi részletesen, de tesz néhány összehasonlító megjegyzést.

Összefoglalva: a kódváltásban előforduló nyelvi elemek jelölése elmozdulást mutat a mátrix nyelvtől a befogadó nyelv irányában. Az agglutináló mátrixnyelv esetében ez strukturális egyszerűsödést jelent, amely folyamat tetten érhető a nyelvvesztésben és a második nyelv elsajátításában is. A folyamat ausztrál kontextusban való vizsgálata egy későbbi kutatás témáját képezhetné.

A 8. fejezetben a szerző bemutatja azt a grammatikai kódváltások elemzése során kialakított modellt (A Kódváltás Távolságon Alapuló Kontinuum Modellje), amelyet a kódváltás leírására használhatunk egy nyelvcserehelyzetben lévő beszélőközösségben. Először a mondaton belüli kódváltás főbb típusairól szól és hangsúlyozza, hogy azokon keresztül a kontaktushelyzetben lévő mátrixnyelv egyszerűsödésének és az anyanyelvi kompetencia gyengülésének folyamatát érzékelhetjük. Így tehát a jelöletlen (smooth) és a jelzett (flagged) kódváltás, a transzfer, a grammatikailag jelöletlen alakok, a rövidebb és hosszabb beillesztett megnyilatkozások a nyelvcserefolyamat egy-egy állomását képezhetik, aminek végállomása az L1 teljes elvesztése. Az AF és AM jellemző és ritkábban előforduló kódváltástípusait a szerző példákkal szemlélteti. A kontinuum modell ezekből a kódváltástípusokból épül föl és jól érzékelteti a mátrix-

nyelvtől való eltávolodást. A modell feltételezi, hogy a nyelvcsere-folyamat az alábbi módokon folyhat le, a következő kódváltástípusokkal a nyelvvesztés irányába haladva: (1) kölcsönzött kódok → jelöletlen/sima kódok → jelzett/kiemelt kódok → transzfer → jelöletlen nyelvi elemek (2) kölcsönzött kódok → jelöletlen/sima kódok → duplán jelölt kódok → rövid beillesztett megnyilatkozások → hosszú beillesztett megnyilatkozások → kevert mátrix. A mátrixnyelvtől való fokozatos eltávolodás nemcsak teljes nyelvcsere-t eredményez, hanem egyéb következményekkel is járhat. Előfordulhat, hogy a beszélők fenntartják a mátrixnyelvet, vagy pidgin, kreol nyelvet hoznak létre. Ilyen folyamatokat a szerző szerint leginkább olyan nyelven kívüli tényezők indukálnak, mint a nyelvek közötti kapcsolat intenzitása, a beszélők szociolingvisztikai háttere, a kétnyelvűség mértéke, attitűdök stb. Összegzésképpen a szerző megállapítja, hogy az ausztráliai finn és magyar beszélőközösségekben a nyelvcsere folyamata elkezdődött, amelyet a fiatal generációk nyelvi repertoárjában előforduló kódváltások nagy száma is mutat. A rendszeres kódváltás hosszútávú következménye főként nyelven kívüli tényezőktől függ.

A 9. fejezet összefoglalja a tanulmányt, amelyet a függelék követ. Itt a szerző a finn és a magyar nyelv morfológiai sajátosságait vázolja fel, különös tekintettel az esetragozásra. A korpuszban előforduló kódváltások fonológiai, morfológiai és szintaktikai kiértékeléséhez a szerző egy kitűnő szoftvert használt, amelynek „ablakait” a könyv utolsó oldalain tanulmányozhatja az olvasó. Öröndetes lett volna megismerkedni az irányított beszélgetés moduljaival és az azokhoz kapcsolódó kérdésekkel.

Kovács munkájának érdeme, hogy fontos elméleti kérdéseket tárgyal, rámutat az elméletek közötti összefüggésekre, azok hiányosságaira, és modelljének felépítésével az elméleti kérdések továbbgondolására készíti az olvasót. A korpusz elemzése átfogó, lényegretörő. Továbbfejlesztése számos érdekességet tartogathat. Érdemes lenne tehát az elemzést kibővíteni az AM korpuszra, amelyhez az AF anyag jó alapul szolgálhat.

Duray Zsuzsa

Irodalom

- Auer, Peter (1999), From codeswitching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech. *The International Journal of Bilingualism* 3/4.
- Bartha Csilla (1993), Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Blom, Jan-Peter – Gumperz, John (1972), Social meaning in linguistic structures: code-switching in Norway. In: Gumperz, John – Hymes, Dell (eds), *Directions in Sociolinguistics*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Borbély Anna (2001), *Nyelvcseré. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Clyne, Michael (1967), *Transference and triggering*. Martinus Nijhoff, The Hague.
- Di Sciullo, Anne-Marie – Muysken, Pieter – Singh, Rjenda (1986), *Government and code-mixing*. *Linguistics* 22.
- Fenyvesi, Anna (1998), *Nyelvkontaktus és nyelvvesztés az amerikai magyarban: a hasonulások sorsa a mckeesporti beszélők nyelvében*. In: Sándor, Klára (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Grosjean, François (1982), *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London. 145.
- Halmari, Helena (1997), *Government and Codeswitching. Explaining American Finnish*. *Studies in Bilingualism* 12. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Hamers, Josiane F. – Blanc, Michael (1989), *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge UP, Cambridge.
- Haugen, Einar (1950), *The analysis of linguistic borrowing*. *Language* 26/2: 210–231.
- Kálmán, Béla (1975), *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra, Miklós (1990), *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. *Linguistica, Series A* 5. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Lanstyák, István (1993), *A szlovákiai magyar nyelvváltozatok nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti kérdése*. Kandidátusi értekezés. Pozsony.
- Milroy, Lesley (1987), *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. *Language in Society* 12. Basil Blackwell, Oxford.
- Myers-Scotton, Carol (1997), *Code-switching*. In: Coulmas, Florian (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Blackwell, Oxford.
- Myers-Scotton, Carol (1999), *A way to dusty death: the Matrix Language turnover hypothesis*. In: Grenoble, Leonore A. – Whaley, Lindsay J. (eds), *Endangered languages. Language loss and community response*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pfaff, Carol (1979), *Constraints on Language Mixing: Intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English*. *Lg* 55/2: 291–318.
- Poplack, Shana (1980), „Sometimes I'll start a sentence in English Y TERMINO EN ESPAÑOL”: Towards a typology of code-switching. *Linguistics* 18/7–8: 581–618.
- Poplack, Shana – Wheeler, Susan – Westwood, Anneli (1990), *Distinguishing language contact phenomena: Evidence from Finnish–English bilingualism*. In: Jacobson, Rodolfo (ed.), *Codeswitching as a Worldwide Phenomenon*. Peter Lang, New York.
- Tandefelt, Marika (1988), *Mellan två språk. En fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland. Between two Language. A Case Study of Language Maintenance and Language Shift in Finland. With a Summary in English*. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia* 3. Uppsala universitet, Uppsala.

- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terence (1988), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- Virtaranta, Pertti – Jönsson-Korhola, Hannele – Martin, Maisa – Kainulainen, Maija (1993), *Amerikansuomi*. TL 125.
- Wardhaugh, Ronald (1995), *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.

Vászolyi–Vasse, Eric: Syrjaenica I–III. Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language

Specimina Sibirica XV, XVII, XIX. Savariae – Szombathely 1999, 2001, 2003. 577, 531, 474 o.

1. Vászolyi Eriknek három kötetes zürjén szöveggyűjteménye mind a hazai, mind a nemzetközi permisztikának kimagasló teljesítménye, nagy eredménye. Az uráli-finnugor nyelvtudomány számára a terepmunkával gyűjtött anyag (szövegek, szótárak) minden kutatás alapja, mondhatjuk: sine qua non-ja. Az uráli nyelvek nem rendelkeznek régi írásbeliséggel, ennél fogva a kutatás számára elengedhetetlenül fontos a helyszíni gyűjtés. Ma is helytállóak Paavo Ravila szavai: „Die finnisch-ugrische Forschung steht und fällt mit dem Material, das man unter dem Volke hat sammeln können und weiterhin sammeln wird” (Ravila: 1938: VII). Melyek az előfeltételei a helyszíni gyűjtőmunkának: 1) A gyűjtő nyelvésznek jól – elméletileg és a társalgás szintjén – meg kell tanulnia a kutatandó nyelvet, meg kell ismerkednie a vizsgálandó nép életkörülményeivel, szokásaival. 2) El kell utaznia a terepre, vállalnia kell az út viszontagságait, olykor gyötrelmeit. 3) Közvetlen kontaktusteremtő embernek kell lennie, különben a kitűzött feladatokat nem tudja elvégezni; alkalmazkodni kell a terephez (erdős, mocsaras terület, nyáron a szúnyogok inváziója), a helyi lakosság mindennapi életéhez, pl. étkezési és ivászati „szabályokhoz”, egyébként nem fogadják be maguk közé. 4) A magnetofonnal vagy diktafonnal felvett nyelvi anyagot lehetőleg még a helyszínen papírra kell vetni, mivel ez odahaza már nem biztos, hogy sikerül. A Vászolyi Erik által közzétett szövegek terjedelme (bevezetéssel, angol fordítással és jegyzetekkel együtt 1582 lap. Ez azt jelenti, hogy az önmagára kirótt tudományos feladatot kiválóan teljesítette (az alábbiakban erről részletesebben szólunk). Gyűjtőtevékenységét 1959–1960-ban és 1966-ban végezte. 1968-ban el kellett hagynia hazáját: Anglián keresztül Ausztráliába távozott. Az első kötet XXIV. lapján azt olvashatjuk, hogy hosszú útján egyetlen értékes va-

gyona zürjén hangfelvételei és azok transzkripciója volt. Megható, kedvesen önleplező sorok: az életvidám, nem egyszer bohém Erik másik arca tárul elénk: a tudományért élő tudós jellemvonásai.

2. Vászolyi Erik pályáján külföldre való távozásával kétségkívül törés, pontosabban paradigmaváltás következett be. A távolság és a könyvtárhiány miatt nem foglalkozhatott permisztikával, finnugrisztikával. Az 1968 óta eltelt időben azonban az ausztráliai nyelvek kiváló kutatója vált belőle; ezt bizonyítja idevágó nagyszámú publikációja. De a permisztikához sem lett hűtlen. Sajtó alá rendezte és „Syrjaenica” címen – igaz hosszú késéssel (1999, 2001, 2003) – közzétette zürjén (komi) szövegeit. A kiadásért Pusztay Jánost illeti a köszönet, aki Vászolyi kiadványát felvette Specimina Sibirica sorozatába.

3.1. Az első kötet első részében (IX–XXXIX) megismerkedhetünk a kutatóút történetével. A X–XVIII. lapok az első expedícióról szólnak. Vászolyi Erik örömmel ad arról számot, hogy gyűjtőmunkájához rögtön az elején szerencse is társult: „... my lucky day was the one when we commenced our regular sessions with the unforgettable Marija Vyuchejskaja” (XI). M. V. a Kanyin félszigeten született és ott nőtt fel. Nyelvezete izsmai típusú nyelvjárás, korábban ismeretlen volt a kutatás számára, így Vászolyi a felfedezője ennek az izsmai alnyelvjárásnak. Leningrádból Moszkván keresztül Sziktivkarba utazott, ahol főiskolai hallgatók letkai és közép-inyvai permják nyelvét tanulmányozta. Permják nyelvmentere R. M. Batalova, ma nemzetközileg elismert komi kutató. További tanulmányútjai: Felső-Izma, Alsó-Ob, Felső-Jusva, Felső-Vicsegda. – Vászolyi Erik második kutatóútja 1966-ban volt. A két gyűjtőt közötti intermezzóként 1960 decemberében – 1961 januárjában módjában volt Moszkvában E. V. Boteva (Verch-Jusva) permják nyelvész nő anyanyelvét tanulmányozni. 1966 májusában A. Vanejev kíséretében először az udorai nyelvjárásból gyűjtött nyelvi anyagot. Ezt követően október 17-én G. Barakszanovval először Izma városba, majd ettől északra Usť-Usa, Kolva és Nevikbež vidékére utaztak. Ez volt Vászolyi Eriknek második felfedezése. Az itt élő lakosok tulajdonképpen elzürjénésedett jurák-szamojédok, nyelvük izsmai típusú zürjén nyelvjárás. Gyűjtésének különösen értékes darabjai a nyenyec eredetű epikus énekek (*sudbabc* és *jarabc*).

Vászolyi Erik hangjelölése fonematikus, jóllehet egyik-másik fonémát az eddigi szokástól eltérően jelöli, pl. $y = i$, $\delta = e$ (jelen kiadványban nyomdatechnikai okokból \emptyset), ez azonban nem zavaró. Az összetett szavakat egybeírja (*sarpi*; ’királyfi’, *kipydös* ’tenyér’, de *kør-vid’edyšjas* ’reindeer herdsman’, 262), egyéb források kötőjeleket használnak: *sar-pi*, *ki-piđes*. Ez is védhető: a) a kötőjel a szóhatárt pontosan jelöli, b) vitatott esetekben (összetétel, szókapcsolat) nem foglal állást.

Elég behatóan tárgyalja a szerző a nyelvjárás, nyelvjárásterület, makrodialektus, szubdialektus problémáját (XXXI–XXXIII). Valóban kissé bizarrul hang-

zik izsmainak nevezni az Izma mellett, a Kanyin- és a Kola-félszigeten, valamint az Alsó-Ob vidékén beszélt nyelvjárásokat. Ezzel kapcsolatban ezt írom: „Lasuk szovjet etnográfus kutatásaiból tudjuk, hogy a zürjének a XVI–XVII. században kezdték benépesíteni az Izma és a Pecsora folyók vidékét” (Rédei 1962: 94). Következésképpen a Kola-, Kanyin-félszigeti és a szibériai zürjén települések nem lehetnek régebbiek a XVIII. századnál.

A XL–XLIV. lapok az informánsok (nyelvmesterek) adatait tartalmazzák. Ezt követi a köszönetnyilvánítás, a rövidítések jegyzéke és a bibliográfia (XLV–XLVII).

Az első kötet a következő nyelvjárásokból közöl szövegeket (elbeszélések, népmesék, énekek stb.): 1. Upper Izhma (Felső-Izma), 51–142; 2. Lower Ob (Alsó-Ob), 145–220; 3. Kanin Peninsula (Kanyin-félsziget), 223–281; 4. Upper Jusva (Felső-Jusva), 285–312; 5. Middle Inva (Közép-Inyva), 315–430; 6. Udora, 433–577. Mindegyik nyelvjárás szövegrészhez jegyzetek és kommentárok csatlakoznak.

Vászolyi szerint a közép-inyvai nyelvjárásban a (*v*) frikatívának két allofonja van: *v* és *w*. Az én déli permjék szövegeimben ugyanez a helyzet (Rédei 1978: 471–472). A két allofont Vászolyi a szövegekben jelöli, én nem. A *w* intervokális helyzetben kiesik: *oa* ~ *owa* 'élek', *suag* ~ *suwawę* 'áll' (Rédei passim, Vászolyi passim). Vászolyi (316. 1.) megállapítja, hogy egyikünk sem végzett laboratóriumi vizsgálatokat (való igaz!), éppen ezért nem tudom, hogy mennyi az alapja nála a gégezárhang [ʔ] meglétének.

3.2. A Syrjaenica második kötete a Kolva–Usza (voltaképpen Alsó-Kolva, Alsó-Usza és Közép-Pecsora) vidéki nyelvjárásokat mutatja be. Ezt az izsmai típusú nyelvjáróterületet – mint erről már szoltam – Vászolyi Erik fedezte fel a tudomány számára. A zürjén (komi) lakosság genetikailag jurák-szamojéd eredetű. A jurákok számára a letelepülés életmódváltozással és nyelvcserevel járt együtt. Etnikai egyveleg keletkezett a jurák többségből és a zürjén kisebbségből. A lakosság ma zürjénül beszél. A nyelvváltás ellenére a jurák örökségből sok minden megőrződött: népszokások, folklór, nagyszámú jurák jövevényszó. A letelepült és zürjénül beszélő jurákok magukat kominak hívják, az idegenek *jaran*, *Kolva-jaran* névvel illetik őket. A jurákul beszélők neve *vyenči*, ők magukat *nyenyec*eknek tekintik. A nyelvjárás izsmai jellegére utal a *ć*, *ź* ~ *t'* váltakozás. A morfológia és szintaxis tipikusan izsmai vonásokat mutat. A szövegek műfaji megoszlása: elbeszélések, epikus énekek (szagák), népmesék, lírai dalok. A szövegekhez alapos jegyzet- és kommentáryanag csatlakozik.

3.3. A Syrjaenica harmadik kötete a felső-vicsegdai (Upper Vychegda) szövegeket tartalmazza. A Felső-Vicsegda problematikus nyelvjáróterület, mivel heterogén nyelvjárások és alnyelvjárások tartoznak ide. A szövegek az alábbi helyekről valók: Kortkeros, Pezmog, Maža, Nebdin, Storoževsk. A FV nyelv-

járás az $l \sim v$ váltakozást képviseli (l. irodalmi és köznyelv, AV, KV, Ud.). Vászolyi szerint a (v) fonémának két allofonia van: szó- és szótagkezdeten labiodentális (v), szóvégen és szótagvégi helyzetben bilabiális (w). Wichmann, Fokos, Rédei szintén (v) fonémával számol, de a (w) allofont nem jelölik vagy nem veszik figyelembe. Žilina – Baraksanov (1971: 28–29) a Szkr. nyelvjárásban a v mellett meghatározott fonetikai helyzetben w -t is jelöl. Véleményem szerint elegendő lett volna a v/w előfordulásáról a bevezetésben szólni, ám ízlés dolga s így megengedhető nyelvjárási szövegekben az allofonokat is jelölni. Az y és \emptyset fonémáknak nem első szótagban ... és ε allofónjai vannak. Az általam publikált FV szövegekben más hangjelöléssel ($i - i$, $e - e$) ugyanez a hangviszony van (Rédei 1978: 207).

A szövegek műfajok szerinti csoportosítása ugyanaz, mint az első és a második kötetben. Különösen értékes darabjai a felső-vicegdai szövegeknek a zürjén nép mondabeli hőseiről (*bagatir*) szóló mondák, legendák: *kert-ajka*, *jurka* (44–59). A népmesék, siratóénekek (halott- és menyasszonysiratók), gyermekdalok, szerelmes énekek mind-mind a régi zürjén népeletet és népszokásokat tárják elénk.

Vászolyi a *šylad* 'énekelték' alakot *šylannyd*-ből vezeti le (72, 431). Ugyanígy *kerad* 'csináltak', *šetad* 'adtok', *munad* 'mentek' < *kerannyd*, *šetannyd*, *munannyd* (432, 436). A P12. személyének igei személyragja *-annid*, *-anid*, *-ad*, *at(e)* (ózürj. *-adnid*) váltakozásokat mutat. Közülük az *-ad*, *-ade*, *-ate* képviseli az eredeti formát: őspერი **-atek* > zürj. P *munate*, Lu. *munade* ~ votj. *minodi*, *miniskodi*. Az *-annid*, *-anid*, ózürj. *adnid* (*munadnid*) másodlagos, a *nid* birtokos személyjelnek (*velnid* 'lovatok') az igeragozási paradigmába való behatolása révén jött létre. Az ózürjénben többes 1. személyű *-amnim* személyrag is van: *eskamnim* 'hiszünk', *iždamnim* 'magasztalunk' (Lytkin 1952: 111–112).

A 406–421 lapokon érdekes „dicsérő” énekeket olvashatunk (a 22–31 számú dalok). Az énekesek improvizálnak: a jelenlévők közül két személyről – egy nőről és egy férfiről énekelnek. A műfaj neve zürjénül *šiledčan-kiv*, oroszul *величная песня* 'köszöntő, dicsérő ének'. Vászolyi John G. Coates javaslatára *epcomium*-nak nevezi ezt a daltípust. A Vym folyó tájékán magam is gyűjtöttem ilyen dalokat: 15, 16, 17 (Rédei 1978: 68–72).

Vászolyi Eriknek három kötetes Syrjaenica című szöveggyűjteménye a szerző életművének egyik csúcsteljesítménye. A kiadvány mind a folklorisztika, mind pedig a finnugor (azon belül a zürjén) nyelvészet (szövegnyelvészet, mondattan, alaktan, hangtan, etimológia stb.) gazdag tárháza. A könyv megjelenéséhez szívből gratulálunk és a szerzőnek további tudományos sikereket kívánunk.

Rédei Károly

Irodalom

- Lytkin, V.I. [Лыткин, В. И.] (1952), Древнепермский язык. Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Ravila, Paavo (1938), Paasonen, H., Mordwinische Volksdichtung. Hrsg. und übersetzt von P. Ravila. MSFOu. 77.
- Rédei Károly (1962), Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben. NyK 64: 71–95.
- Rédei Károly (1978), Zyrian Folklore Texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Žilina, T. I. – Baraksanov, G. G. [Жилина, Т. И. – Бараксанов, Г. Г.] (1971), Присыктывкарский диалект и коми литературный язык. Наука, Москва.

Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301)

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. 895 o.

A magyar nyelv történeti vizsgálatán belül újabban felértékelődött a névtani kutatások szerepe. Különösen igaz ez a nagy összefoglaló munkák (etimológiai szótárak, ómagyar történeti grammatika) elkészültét követő időkre. Ezekben a nagyszabású szintézisekben értelemszerűen elsősorban a nyelvtudomány belső ügyei tisztázódtak: a nyelvi rendszer fejlődéstörténetének számos alapvető kérdése kapott az addigiaknál alaposabb, árnyaltabb megvilágítást, nem egyszer a korábbiakhoz képest új értelmezést, sőt ennek keretében új vizsgálati területek is megjelentek. Am eközben a magyar nyelvtörténeti kutatásokban némileg háttérbe szorult – magától értetődően főleg a grammatikai vizsgálatok túlsúlya miatt – az az általános történettudományi érdeklődés, népiség- és művelődéstörténeti fogékonyság, amely a magyar nyelvtörténetírást hagyományosan, szinte a kezdetek óta jellemezte.

Ebből következően az utóbbi időben kissé felbillent az az egyensúlyi viszony, amely a régebbi történetünk feltárásában az ebben illetékes tudománysszakok között fennállt. Másként fogalmazva: a magyar nyelvtörténetírás egyes területeken, bizonyos korokra vonatkozóan nem tudta megfelelően követni a történettudományi vizsgálatok fel-felgyorsuló ütemét. Ennek az adósságnak aztán természetesen meglették a következményei is: a nyelvészet eredményeit számos kérdésben nélkülözni nem tudó történészek sokszor idejétmúlt, korszerűtlen s nem ritkán téves nézetekre voltak kénytelenek támaszkodni munkájukban. A

nyelvtörténészeknek ebben a folyamatban rendre az a szerep jutott, hogy figyelemztessék történettudós kollégáikat az általuk felhasznált nyelvészeti ismeretanyag bizonytalanságaira. Mindez azt mutatja, hogy azokban a kutatási témákban, amelyekben a különböző tudományágak munkája erősen egymásra épül, s így eredményei szorosan kiegészítik egymást, különösen feltűnővé válhat, ha egy-egy részterület művelése valamelyest elmarad a többitől.

A különböző történeti érdeklődésű diszciplínák együttműködésére a magyarság történetének kutatásában annál nagyobb szükség van, minél korábbi időszak megismeréséről van szó. A magyar nyelv-történetírás különféle módszerek alkalmazása révén több ezer évre visszamenően tud nyilatkozni a magyar nyelv múltját illetően, ám a feltárás mélységének és hitelességének a vonatkozásában a magyar nyelvű írásosság első emlékeinek a megjelenését követően számottevően megnőnek a kutatások lehetőségei. Ebből adódóan az Árpád-kor magyarságtörténetének jó néhány kérdését – és nem csak az olyanokat, amelyek a nyelv belső rendszerét, strukturájának a szabályszerűségeit érintik – a történeti nyelvtudomány eredményei nélkül tárgyalni nem lehet.

Amit a nyelv-történész az Árpád-kor nyelvéről tud, azt jórészt a korból fennmaradt nyelvi emlékekből tudja. Nem csupán azokból persze, hiszen a nyelvemlékek elemzése, interpretálása a nyelvtudomány egész ismeretanyagára támaszkodva történik, a mindenkor érvényesnek tartott – azaz a tudományos megismerés fejlődését tükröző – tudományos elméletek és módszerek felhasználásán alapul. Ebből adódóan a nyelv-történetírás állandóan felül kell, hogy vizsgálja a különböző forrásokból vett ismereteit s az ezekből leszűrt eredményeit, azaz a nyelv-történésznek a mindenkori tudását időről időre újra és újra szembesítenie kell a források anyagával. Ez a feladata még akkor is meglenne, ha a forrásoknak állandó, változatlan körével számolhatnánk csupán, de nyilvánvalóan fokozottan áll az olyan esetekben, amikor – a kutatók örömeire és a vizsgálatok nagy hasznára – újabb és újabb források válnak kutathatóvá, és kerülnek be a tudomány vérkeringésébe.

Közismert dolog, hogy az Árpád-kori forrásaink óriási többsége (a Halotti beszéd és könyörgés, valamint az Ómagyar Mária-siralom kivételével valójában mindegyike) szórványemlék, azaz olyan, többnyire latin nyelvű szöveg, amely magyar elemeket, főleg hely- és személyneveket tartalmaz. E források nyelv-történeti szempontú feltárása alapvetően a történeti névkutatás feladata, s még a hang- és helyesírás-történeti, alak- és szótörténeti hasznosításuk is igazából csak e szakterület eredményeire alapozva képzelhető el.

E tudományág komoly eredményeket ért el az Árpád-kor névtörténetének vizsgálatában, elég ha e helyütt csupán Melich János, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István ide vonatkozó munkásságára utalunk. Az Árpád-kori nevek és az őket tartalmazó nyelvemlékek vizsgálata különösen a 20.

század második negyedében volt a figyelem középpontjában: számos ide tartozó kérdésben az abban az időben született eredmények a mai tudásunkat is meghatározó módon befolyásolják. Ám ezt követően – itt nem részletezendő okok folytán – majd negyedszázados apály következett be nemcsak az Árpád-kor hely- és személyneveivel való foglalkozás terén, hanem az egész magyar névkutatásban is.

A 20. század utolsó negyedében aztán ismét újból egyre határozottabban lábra kapott a történeti névkutatás, amelyen belül az utóbbi másfél-két évtizedben – elsősorban Kiss Lajos és Benkő Loránd tevékenysége nyomán – az Árpád-kor vizsgálata került mind inkább az érdeklődés középpontjába. Kiss Lajos elsősorban a korszak helynévtörténetére irányította rá a figyelmet, Benkő Loránd ez időben írott munkáiban a két névfajta vizsgálata nagyjából egyensúlyban volt. (Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a hely- és a személynevek vizsgálatának sokat hangoztatott összhangja olyan mértékben talán senkinél sem valósult meg a magyar kutatók közül, mint éppen nála a jelzett időben és ma is.) Mellettük mások is mutattak fel fontos eredményeket e témakörben: a helynévkutatók közül Mező András, a személyneveket vizsgálók közül pedig Fehértói Katalin nevét emelhetjük ki elsősorban.

Az Árpád-kori névanyag vizsgálatában ez idő tájt is az etimológiai elemzések volt a vezető szerep és azé még ma is, ugyanúgy, ahogyan a névfejtés dominanciája a magyar névtani kutatások egészét is jellemzi. Az utóbbi évtizedekben azonban a kutatók leginkább a korábbi névfejtések revízióját, hibáinak kijavítását tekintették fő feladatuknak. Ezt az igényt leghatározottabban és többször is visszatérően Benkő Loránd fogalmazta meg (lásd pl. 1995: 402 és 2003: 68), utalva arra a kötelezettségre is, amelyet a tudományos együttműködésben a névkutatásnak más tudományok irányában teljesítenie kell.

Az egyes nevekről való, főleg etimológiai természetű ismeretek bővülésével azonban nemigen tartott lépést a nevek rendszerének mind pontosabb feltárása. E téren valamelyest többet tettek a helynévkutatók, hiszen több monográfiát és egész sor olyan tanulmányt említhetnénk, amelyekben a nagyobb összefüggések bemutatására történtek kísérletek, ám az Árpád-kor személyneveinek kutatása rendszertani tekintetben alig haladt valamit is előre: átfogó ismereteink szinte ma sem haladják meg azokat, amelyeket még a 20. század első felében tevékenykedő kutatók tártak fel. Az e kérdéskörben való előrelépést megítélésem szerint jelentősen akadályozta az a tényező is, hogy sem az Árpád-kor személynévi, sem a helynévi adataira vonatkozóan mindezidáig nem készült el egy olyan korszerű kiadvány, amely a korszak forrásainak a lehető legteljesebb feltárására vállalkozott volna.

A helynévkutatás terén a hiányt még valamennyire pótolja Csánki Dezső és Györffy György történeti földrajza, amelyek nagy számban és többnyire megbíz-

ható formában hozzák elő a névadatokat. Hasonló összeállítást az Árpád-kor személyneveiről azonban nem tudunk említeni, noha számos olyan tervet, próbálkozást ismerünk, amely e feladat megoldására született.

Fehértói Katalin a magyar névkutatás évszázados adósságát törlesztette tehát az Árpád-kori személynévtár (ÁSz)¹ közrebocsátásával, s ilyen értelemben megítélésem szerint korszakos jelentőségű alkotást hozott létre a magyar személynévkutatásban. Hogy ennek a megállapításnak a hitelét megteremtsem – s a kijelentés ne csupán kiüresedett frázisként hasson, úgy, ahogyan nagyon sűrűn használják –, a fentiekben igyekeztem vázolni azt a tudománytörténeti helyzetet, amelyben e névtár megszületett, vállalva azt is, hogy recenzióba kevésbé illően viszonylag hosszasan nem magáról a bemutatandó műről szólok. A továbbiakban a névtár tudományos értékét tartalmának elemzésével is igyekszem bizonyítani.

Egy alapvetően nyelvtörténeti célú szótár legfontosabb jellemzője talán a hitelesség és a megbízhatóság. Milyen tényezők teremthetik meg ezt leginkább? Elsőrenden mindenképpen a szerző, szerkesztő személye. Fehértói Katalin e munkája iránt egész eddigi tudományos tevékenysége alapján is nagyfokú bizalommal lehetünk, mivel mintegy négy évtizede nagy sikerrel kutatja a személyneveket. Nagyszámú publikációja között a legtöbb névfejtésekkel foglalkozik, de számos rendszertani jellegű összefoglalást is írt, a legkiválóbbat talán a 14. századi megkülönböztető nevekről (Fehértói 1969). Dolgozatai szinte kivétel nélkül az ómagyar névadással foglalkoznak. Fehértói Katalin – Benkő Loránd mellett – az Árpád-kori magyar személynevek legkiválóbb ismerője. Névtárak szerkesztésében már az ÁSz megalkotása előtt is komoly gyakorlatot szerzett, hiszen – valójában e nagy munka első lépéseként – 1983-ban megjelentette az „Árpád-kori kis személynévtár”-at, amelyben öt jelentős nyelvemlékünk 6.800 személynevét adta közre. A mű igen kedvező fogadtatását nem is annyira a recenziók jelezték (amelyek különös módon külföldön nagyobb számban jelentek meg róla, mint itthon), hanem a számos hivatkozás is, amely nemcsak azt mutatta, hogy az efféle munkákra nagy szükségük van a szakembereknek, hanem azt is, hogy az a közzétételi mód, amelyet a szerző választott, szakmai körökben teljes egyetértésre talált. A névanyag elméleti hasznosításából itt csupán azt emelem ki, hogy a szerző bemutatta: az öt névjegyzék anyagának mindössze egyötöde a magyar közszoji eredetű név (1981: 34–35; Fehértói 1997: 71–75). E szakmai szempontból kétségkívül meglepő megállapítás jelentőségét módszertani tekintetben is hangsúlyozni kell, hiszen azt jelzi, hogy a rendszeres vizsgálatok eredményei gyakran nem igazolják a korábbi, mondhatni impresszi-

¹ A továbbiakban ily módon említem rövidített formában a munkát. A névtár maga sajnos, nem ad ajánlást erre vonatkozóan.

onisztikus szemléletű kutatások alapvető tételeit sem. Az efféle eredmények pedig csak még inkább fokozták azt a várakozást, amellyel a szakmai közönség a készülő nagy Árpád-kori személynévtár megjelenése elé tekintett.

A szótárírás sikerét nyelvtörténeti munkák esetében erősen befolyásolja a források megfelelő megválasztása. Fehértói Katalin e tekintetben nagyon világosan jelölte ki kutatásai hatókörét: névtárában az Árpád-korból fennmaradt valamennyi kiadott forrás személyt jelölő neveit gyűjtötte egybe. A kronológiai határok ilyen megválasztása mind elvi, mind gyakorlati szempontból helyeselhető. Egyrészt azért, mert az Árpád-kor a különféle célokkal végzett vizsgálatokban sokféle tudományterületen jól bevált időegységnek bizonyult, másrészt pedig azért, mert a választás révén egy ember által is még viszonylag jól átfogható névanyaggal került szembe a szerző. Az 1000 és 1301 közötti időből fennmaradt mintegy tízezer oklevél, lajstrom, elbeszélő forrás stb. közül csak mintegy ezer oklevél nincs máig sem kiadva. Helyesen tette Fehértói Katalin, hogy ezekkel nem foglalkozott: e forrásanyagnak a kutatásba való bekapcsolását a középkorkutató történész-levéltáros szakemberektől várhatjuk.

A kiadott dokumentumok nagy hányada megbízható forrásként áll a kutatók rendelkezésére. Nagyon fontos kérdés ugyanakkor, hogy a szerző a legjobb, leghitelesebb kiadásokat használja-e fel, hiszen e sokat kutatott korszak legfontosabb dokumentumai gyakran több kiadásban is megjelentek. Fehértói Katalin megalapozott bizalommal fordulhatott ahhoz az oklevél-kiadási gyakorlathoz, amelyet elsősorban Karácsonyi János, Szentpétery Imre és Györffy György neve fémjelez. Az oklevelek tudományos értékelésében nemcsak arra kellett figyelmet fordítania, hogy a forrásokban szereplő névadatok betűhív közzétételében jelentős eltérések is mutatkoznak, hanem arra is, hogy az oklevelek keletkezési körülményeinek (korának, eredetiségének, hitelességének) a megítélése is eltérő lehet a szakemberek körében.

Az Árpád-kori források jó része esetében Fehértói olyan kiadásokra támaszkodhatott, amelyek éppen a szótár anyaggyűjtésének az időszakában láttak napvilágot. Ez bizonyára jelentősen meg is nehezítette azonban a szótárszerző dolgát, hiszen addigi munkáját így neki is folyamatosan felül kellett vizsgálnia, ám a végeredményt minőségi szempontból ez a körülmény mindenképpen kedvezően befolyásolta. Ilyenképpen az *ÁSz* egyik kulcsforrása a Györffy György által szerkesztett *Diplomata Hungariae Antiquissima* (1992) lett, amely az 1131 előtt született magyarországi oklevelek kritikai kiadása. Kétségtelen, hogy e kiadvány névanyagát Fehértói Katalin kiválóan ismeri, hiszen névmutatóját – Györffy felkérésére – éppen ő készítette el. De e munkához hasonlóan fontos szerepe van a személynévtárban a *Chartae antiquissimae Hungariae* (Györffy 1994) című forráskiadványnak, valamint Györffy történeti földrajzának (1963–1998) is. E központi szerepű munkák mellett persze számos továbbit is fel kellett

használnia a szerkesztőnek – ezekről a forrásjegyzékből (25–29) tájékozódhatunk –, ám azt csak helyeselni tudjuk, hogy a kevésbé megbízható kiadványokat nem vette figyelembe.

A fentiek szerint meghatározott forráskörből Fehértói Katalin a személynevek közrebocsátásában teljességre törekedett. Ettől csak ott tért el az adatok megrostálásával, ahol a nagyon gyakori névelőfordulások (*Petrus, Michael* stb.) idézése különösebb nyelv- vagy művelődéstörténeti haszonnal nem járt volna. A válogatásban azonban ilyenkor is tekintettel volt a név idő- és térbeli megjelenésére, a névviseelő társadalmi állására stb.

A szerző a bevezetőben arra is felhívja a figyelmet, hogy a névtár kronológiai határainak a megválasztása névtani szempontból is indokolt (8): az Árpád-korban ugyanis az egyelemű nevek² jellemezték a magyar névrendszert, míg a 14. század első harmadától kezdve egyre inkább elterjedt az oklevelezésben az ún. *dictus*-os névforma használata, ami Fehértói szerint a kételemű névrendszer kialakulására utal. E névrendszertani megjegyzés igazolása nyilvánvalóan a későbbi kutatások feladata lehet, s ehhez már maga az *ÁSz* is kiváló forrásanyagot nyújt, hiszen jó néhány *dictus*-sal kapcsolt nevet találunk benne: *Petrus dictus Agh, Johannes dictus Balogh* (a névtár az ilyen nevet természetesen mindkét tagja alapján besorolja). Ezekről függetlenül persze tekinthetjük az Árpád-kor végét névrendszertani értelemben is korszakhatárnak, mivel jól tudjuk, hogy a nyelvi változások – még egy olyan, kulturális körülmények által erősen meghatározott szócsoporthoz is, mint amilyen a személyneveké – hosszú időn át zajlanak.

A neveket minden egyes adat esetében gazdag szövegkörnyezettel együtt adja meg a szerző, aminek névtani szempontból nagy jelentősége van, hiszen a források a személyek azonosítására többnyire nem pusztán egy-egy tulajdonnevet használnak, hanem egész sor más körülményre is utalnak. Az ún. *filius*-os nevek az apa nevét is megadják (*Luka filius Stephani*), de az említés utalhat nemzetséghez való tartozásra (*Luka de genere Guthkeled*), lakó- vagy származási helyre (*Luce de Sarou*), foglalkozásra (*Moukam, Lukam ... custodes silve Scekas*), a névviseelő társadalmi helyzetére, rangjára (*Luca episcopus*), sőt ezek közül egyszerre akár több körülményre is (*Comes Luka filius Iwan de Karcha*). Arra is van persze példa, hogy a név önmagában szerepel, vagy valamilyen lajsromban felsorolva egész sor más névvel együtt említik. A neveket befoglaló nyelvi szerkezetek sokfélesége, az itt közölt információk sokszínűsége szintén kitűnő kutatási lehetőségeket kínál. A különféle névfajták közül a szerző tipográfiaiailag is elkülönítette, s ily módon könnyen vizsgálhatóvá is tette a nemzetségneveket (*) és a női neveket (°).

² Az egyelemű, kételemű személynév kifejezés helyett célszerűbbnek látom az *egyrészes, kétrészes személynév* terminus használatát, mivel az egyrésztes nevekben is lehetnek névelemek: tő- és képzőmorfémák stb.

Közismert dolog, hogy a magyar hely- és személynévi rendszer a története folyamán bonyolult, számos kérdésben nem könnyen átlátható kapcsolatban volt egymással. Az Árpád-korban különösen szoros volt e két részrendszer összefüggése és egymásra hatása. A személynéveknek a helynevekben való megjelenése (és fordítva) megteremti a lehetőséget a gazdagabb adatolásra, ám egyúttal a két névfajta szétválasztásának a nehézségeit is felveti.

Fehértói Katalin ennek megfelelően felvette személynévtárába azokat a helyneveket és helyjelölő szerkezeteket is, amelyeknek az előtagja személynév. Beemelte a névtárba másrészt a pusztai személynévből alakult, tehát a személynévekkel alakilag teljesen megegyező helyneveket is, ha az illető helynév biztosan személynévi eredetű és korábbi adata merült fel az addig legkorábbi ismertnél (9). A teljességre törekvés igénye miatt Fehértói e döntései érthetőek és bizonyos tekintetben kellően megalapozottak is, ám ezzel a szerző jelentős terheket is a vállára vett.

Némely esetben persze teljesen egyértelmű a helyzet, hiszen ha egy helynévi adatban valamilyen földrajzi köznévvvel együtt áll egy személynévként egyébként is számos esetben előforduló alak (*in loco Lukazeg vocato ... in Lukatetheu*), akkor semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a helynév kérdéses névrésze a személynévek között is adatként vehető figyelembe. Az adatok értékelésekor azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy míg a személynév közvetlen előfordulása viszonylag pontosan szól a nevet viselő személy és ezáltal a névhasználat kronológiai körülményeiről, addig a helynevekben szereplő, személyt jelölő szó akár évszázadokkal korábban élt névviselőre is utalhat.

Az ilyen típusú nevekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni továbbá, hogy a névtár bevezetője szerint a szerző az adatok közé csak az olyan földrajzi neveket vette fel, amelyekben a személynévi előtag birtokos jelzős szerkezetben szerepel: *Donkpotoka*, *Cheke zatuna* (9). Mint a korábban idézett példák is mutatták azonban, ezek nemcsak jelölt szerkezetek lehetnek, s az ilyenekben a szintaktikai viszony gyakran pontosabban meg sem határozható. A névtárba való felvételnek ez persze önmagában nem lehet akadálya.

A hasonló szerkezetű helynevekben található elemek megítélése azonban sokszor komoly nehézségeket vet fel. A *Kanasfeldy*, *Pathkanteluk*, *Golombaya* nevek előtagja személynév éppúgy lehet, mint állatot jelölő közszó, s ennek eldöntésében még azt is csak kevésbé lehet figyelembe venni, hogy *Kanas* személynévet ezen kívül nem ismer a névtár, *Pathkan*, *Golomb* viszont bőven előfordul benne (a *Golombaya* ráadásul a *Peteraya* névvel együtt szerepel). A sok *Chaka* személynév között említett *Chakathowa*, *Chakato* nevek együtt szerepelnek a *Rasanthowa*, *Rasanto* formákkal, amelyek viszont a *Rasan* névcikkében magukban állnak. Csakhogy a Csanád vármegyei adatokat Csaka és a közeli Rázsán település határában említik, amelyek neve a későbbiekben is gyakran elő-

fordul a forrásokban. A fenti tónevek előtagjában így inkább a településneveket gyaníthatjuk, ám ezek végső soron személynévi eredetűek is lehetnek. Abban azonban még kevésbé lehetünk biztosak, hogy a Bodrog megyei *terra reginali Elmeg* személynévet rejt magában – noha az ÁSz egy másik, egyértelműen ilyen szerepű adatot is közöl – mivel e hely közelében *Él ~ Éld* és *Élszekcső* településneveket is ismerünk (vö. Gy 1: 728, Zichy 1: 606).

Rendkívül nehéz megítélni az olyan nyelvi elemek státusát is, amelyek az oklevelek szövegében a latin *villa, terra, praedium* stb. típusú szavak mellett szerepelnek, mivel ezek helynevek éppúgy lehetnek, mint személynévek. A kétségkívül személynévi értékre az elem környezete olykor egyértelműen utal: *ad terram Wlko, qui est ybagio castris de Pasaga; ad terram Isow filii Gregorii; terram Barnabe ... iuxta terram eiusdem Barrabe*. A *terra Cheley* típusú szerkezetek azonban *Cselej, Cselejfölde* helyneveket vagy közvetlenül *Cselej* személynévet is rejthetnek, de akár *Csele* helynév (és esetleg mögötte húzódó személynév) is föltehető ennek alapján. Akárhogyan is értelmezzük azonban, kétségtelen, hogy a személynévi és a helynévi interpretáció etimológiailag összefügg egymással, így szerepeltetésük a személynévtárban a fent említett válogatási elveknek megfelel. A *villa Ytoud* egyedül áll az ÁSz által idézett nevek között, ami már önmagában is bizonyos mértékig jelzi, hogy talán kevésbé érdemes a személynéviség gyanújába keverni, hiszen az *ító* 'itató' földrajzi köznév *-d* képzős formájaként is gond nélkül megmagyarázható.

A fenti, valójában esetlegesen kiemelt példák azt mutatják, hogy a személynévek adatalásának kitágítása a helyet jelölő szerkezetekre valóban komoly gondokat hoz magával, és ez egyúttal téves megítélésekkel is együtt járhat. Összességében mégis szerencsésnek tarthatjuk a szerző e döntését, mert ily módon a szótár anyaga fokozottan ráirányítja a figyelmet a személyné- és a helynevek érintkezési területére, s ezáltal pezsdítően hathat az ilyen irányú etimológiai és rendszertani vizsgálatokra is.

A személynévek nemcsak a helynevekkel vannak átfedésben a mindenkori szókincsben, hanem a főnevek más csoportjaival is, legközvetlenebbül talán a személyt (tisztiséget, foglalkozást stb.) jelölő szavakkal. Több ilyen találunk az ÁSz-ban is: *Dekan Gemulsche, Poroslofuca, Vrreui* 'úr réve'. Ám ha ezek bekerültek a névtárba, ugyanúgy itt lehetne az *Apattoa* (DHA 78–9), a *Baanfolua* (Gy 1: 278) és más ezekhez hasonlók is. Az átfedés példáinak idézését folytathatnánk a népeket jelentő szavak csoportjával is.

Györffy történeti földrajzának első kötetében az *a* és *b* kezdetű helyneveket átnézve néhány olyan nyilvánvalóan személynévi előfordulást is találunk, amelynek helye lenne a névtárban: 1263/466/476: *Abelbodon* (Gy 1: 214), 1270/350: *Botmonustra* (Gy 1: 709), 1274: *Bolchhyda* (Gy 1: 604), 1263/466/476: *Bwlkezy* (Gy 1: 224) és esetleg 1283: *Belechpataka* (Gy 1: 460) stb.

Nyilvánvaló, hogy a helynevekből kiemelt személynevek adatainak száma az Árpád-kori helynevek rendszeres szótári feldolgozása nyomán növekedhet, sőt esetleg új, itt nem adatolt nevekre is kerülhetnek elő példák. Másrészt viszont arra is számítani lehet, hogy az ÁSz-ban személynévként említett helynévi elemek egy részéről a későbbiekben kiderülhet, hogy nem szükséges vagy esetleg nem is lehet bennük személyneveket keresni. Mindez azonban természetesen a szótár értékét a legkevésbé sem csorbítja, hiszen az ilyen természetű javítások, módosítások a tudományos megismerés szükségszerű velejárói. A fenti példákkal csupán azokra a területekre kívántam rámutatni, amelyeken az ÁSz anyaga további vizsgálatok alapjául szolgálva jelentősen gyarapíthatja a tudásunkat.

A névállomány összegyűjtésénél semmivel sem jelenthetett kisebb feladatot a szerző számára az adatok névtárrá szerkesztése, a szótári szerkezet kialakítása, az egyes névcikkek megszerkesztése. Még akkor sem, ha e téren Fehértói Katalin már nem járt töretlen úton: a már korábban általa az Árpád-kori kis személynévtárban kialakított szerkesztési elvet követte, amely alapjaiban Witold Taszycki híres ólengyel személynévtárának a mintájára támaszkodott. Ennek alapján „egy névcikkbe kerültek az eredetük és képzésük alapján összetartozónak ítélt nevek ejtés- és írásváltozatai” (13). Ennek meghatározása azonban rendkívül nehéz feladat elé állítja a szakembert: valójában már a helyes írásváltozat kiválasztása sem egyszerű dolog, hiszen a különféle forráskiadványok ugyanazt a forráshelyet sem feltétlenül azonos módon adják vissza a betűformák bizonytalanságai, hasonlóságai, a rövidítések alkalmazása stb. következtében.

Az írott formák mögött húzódó ejtésmódok kiderítése még kevésbé vezethet biztos eredményre. Ezt részben a helyesírás kiforratlansága, az oklevélszerzők eltérő felkészültsége, a másolatban fennmaradt oklevelek gyakran igen számottevő szövegromlása (ezekre minden korábbit felülmúlóan gazdag példatárat nyújt a DHA kritikai kiadása) idézi elő, másrészt pedig maguknak a személynévi elemeknek a belső nyelvi változatossága és változékonysága, illetőleg a latin szövegbe való beillesztésük nyelvi nehézségei és számos más tényező. Ezekről a nehezítő körülményekről részletesen szól Fehértói Katalin is a szótár bevezetőjében: különösen azok a példái meggyőzőek, amelyek azt mutatják, hogy az egyes források ugyanannak a személynek a nevét is sokféle formában jegyzik le, sőt egy-egy adott név még egyetlen dokumentumon belül is előfordul eltérő írásmóddal (11).

Hasonló példákat a helynevek köréből is bőséggel említhetünk: a Tihanyi apátság alapítólevelében a Balaton neve *Balatin* és *Bolatin* formában lejegyezve is szerepel, Abaújvár neve pedig több mint húszféle írásváltozatban fordul elő a korai forrásokban (vö. Gy 1: 58–61). A helynevek esetében azonban a régi források adatainak interpretálását megkönnyíti az a tényező, hogy a helyek nagyobb fokú állandósága miatt az ezeket jelölő nevek is maradandóbbak, mint a sze-

mélyek megnevezései. Az Árpád-korban fennállott helynevek nem ritkán napjainkban is megvannak, s mai nyelvi alakjuk sokat segít a régi formák rekonstruálásában. De ha nem is ér el a név a mai korokig, gyakran olyan időszakból is maradtak még fenn adatai, amikor a helyesírás kifinomultabb jellege lehetőséget ad a korai adatok pontosabb értékelésére.

A személyek nevei azonban nem sokkal éltek túl viselőiket, így ilyen támpontjaink eleve nem is lehetnek. A név mint a rendszer eleme már hosszabb életű, s ez az állandóság valóban nagy segítségünkre is lehet: az Árpád-kori keresztény eredetű neveket – mivel többnyire ma is használatban vannak – ilyen alapon viszonylag könnyű régi alakjukban helyreállítani, de a belső keletkezésű, a törökségi vagy szláv eredetű neveket már jóval nehezebb. Egy-egy magánhangzót jelölő *u* betűről például sokszor azt sem lehet eldönteni, hogy veláris (*u*, *o*) vagy palatális (*ü*, *ö*) hangot jelöl-e egy-egy névben. Ehhez még hozzá kell azt is venni, hogy az ilyen típusú személynevek többnyire igen rövidek, olykor csak 3–4 hangból állnak, s közöttük esetleg csak a magánhangzó jellege tesz különbséget.

A névazonosság megállapítása a fentiekből adódóan a személynévtárakban minden más nyelvtörténeti szótártípusnál jóval nehezebb feladatot jelent. Ennek földerítése tulajdonképpen etimológiai állásfoglalást követel meg a szerkesztőtől – ezt a fentiekben idézett névcikkszerkesztési alapelv ki is mondja –, ám ezek az információk a névtárban, mivel nem etimológiai szótárnak készült, rejtve maradnak. Egy-egy szócikkbe tehát valójában a morfológiailag azonos felépítésű és etimológiai szempontból egybetartozó neveket sorolta a szerző. A névcikkek közötti összefüggésekre, etimológiai kapcsolatokra utalások hívják fel a figyelmet.

Az így kialakított névcikkek címszavainak a meghatározása is sajátos megoldásokat követel meg. A nyelvtörténeti szótáraknak az az általános gyakorlata, hogy címszó-meghatározásukban a szótárkészítés korának a nyelvét veszik alapul, itt nem volt követhető, mivel a névadatok jó része mai nevekkel közvetlenül nem azonosítható, főleg a személynévrendszer többrendbeli strukturális változásainak következtében. Emiatt a névcikkek élén nem sztenderdizált alakok állnak, hanem az oda besorolt névadatok írásváltozatai. Így a címnév csak kivételesen áll magában, a betűhív formák száma egy-egy gazdagabb adatolású névcikkben akár tízes nagyságrendű is lehet. Ha a nagyszámú írásváltozat között jól elkülöníthető csoportok mutatkoznak, akkor ezek – mintegy alcímneveket alkotva – a névcikken belül számozással elkülönítve kisebb alcsoportokba vannak besorolva. A terjedelmesebb névcikkek belső tagolása azonban ennek következtében nem mindig tekinthető át könnyen, s a csoportosítás logikája sokszor nehezen követhető. Emellett az azonos alcímek alá vont névadatok nagy gyakorisági eltéréseket is mutathatnak, ami szintén csak tüzetes vizsgálódásokat követően derülhet ki. A tájékozódás megkönnyítésére azonban minden egyes eltérő írásképet mutató névadat (azaz minden címnévváltozat) utalónévként is szerepel a betűrendileg megfelelő helyen.

A szótárban egyébként 38.000 névadatot találunk, 9.500 névcikkben elhelyezve. Az írásváltozatokra 7.500 utalószó hívja fel a figyelmet (vö. Fehértói 2005: 11). E számadatokat könnyen ellenőrizhetjük és pontosíthatjuk is a könyvhöz mellékelt CD lemezen, ahol a könyv teljes anyaga pdf formátumú fájlként is megtalálható. Az olvasható szövegfájlban keresést is végezhetünk, ám a szöveg e formátumban sajnos, nem szerkeszthető. Pedig egy erre alkalmas változat igen csak jó szolgálatot tenne az adatok romlásmentes idézésében. Az adatállomány ugyanitt dBase adatbázisként is rendelkezésre áll, amelyben különféle lekérdezéseket hajthatunk végre. Annak ellenére, hogy a digitális közzététel színvonala sem technikai, sem esztétikai tekintetben nem éri el a kötetét, úgy vélem, a kutatók fontos segédeszköze lesz a továbbiakban az ÁSz anyagának felhasználásában.

Az Árpád-kori személynévtár tudományos értékét a jövőben leginkább az fogja meghatározni, hogy mennyire lesz képes inspirálni a magyar személynévkutatásokat. Néhány lehetséges területet ezek közül már a fentiekben is érintettem, összegzőképpen azonban – akár szinte csak címszavakban is – érdemes áttekinteni a szótár anyaga alapján leginkább kutatásra váró kérdésköröket. Talán elsőként említhető ezek közül az etimológia, amellyel kapcsolatban az ÁSz szerzőjének, Fehértói Katalinnak a szkeptikus állásfoglalását jól ismerjük a publikációiból, ám számos eddig megjelent, a névtár szerkesztése közben született névmagyarázata mégis inkább a lehetőségek kitágulását mutatja. A névfajtással szoros összefüggésben mind az egyedi elemek, mind a rendszer szintjén érdemes boncolgatni a személyneveknek más szóosztályokkal, különösképpen a főnevek bizonyos szemantikai csoportjaival, illetőleg a helynevekkel való összefüggéseit. A nyelvtörténetírás klasszikus területeit, a helyesírás- és hangtörténetet a fent érintett sajátosságok miatt a személynévi adatok ugyan a közszoói és a helynévi elemekhez képest csak kevésbé szolgálhatják, ennek ellenére ilyen irányú hasznosításuk is eredményekkel kecsegtet. Morfológiai szempontból a névképzők vizsgálata hozhat talán legtöbb eredményt. A névfajtással karöltve végezhető névrendszertani vizsgálatok elsősorban a különféle névtípusok Árpád-kori viszonyaira világíthatnak rá, bemutatva a változások jellegét és kronológiai körülményeit, valamint az esetleg meglepetéstartó területi eltéréseket.

A személynevekből a nyelvész csak viszonylag kevés, a nyelvi rendszer egészét érintő információt tud kiolvasni, ám annál több, a történezt is érdeklő társadalom- és művelődéstörténeti tanulság vonható le az elemzésükből. A névrendszer belső, szerkezeti átalakulásának kulturális, etnikai összefüggéseit csakis széleskörű társadalomtörténeti háttérrel lehet feltárni. Noha a névgyakorlati vizsgálatokhoz – ahogyan erre a szerző maga is figyelmeztet (9) – a nevek fennmaradásának esetlegessége miatt a névtár nem nyújt igazán megfelelő anyagot, a különféle névtípusoknak az egyes társadalmi rétegekhez fűződő kapcsolatára s e viszony történeti változására a névanyag mégis képes rávilágítani. Igen bonyo-

lult és szövevényes összefüggést mutathat a nevek nyelvi eredete és a névviselők etnikuma közötti viszony is, amelynek vizsgálata a személynévkutatás egyik legkényesebb területe.

Szemlém elején arról a viszonylagos lemaradásról szóltam, amely megítélésem szerint a mai magyar történeti névkutatás helyzetét jellemzi. Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtára ezt a hátrányt a jelzett korra vonatkozóan egy jelentős lépéssel csökkentette, és egyben megteremtette annak a lehetőségét, hogy a személynév-vizsgálatok új lendületet kapva lényeges kérdésekben szóljanak hozzá a magyarság történetének kutatásához.

Hoffmann István

Irodalom

- Benkő Loránd (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? MNy 91: 402–411.
- Benkő Loránd (2003), Beszélnek a múlt nevei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehértói Katalin (1969), A XIV. századi megkülönböztető nevek. NytudÉrt. 68.
- Fehértói Katalin (1981), Az „Árpád-kori személynévtár”-ról. MNyTK 160.
- Fehértói Katalin (1997), Árpád-kori közszoói eredetű személyneveinkről. Nyr 121: 71–75.
- Fehértói Katalin (2005), Gondolatok „az Árpád-kori Személynévtár” adatainak összetételéről. Névtani Értesítő 27: 7–12.
- Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Gy.
- Györffy György (szerk.) (1992), Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Akadémiai Kiadó, Budapest. = DHA.
- Györffy György (szerk.) (1994), Chartae antiquissimae Hungariae. Balassi kiadó, Budapest.
- Nagy Imre et al. (szerk.) (1871–1931), A Zichy és Vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest, majd Budapest. = Zichy.

Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon

Szerkesztette Kontra Miklós.
Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 371 o.

Az „Osiris Tankönyvek” sorozatban megjelent könyv a magyar nyelv és társadalom viszonyát kívánja vizsgálni középpontba állítva a társadalomnak a nyelvhez való viszonyát, valamint bizonyos nyelvi jelenségek társadalmi megítélését. A könyv túlnyomó részét a „Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSzV) 1988” gyűjtött anyagának részletes elemzése képezi; ez a rész, úgy mint a bevezetés és a „kitekintés” a könyv végén, Kontra Miklós tollából származik. Rajta kívül a 8. fejezetben még négy magyar nyelvész, illetve szociológus jut szóhoz (Pléh Csaba, Terestyéni Tamás és két kisebb cikkel az Angelusz Róbert – Tardos Róbert kutatópáros).

„A nyelvészet furcsa tudomány – ritkán veszi szemügyre azt, amit leír: a valóságos nyelvet.” A szerző ezzel a Nádasy Ádámtól vett idézettel mutat rá a bevezető fejezet elején arra, hogy a nyelvészetben mennyire meghatározó szerepet játszott eddig vagy a normatív, nyelvművelő paradigma (amelynek keretében a nyelvi helyesség vagy helytelenség kérdéseit nem empirikus adatok alapján, hanem a nyelvművelők személyes intuíciója szerint kezelték), vagy a kategorikus nyelvészélet, amely a nyelvet egy teoretizált rendszernek látja, kiszakítva társadalmi kontextusából. A nyelvészetet tehát szilárd empirikus alapra kellene helyezni, a tényleges nyelvhasználatból származó adatok segítségével, és „a nyelv” helyett – amely a nyelvészetben gyakran mint önállóan tevékeny élőlény szerepel – inkább a nyelvet használó emberekről beszélni. A 2. fejezetben a szerző a különböző nyelvészeti megközelítéseket részletesen illusztrálja az ún. suksükölés példájával. Látjuk, hogy a generatív szabálymodell segítségével (a *t*-palatalizáló/törlő szabályok rendezése) a suksükölés elegánsan leírható, azonban amit az elméleti leírás jósolna (aki suksüköl, szukszüköl is – pl. a *ragasztjuk* helyett a *ragasszuk* alakot használja – és viszont), az empirikus kutatás alapján nem felel meg a valóságnak.

A 3. fejezet a vizsgálat kereteit mutatja be. A MNSzV tervezésében nyilván kulcsszerepet játszott a mintavétel és annak reprezentatív volta Magyarország egész magyar nyelvű felnőtt lakosságára vonatkozóan. A mintavétel szorosan kapcsolódott Angelusz Róbert és Tardos Róbert korábbi szociológiai kutatásaihoz; alapjául ezeknek egy almintája szolgált, összesen 832 adatközlő. Velük – egy szociológiai kutatással kapcsolatban – egy nyelvi kérdőívet is kitöltettek, amely részint nyelvészeti (pl.: hol beszélnek szépen vagy csúnyán magyarul?), részint nyelv(helyesség)i feladatokból állt: grammatikalitási ítéletek

(helyes vagy helytelen-e ez a mondat?), szóbeli mondatkiegészítés (egy adott szót a megfelelő alakban kell behelyezni egy hiányos mondatba), írott alternatív formák közötti választás, valamint egy nyelvtani és helyesírási hibákat tartalmazó szöveg kijavítása. A kutatásban több szociológiai tényező szerepel független változóként: iskolázottság, lakóhely, nem, életkor, foglalkozás, ingázás vs. a lakóhelyen való munkavállalás, etnikum (cigány/nem cigány – a többi kisebbség vagy nincs képviselve, vagy eleve ki van zárva, hogy pl. a német vagy szlovák származásnak lehetne szociolingvisztikai jelentősége?), mobilitás (pl. a parasztszármazású értelmiség „fölfelé mobil”), de azon kívül még a nyelvművelési javak (cikkek, rádió- vagy tévéműsorok) fogyasztása is.

A könyv zöme ezek után a különböző nyelvi változók leírásából és elemzéséből áll. Ezek a változók a legtipikusabb, a nyelvhelyességi vitákban gyakran előforduló problémákat képviselik: az inesszívusz (*-bVn*) és illatívusz (*-bV*) keveredése, az ikes igék ragozása, az *ami* névmás *amely* helyett való használata, az ún. „nákozás” (*én tudnák*), a *-t* végű igék felszólító módjának használata a kijelentő mód helyett (az ún. suksükölés/szüksükölés), a *természetesen, hogy* típusú szerkezetek, az *e* kérdőszócska nemstandard használata (*nem-e igaz...?*), az *az miatt, ez nélkül* típusú névutós szerkezetek, a *miatt* és *végett* névutók ok- vagy célhatározó használata, valamint három helyesírási kérdés (a javítandó hibák: *tömvevan, hijába, útas, utitárs*). Ezeknek a változóknak a különböző szociális változókkal való összefüggését a következő kb. 150 oldalon át alaposan és részletesen elemzi a szerző.

Az eredmények részben megfelelnek az elvárásoknak. Pl. az inesszívusz standard (*-bVn*) és stigmatizált (*-bV*) alakváltozatának használatában az iskolázottabbak, a fővárosiak és a fiatalok inkább megfelelnek a standardnak mint a kevésbé iskolázott, vidéki vagy idősebb adatközlők. Amikor a nemek között van szignifikáns különbség, akkor csaknem minden esetben a nők a normakövetőbbek. Másrészt pedig sok esetben megfigyelhető, hogy a grammatikalitási ítéletek között nincsen egyenes összefüggés – pl. az ikes igék ragozását a norma szerint ítélő adatközlők jelentős része egy nemstandard „nákozó” példát is helyesnek ítél. Továbbá a kutatási eredmények alapján élesen (és jogosan) lehet bírálni azokat a nyelvművelőket, akik szerint pl. a suksükölés egyszerűen „műveletlenségről” tanúskodik, hiszen a főiskolát vagy egyetememet végzett adatközlők negyede helyesnek ítélte egy „süksükölő” mondatot. Arra a kérdésre, hogy hatékony-e a nyelvművelés, nem lehet végleges választ adni: a nyelvművelési javak fogyasztása és a nemstandard változatok megítélése között statisztikailag jelentős korreláció van, de az ok-okozati összefüggést nem lehet bizonyítani, mivel ellenkező esetek is szép számmal akadnak (adatközlők, akik a nyelvművelő műsorok hallgatása ellenére is „hibás” formákat fogadnak el, vagy a standardot amúgy is ismerik).

Az MNSzV keretében azt a kérdést is feltették, hogy Magyarország melyik részén beszélnek magyarul a legszebben, ill. a legcsúnyábban. Az eredmény a korábbi két kutatástól (Imre Samu 1963, Terestyéni Tamás 1987) nem nagyon tér el. Az adatközlők általában a saját nyelvjárásukat ítélik a legszebbnek. Az országos minta szerint a legcsúnyábban a palócok, a legszebben a budapestiek beszélnek, ugyanakkor erősen érzékelhető (Budapesten is!) az a közkeletű sztereotípiá, amely szerint a pesti beszéd különösen csúnya. (Érdekes lett volna tudni, hogy ezek az ítéletek milyen nyelvi vonásokon alapulnak; kizárólag az „éneklődő pesti hanglejtést” említik külön.)

A 8. fejezetben Pléh Csaba a stigmatizáció és hiperkorrekció viszonyát vizsgálja, azzal az érdekes eredménnyel, hogy a normát sokkal inkább követjük spontán helyzetekben – az erőfeszítés és kontroll csak növeli a bizonytalanságot. Ezután az Angelusz – Tardos-kutatópáros két cikke következik. Az első a tudásstílusok (szociokulturális kódok, amelyek a szerzők szerint a magyar társadalom rétegződését, a különböző gondolkodásmódokat és mentalitásokat jobban tükrözik mint a gazdasági pozíciók szerepére építő modellek) és kommunikatív habitusok összefüggéseit vizsgálja. Érdekes és aggasztó ebben a kísérleti tipológiában az ún. tudásdepriváltakat (a szerzők szerint a lakosság majdnem egyötöde!) jellemző általános kommunikációképtelenség. A második cikk a megszólítási formákról szól (az *elvtárs*-tól az *úr*-ig). A harmadik Terestyéni Tamásnak a köszönési szokásokról és a különböző köszönési stílusok szociális háttéről kérdőíves kutatás alapján készült írása.

Az utolsó fejezetben Kontra Miklós – perspektívát váltva – a szociolingvisztikai kutatás és a nyelvi-szociális tényezők relevanciáját a politika, az igazságszolgáltatás, az emberi jogok és az iskola szempontjából veszi szemügyre. A hangnem élesen bíráló, de nem alaptalanul: a nyelv szociális szerepét, a nyelvészeti szaktudás politikai fontosságát Magyarországon nyilvánvalóan nem értik meg eléggé.

Kétségtelen, hogy a könyv több értelemben deziderátum volt. Megalapozott, szilárd empirikus kutatásból származó eredményeket közöl fontos és aktuális kérdésekről, tanulságos (tananyagként is használható) példa a kvantitatív módszerek alkalmazásáról. Olvasás közben azonban számos kérdés merül föl, amelyekre nem ad választ a kötet. A kérdőíves anyag kvantitatív elemzésének, az eredmények értelmezésének nagyon sok figyelmet szentelnek a szerzők, a kiindulópont problematikus voltával azonban nem igazán foglalkoznak – pl. mire alapozva lehet azt állítani, hogy az adatközlők tudatosságának hatása ebben a kísérleti helyzetben nem releváns, »mivel adatközlőink tudatosságának fokát semmilyen módon nem manipuláltuk»? Ehhez kapcsolódó kérdés: miképpen tudják megállapítani a szerzők, hogy a kérdőívekre kapott válaszok a tényleges nyelvhasználatot tükrözik-e? Miért éppen ezeket a nyelvi változókat választot-

ták? Miért nem problematizálják a nyelvi variáció vagy több egymás mellett létező kód lehetőségét (hogyan az a nyelvhasználó több különböző alakot is lehetségesnek tarthat, illetve használhat különböző kontextusokban)?

„A magyarországi magyar nyelvhasználatot korábban soha senki nem vizsgálta meg tüzetesen” – állítják a könyv bevezetésében. Ha ez igaz, akkor e megállapítás továbbra is érvényben marad. Ez az önmagában nagyon hasznos és érdekes mű ugyanis nem a tényleges spontán nyelvhasználatot vizsgálja (amit a szerzők is elismernek, további kutatások szükségességére hivatkozva), hanem az adatközlők bizonyos nyelvhelyességi és nyelvhasználati kérdésekre adott reakcióit. Vagy csakugyan az a helyzet, hogy a magyar nyelvészet – így vagy úgy – még mindig hozzá van láncolva a normatív hagyományhoz, vagy pedig ez a könyv megfontolt és nyomatékos állásfoglalás a nagy nyelvhelyességi vitában. Ez utóbbi esetben talán jobb lett volna a „Nyelv és társadalom” helyett „A nyelvi norma elfogadottságának társadalmi háttere” címet adni a kötetnek.

Johanna Laakso

Beszédmű-fonológia

Szilágyi N. Sándor:

Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára

Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 2004. 240 o.

Szilágyi N. Sándor tudományos pályafutása során eddig legalább háromszor pontosan telibe találta a fonológiaelméletnek a világon éppen kibontakozóban lévő fejleményeit, mégpedig anélkül, hogy annak idején tudott volna róluk. 1969–1970-ben megalkotta „a magyar irodalmi nyelv fonológiai szabályainak első, nagyon bonyolult és így, utólag visszagondolva nagyon kezdetleges leírását” (ő maga minősíti így már 1972-ben, idézi az itt ismertetett kötet előszavában, 7). Ez feltehetőleg igen közel állt a generatív fonológia SPE-beli modelljéhez, hiszen a továbbiakban így ír róla: „Ez és az elmélet alapvonalaiban már megvolt akkor, amikor a generatív fonológiával megismerkedtem, és ez igen nagy előny volt: ha véletlenül hamarabb akad a kezembe egy generatív fonoló-

giai leírás és elmélet, akkor nincs kizárva, hogy kritikátlanul elfogadtam volna, hiszen alaptendenciájában nagyon hasonlít ahhoz, amit a fonológiától vártam.” Így azonban kénytelen volt maga megalkotni azt az elméletet, amely a kor tudományos közgondolkodásának élvonalában jelölhette volna ki a helyét, ha egyáltalán közreadja, és ha nem éppen Kolozsváron él, hanem valahol Amerikában. 1972-ben megvédett szakdolgozatában, tíz évvel megelőzve Kiparsky és Mohanan világhírré szert tett alpműveit, egész egyszerűen megalkotta a lexikális fonológiát. A jelen kötetben pedig sok tekintetben a ma legbefolyásosabb fonologiaelméleti irányzatok (kormányzásfonológia, optimalitáselmélet) tendenciájába tökéletesen beleillő felfogást hangoztat, amennyire meg lehet ítélni, ismét csak anélkül, hogy ennek tudatában lenne. Elsősorban arra gondolok itt, hogy mindkét említett elmélet számúzi a fonológiából a levezetést, a fonológiai szabályokat, és egyáltalán a dinamikus, folyamatelvű leírást, ehelyett az általános elvek és a nyelvspecifikus rend (ez Szilágyi kifejezése) kölcsönhatására helyezi a fő hangsúlyt, és a fonológiai ábrázolások gazdagításával helyettesíti a korábbi, levezetésközpontú fonológiák számos eszközét és megoldását. Amikor tehát Szilágyi N. Sándor a „beszédmű” modelljébe – amely egy megjegyzése szerint (175) egyfajta átírásnak tekinthető, amely azonban úgy van megalkotva, hogy „explicit módon tükrözze ne csak azt, amit éppen meg tudunk figyelni az illető beszédműdarabban, hanem a nyelvész erre vonatkozó tudását is” – beépíti ezt a bizonyos tudást, lényegében ugyanazt teszi, mint a kormányzásfonológia művelői, akik szerint a fonológiai ábrázolás eleve tartalmazza mindazt az információt, amelyet a levezetésen alapuló fonológiák a fonológiai szabályokba, az ezekből felépülő levezetésekbe kódoltak bele. Ugyanígy rokon elgondolás az is, hogy az ábrázolás szegmentális alapelemei nem elvont megkülönböztető jegyek, hanem önmagukban is kiejthető hangok (amelyek azonban a kormányzásfonológiában összetettebb hangok felépítésében részt vevő elemek is egyúttal, ezen a ponton a két elmélet már eltér egymástól). De emlékeztet a kormányzásfonológia üres kategóriáira is a 0 indexes szegmentumok megjelenése az ábrázolásban, és még számos más részletmegoldás ismerősen cseng – valószínűleg anélkül, hogy Szilágyi ezt az elméletet a sajátjának megalkotása során figyelembe vette volna.

A címben szereplő, nemrég megjelent monográfia (a szerző 1998-ban megvédett doktori értekezésének átdolgozott változata) kiváló, gondolatébresztő, eredeti és merész gondolkodóra valló munka. Ami az olvasónak elsőként a szemébe ötlük benne, az a stílus frissessége, a gondolkodásmód igen szimpatikus, minden fellengzősséget kerülő volta. Bár gyakran éppen a legélvezetesebb részekkel nem tudok a magam részéről egyetérteni, ez nem változtat azon, hogy a szöveg egyszerűen olvasmányként is lebilincselő, izgalmas szellemi kaland. Az anekdotikus, parodisztikus, ön- és közironikus betétek és kitérők, a különféle helyekre beillesztett nyelvészeti miniesszék, de még az önéletrajzi elemek is a

kötet (stílusukban) legvonzóbb lapjait alkotják.³

A könyv egy viszonylag hosszú bevezetésből, valamint két fő részből áll. A bevezetést – néhány általános megjegyzést követően – „Az absztraktumok csapdája” című esszé alkotja (10–40). Ennek alapgondolata merész, de vonzó; azonban az „absztrakt” – „konkrét” szembenállást abszolutizálva (mondhatnám: absztrakt módon) közelíti meg. Ezzel szemben szerintem az absztrakt/konkrét ugyanolyan viszonylagos fogalompár, mint a típus/példány és sok más, vagyis ugyanaz az elvontsági szint egy nála is elvontabbhoz képest konkrét, míg egy nála kevésbé elvonthoz képest absztrakt. Ahhoz azonban, hogy alaptételéhez tartassa magát (Absztrakt = Rossz, Konkrét = Jó), a szerzőnek ezt a folyamatos skálát dichotomizálnia (saját kifejezéseivel szólva: démonizálnia, mitologizálnia) kell, abszolút szembenállást kell belelátnia a természete szerint folyamatos rétegződésbe.

Pedig az eszmefuttatás elején még nem minden absztrakciót tart eleve károsnak. A 12–13. oldalon például ezt olvassuk: „Semmiképpen sem volna célszerű [...], ha valaki úgy gondolná, hogy a számok például, vagy a reális dolgok közötti relációk [...], valamint az idő, a fizikai törvényekben megfogalmazott összefüggések és más hasonlóak csupán a mi absztraháló műveleteink tükrében tűnnének valóságosoknak, de amúgy nem tartoznának hozzá ettől függetlenül is a való világhoz.” De ha ezek az absztrakciók/absztraktumok a való világban is léteznek, akkor a jelentés vagy a birtokviszony miért nem? A 28. oldal alján a 15. lábjegyzet végén ezt kérdezi: „mivel is maradunk mi itt igazából, miután ebből a relációból [*Jancsi autója*] Jancsit és az autót elhagytuk?”, amivel azt suggallja, mintha a helyes válasz ez lenne: nem marad semmi, holott ami marad, az éppen a birtokviszony. A jelentés pedig egyenesen hallucinációnak minősül – de ugyanilyen alapon hallucináció lenne a szerző megannyi saját fogalma, például a *rend* vagy a *kód* is!⁴ Hasonló absztraktumok a későbbiekben: konkrétum (40),

³ Csak néhányat sorolok itt fel közülük: a verebet leíró természettudós esete (14–16), Jancsi és Juliska meg az autót vásárlás (17–20), Jancsi, aki nem tud absztrakt fogalmakban gondolkodni (22–23), a tudós kalandja az újtjelző táblákkal és a mitologikus Jelentéssel (26–31), a kerékpár tudományáról és a biciklizés tudományáról szóló parabola (73–76), a fácanakas hosszú farkának generatív elemzése (100–101), az *-ul/-ül* és *-odik/-edik/-ödik* képzős igék elemzése (108–113), az „idegen szó” fogalmának újraértelmezésére tett javaslat (111; ez nagyon szimpatikus, bár magában hordozza a körköröség/önkéntesség veszélyét), a *bonyolodik* helyesírásáról szóló rész (111–112), és így tovább, még hosszan lehetne sorolni.

⁴ Ezekre is alkalmazni lehetne ugyanazt a levezetést, amit a jelentés fogalmával kapcsolatban ír le a szerző: „a beszédmű rendezett” → a beszédmű rendje → a beszédműben rend van → a rend valóságosan létezik. Vagy: „a beszélő belekódolja a mondanivalóját a beszédműbe” → a beszélő kódja → a beszélőnek kódja van (a fejében) → a B-kód valóságosan létezik. (Egyébként a szerző később, a 128. oldalon úgy beszél a jelentésről, a 132. oldalon pedig a birtokviszonyról, mintha ezek mégiscsak léteznének.)

elméleti modell (152), hangkészlet (mégpedig szűkebb és tágabb hangkészlet, 154), paradigmaváltás (158), nézőpont, szintézis, fonetika, strukturalizmus, stb., de kevésbé ártalmatlanok is: [t⁰]-féle elemek, /t/-féle „nevek”, a különféle határjelölők, és így tovább.⁵

A 17. oldalon kezdődő részben Jancsi és Juliska meg az autó meséje csakugyan sokkal élvezetesebb olvasmány, mint a MMNyR idézett passzusa a határozott névelő használati szabályairól, de lényegében ugyanazt mondja el mesébe csomagolva, mint amit az idézett nyelvtan a maga száraz módján. Szilágyi leírása csak annyival pontosabb, amennyivel részletesebb is, vagyis amennyivel többféle esetre kiterjedő. Mindezzel az a szándéka, hogy bemutassa: az általános megnevezés nem feltétlenül absztrakt is egyben. De akkor hogyan kell értenünk a 24. oldalon ezt: „Ha a *madár* csakugyan olyasmit jelentene, amilyennek az absztrakciót képzelik némelyek, akkor ez a szó inkább csak általános érvényű kijelentések alanyaként fordulhatna elő...”? Az általános érvényű kijelentések alanyaként eszerint előfordulhat absztrakció? Eddig azt állította, hogy az általános érvényű kijelentések alanya is konkrét (kell, hogy legyen).

A bevezetést követő első rész a „Módszertani alapelvek, előfeltevések és kikötések” címet viseli (41–142). Itt a szerző először is leszögezi, hogy nyelv nem létezik (de grammatika igen, mégpedig konkrétan, a beszélők fejében). Ezután bevezeti a *beszédtevékenység* és a *beszédmű* nyelvészetének megkülönböztetését, ami az egész értekezés talán legfontosabb elvi különbségtétele, ezért részletesebben kell szólnunk róla. Fogadjuk el, hogy a szerző itt látja a legfontosabb választóvonalat a nyelvészet tárgyának különféle részei között, de akkor megtévesztő az elnevezéspár, különösen a *beszédtevékenység*. Ebbe ugyanis nemcsak a szorosán vett tevékenységet kell beleértenünk, tehát azt, amit a beszélő és a hallgató valóságosan csinál, hanem azt a tudást is, amelynek alapján azt teszi, amit tesz. Ezért lehet egyfelől szinonimaként használni a „nyelvismeret” (Szilágyi 1980) és a „beszédtevékenység” szavakat, másfelől viszont azt mondani, hogy „a beszédtevékenység nyelvészete [...] a beszédmű létrehozásának és/vagy megértésének folyamatával foglalkozik, így szoros kapcsolatban van a pszichológiával, pszicho- és neurolingvisztikával, a kognitív tudományokkal és más hasonló tudományágakkal” (47). Ez utóbbiból úgy tűnik, mintha a beszéd-

⁵ Apróság, de talán érdemes megjegyezni, hogy a 12. oldalon az *abstraho* latin ige első jelentéséről (‘elhúzik, elvonok, erővel elveszek/elviszek’) szólva a szerző hozzáteszi: „(esetünkben tehát lényegtelennek tartott jegyeket a dolgokból)”, holott – én legalábbis mindig így gondoltam – az absztrakció során nem a lényegtelen elemeket vonjuk ki, távolítjuk el egy összetett dologból, hanem éppen a lényeseket válogatjuk ki, „vonjuk el” a lényegtelenek közül, és azokból hozzuk létre az „elvont” fogalmat, amellyel a továbbiakban dolgozni tudunk. Egyébként a második részben maga a szerző is ezt teszi, amikor a beszédmű számos konkrét tulajdonságától eltekint ahhoz, hogy egyáltalán modellt tudjon építeni róla.

tevékenység nyelvészete a performancia vagy a *parole* nyelvészetét jelentené (ezt a látszatot erősíti a 73–78. oldalon a bicikli/biciklizés analógia is, ahol teljesen úgy látszik, mintha a nyelvhasználat (a biciklizés) maga a performancia volna),⁶ de látjuk, hogy a szerző nem fogadja el sem a kompetencia/performancia, sem a *langue/parole* megkülönböztetést, hanem mindezt a beszédtevékenység igen általánosan értelmezett – mondhatni absztrakt – fogalma alá sűríti össze. Ugyanakkor a beszédművet, ahogy mondja (47), „kimetszi” a közlési folyamat egészéből (vagyis elvonatkoztat a beszélőtől és a hallgatótól) és önmagában vizsgálja (amint a második részben kiderül, ezt persze nem tudja az itt hirdetett tiszta és statikus formában megtenni).

Személyes érintettség miatt ki kell itt térnem a beszédtevékenység és a beszédmű megkülönböztetésének egy érdekes vonatkozására. Miután idézi (Jacques Durand tankönyvének adaptációjaként írt) 1997-es könyvemből a generatív fonológia szabályírási konvencióira vonatkozó rövid magyarázatot, így folytatja: „ezt [mármint a generatív fonológiát] a szerzők szándéka és meggyőződése szerint nem beszédmű-, hanem beszédtevékenység-fonológiának kellene felfogni. Siptár Péter ezt már az Előszóban eléggé egyértelművé teszi: »a fonológia érdeklődési területébe nem az tartozik, amit a beszélő (vagy a hallgató) csinál, hanem amit az adott nyelv anyanyelvi beszélője tud (bár nem tudatos tudással, inkább a 'mentális képesség' értelmében)«” (99). A tőlem vett idézetből szerintem egyértelműen kiderül, hogy itt valójában három dologról van szó: a beszédmű és a (valóságos) beszédtevékenység között (mögött?) ott van az, ami a fonológiai leírás valóságos tárgya: az adott nyelv fonológiájának objektív szabályszerűségei, amelyek a konkrét beszédtevékenységnek és a konkrét beszédműnek egyaránt az alapját képezik. Ezeket a szabályszerűségeket keresi a generatív fonológus éppen úgy, mint Szilágyi N. Sándor. Csakhogy a generatív fonológus ezeket az objektív szabályszerűségeket, ezek általa alkotott leírását a beszélő nyelvtudásának modelljeként fogja fel, Szilágyi pedig a beszédműben keresi,⁷ míg magát a beszélő nyelvtudását (elvben) a beszédtevékenység nyelvészetébe tartozónak gondolja.

Ha most a vita kedvéért elfogadjuk, hogy a kompetencia és a performancia vizsgálata egyaránt a beszédtevékenység nyelvészetének része, annak mintegy

⁶ A 74. oldalon a 24. lábjegyzetben azt olvassuk, hogy a bicikli-analógiában eléggé sántít az, hogy a biciklit magát nem a bicikliző hozza létre biciklizés közben. Ebből is látható, hogy a bicikli itt nem a beszédműnek, a beszélés termékének, hanem a beszélés eszközének, tehát a nyelvnek, vagy – ha ez nem létezik, akkor – a grammatikának, a beszédművekben megnyilvánuló, azok megalkotását lehetővé tevő, az egyes beszélőktől független nyelvi rendszernek felel meg (mint ahogy eredetileg Szilágyi is ebben az értelemben találta ki az analógiát).

⁷ De, mint az értekezés második részéből látható, ő maga is beleépít igen sok olyasmit, ami a konkrét elhangzó beszédműben semmiféleképpen nincs benne, hanem a beszélőnek a konkrét beszédműről való tudása ként fogható fel.

absztrakt és konkrét oldalát alkotva, akkor a beszédmű nyelvészetének is van egy absztrakt és egy konkrét oldala, és Szilágyi N. Sándor fonológiai modellje, ahogyan az értekezés második részében megjelenik, a beszédmű nyelvészetének a b s z t r a k t oldalához tartozik. Azért az absztrakt oldalhoz, mert (i) amit leír/megalkot, az egy m o d e l l, (ii) amit modellál, az a beszélő (és/vagy a beszédműveket vizsgáló nyelvész) t u d á s a, nem pedig maga a beszédmű, és (iii) ráadásul a pszichológiai hitelesség egyáltalán nem célja, tehát elvben még annál is sokkal absztraktabb lehetne, mint amilyenek ebben a könyvben megismerjük. A beszédmű nyelvészetének igazán konkrét oldala szerintem nem más, mint az akusztikai fonetika, vagyis az emberi beszédben megjelenő fizikai, mérhető, valóságos tényezők, adatok összessége, valamint az ezekből levonható általánosítások (már ez is absztraktabb némileg, mint maguk a rögzített tények, de ennyi absztrahálás mindenféle tudományos megismerésben elengedhetetlen). Egyébként annyit kell még mindehhez hozzátennem a beszédtevékenység és a beszédmű nyelvészetének viszonyáról, hogy voltaképpen mindenki a beszédműveket vizsgálja (mert mást nem is tud), de a beszélő grammatikájára szeretne belőle következtetni (voltaképpen maga Szilágyi is, részben azokon a nyelvtudás-elemekeken keresztül, amelyeket beleépít a modelljébe, részben azzal, hogy többször hangsúlyozza: a beszédmű nyelvészetének olyannak kell lennie, hogy felhasználható legyen a beszédtevékenység nyelvészetének megalkotásához).

Ami pedig a fácánkakas hosszú farkával kapcsolatos parodisztikus betétet (100–101) illeti, ebben többszörös csúsztatás van: paródiának ugyan eléggé mulatságos, de semmiféleképpen nem releváns kritikája a generatív fonológiának. Először is: a térben és az időben való szegmentálás távolról sem ugyanaz. „A kakas utáni pozíció” – ennek semmi értelme nincs. Ugyancsak semmi értelme annak a megfogalmazásnak, amely szerint „[+ kakas] utáni pozícióban a rövid farkok hosszúval váltakozik” (101). Itt a szerző ugyanúgy rosszul használja a *váltakozik* terminust, mint a 111. oldalon, ahol pedig komolyan beszél (bár szintén nem a maga nevében). Ott ezt olvassuk: „zöngétlen mássalhangzó előtt a *g k*-val váltakozik”. Ezt nem hinném, hogy komoly fonológus valaha is leírta volna. Inkább így hangzik a helyes általánosítás (mármint akkor, ha a *váltakozik* igét akarjuk használni): obstruens előtt a *g k*-val váltakozik (vagyis hol *g*-ként, hol pedig *k*-ként valósul meg aszerint, hogy az illető obstruens zöngés-e vagy pedig zöngétlen). Ugyanígy: a fácánok farkának hosszúsága nemük szerint más és más, tehát váltakozik (vagyis rövid, illetve hosszú, attól függően, hogy tyúk vagy kakas a szóban forgó állat). Az (1) alatt felírt szabály pedig ([– hosszú] → [+ hosszú] / [+ kakas]) helyesen így szólna:

$$(1) \quad [+ \text{ farkok}] \rightarrow [+ \text{ hosszú}] / \begin{array}{l} \boxed{\quad\quad\quad} \\ [+ \text{ kakas}] \end{array}$$

ami pontosan azt a helyes következtetést írja le, hogy „kakas esetében a farkok hosszú” (nem-kakas esetében alapértelmezés szerint a farkok nem-hosszú). A farkok hosszúságát pedig igenis generálja az (1) szabály, mégpedig abban az értelemben, amelyben ezt a generatív nyelvészetben eredetileg használják (tehát nem abban a vulgáris értelemben, hogy a fácánkakas farka az (1) szabály segítségével lesz hosszú). Ehhez kénytelen vagyok egy hosszabb idézetet ideiktatni Chomsky Mondattani szerkezetek c. művéből (Zólyomi Gábor fordítása): „A (35) formájú [azaz generatív] nyelvtanokkal kapcsolatban még egy dolog érdemel említést, mivel az szemmel láthatólag némileg félreérthető. Ezeket a nyelvtanokat mint mondatok generálására szolgáló eszközöket írtuk le. Ez a megfogalmazás esetenként ahhoz az elképzeléshez vezetett, miszerint bizonyos aszimmetria áll fenn a nyelvelmélet esetében, abban az értelemben, hogy a nyelvtan inkább a beszélő, mint a hallgató nézőpontját teszi magáévá, vagyis inkább a megnyilatkozások létrehozásának a folyamatával foglalkozik, mint azzal a »fordított« folyamattal, amit adott megnyilatkozások szerkezetének elemzése és rekonstruálása jelent. Az igazság az, hogy az általunk tárgyalt formával rendelkező nyelvtanok meglehetősen semlegesek beszélő és hallgató, megnyilatkozások elemzése és előállítása tekintetében. A nyelvtanok nem adnak nekünk felvilágosítást arról, hogyan elemezzünk egy meghatározott megnyilatkozást, ahogy arról sem, hogyan állítsunk elő egy adott konkrét megnyilatkozást. Valójában ez a két, a beszélő és a hallgató által elvégzendő feladat lényegében ugyanaz, és a (35) formájú nyelvtanok egyikkel sem foglalkoznak. Minden ilyen nyelvtan csupán megnyilatkozások, mégpedig a nyelvtan által generált megnyilatkozások egy meghatározott halmazának leírása. Egy ilyen nyelvtan alapján rekonstruálhatjuk az ezek között a megnyilatkozások között fennálló formális kapcsolatokat az összetevős szerkezet, a transzformációs szerkezet stb. fogalmait használva. A probléma világossá tételét talán segíti, ha a kémiai elmélet azon részéhez fordulunk hasonlatért, amelyik a strukturálisan lehetséges vegyületekkel foglalkozik. Erről az elméletről ki lehet jelenteni, hogy valamennyi fizikailag lehetséges vegyületet generálja, éppen úgy, ahogyan egy nyelvtan generálja az összes nyelvtanilag »lehetséges« megnyilatkozást. Az ilyen elmélet háttérrel nyújtana meghatározott vegyületek minőségi elemzésének és előállításának műszaki eljárásaihoz éppen úgy, ahogy valaki támaszkodhat egy nyelvtanra olyan speciális problémák vizsgálatakor, mint konkrét megnyilatkozások elemzése és előállítása” (Chomsky 2003, 55–56).

Szilágyi N. Sándor beszédmű-modelljében a nevezetes fácánfarkok-szabály így festene:

$$(2) \quad [\text{rövid farkok}] \downarrow \uparrow [\text{hosszú farkok}] / \left[\begin{array}{c} \text{_____} \\ \text{[kakas]} \end{array} \right]$$

Ezt pedig (a 167. oldalon írtakat parafrázálva) így értelmezhetjük: „a világ minden olyan helyzetében, ahol a környezet (a madár nemének) figyelembe vétele nélkül rövid farkra számítanánk, minden esetben hosszú farkat fogunk találni, ha ez a fark olyan madár farka, amelynek definíciójában szerepel a [kakas] tulajdonság”. Ez a megfogalmazás semmivel sem abszurdabb vagy kevésbé abszurd, egyben semmivel sem absztraktabb vagy kevésbé absztrakt, mint a fenti, (1) alakú generatív szabályé.

Mármost, ha a beszédtevékenység nyelvészete (nevével ellentétben) a beszélő fejében lévő grammatikát írja le (72), akkor a beszédmű nyelvészete ehhez képest absztrakt lehet, mégpedig korlátlanul absztrakt, egy olyan modellt alkothat, ami nem esik egybe semmilyen értelemben a fejünkben lévő grammatikával – de akkor mire való? Valójában csupán előtanulmány a beszédtevékenység nyelvészetéhez? Ha igaz az, hogy „a beszédtevékenység nyelvészete voltaképpen egy grammatikát keres”, mégpedig „éppen a valóságos beszédtevékenység alapján állót, azt a fejünkben lévő, amelynek alapján mi, hús-vér emberek beszélünk, illetve mások beszédét megértjük”, és ha ennek a grammatikának a „leírásakor éppen ezért feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a követelményt, hogy itt nem elég, ha a megfigyelt tényekhez hozzárendelünk egy akármilyen magyarázó modellt, amelynek értékelésekor (elbírálásakor) csupán formai kritériumokra vagyunk tekintettel, mint amilyen a következetesség és ellentmondásmentesség (koherencia), a teljesség (magyarázó erő), a funkcionalitás (működőképesség) vagy az egyszerűség” (72), akkor ezek szerint a beszédmű nyelvészete viszont egy „akármilyen” (és akármennyire absztrakt) grammatikát keres, nem pedig a valóságos beszédtevékenység alapján állót, azt a bizonyos fejünkben lévő, amelynek alapján mi, hús-vér emberek beszélünk, illetve mások beszédét megértjük, és a leírásakor éppen ezért nem kell szem előtt tartanunk a fenti követelményeket, vagyis ezúttal elegendő, ha a megfigyelt tényekhez hozzárendelünk egy akármilyen magyarázó modellt, amelynek értékelésekor csupán olyan formai kritériumokra vagyunk tekintettel, mint a következetesség és az ellentmondásmentesség (vagyis a koherencia), a teljesség (nem világos ugyan, hogy ez miért lenne egyenértékű a magyarázó erővel), a működőképesség vagy az egyszerűség? Vagy ugyanez a probléma egy konkrét a b b példán: „Egészen világos, hogy a nyelv [értsd: a beszédmű] leírásában az illeszkedés szabályát a magánhangzókra, ezek két csoportjára vonatkoztatva kell megfogalmazni, mivelhogy a valóságos nyelvi összefüggés ezek között van” (76, bár ezt Szilágyi nem most mondja, hanem saját 1978-as szövegéből idézi, de a lényegét tekintve egyetértőleg) – de honnan tudjuk ezt, ha egyszer a beszélő hangsúlyozottan nem eszerint beszél? Milyen értelemben valóságos akkor ez az (absztrakt) összefüggés?

A beszédműben tehát nem kell a beszélő saját grammatikáját keresni, különösen nem a nyelvet, amely mint láttuk, nem létezik, hanem egyfajta nyelvspecifi-

kus rendet. Erről a 85. oldalon többek között az áll, hogy „közege diszkrét, egymástól jól megkülönböztethető elemekből [kell, hogy] álljon (hiszen homogén, teljesen egyforma elemekből álló közegben nincs is értelme rendet keresni)”. Ez teljesen úgy hangzik, mintha a *diszkrét* és a *homogén* közvetlenül egymás ellentétei volnának, vagyis mintha nem létezhetne olyasmi, ami nem diszkrét elemekből áll, de nem is homogén – pedig például maga a konkrét beszéd folyamat éppen ilyen. Kérdés tehát, hogy a szerző szerint rend van-e/van-e rend a konkrét beszéd folyamatban, vagy csupán az itt definiált (absztrakt) beszédműben?

Az első rész végén egy rövid fejezetben foglalkozik a szerző a szinkrónia és a diakrónia közötti viszony kérdésével (133–142). Itt többek között ezt olvassuk: „A vizsgálat tárgyának és a kutatás módszerének megválasztása során a kettő világos megkülönböztetése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Magában a vizsgálat tárgyában azonban a szinkrónia és a diakrónia „területei” korántsem válnak ilyen világosan külön. Inkább olyanformán van ez, hogy a kutató mindig tudhatja, és tudnia is kell, hogy ő éppen mivel foglalkozik, mit vizsgál, és annak értelmezésére milyenfajta modellt alkot, de ezt nem szabad úgy érteni, hogy akkor e kétféle kutatási szemponthoz két külön, a másiktól bizonyos értelemben független vizsgálati tárgy is tartozna. Tulajdonképpen ugyanazt vizsgáljuk mindkét esetben, csak más-más szempontból” (134). Ez világos beszéd, és egyet is érthetünk vele. Csakhogy: nem éppen ugyanígy állunk-e a beszédmű és a beszédtevékenység nyelvészetével is? A szerző szerint feltehetőleg nem, mivel néhány lappal korábban a következőt olvassuk: „A beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészete két különböző nyelvészet ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy alternatívái is volnának egymásnak olyan értelemben, hogy akár az egyiket, akár a másikat műveljük, mindenképpen ugyanazt vizsgáljuk, csak más szemszögből és más módszerekkel. Hiszen egyrészt nem ugyanazt vizsgáljuk egyik vagy másik esetben, hanem teljesen különböző tárgya van mindegyiknek, másrészt – éppen ennek következtében – az egyik nem helyettesítheti a másikat. Nem két párhuzamos nyelvészetről van itt szó, hanem két egymást kiegészítő kutatási folyamatról, amelyek, noha csak külön-külön lehet a hozzájuk tartozó feladatokat elvégezni, ráadásul feltételezik is egymást, sőt korlátozó feltételeket is szabhatnak egymásnak. A kettő együttesen alkotja a nyelvtudományt” (130–131). Tegye az olvasó a szívére a kezét: nem ugyanilyen meggyőző lenne mindkét idézet, ha felcserélnénk a tárgyukat, vagyis ez utóbbi szólna a szinkróniáról és a diakróniáról és az előbb idézett sorokban lenne szó a beszédtevékenység és a beszédmű nyelvészetéről? Ha pedig Szilágyi N. Sándor erre most azt mondaná, hogy nem bizony, a kettő éppen hogy nem keverhető össze, akkor a figyelmébe ajánlom a következő, ugyancsak tőle idézett mondatokat: „Miatán nagyvonalakban felvázolva előttünk áll az, hogy mivel kell foglalkoznia a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetének, további részletezésük helyett arról lesz itt

célszerűbb szólnunk, hogy hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz. Hiszen ha szétválasztottuk őket, azt csak azért tettük, mert előzőleg kutatásuk megkönnyítésének céljából specifikus tárgyukat is elválasztottuk egymástól, tudva azonban, hogy a beszéd folyamatban ezek nem két valóban különválasztott egységet alkotnak, hanem szervesen összetartoznak” (130). Mostanra az olvasó teljesen elbizonytalanodott, hogy akkor végül hogy is áll a kétféle nyelvészet egymáshoz való viszonya, csak egy valami egészen biztos: ez a megkülönböztetés legalább annyira absztrakt dolog, mint a kompetencia és a performancia, vagy éppen a szinkronia és a diakronia elválasztása.

Mielőtt áttérnék a második részre, álljon itt néhány apróbb megjegyzés az első részben érintett néhány részletkérdéssel kapcsolatban.

A 69. oldalon *A felesége mindig kísérte haza* mondatról azt mondja a szerző, hogy ez megfelelő szövegkörnyezetben elfogadható, szemben a SMNy I. (Kiefer 1992) állításával. Nos, a hivatkozott helyen sajnos valóban nem esik szó arról, milyen hangsúlyozással, s ennek megfelelően milyen mondattani szerkezettel kell érteni az idézett szósorokat. Azonban az ellenpéldákból (*Mindig a felesége kísérte haza*, *A felesége kísérte haza mindig*) kikövetkeztethető, hogy itt arról van szó: fókuszos mondatban az univerzális kvantor állhat a mondat fókusza előtt (*Mindig a felesége kísérte haza*), a fókusz részeként (*Mindig a felesége kísérte haza*), illetve az ige utáni részben (*A felesége kísérte haza mindig*), de nem állhat önmagában fókuszként (**A felesége mindig kísérte haza*) csak hangsúlyos kvantorként, de akkor egyenes szórenddel: *A felesége mindig hazakísérte*. Lapos prozodiájú mondatban is állhat a topik után, az ige előtt, de az igekötő és az ige ilyenkor is rendszeren egyenes szórendű: (*A felesége mindig hazakísérte*), kivéve (egyes nyelvváltozatokban) abban a speciális esetben, amelyet a Szilágyi által konstruált szövegkörnyezet tesz lehetővé (*A felesége mindig kísérte haza*). Azonban az általa az SMNy-ből idézett helyen nem ez utóbbiról, hanem az egyértelműen helytelen **A felesége mindig kísérte haza* mondatról van szó – bár, megengedem, félreérthető fogalmazásban.⁸ Ezzel kapcsolatban megjegyzem még, hogy itt egy elhamarkodottan (pontosabban félreérthetően) helytelennek minősített mondatról van szó, nem pedig arról az esetről, amelyre a szerző a következő bekezdésben utal: „Ézért van nekünk szükségünk Jancsira meg Juliskára: mert gyarló emberek vagyunk, és a magunk szájából sokkal könnyebben elfogadunk bármit, mint ha őrőlük halljuk. Elképzelt, de nagyon konkrét, életszerű, hiteles beszédhelyzetekbe helyezve, ugyanilyen beszélő szájába adva rögtön észrevesszük, hogy bár nekünk jónak tűnt mint

8 A szóban forgó mondatnak a 20. lábjegyzetben leírt tesztelésére vonatkozólag pedig vegyük figyelembe a szerző saját (mással kapcsolatban kifejtett) véleményét a 126. oldalról: „Így még az a különös dolog is megeshetik, hogy egy adott formát minden kísérleti hallgató elfogad mint (mások beszédében esetleg) lehetségest, noha valójában a spontán beszédben egyáltalán nem fordul elő.”

mondat, prototipikusan beszélő magyar ember bajosan mondaná azt úgy, vagy ha mégis, akkor mások biztosan körbecsodálnák érte” (70).

A 82. oldalon az *-ad/-aszt* végű szavak (egyébként igen érdekes és meggyőző) elemzése során azt olvassuk, hogy a **(fel)háborad ~ *(fel)háboraszt* típusú kitalált alakok „olyan idegenül hangzanak, hogy szinte sértik a fülünket”. Szerintem csak azért nem hangzik elfogadhatónak ez a két alak, mert létező töből képeztük őket, amelynek ráadásul vannak is megfelelő értelmű alakjai: *felháborodik ~ felháborít*. Ez a produktív szóképzés lexikális blokkolás néven ismert korlátja. (Az *-ad/-aszt* ráadásul nem is produktív, tehát már csak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy ha mégis új szót alkotunk vele, az szokatlanul hangzik.) Viszont miért ne létezhetne mondjuk olyan szó, mint *koporad/koporaszt, pacuhad/pacuhaszt*, és így tovább? Lehet, hogy a magyar beszélők statisztikai többsége szemében ezek is teljesen elfogadhatatlannak bizonyulnának, de ezt előbb meg kellene vizsgálni, és nem lehet azon az alapon kijelenteni, hogy a meglévő *-ad/-aszt* végű szavak mindegyike (igeekötő nélkül számolva) kétszótagú, és hogy a **(fel)háborad ~ *(fel)háboraszt* „sérti a fülünket”.

A 94. oldalon ezt az önironikus megjegyzést találjuk: „Az ezt közvetlenül követő mondat pedig azt is sejteti, hogy mikor ezt írtam, a tudóssá válás kórsága már elég előrehaladott állapotában pusztított bennem, hiszen az már éppen olyan, amilyeneket csak nagy tudósok szoktak írni, ha már végképp nem boldogulnak valamivel: »És itt most már olyan mélyre kellene hatolni a társadalmi objektivitás kérdésébe, hogy az meghaladná az itt kitűzött feladatok körét« (Szilágyi 1972, 181).” Nos, a kórság – úgy látszik – nem múlt el nyomtalanul: „Ennek a dolgozatnak ugyanis nem feladata egy teljes magyar fonológiának még csak a felvázolása sem” (143); „Annak azonban, hogy itt mit kell csinálni és hogyan, most a szemléltetésére sem térek ki részletesebben” (177); „nem marad más hátra, mint hogy a teljes rendszert írjam így le, töviről hegyire aprólékosan végigelve minden problémát; ezt egyébként szeretném is egyszer kíváncsiságból elvégezni” (230).

A 120. oldalon a 60. lábjegyzetben ezt írja: „de ha a rossz mondatok annyira tömegével fordulnak elő, ahogyan azt Chomsky állítja, akkor ez lényegében azt jelenti, hogy a beszélő a kompetencia szabályainak kritériumait az esetek nagy részében egyszerűen nem veszi figyelembe. De akkor minek alapján állíthatjuk, hogy a kompetencia a beszéd alapja?” Azon az alapon, hogy a rossz mondatokról maga a beszélő is meg tudja állapítani, hogy rosszak.⁹

A második részben, amely „A beszédmű-fonológia módszere” címet viseli

⁹ Vö. ... de ha a bolti lopások annyira tömegével fordulnak elő, ahogyan azt a rendőrség állítja, akkor ez lényegében azt jelenti, hogy az emberek a hetedik parancsolatot az esetek nagy részében egyszerűen nem veszik figyelembe. De akkor minek alapján állíthatjuk, hogy a tízparancsolat a helyes viselkedés alapja?

(143–234), a szerző először is megadja a beszédmű fonológiájának néhány korlátozó feltételét, vagy másképpen néhány deduktív univerzálét.¹⁰

A (6) univerzáléban („Minden beszédművet elsődlegesen emberek hoznak létre, és emberek értenek meg olyan módon, hogy ehhez anatómiai és pszichológiai adottságaikon kívüli, külső eszközökre nincs szükségük” (145)) megint elvonatkoztatással találkozunk, mégpedig kétszeresen: egyrészt elvonatkoztat a szerző a 8. lábjegyzetben említett különféle beszéd-létrehozó technikai eszközöktől, másrészt a csak eszköz segítségével beszélni vagy hallani tudó fogyatékosoktól. Ez megint ésszerű elvonatkoztatás, de akkor is elvonatkoztatás. Ugyanígy a (10) univerzáléban már egyenesen ezt olvassuk: „... bármely nyelvű beszédmű megértése közben a hallgató a beszédműbeli hangok egyénre jellemző sajátosságaitól eltekint, éppen ezért a beszédmű vizsgálata közben a nyelvész is ugyanígy jár el” (146). Vészesen közel járunk a Chomsky-féle ideális beszélőhöz, akinek nincsenek egyéni beszéd-sajátosságai, memóriakorlátozásai, véletlenszerű tévesztései, nyelvbtlásai, hiszen a hallgató ezektől is eltekint a beszédmű megértése során, tehát a nyelvész is nyilván ugyanígy jár el!

Újabb absztrakció a (11) univerzálé: „Az emberi hangképző szervekkel létrehozható hangoknak az egyénre jellemző sajátosságok figyelmen kívül hagyásával megállapítható állományának (véges számú) összességét az emberi beszéd egyetemes hangkészletének nevezzük” (146). Ha elég sok (egyéni) árnyalattól eltekintünk, valóban létrehozható lenne elvben egy ilyen egyetemes hangkészlet, de kezelhetetlenül sok elemből állna, ha nem éppen végtelen számúból: ugyanis az egyes nyelvek egymásnak nagyjából megfeleltethető hangtípusai távolról sem egyformák.¹¹ Tehát „egyetemes hangkészlet” olyan formában, ahogyan ezt a szerző itt érti, csakis további masszív absztrahálás segítségével hozható létre. Tovább bonyolítja a helyzetet a (16) univerzálé, amely szerint egyes hangképző szervek pozíciója „folytonos átmenettel változtatható két elvi szélső hely között, a köztes pozíciók számának tehát nincs elvi maximuma. A lehetséges pozíciók bármelyikével létrehozott hang hozzátartozik az egyetemes hangkészlethez” – de ha így van, hogyan lehet az egyetemes hangkészlet véges? Igaz, a (25) univerzálé később kimondja, hogy egy-egy nyelvben nem játszhat szerepet minden ilyen elvileg lehetséges átmeneti pozíció, hanem csupán ezek közül néhány, de ez

¹⁰ Az (5) számú univerzálé így kezdődik: „Mivel rendet csakis diszkrét, egymástól megkülönböztethető elemekből álló közegben lehet megvalósítani, minden beszédmű szükségszerűen olyan diszkrét elemekből kell hogy álljon, amelyek egy részének valamilyen tulajdonságban különböznie kell a többitől” (145). Hogyhogya az elemek *egy részének* különböznie kell a többitől? Más részének nem? Nem az *összes* diszkrét elemnek kell különbözönek lennie az *összes* többitől?

¹¹ Például tudvalévő, hogy a magyar [b] és az angol [b] a legtöbb helyzetben nem ugyanaz a hang, és itt szándékosan mondom olyan példát, ahol a különbség nem annyira feltűnő, mint mondjuk a két nyelv [t]-je vagy rövid [i]-je közötti.

nem változtat azon, hogy a nyelvek összességében előforduló hangok összessége kezelhetetlenül nagy számot ad, és csakis akkor nem végtelen, ha diszkrét hang-egységekben, nem pedig valóságosan előforduló hangsorokban gondolkodunk.

A (13) univerzálében leírt kétféle hangkeltési mód¹² mellől hiányzik a harmadik, talán a legfontosabb: a rezgő hangszalagok révén létrehozott z ö n g e . Remélem, ezt nem úgy kell értelmezni, mintha a zöngé a két leírt hangképzési mód egyikének a esete lenne.¹³

A (20) univerzálé szerint „Mivel az ember több hangot egyidejűleg nem tud kiejteni, csak egymástután, minden beszédmű szükségszerűen időben lineáris” (148). Ez azonban nem igaz a konkrét beszédfolyamatra, csak a diszkrét egységek-ből álló absztrakt beszédműre. A (21) univerzálé („Mivel a lineáris hangszekvenciák közül az emberi hangképző szervekkel nem lehet mindegyik elvileg létrehozható kombinációt kiejteni, az ilyenek [értsd: azok, amelyeket nem lehet] egyetlen beszédműben sem fordulhatnak elő, azaz minden beszédműben korlátozások vannak arra vonatkozólag, hogy milyen szekvenciák lehetségesek, és milyenek nem”) megfogalmazása túl abszolút. A korlátozások rendszerint nyelvspecifikusak, és nem egyszerűen azon alapulnak, hogy mit lehet, és mit nem lehet emberi hangképző szervekkel produkálni.

„A fonológiai modell felépítésének lépései” című részben (152–229) a szerző lépésről lépésre felépíti a beszédmű H - m o d e l l j é t (hangtani modelljét), majd ennek alapján a beszédmű F - m o d e l l j é t (fonológiai modelljét). Először is kifejti, hogy a fonológiai elemzésnek a fonetikai leírással kell kezdődnie. Idáig rendben is lenne, csak hogy a szerző szerint a nyelvész akkor jár el helyesen, ha „adatként rögzíti a hallott anyagot, azonosítja annak lineárisan kisebb részekre már nem osztható diszkrét elemeit [...], és az ilyenkor egyetlen lehetséges módon, mégpedig fonetikai szempontból, megvizsgálja ezeket mint hangokat. A fonológia ezért kezdődik szükségszerűen a fonetikával, a módszer első szakasza pedig az, mikor a beszédmű rendjének diszkrét elemeit éppen mint közvetlenül megfigyelhető hangokat vizsgáljuk” (153). De valójában ahhoz is egyfajta implicit fonológiai elemzés szükséges, hogy egyáltalán hangokat azonosítsunk a be-

¹² „Az emberi hangképzés a hallható hangok tartományába tartozó rezgések létrehozásának fizikailag lehetséges módjai közül azon az elven alapszik, hogy egy zárt tér belső része és a külső térfél között nyomáskülönbség keletkezik. Minden ilyen elvű hangkeltés során csakis kétféleképpen jöhet létre hang: vagy úgy, hogy a két térfél között hirtelen keletkezik egy nagyobb méretű nyílás, és az egyik térfélből a másikba áttóduló levegő léglökésszerű mozgása kelt pillanatnyi hangot, vagy úgy, hogy a két térfelet elválasztó falon kisebb méretű nyílás keletkezik, s az ezen hosszabb ideig átáramló levegőnek a nyílás falához súrlódása kelt folytonos (azaz hosszan kitartató) hangot” (146–147).

¹³ A 15. lábjegyzetben pedig a *hang* szó kétértelműségének (‘sound’ vs. ‘voice’) „nyelvi csapdájába” esik bele a szerző, amikor a beszédhangok definiálhatatlanságáról kezd beszélni, de aztán észrevétlenül áttér a *férfi*hang, *női* hang, sőt *kedves* hang és társai említésére.

széd folyamatban. A fonetikus persze sok mindent vizsgálhat a hangfolyamatban az absztrakt beszédhangok azonosítása nélkül is, de a beszédhangok mint olyanok vizsgálata nem a fonológiai elemzést logikailag és a gyakorlatban megelőző, hanem azt – legalábbis annak kezdeti lépéseit – logikailag követő, és a gyakorlatban is legfeljebb velük párhuzamosan végezhető feladat.¹⁴

A 156. oldalon a 26. lábjegyzetben azt olvassuk, hogy a magánhangzók inhe-rens perceptuális magassága, amely a szerző szerint jól korrelál második formán-suk frekvenciájával, suttogott beszédben tesztelhető a legjobban, mert így a zöngé magassága (az alapfrekvencia) „nem nyomja el a magánhangzó saját hangját”. Csakhogy a suttogásnak is van saját magassága, amely akaratlagosan befolyásolható, ráadásul a második formáns abszolút frekvenciája semmit sem számít a magánhangzó minősége szempontjából, csakis az alaphanghoz viszonyított frekvenciakülönbség, vagyis a formáns relatív frekvenciája.

A 161. oldalon a szerző az addigiakat összefoglalva megjegyzi, hogy absztrakt egységeket mindezidáig nem posztulált. Dehogynem: már maga a hang is absztrakt egység, amelyhez a beszéd folyamat szegmentálásával és az így nyert szegmentumok számos fonetikai jellemzőjének a definíciójukból való elhagyásával jutott el. Megjegyzi továbbá, hogy mindeddig úgy tett, mintha egy szót sem értene az elemzett beszédműből, vagyis mintha teljesen ismeretlen nyelvű beszédművet vizsgálna. De akkor hogyan jutott el a hangkészet, sőt a szűkített hangkészet fogalmához? És ha a vizsgálat során a hangsorok jelentésével nem kell törődni, akkor hogyan állapítja meg, hogy a korlátozások megfogalmazásakor mit kell a nyilaktól balra írni, vagyis hogy a megfigyelt hangkapcsolatot mi helyett, melyik kizárt hangkapcsolat helyett találjuk? A dinamika máris be van csempészve a leírásba, ha nem csupán annyit mondunk, hogy a [kb] kapcsolat előfordulása kizárt, hanem azt is hozzátesszük, hogy „bárhon, ahol csak [kb] kapcsolatra számíthatnánk, helyette mindig a [gb] kapcsolatot fogjuk találni” (165). Akárhogy is nézem, ez bizony egyedül a nyilak irányában tér el a szokványos újrairó szabályoktól. És vajon miért nem esik szó azokról a korlátozásokról, amelyeknek esetében a kizárt kapcsolat helyett nem kapunk semmit, pl. *||tya, *o||, *ö||, stb.?

¹⁴ Mivel itt kezdődik a szorosan véve fonológiai része a dolgozatnak, itt merül fel először az az általános probléma, hogy a szerző nem tisztázza, milyen átírási rendszert használ. Például a *zs* és *dzs* betűnek megfelelő beszédhangokat a 166. oldalon a megfelelő IPA-jelkkel írja át, de általában az ún. egyezményes magyar átírást (vagyis magukat a betűjeleket) használja (például a *zs-re* a 174. oldalon), kivéve, hogy a mássalhangzó-hosszúságot kettősponttal jelöli. A *gy*-nek megfelelő hangot általában *dʲ*-vel írja át, bár a 202. oldalon *gy*-vel, az *ny*-nek megfelelőét viszont mindig *ny*-nyel. A 155. oldalon az idézett (még elemzetlen) szekvenciát hangsúlyjelekkel, viszont a megfelelő beszédmű-modellt hangsúlyjelek nélkül írja, de nem jegyzi meg, hogy ez a modell felépítésének kezdeti stádiuma miatt van-e így, vagy valamilyen más okból.

A 176. oldalon ez áll: „itt még mindig a beszédszünettől beszédszünetig terjedő szekvenciákkal foglalkozunk, tehát a különböző korlátozások közül csak azokkal, amelyek az ilyen szekvenciák bármely helyén érvényesek, akár van szóhatár az egyes hangok közt, akár nincs. Éppen ezért itt módszertani szempontból arra kell ügyelni, hogy mindig egész szavak egymáshoz kapcsolásával próbáljuk ki, hogy a vizsgált kapcsolat megengedett-e vagy kizárt”. Először is nem világos, miért is olyan fontos, hogy csak egész szavakkal próbálkozzunk. Mi van akkor, ha egy kombináció szóhatáron nem fordul elő, de toldalékhatáron igen? Másodszer, ha a megengedett kombinációk kipróbálásához szavak egymáshoz illesztését írjuk elő, megsértjük azt az alapelvet, hogy a H-modellben semmilyen morfológiai információra, így a szóhatárra sem vagyunk tekintettel. Ráadásul például a *kutya* szekvenciáról, ha véletlenül nem lenne ilyen morféma, azt kellene mondanunk, hogy kizárt, mert nincs szó elején #*tya*, se #*utya*, sem pedig szó végén *uty#*. Vagyis például a *putya* szekvenciát szavak egymáshoz illesztésével sehogyan sem tudjuk létrehozni. Azt jelentené ez, hogy a *putya* nem lenne (hangtanilag) lehetséges, mint magyar beszédmű része? Található olyan hangtani korlátozás, amely ezt a szekvenciát kizárja?

A 177. oldalon azt olvashatjuk, hogy „A [p^b] definíciója természetesen ugyanaz, mint a [p]-é, hiszen amúgy egyformán [p] mindkettő.” Ez felettébb meglepő, hiszen a [p⁰] esetében hozzátette, hogy [0-hangzás] (később pedig az [í^x] esetében is azt, hogy <mély>; lásd lejjebb). Nem kellene például azt mondani, hogy a [p^b] [- zöngés], de <+ zöngés>? Ha erre a szerző azt válaszolja, hogy nem bizony, mert (ezúttal) az index azt jelzi, hogy „mi helyett” áll a [p], a *p* betű pedig azt, hogy hogyan hangzik, akkor viszont felmerül a kérdés, hogy a [p⁰] helyett nem inkább [0^p]-t kellene írni? Eléggé eltávolodtunk már attól az elhatározástól, hogy a beszédmű modellje csak olyasmiről szólhat, ami konkrétan benne van a beszédműben. Az a tudás, hogy a [p^b] úgy értendő, mintha /b/ lenne, de úgy hangzik, mintha /p/ lenne, hol van benne a beszédműben? Hiszen még a hallgató is csak következtetés (vagyis nem hallás) útján jöhet rá, hogy a *láp felé*-ben lábat vagy lápot kell-e értenie! Kinek az „erre vonatkozó tudásáról” van itt szó egyáltalán? (A szövegben tudásunk áll – ez nagyon kényelmes, mert semmire sem kötelező megfogalmazás.) A továbbiakban a szerző azt írja, hogy „az indexelést csak akkor tudjuk biztosan elvégezni, ha a kérdéses hangkapcsolat elemei között hangalakhatár van”. De hiszen a H-modellben nincs más határ, csak a beszédszünet!¹⁵ Ezen az alapon a [p^b]-féléknek nem a H-modellben, hanem az F-modellben lenne a helyük. És erre nem érvényes ellenérv, hogy a zöngességi hasonulás szóhatáron is végbemegy, hiszen a H-

¹⁵ Ezt még a 179. és a 185. oldalon is újfent megerősíti a szerző.

modellben szóhatár sincs. A *Viktor/piktor* kérdésről¹⁶ azt olvassuk, hogy a kettő közötti etimológiai különbségről való tudásunkat nem vehetjük figyelembe, mert nem az adataink közvetlen vizsgálata alapján szereztük. Igaz, de a *láp felé*-ről szóló tudásunkat sem.¹⁷

A 182. oldalon az 59. lábjegyzetben kiderül, hogy az *ábrázolás* nem jó műszó, mert nyilván a nyelvész az, aki ábrázol, tehát az ábrázolás nem lehet benne a beszédműben. Ezzel kapcsolatban a szerző is utal rá, hogy a *representation* nemcsak ábrázolást, hanem képviselést is jelöl, vagyis az eredeti angol műszó nem feltétlenül utal a nyelvész elemző munkájára. Egyébként pedig a H-modell meg az F-modell lényegében ugyanaz, mint a felszíni ábrázolás meg a mögöttes ábrázolás, csak annyiban különböznek, hogy a H-modellbe eleve bele van építve jó pár absztrakt/mögöttes mozzanat. Mellesleg, ha már a generatív fonológia mögöttes ábrázolásairól van szó, a 189. oldalon megtudjuk, hogy „Az pedig, hogy mi kerül a mögöttes ábrázolásba, általában azon múlik, hogy a különféle lehetőségek kipróbálása során melyik bizonyul a legpraktikusabbnak a felszíni ábrázolások levezetésének megoldására”. Akárcsak az F-modellben, mondhatnánk erre; de azért van egy fontos korlátozó szempont: minden morfémának (a nyilvánvalóan szuppletív eseteket leszámítva) egy és csakis egy mögöttes ábrázolása van, ebből vezetendő le az összes megfigyelt felszíni alak. (Egyébként ez is így van az F-modellben is, csak a levezetés – a modellálás – iránya fordított.)

A 183. oldalon a megkülönböztető jegyek elméletét bírálva azt mondja a szerző, hogy „Ami tehát igazából egy tulajdonság, az most mint önálló építőelem jelenik meg, a fonéma meg nem úgy, mint olyan alapegység, amely az illető tulajdonsággal jellemezhető, azaz megvan benne az a tulajdonság, hanem mint olyan szerkesztett egység, amely a megkülönböztető jegyekből van felépítve.” Tekintsünk most el a fonémától, amely a szerző szerint úgyszólván fölösleges, és értjük a fentieket úgy, hogy valójában a beszédhangról és annak tulajdonságairól van szó.¹⁸ A bírálat lényege tehát az, hogy a szegmentum tulajdonságait a szegmentum építőelemeivé emelni nem helyénvaló. Ebben a szerzőnek igaza is lenne, ha a beszédhang tényleg valamilyen dolog lenne (mint az alma), amelynek tulajdonságai vannak, nem pedig építőelemei. Csakhogy a be-

¹⁶ Vagyis arról, hogy ezekben a szavakban [kt] vagy [k^ht] van-e.

¹⁷ Legfeljebb akkor, ha az „írott beszédművek”-ről szóló tudásunkat is ideszámítjuk. De a 144. oldalon lévő (1) definíció (univerzálé) és az ahhoz fűzött megjegyzés („Mi azonban most csak a hangos közlés során létrehozott beszédművekre leszünk tekintettel”) már feledésbe merült? És ha az írott alakkal való illeszthetőség is legitim szempont, akkor vajon az *afgán* modellje [av^hgán] vagy [av^hgán] lesz, az *abszurd*-é [apszurd] vagy [ap^hszurd]?

¹⁸ Ez a szerző szándékaival is egybeesik, hiszen a 184. oldalon ezt írja: „Alapegységre természetesen nekünk is szükségünk van, de erre a célra a hang nagyon jól megfelel, hiszen ez megvan készen, ki sem kell találni.”

szédhang, mint már mondtam, absztrakció, sőt absztraktum: a „tulajdonságok” maguk alkotják a beszéd folyamatot, és ezekből – még csak nem is a beszélők, ahogyan maga a szerző is rámutat (106), hanem – *mi nyelvészek* hozzuk létre a beszédhangot (az absztrakt beszédmű absztrakt szegmentumai, tehát kb. a fonémák alapján).¹⁹

A 206. oldalon kezdődő, „A magánhangzó-harmónia” című pont bevezetésében ezt olvassuk: „Úgy gondolom, ha erről nem szólok, azt többen egyenesen hiányolták volna, hiszen a magánhangzó-harmónia értelmezése kimondatlanul is amolyan »Hic Rhodus, hic salta« lett a fonológiai elméletek tesztelésében: ha még ezt is értelmezni lehet velük, akkor már komolyan lehet őket venni.” Nos, éppen az irodalomban burjánzó számtalan féle megoldás létezése jelzi, hogy valamilyen leírást a magyar magánhangzó-harmóniáról viszonylag könnyű készíteni. Az itt bemutatott leírás is teljesíti azt a minimális feltételt, hogy az adatokat úgy-ahogy lefedi. Azonban az igazi próbakő az, hogy ez hogyan történik, jobb-e, megvilágítóbb-e az adott elemzés az összes többinél. Azt szokták mondani, hogy egy jó fonológiai leírás olyan, mint egy jó kesztyű: nem elég, ha a kéz befér, az sem árt, ha pontosan ráillik a kézre, azaz nem elég, ha minden megfigyelt adat megmagyarázható az adott modellben, arra is kell törekedni, hogy semmi olyat ne engedjen meg a modell, ami az adatokban nincs meg. Ekkor van ugyanis a leírásnak jósló (prediktív) ereje.

A *sír-ba* : *szív-be* különség magyarázatául a szerző azt a megkülönböztetést vezeti be, hogy a *szív*-ben <magas> hangrendű /i/ szegmentumot, míg a *sír*-ban <mély> hangrendű /i^x/ szegmentumot tételez fel. Az /i^x/-féle „absztrakt szegmentumok” felhasználása és a velük járó abszolút neutralizáció a korai generatív fonológia kedvelt – de már régóta nem elfogadott – megoldása volt; az ellenérvekre vö. pl. Lass (1984: 208–214). Ha ugyanis ilyen szegmentumokkal dolgozunk, felmerül a kérdés (például), hogy mi zárja ki az */üve^xg-nak/, */vidé^xk-nak/ ~ */vi^xdé^xk-nak/ típusú alakok létezését? A 215. oldalon bevezetett /he^xrnyó/ /e^x/-je nemcsak absztrakt, hanem tökéletesen önkényes is: pontosan ugyanez lenne az eredmény, ha /hernyó/ lenne a szó F-modellje. Ugyanígy az olyan szavak első

¹⁹ A tulajdonságok és az építőelemek közötti megkülönböztetés amúgy is túl abszolút. Például a *baba* szó néhány tulajdonsága, hogy kiejtéséhez így fogunk hozzá: ajkainkat összezárjuk/nem nyitjuk szét; megindítjuk a légáramot a tüdőből kifelé; a hangszalagokat olyan állásba hozzuk, hogy a kiáramló levegőtől rezegni tudjanak, mégpedig a szájüregben egyre növekvő légnyomás ellenére; a nyelvet az [a]-hoz szükséges (hátsó alsó) helyzetbe állítjuk; az állkapcsot nyitni kezdjük, miközben az ajkak összezártságát még mindig fenntartjuk; a hangszalagok rezgését fenntartva kerekíteni kezdjük, majd felpattantjuk (hagyjuk felpattanni) az ajkakat; folytatjuk az ajkak tág és lazán kerek állásának kialakítását; eközben az állkapcsot tovább nyitjuk, majd zárni kezdjük; az ajkakat ismét közelítjük, majd összezárjuk; stb. Ezek a mozzanatok tehát mind-mind a *baba* szó kiejtésének a *t u l a j d o n s á g a i*. Erre „jön a nyelvész a szegmentálójával” és megállapítja, hogy ez a szó a következő *r é s z e k b ől* áll: *b*, *a*, stb.

magánhangzója esetében, mint *virág*, *tégla*, sőt *derék*. Az, hogy az ilyenek nem vegyes, hanem mély hangrendűek (215), csak játék a szavakkal. Ha pedig a *hernyó* nem vegyes, hanem mély hangrendű, vajon mi akadályozza meg a szerzőt abban, hogy még tovább menjen, és azt mondja, hogy az *október* sem vegyes, hanem /o^yktó^yber/, ahol /o^y/ = [+ hátsó, <magas>]? Ha esetleg az tartaná vissza, hogy erre semmi szükség, akkor: mi szükség a /he^xrnyó/-ra? Továbbá: Honnan tudjuk, hogy a *kék* modellje /kék/ vagy /ké¹k/-e?²⁰ A *szegény* elképzelhető modelljei egyenesen hatfélék lehetnének: /szegény/, /szegé¹ny/, /sze^xgény/, /sze^xgé¹ny/, /szégény/ és /szégé¹ny/. Ezek persze nem mind egyaránt indokoltak, de a leírásban semmi sincs, ami bármelyiküket megakadályozná.

A magánhangzó-harmóniáról szóló részben a vázolt általános problémákon kívül, illetve azokkal összefüggésben a következő apróbb kifogások merülnek fel: 208. oldal: „például az */a/ ~ /o/ ~ /e/ ~ /ö/ megfelelés egyazon toldalékban kizárt” – mármint akkor, ha a *házak* ~ *botok* ~ *kezek* ~ *tökök* váltakozásban ez a négy magánhangzó nem a toldalék része. Némi körköröséget vezet be a dologba, hogy a későbbiekben éppen erre, a négyes váltakozás kizárására támaszkodva jelenti ki a szerző, hogy például a többesjel előtti, négyes váltakozású magánhangzó nem tartozik a többesjelhez. 211. oldal: „A fonetikai jellemzők az egyes hangok képzésével vannak kapcsolatban [...], és ezeknek semmi közük ahhoz, hogy a magánhangzók hogyan kombinálódhatnak egy szón belül” – ez azért erős túlzás; azt jelenti, hogy teljesen feladjuk a harmónia fonológiai magyarázatát. Lejjebb: az /é¹/-re egyáltalán nem lenne szükség, ha nem akarnánk mindenáron kétirányúvá tenni a magánhangzópárok közötti megfelelést. Ha azt mondanánk, hogy a *-nál/-nél*-ben /á/ van (vö. *nálam*), az *-ék*-ben pedig /é/, és az előbbi /é/-vel váltakozik, az utóbbi pedig nem váltakozik, akkor máris megszabadulnánk az /é/ és /é¹/ közötti különbségtől. A 215. oldalhoz: A hangsúly (ha van egyáltalán mellékhangsúly a magyarban és az mechanikusan minden páratlan szótagra esik) nem lehet szempont, hiszen akkor például a *fotel-ben/ban* mellett *klubfotel-ben/*ban* lenne várható, a *roller-ezik/ozik* mellett pedig *átroller-ezik/*ozik*, viszont *vissza-roller-ezik/ozik*, de megint *előroller-ezik/*ozik*, és így tovább.

A kötetet „A legfontosabb tanulságok” című rövid rész zárja (230–234). E tanulságok között a 2. számúban ezt olvassuk (230. oldal): „A beszédműnek ugyanis nincs »felszíne« meg valami rejtett »mögöttes síkja« vagy »lényegi oldala«: itt minden a felszínen van, sőt nincs is más, mint a felszín, amelyet viszont éppen ezért nem is volna sok értelme így nevezni.” De akkor a 0 indexű dolgok (vagy a bármilyen indexes dolgok) kicsodák? Ha ezek a felszínen vannak, akkor valóban nincs sok értelme ezt a szintet felszínnek nevezni.

Befejezésül: talán méltánytalannak tűnik, hogy a fentiekben elsősorban az is-

²⁰ Az /é¹/ olyan *é*-t jelöl, amely soha nem váltakozik *á*-val, mint pl. az *-ért* toldalékban.

mertetett kötet egyes állításaival szembeni fenntartásaimnak adtam hangot, ahelyett, hogy a szerző álláspontját részletesen illusztráltam, összefoglaltam volna. Azt hiszem azonban, hogy az olvasó akkor jár a legjobban, ha a teljes elemzésnek egy recenzióban lehetséges jó-rossz összefoglalása helyett magát az eredeti művet veszi a kezébe, és azt olvassa el. Erre biztatók mindenkit; ha a fentiekkel csupán annyit sikerült elérnem, hogy felhívtam az olvasó figyelmét erre a tényleg egyedülállóan izgalmas munkára, már nem volt hiábavaló ennek a recenzióknak a közreadása.

Siptár Péter

Hivatkozások

- Chomsky, Noam (2003), *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Durand, Jacques – Siptár Péter (1997), *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lass, Roger (1984), *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szilágyi N. Sándor (1972), *A hat kategóriás fonológia módszere és elmélete*. Egyetemi szakdolgozat, Kolozsvár. Kézirat.
- Szilágyi N. Sándor (1978), *Világunk, a nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. (Második kiadása: Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)
- Szilágyi N. Sándor (1980), *Magyar nyelvtan. Első rész. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX–X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok XI. osztálya számára*. Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Szilágyi N. Sándor (1998), *Elmélet és módszer a fonológiában*. Doktori értekezés, Kolozsvár. Kézirat.

András Cser: The typology and modelling of obstruent lenition and fortition processes²¹

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 141 o.

A „The typology and modelling of obstruent lenition and fortition processes” (A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése.)

²¹ Köszönöm a gondos korrektúrát és a hasznos javaslatokat Oszkó Beatrixnak és az anonim lektornak.

című könyv a szerző doktori disszertációjának (Cser 2002a) angol nyelvű változata.²² A disszertáció néhány fejezete megjelent az NyK-ban is (Cser 2002b).²³

A tanulmány rendkívül impresszív és érdekfeszítő. Azon túl, hogy a germán – és egy-egy példa erejéig más indoeurópai, valamint török, finnugor és dravida – nyelvek obstruensrendszerének változásait precízen és lényegre törően foglalja össze és a szakirodalom értő és kritikai ismertetését adja, egy olyan témában tudja új összefüggésekkel gazdagítani a fonológiát, amelyről könyvtárnyi szakirodalom lelhető fel. Mielőtt részletesebben szólnánk a könyvben tárgyaltakról, tekintsük át a felépítését 0. fejezet Preliminary (Bevezetés) (7–14); 1. fejezet Treatments of lenition and fortition in historical linguistics (A gyengülések és erősödések a történeti nyelvészeti szakirodalomban) (15–27); 2. fejezet Sonority (A hangzósság) (28–43); 3. fejezet The typology of consonant systems (A mássalhangzórendszerek tipológiája) (44–59) 4. fejezet Sonority changes in the non-Germanic languages (Hangzósságot érintő változások a vizsgált (nem germán) nyelvekben) (60–83) 5. fejezet A survey of the history of the Germanic obstruent system(s) (A germán nyelvek zörejangrendszerének változásai) (84–106) 6. fejezet Phonological interpretation (A megfigyelt jelenségek fonológiai modellezése) (107–120) 7. fejezet General summary (A dolgozat összefoglalása) (121–122) Appendices (Függelék) (123–131) Abbreviations of languages (A nyelvek rövidítése) (133–134) References (Irodalom) (135–141).

A bevezető részben (0. fejezet) elsőként a témaválasztás indoklását olvashatjuk. Mint ismeretes, a gyengüléssel és erősödéssel kapcsolatos szakirodalom igen bőséges, hiszen a téma szinte megkerülhetetlen a fonológiában. A szinkrón nyelvészetben talán kevésbé központi kérdés, a történeti fonológiában viszont mindenképpen az. Ennek ellenére, mint Cser megállapítja, ezek a fogalmak gyakran nincsenek kielégítően definiálva. A leníció ugyan intuitive frappáns fogalom, a használata mégis meglehetősen sok nehézségbe ütközik: „Lenition is one of the most widely used categories in diachronic phonology, but a detailed analysis of how it is treated in the literature shows that it is ill-defined and poorly understood and consequently capable of causing confusion in scientific discussion.”²⁴ (121).

A könyv célja, hogy a gyengülést a hangzósság fogalmán keresztül összefüggésbe hozza a mássalhangzórendszerek implikációs viszonyaival. A szerző úgy véli: „[...]those typological statements which function as explanatory principles

²² A fejezetcímek és az idézetek magyar fordítását Cser (2002a)-ból veszem át.

²³ Cser (2002b) nem tartalmazza Cser (2003) 2. és 6. fejezetét. Az 1. fejezet pedig rövidített változatban került közlésre.

²⁴ „A gyengülés a történeti hangtan egyik leggyakrabban használt kategóriája, azonban a rá vonatkozó vélemények elemzése jól megmutatja, hogy egyáltalán nincs kielégítő módon körülhatárolva és ezért tudományos igényű érvelésben számos félreértésre adhat okot.” (Cser 2002a: 169)

in language change are more likely to capture essential facts about human language than those which only seem to hold in a statistical sense.” (9)²⁵

Az első fejezet a diakrón (és szinkrón) fonológia leníció/fortíció fogalmát járja körül. A szakirodalom kritikai ismertetésén túl a szerző itt körvonalazza, hogy ő maga mit fog a továbbiakban leníciónak tekinteni: kizárólag a hangzóság-növekedést. Tiszta, jól körülhatárolt definíciót szeretne használni. Nem az a célja, hogy a lehető legátfogóbb leníciófogalommal dolgozzon. Cser a következő példával illusztrálja, hogy egy nehezen lehatárolható, nehezen átlátható fogalom milyen következtetlenségekhez vezethet: a $bt \rightarrow pt$ vagy $pd \rightarrow bd$ típusú példákat nem szokták erősödésnek vagy gyengülésnek tartani a szakirodalomban, noha sokan úgy tartják, hogy a gyengülések hasonulást és sokszor zöngéedést jelentenek (24).

Tehát a saját definíciójából kizár olyan gyakran használt módszereket, mint a tipikus környezetek megadása, a leníciós sor²⁶ létének feltételezése vagy a hangok által hordozott információtartalom változására való hivatkozás. Leválasztja a leníció fogalmáról egyfelől a már indirekt módon említett debukkalizációt – itt ugyanis a hangzóság változásának megítélése nem egyértelmű –, az asszimilációt, illetve a kiesést. A kiesés (hangvesztés) egy vagy akár több lépésben is végbemehet. Az utóbbi esetben gyakran tartják leníciónak a szakirodalomban.

A definiálással kapcsolatos kérdések közül a környezeti leírás nehézségeit bemutató, 1.3. fejezetből szemezgetek.²⁷

(1) A gyengülésnek és erősödésnek kedvező környezetek hierarchiája (Escure 1977)²⁸

$_C, _\#\ \gg\ V__V / V__V / V__\#V \quad \gg\ \#__V$

„Escure [...] sets up a full hierarchy of positions which favour lenition and, inversely, fortition and attributes to it the power to predict that if lenition occurs

²⁵ „[...] egy magyarázó elvként történetileg is alkalmazható tipológiai megállapítás nagyobb valószínűséggel írja le az emberi nyelvek egy valódi, lényeges tulajdonságát, mint egy olyan, amely statisztikai eredményeken kívül mást nem nyújt.” (Cser 2002a: 13)

²⁶ Leníciós lépések szekvenciába rendezése, mely nem ritkán eltűnéshez vezet.

²⁷ Cser (2002b) ezt a részt pár mondatban foglalja össze, ezért is térek ki itt hosszabban az ismertetésére.

²⁸ Az (1) Cser (2003: 21) által szövegesen megadott, egyszerűsített hierarchiát reprodukálja ábraként. Jelmagyarázat: $_C$ = kódában (mássalhangzó előtt), $_\#\$ = szünet előtt, $V__V$ = intervokalikusan (közbeeső határokkal vagy anélkül), $\#__V$ = szünet után, magánhangzó előtti pozíció.

at any point in the hierarchy, it will also occur in every environment above that point, and if fortition occurs at any point in the hierarchy, it will also occur in every environment below that point.” (21)²⁹

A felsorolt ellenpéldák némelyike talán magyarázható. Az egyik ilyen ellenpélda a fenti (1) ábrán bemutatott hierarchiára az angol „lebbentés” (flapping, $t \rightarrow r / V_V$), amely intervokalikus gyengülés, de nem implicálja a kódabeli vagy szóvégi hasonló folyamatot. Erre magyarázatot adhat a VC-fonológiában található különbségtétel a magánhangzós (vocalic) és a mássalhangzós (consonantal) gyengülés között.³⁰ Az előbbi tipikusan intervokalikus helyzetben következik be. Hangzósabbá válással, a zörejesség csökkenésével jár (ilyen például a már említett lebbentés). Hogy az elmélet terminusait használjuk: kormányzás és engedélyezés együttes eredménye. A mássalhangzós gyengülés ezzel szemben képzési hely, illetve laringális tulajdonságok elvesztésével jár, amelyre példa a debukkalizáció ($p \rightarrow \text{ʔ}$) vagy a „delaringalizáció” ($pl. p^h \rightarrow p$). Ebben az esetben a kérdéses pozíció sem kormányozva, sem engedélyezve nincsen.

A 21. oldalon említett orosz és német szóvégi zöngétlenedés (és ugyanakkor az intervokalikus zöngétlenedés hiánya), meglátásom szerint csak abban az esetben ellenpélda az Escure-féle implikációs hierarchiára, ha a szóvégi zöngétlenedést fortíciónak tartjuk.³¹

Ilyen és hasonló esetek miatt Cser később elveti a környezet alapján történő definiálást (26, 82–83). Ezen a ponton tehát markánsan eltér a – tágan értelmezett – kormányzási fonológia (Government Phonology, innentől GP) elméletcsaládban megfogalmazódó leníció fogalomtól.³² Cser a kivételes esetek közt rámu-

²⁹ „Escure a gyengülésnek és erősödésnek kedvező pozíciókat (környezeteket) teljes hierarchiába rendezi, amelyet prediktív erővel ruház fel, amennyiben egy gyengülés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában magasabban található pozíciókban előforduló gyengülésekkel és egy erősödés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában alacsonyabban található pozíciókban előforduló erősödésekkel.” (Cser 2002a: 34)

³⁰ Szigetvári (1999: 60), Dienes & Szigetvári (1999)

³¹ Cser indirekt módon érvel e mellett, amikor Hyman (1975) elemzését körkörösnek nevezi: „he [Hyman – TM] is at odds with word-final devoicing; he circumvents the problem by suggesting that since word-final devoicing is *ex hypothesi* not strengthening but weakening, strength of elements must depend on their position, e.g. a voiceless obstruent is stronger than a voiced obstruent intervocalically, but weaker finally – an explanation which runs the risk of circularity.” (20)

„[...] a szóvégi zöngétlenedéssel azonban problémába ütközik [Hyman – TM], amelyet úgy old meg, hogy mivel a szóvégi zöngétlenedés *ex hypothesi* gyengülés és nem erősödés, az elemek erőssége helyzetüktől függ; egy zöngétlen zörejhang például erősebb egy zöngésnél intervokálisan, de gyengébb nála szó végén – ez a magyarázat pedig módfelett körbenforgónak tűnik.” Cser (2002a: 33)

³² Ide tartozik többek közt a példánk szempontjából releváns Harris (1990), Harris (1997) vagy a fentebb említett VC-fonológia.

tat arra, hogy az ógörögben az intervokalikus pozíción kívül a szó eleji is gyenge: ie. *wi:sos > g. iioš 'méreg', *septm̄ > hept̄a 'hét' (21).

Ugyanezt a jelenséget tárgyalja Seigneur-Froli (2003: 350ff), egy olyan GP alapú elméleti keretben, amely a szó elejét amúgy hangsúlyosan erős pozíciónak tartja.

A 2. fejezet a szonoritás fogalmát járja körül. Először a hangzósság nyelvi funkcióit sorolja fel: szótagszerkezet felépítése, szótagmagra vonatkozó elérhetőségi (accessibility) hierarchia, szótagillesztési feltétel, gyengülési és egyéb fonológiai folyamatok, amelyek nem magyarázhatóak szótagszerkezeti szabályokra hivatkozva. A hangzósság akusztikai megfelelőinek rövid ismertetése után áttér a fonológiai modellek ismertetésére. Nyolc különböző szonoritásmodellt mutat be, ebből három jegygeometriai alapú (Rice, Dogil, Farmer Lekach), egy a prototipikusság és a bennfoglalás fogalmára épít (Basbøll), egy a függőségi fonológia és a forrás/szűrő modell (source/filter model)³³ ötvözéséből ered (Puppel), a maradék kettő a kormányzási fonológia (GP) és maga a függőségi fonológia (Dependency Phonology, DP) modellje.

A 3. fejezettől az 5.-ig tart az adatok rendszerezése. A könyvben kb. 60 oldalt tesz ki az adatok bemutatása és konkrét modell nélküli – de nem elméletfüggetlen – tárgyalása (44–107). Az adatok természetesen a 6. fejezetben kifejtett elméleten átszűrve kapnak értelmet, hiszen egyfelől a szerző a saját leníciódefiníciója, másrészt a rendszerbeli jelöltségről alkotott elképzelései alapján rendszerezi őket.

A 3. fejezet merítése a legtágabb: Maddieson (1984) alapján 317 nyelvből álló, rendszerezett korpuszsal dolgozik. Végigveszi a mássalhangzók természetes osztályait – ebben a fejezetben a szonoránsok is szerepelnek. A szerző alaposágára jellemző, hogy az oly sokak által idézett Maddieson (1984)-et nem csupán a szokásos fenntartásokkal kezelte, hanem három, erről a műről íródott recenzió anyagát is feldolgozta és Ladefoged & Maddieson (1996)-tal is összevetette, hogy minél több hibalehetőséget kiszűrjön.

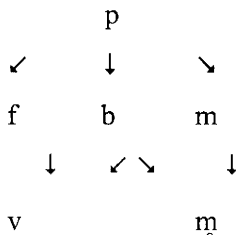
Fontos ezen a ponton kitérnünk a jelöltségi hierarchiát alátámasztó lehorgonyozottságra, amely központi terminus Cser elméletében. Azt a hangot nevezi lehorgonyozottnak, amellyel együtt jelen vannak a rendszerben azok a fonémák, amelyeket feltételez. Ez a viszony tehát az ismert implikációs viszony inverze. A szerző itt a lenícióhoz hasonlóan lazán definiált implikáció fogalmát is körüljárja. A 44. oldalon három, növekvő szigorúságú definíció ad meg. Később az adatok tárgyalásánál jelzi is, milyen értelemben áll fenn az implikáció.

Cser Maddieson (1984) és Ladefoged – Maddieson (1996) alapján felállított egy az obstruensrendszerekben megmutatkozó implikációsviszony-sémát (Cser

³³ A forrás/szűrő elméletre később visszatérek, hiszen Cser saját modelljében is hangsúlyos szerephez jut.

2003: 53, 23. ábra). Illusztrációképpen a (2) ábrán reprodukálom a séma labiálisokra vonatkozó részét.

(2)

A szerző később tovább árnyalja a képet a konkrét nyelvi rendszerek részletesebb bemutatása révén: hindi-urdu (59), izlandi (106). Egy adott hang (pl. egy zöngétlen aspirált zárhang) lehet lehorgonyzó az egyik és lehorgonyzott egy másik rendszerben: vö. az imént említett izlandi és hindi-urdu.

A 4. fejezet közel száz nem-germán nyelvből mutat be példákat gyengülésre és erősődésre, majd általánosításokat von le ezek alapján. Kiemelném a 4.7. „Systemic aspects of the changes” (A változások rendszerösszefüggései) című fejezet fontosságát, amely a tájékozódást és belső utalásokat hatékonyan segítő számozással ellátott adathalmazban segít meglátni a rendszert. A disszertáció egyik központi gondolatát érdemes hosszabb terjedelemben idéznünk: „Lenitions often result in segments that first appear in the sound system because of the lenition and the output of the change is often implicationaly dependent on its input. This is why lenitions are practically always conditioned (with the exception of palatals [...]), and [...] do not tend to end up unconditioned even in the long run: if their input completely disappeared from the system, their output would be unanchored. [...] In the case of fortitions too, there is an implicational relationship between the input and the output at least when both are obstruents. This is related to the fact that fortitions can be both conditioned and unconditioned [...] If a fortition had an output that is new to the system, then that output would be the one that should have anchored the input of the change earlier. Consequently fortitions can freely shrink phonological systems, which lenitions typically cannot.” (82)³⁴

³⁴ „A gyengülések gyakran olyan hangokat eredményeznek, amelyek a hangrendszerben addig nem léteztek, és bemenetük és kimenetük között implikációs függés állapítható meg. Ezzel függ össze az, hogy a gyengülések gyakorlatilag mindig (a palatálisok később tárgyalandó kivételével) környezetfüggők, és az adatok szerint hosszabb távon sem végződnek környezetfüggetlen változásként: ha ugyanis a bemenetük teljes mértékben eltűnne a rendszerből, a kimenetük lehorgonyzat-

A szerzőnek szemlélatomást nem célja, hogy csak olyan adatokat mutasson be, amelyekre tetszetős elmélet illeszthető. Részletesen foglalkozik a problémás esetekkel is. Ezek közül kettőt emelnék ki: 4.1.3.2. kurukh, malto (dravida nyelvek): $t \rightarrow t^h / V_V$; 4.2.1.3. déli olasz nyelvjáráások: $\{b\ d\ g\} \rightarrow \{v\ \delta\ \gamma\} / V_V$ és $\#_$ (66–67).

Persze szemlélet kérdése, hogy a kivételek számbavétele feltétlenül az elmélet előnyére válik-e. Ha nem szűkítjük le a vizsgált adatok körét, szinte lehetetlen egyszerű és ellentmondás nélküli elmélethez jutni, viszont ha preparált adatokkal dolgozunk, nem a „valóságot” írjuk le. Ismereteim szerint erre a problémára nincs bevált módszer vagy recept, a nyelvészeti írások a lehetőségek széles palettáját sorakoztatják fel és a módszerek megítélése is változó. A nyelvelméletek ritkán kezelnek csupán egyetlen nyelvet. Teljes univerzalitásra viszont a leírások esetlegessége és hiányosságai, valamint a leírások módszertani eltéréseiből adódó közös nevező hiánya miatt egyelőre nem reális törekedni. Végző soron mindig szűrt empirikus anyagon tesztelhető egy elmélet. Az viszont dicséretes, ha egy szerző nem hallgatja el az ismert ellenpéldákat, a sehová sem illeszthető adatokat.

Az 5. fejezet a germán nyelvek obstruensrendszereinek alapos diakrón leírását adja. A szerző által magabiztosan kezelt anyag a 4.7-ben felállított hipotézis tesztelésére szolgál. Cser mindvégig képes a kellő részletességgel, mégis lényegre törően bemutatni számos nyelvet, illetve nyelvállapotot (gót, nyugati germán, kései óangol, közép- és újangol, ószász, ófelnémet, közép- és újfelnémet, alnémet, holland, skandináv stb.). Szemléletesen mutatja be a teljes mássalhangzórendszerek implikációs viszonyait, valamint különböző hangmegfeleléseket. A diakrón leírások mellett gyakran a források rövid értékelését is mellékeli, amely segíti a témában elmélyülni vágyó olvasót a hasznos és fontos irodalom megjelésében.

Ugyan a Cser által javasolt fonológiai reprezentációk a könyv terjedelméhez képest látszólag rövid részt tesznek ki (6. fejezet, 14 oldal), a célratoró és logikus felépítésű fejezet nem hagy hiányérzetet az olvasóban. A javasolt modell hordozza többek közt a már említett függőségi fonológia (DP) egyes elemeit, de lényeges pontokon eltér attól. Cser modelljében a gyökércsomóponthoz A és B elem a következő módokon kapcsolódhat: (1) időzítés szempontjából: konsekutív (egymást követő) vagy egyidejű; (2) dependencia/függőség szempontjából:

lan lenne. [...] Az erősödések esetében szintén fennáll egy implikációs viszony a változás bemenete és kimenete között, legalábbis amennyiben mindkettő zőrejhang. Ezzel függ össze az, hogy az erősödések lehetnek mind környezetfüggők, mind környezetfüggetlenek, viszont jellegetesen nem szoktak olyan kimenetet eredményezni, amely a változást megelőzően ne létezett volna a rendszerben. Abban az esetben ugyanis olyan elem jönne létre, amelynek már a változást megelőzően kellett volna lehorgonyoznia a változás bemenetét. Ennek megfelelően viszont az erősödések szabadon zsugoríthatják a fonológiai rendszert, erre pedig a gyengülések nem alkalmasak.” (Cser 2002a: 121)

szimmetrikus vagy függőségi viszonyban. Ez összesen háromféle konfigurációt eredményez, hiszen a konsekutív elemek nem függhetnek egymástól, csak az egyidejűek. A 2.3.2. fejezetben leírtak szerint a DP-ben összesen kétféle, szimmetrikus vagy aszimmetrikus (fej/dependens) viszonyt definiáltak (l. 35).

Cser modelljében elveti a fő-osztály-jegyek (major class features) alkalmazását. Az artikulációs helyett akusztikai fonetikai alapú infraszegmentális rendszert dolgozott ki. Elemeit két fő osztályba sorolja: forrás elemek és szűrő elemek. Az előbbi a légáram-mechanizmust és a gégefő működését kifejező elemeket tartalmazza (pl. aspiráció vagy zöngéesség, amit az absztrakt **PT** /Phonation Type = fonációs típus/ elemek jegygeometriájával fejez ki). Az utóbbi, tehát a szűrő elemek, pedig a szájüregben képződő akadály természetét adják meg. **No** (noise = zörej) elemet a felpattanó zárhangok vagy a frikatívák, **Na** elemet a nazálisok, **Re** (resonance) elemet pedig a nem nazális zengőhangok és a magánhangzók tartalmaznak.³⁵ Ezen a két csoporton felül, kisebb módosításokkal, megtaláljuk a GP-beli unáris helyelemeket is: Cser **I** = palatalitás, **U** = velaritás, **P** = labialitás stb. v.ö. a GP egyes verzióiban szereplő **I** = palatalitás, **U** = labialitás illetve labiovelaritás, **R** = koronalitás, **@** [azaz az üres elem] = velaritás.

Cser modellje gondolatébresztő és elegánsan kiadja a rengeteg adatból leszűrt megfigyeléseket. A 6.2-ben mutatja be az egyre összetettebb mássalhangzórendszerek kiépülését a modell segítségével. Bár külön nem említi, az elemzés épít a tengelyösszevonás (tier conflation) eszközére.³⁶ Ezzel egyben ki is mondja, hogy egy adott hang fizikai megvalósulásához rendszerektől függően más-más reprezentáció társul(hat).³⁷ A 6.3. fejezetben a modell néhány következményét járja körül (zöngésségi hasonulás, szonoráns szomszédságában történő zöngésség, frikativizáció). A többi képzési helytől eltérően viselkedő palatálisoknak külön fejezetet szentel.

Bár a kötet eredetileg doktori disszertációnak készült – ennél fogva azt hihetnénk, hogy csak egy szűkebb kör érdeklődésére tarthat számot –, bátran ajánlható akár „középhaladó” diákoknak is. Ugyan meglehetősen sűrű, információgazdag szöveg, de mindezt úgy mutatja be, hogy az egyes alfejezetek önmaguk-

³⁵ A forrás/szűrő elméletéről (source/filter model) talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy Fant (1960) fektette le. Gondolom a tény közismertségével indokolható, hogy Cser ezt nem tartotta fontosnak külön megjegyezni.

³⁶ Kaye, Lowenstamm és Vergnaud (1985:307ff) javasolja ezt az eszközt az I U A melódiai elemek egyes kombinációs lehetőségeinek kizárására. Eredetileg az autoszegmentális fonológiában egy „procedurális” eszközt neveztek így, amely a konkatenációs folyamatok után egyesítette a tengelyeket (McCarthy 1986).

³⁷ Vö. a kormányzási fonológiából ismert univerzalitás elvét (*Universality Principle* “the same physical object will receive uniform interpretation across phonological systems” /Kaye et al 1990: 194/), amely egyfelől nyilván túl szigorú és tarthatatlan, másfelől gondoskodik arról, hogy az elmélet lehetőleg minél megszorítottabb/egyszerűbb legyen.

ban is élvezhetőek és érthetőek (a 6. fejezet persze leginkább az előzőleg bemutatott adatok ismeretében válik érdekessé). Száz szónak is egy a vége: a könyv véleményem szerint alapmű.

Irodalom:

- Cser András (2002a), A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Cser, András (2002b), A zörejhang-gyengülések és –erősödések tipológiája. NyK 99: 57–147.
- Dienes, Péter – Szigetvári, Péter (1999), Repartitioning the skeleton: VC phonology. Kézirat: <http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>
- Escure, Geneviève (1977), Hierarchies and phonological weakening. *Lingua* 43: 55–64.
- Fant, Gunnar (1960), Acoustic theory of speech production. Mouton, The Hague.
- Harris, John (1990), Segmental complexity and phonological government. *Phonology Yearbook* 7 : 255–300.
- Harris, John (1997), Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation. *Phonology* 14: 315–370.
- Hyman, Larry M. (1975), *Phonology: theory and analysis*. Holt, Rinehart – Winston, New York.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1985), The internal structure of phonological representations: a theory of Charm and Government. *Phonology Yearbook* 2 : 305–328.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian (1996), *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA.
- Maddieson, Ian (1984), *Patterns of sounds*. Cambridge University Press, Cambridge.
- McCarthy, John (1986), OCP effects: gemination and antigemination. *LI* 17: 207– 263.
- Seigneur-Froli, Delphine (2003), Diachronic consonant lenition & exotic word-initial clusters in Greek: a unified account. In: Stavrou-Sifaki, Melita – Fliatouras, Asimakis (eds) *Studies in Greek Linguistics. Proceedings of the 23rd Annual Meeting of the Department of Linguistics Thessaloniki*. University of Thessaloniki. 345–357. <http://www.unice.fr/dsl/tobias.htm>
- Szigetvári, Péter (1999), VC Phonology: a theory of lenition and phonotactics. PhD disszertáció. Elméleti Nyelvészet Program, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Magyar Tudományos Akadémia <http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>

A 102. KÖTET SZERZŐI

Adamik Béla	ELTE BTK Ókortudományi Intézet Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék
Bereczki Gábor	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Dér Csilla	Kodolányi János Főiskola, Kommunikáció Tanszék
Duray Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet
Eszes Boldizsár	MTA Nyelvtudományi Intézet
Gercsák Gábor	ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék
Hoffmann István	DE Magyar Nyelvészeti Tanszék
Kas Bence	ELTE BGGyF Fonetikai és Logopédiai Tanszék
Károly László	SzTE BTK Altajisztikai Tanszék
Kiss Jenő	ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék
Klinghammer István	ELTE
Laakso, Johanna	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Maticsák Sándor	DE BTK Finnugor Nyelvészeti Tanszék
Nyirkos István	DE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék
Pusztai Ferenc	MTA Nyelvtudományi Intézet
Rakin, A. N.	Orosz Akadémia, Uráli Tagozat, Sziktivkar
Rédei Károly	Bécsi Egyetem, Finnugor Intézet
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet
Siptár Péter	ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szende, Tamás	MTA Nyelvtudományi Intézet
	PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék
Tóth Marianna	MTA Nyelvtudományi Intézet
Wagner-Nagy Beáta	MTA Nyelvtudományi Intézet
Zaicz Gábor	PPKE BTK Finnugor Nyelvészeti Tanszék
Zoltán András	ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet
	Ukrán Filológiai Tanszék
Zsilinszky Éva	ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villanypostacímen lehet érdeklődni.

Folyóiratunkban gyakran használt rövidítések

AASF = Annales Academiae
Scientiarum Fennicae.
Helsinki.

ACUT = Acta et Commentationes
Universitatis Tartuensis.
Tartu.

ÁKE = Munkácsi Bernát, Árja és
kaukázusi elemek a finn-
magyar nyelvekben
Budapest, 1901.

AkÉrt = Akadémiai Értesítő.
Budapest.

ALH = Acta Linguistica
Academiae Scientiarum
Hungaricae / Acta
Linguistica Hungarica.
Budapest.

ÁNyT = Általános Nyelvészeti
Tanulmányok. Budapest.

AOH = Acta Orientalia Academiae
Scientiarum Hungaricae.
Budapest.

CIFU = Congressus Internationalis
Fenno-Ugristarum Budapest.
1963.

CIFU II. = Congressus Secundus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–II. Helsinki.
1968.

CIFU III. = Congressus Tertius
Internationalis Fenno-
Ugristarum I. Tallinn. 1973.

CIFU IV. = Congressus Quartus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–III. Budapest.
1978–1981.

CIFU V. = Congressus Quintus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–VIII. Turku.
1980–1981.

CIFU V. = Congressus Quintus
Internationalis Fenno-
Ugristarum I–VIII. Turku.
1980–1981.

CIFU VI. = Материалы IV.
международного конгресса
финно-угроведов. I–II.
Наука, Москва. 1989–1990.

CIFU VII. = Congressus Septimus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum 1–7. Debrecen. 1990.

CIFU VIII. = Congressus Octavus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum I–VIII. Jyväskylä.
1995.

CIFU IX. = Congressus Nonus
Internationalis Fenno-Ugris-
tarum I–VIII. Tartu. 2000-
2001.

CT = Castrenianumin toimitteita.
Helsinki.

DEWOS = Steinitz, Wolfgang,
Dialektologisches und
etymologisches Wörterbuch
der ostjakischen Sprache.
Berlin. 1966–1993.

- EEW** = Mägiste, Julius, Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki. 1982–1983.
- ÉFOu** = Études Finno-Ougriennes. (Paris / Paris – Budapest) Paris.
- EK** = Eesti Keel. Tartu.
- EPk** = Egyetemes Philologiai Közlöny. Budapest.
- Ethn** = Ethnographia. Budapest.
- EWUng** = Benkó, Loránd (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III. Budapest. 1993–1997.
- Fokos-Fuchs** = Fokos-Fuchs, D. R., Syrjänisches Wörterbuch I-II. Budapest. 1959.
- FU** = Fenno-Ugristica. Tartu.
- FUD** = Folia Uralica Debreceniensis. Debrecen.
- FUF** = Finnisch-Ugrische Forschungen. Helsinki.
- FUM** = Finnisch-Ugrische Mitteilungen. Hamburg.
- FUV** = Collinder, Björn, Fenno-Ugric Vocabulary. An etymological Dictionary of the Uralic Languages. Stockholm. 1955. Second Revised Edition. Hamburg. 1977.
- IF** = Indogermanische Forschungen. (Straßburg / Berlin – Leipzig / Berlin) Berlin – New York.
- IJAL** = International Journal of American Linguistics. Chicago Ill.
- IJSL** = International Journal of the Sociology of Language. Hága.
- IRAL** = International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Heidelberg.
- J. Child Lang** = Journal of Child Language. Cambridge.
- JoL** = Journal of Linguistics. Cambridge – London.
- JPhon** = Journal of Phonetics. London.
- JPragm** = Journal of Pragmatics. Amsterdam.
- JSFOu** = Journal de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- Kann** = Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko, Wogulische Volksdichtung VII. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Helsinki. 1982.
- KESK** = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. И., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва. 1970.
- KK** = Keel ja Kirjandus. Tallinn.
- KSz** = Keleti Szemle. Budapest.
- KT** = Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki. 1948.
- Leht** = Lehtisalo, T., Jurak-samojedisches Wörterbuch. Helsinki. 1956.
- Lg** = Language. Baltimore MD.
- Lg&Ps** = Language and Speech. Hampton Hill.
- LI** = Linguistic Inquiry. Cambridge MA.

- LSFU** = Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki.
- LU** = Linguistica Uralica. Tallinn.
- MdWb** = Paasonen, Heikki – Heikkilä, Kaino – Kahla, Martti, Mordwinisches Wörterbuch. I–VI. Helsinki. 1990–1999.
- MNy** = Magyar Nyelv. Budapest.
- MNyj** = Magyar Nyelvjárások. Debrecen.
- MNyTK** = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest.
- MSFOu** = Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki.
- MSzFE** = Lakó György – Rédei Károly (szerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei I–III. Budapest. 1967–1978.
- Munk** = Munkácsi Bernát, A votják nyelv szótára. Budapest. 1896.
- M&Lg** = Journal of Memory and Language. New York NY.
- NéNy** = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged.
- NLLT** = Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht.
- NyIOK** = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest.
- NyudÉrt** = Nyelvtudományi Értekezések. Budapest.
- NyK** = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.
- Nyr** = Magyar Nyelvőr. Budapest.
- Paas** = Paasonen, Heikki, Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. 2. Aufl. Helsinki. 1953.
- SF** = Studia Fennica. Helsinki.
- SFU** = Советское финно-угроведение. Tallinn.
- SKES** = Toivonen, Y. H. et al. (toim.), Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Helsinki. 1955–1981.
- SKST** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Helsinki.
- SrSIK** = Сорвачева, В. А. (ред.), Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар. 1961.
- SSA** = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.), Suomen sanojen alkuperä I–III. Helsinki. 1992–2000.
- SUA** = Studia Uralo-Altica. Szeged.
- TESz** = Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Budapest. 1967–1984.
- TL** = Tietolipas. Helsinki.
- UAJb** = Ural-Altische Jahrbücher. Berlin.
- UAJb NF** = Ural-Altische Jahrbücher. Neue Folge. Wiesbaden.
- UAS** = Uralic and Altaic Series. Bloomington – The Hague.

- UEW** = Rédei, Károly (Hrsg.),
Uralisches Etymologisches
Wörterbuch I–III. Budapest –
Wiesbaden. 1988–1991.
- UJb** = Ungarische Jahrbücher.
Berlin –Leipzig.
- ÚMTSz** = B. Lőrinczy Éva (szerk.),
Új magyar tájszótár I–III.
Budapest. 1979–1992.
- UT** = Urálistikai Tanulmányok.
Budapest.
- UUA** = Uppsala Universitets
Årsskrift. Uppsala.
- Vir** = Virittäjä. Helsinki.
- VJa/ВЯ** = Вопросы языкознания.
Москва.
- VSUA** = Veröffentlichungen der
Societas Uralo-Altaica.
Wiesbaden.
- Wichm–Korh** = Wichmann, Yrjö –
Korhonen, Mikko,
Wotjakischer Wortschatz.
Helsinki. 1987.
- Wied** = Wiedemann, F. J.,
Syrjänisch–Deutsches
Wörterbuch. St. Petersburg.
1880.
- WUo** = Wichmann, Yrjö – Uotila,
T. E., Syrjänischer
Wortschatz. Helsinki. 1942.
- WWb** = Munkácsi, Bernát –
Kálmán, Béla, Wogulisches
Wörterbuch. Budapest. 1986.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg.

Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000-01731732-00000000

Egy kötet ára: 1000 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 800 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738. A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó: Kenesei István
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kéziratokat **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez 1 példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) mentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dölt betűvel*. A dölt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **r i t k í t á s s a l** jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címetek vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkarin sukulaiskieliä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва.

Ára: 1000 Ft (előfizetőknek: 800 Ft)